

51
51.

A JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE

ANNUALBOOK OF JANUS PANNONIUS MUSEUM

JAHRBUCH DES JANUS-PANNONIUS MUSEUMS

ANNUALBOOK OF JANUS PANNONIUS MUSEUM
JAHRBUCH DES JANUS PANNONIUS MUSEUMS

A JANUS PANNONIUS MÚZEUM ÉVKÖNYVE

55.

Pécs, 2022.

A kötet az NKA támogatásával valósult meg.

Szerkesztők:

Dénes Andrea, Haramza Márk és Várdai Levente

HU-ISSN 0553-4429

Kiadja a Janus Pannonius Múzeum, Pécs, 2022
Felelős kiadó: Dr. Bertók Gábor múzeumigazgató
Janus Pannonius Múzeum Igazgatósága H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.
T.: 72/514-040, E-mail: jpm@jpm.hu

Nyomdai előkészítés és nyomdai munkák:

Naturinfo Bt. és Pethő & Társa Nyomdaipari Kft.
Felelős vezetők az ügyvezetők

Tartalom

TERMÉSZETTUDOMÁNYOK

DÉNES ANDREA

A háztartásban használt növények. Etnobotanikai áttekintés.....5

RÉGÉSZET

KOVALICZKY GERGELY

2. századi hamvasztásos sír Bólyból.....39

GÁBOR OLIVÉR – VADAY ANDREA

Jelenetes római veret Nemeskéről.....53

TOMAS VLASATY

A pécsi sisak.....105

HARAMZA MÁRK

A „himesházi” kard.....117

GALLINA ZSOLT - GULYÁS GYÖNGYI

Az utolsó mecseki üveghuta Hosszúhetény – Pusztabányán.

Előzetes közlemény.....127

TÖRTÉNETTUDOMÁNY

DÁVID FERENC

Kossuth címer és vattakabát: a Baranya megyei honvéd karhatalom 1956-ban....159

GERNER ANDRÁS

Az egy kilobájtos géptől a világbanki programig. Faránki Gyula mérnök tanár, informatikus pályaképe és a pécsi számítástechnika oktatás kezdetei az 1980-as, '90-es években.....167

MARCI GÁBOR – GÁL ÉVA

In Memoriam Marczy Mihály (1938–2021).....173

VÁRDAI LEVENTE

Az 1933-as cserkész jamboree pécsi kirándulásának előkészítése a Janus Pannonius Múzeum forrásai alapján.....175

W. MÜLLER JUDIT

„Előbb elhurcoltak, aztán meg kitelepítettek minket...” A „málenkij robotra” hurcoltak emlékezete a Magyarországról kitelepített németek közösségében.....183

TEGZES FERENC

A Mágocsi Állami Agyagipari Szakiskola 1887-1897.....195

NÉPRAJZ

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

Zsinatok Baranyában a reformáció századában (16. század).....213

NEICHL NOÉMI

Volt egyszer egy Orfűi Skanzen.....235

KÉPZŐ- ÉS IPARMŰVÉSZELET

GETTO KATALIN

Írország emlékezete Martyn Ferenc ír pályatársai az Abstraction-Création csoportban.....249

MÚZEUMPEDAGÓGIA

MAJDÁN MIRA

Múzeumpedagógiai kurzus régészhallgatóknak.....257

VADVÁRI KATALIN

ArtCoMe - Nemzetközi oktatási program 2018–2020.....263

VADVÁRI KATALIN

TERMűhely – Nyári alkotóműhely gyermekek számára 2016–17–18.....273

VARGA ÁGNES

„Légy egy fűszálon a pici él...” Szemléletformáló és tehetséggondozó programok a JPM Természettudományi Osztályán.....291

A háztartásban használt növények. Etnobotanikai áttekintés

DÉNES ANDREA

Janus Pannonius Múzeum, H-7621 Pécs, Káptalan utca 5.

e-mail: denesandreaipm@gmail.com

Rezümé: A tanulmány 135 néprajzi- és etnobotanikai irodalmi forrás feldolgozásával összesíti azokat a növényfajokat és használatukat, melyeknek a háztartásban, a ház körüli munkákban volt szerepük (kivéve festőnövények, seprű- és a vesszőkötés fajtái). A forrásokban 53 növénycsaládból 150 növényfaj adata szerepel, melyek közül a legtöbb használati mód Magyarországon már csak kultúrtörténeti adat. Mosás, ruhakeményítés illetve -szárítás esetében 20 taxon kerül említésre. 23 növényfaj anyagát használták súrolásra, mosogatásra. Tejesfazekak és hordók öblítésére további 7 fajhoz tartozó növényi anyag volt használatos. Illatosításra 12 növényfajt, kártevők, rovarok és rágcsálók riasztására és irtására nagyon sok, 59 fajt említenek. 6 faj gyökérzetét gyűjtötték meszelő- vagy kefekészítéshez. Kötöző- és varróanyag 16 növény anyaga lehetett. Összesen 41 taxont említenek a tűzgyújtás, a tüzelés és a világítás anyagaiként. Frissen tartó csomagolásra 4 fajt, párnák töltelékeként 12 faj anyagát, ragasztónak 3, tintakészítéshez 7 fajt említenek a források. Előfordulnak még pl. tömítésre, cipőtisztításra, beporzásra, bajuszpedrőnek, hajolajnak, kéregedénynek, ülőkének, de még napernyőként használt fajok is.

Kulcsszavak: hagyományos növényhasználat, népi növényhasználat, súroló növények, illatosító növények, növényi kötözők, kártevőriasztó növények, szappannövények

Plants used in Hungarian households. An ethnobotanical overview.

Summary: Based on the analysis of 135 items of ethnological and ethnobotanical literature resource, this study provides a comprehensive summary of plants and their uses that used to play a role in household duties and works around the house (except for dye and those used for broom making and basketry). There are data on 150 plant species belonging to 53 plant families mentioned in source literature, for which most of the uses are cultural tradition data from the past. For uses like washing, starching and drying, 20 taxa are mentioned. For scouring and washing up, substances of 23 plants were used. Plant matter from another 7 species were in use for rinsing milk pots and barrels. Altogether 12 species are mentioned as being used for perfuming, and quite many, a total of 59 species are listed as repellents or exterminators of insect and rodent pests. The roots of 6 species were collected for making scouring brushes or whitewashing brushes. About 16 species provided material for tying and sewing. Altogether 41 taxa are mentioned as resources for fire starting, burning and lighting. The sources mention 4 species for fresh packaging, 12 species for pillow filling, 3 species for glue and 7 species for ink making. There are also some species used for sealing, shoe cleaning, pollination, as moustache and hair oil, as bark pots, or as seating, and even ones used as parasol.

Keywords: useful plants, traditional uses of plants, folk uses of plants, scouring plants, perfume plants, soap plants, pesticide plants

Bevezetés

A vad- és a kerti növények használata az egykori, főként paraszti élet szinte minden területén jelen volt. BABULKA (2013) és PAPP (2013) a gyógynövényhasználat kiterjedt kutatásait és eredményeit összesítik tanulmányaikban. BABULKA (2013: 22.) 700 taxon használatát rögzítette gyógynövényként. A táplálékként vagy fűszerként gyűjtött vadnövénnyekre vonatkozó irodalom áttekintésével DÉNES és munkatársai (2012, 2013) szintén nagyszámú, 216 vadnövény használatát találták. Európai kitekintés alapján is elmondható, hogy elsősorban az ehető- és gyógynövények használatát kutatják, az egyéb növényhasználat kevésbé jelenik meg az etnobotanikai tanulmányokban (SALERNO et al. 2005, DOGAN et al. 2009, SAVO – CANEVA 2011, NEDELICHEVA et al. 2009, MAUTONE et al. 2019).

A háztartásban és a ház körüli munkákban – mint a takarítás, a mosás, a mosogatás, az illatosítás, a kártevők riasztása és más feladatokban is – igen sok vad- vagy természetű növényt és abból készült eszközt használtak fel egykor. A hazai néprajzi és etnobotanikai gyűjtések adatai között sok helyen felbukkannak az ilyen növényhasználattal kapcsolatos ismeretek is, tematikus összesítésük azonban eddig még nem történt meg. Jól ismert, alaposan feldolgozott, és több esetben ma is gyakorolt kézműves vagy népi iparművész tevékenység a vesszőkötés, a gyékény-, a szalma- és a csuhéfonás, illetve a fából készült eszközök készítése, így az ezekre vonatkozó adatok jelen összesítésbe nem kerültek be. Hasonlóképp nem szerepelnek a seprűnövénnyek sem jelen munkában. A seprűk kötésére használt fajok irodalmi adatainak összesítésére és gyűjtésére ABONYI et al. (2019) vállalkoztak, előzetes adataik alapján tudhatjuk, hogy mintegy 45 fajból kötöttek seprűt régen.

Jelen dolgozatban a háztartásban ritkábban használt vagy már elfeledett, de a lejegyzett adatok gyűjtése volt a cél adatbázisszerűen is, fajonkénti rendszerezésben. A régi használat felelevenítése nem teljesen haszontalan napjainkban sem, hiszen a környezeti terhelés csökkentése érdekében a műanyagok és a vegyszerek helyett a természetes anyagok használatára újra megjelent az igény.

Anyag és módszer

A tanulmány 135 néprajzi és etnobotanikai irodalmi forrás feldolgozásával készült, friss gyűjtéssel csak kevés esetben (21 adatközlő 43 adata) sikerült kiegészíteni az adatokat. Az irodalmi gyűjtés elsősorban Magyarország jelenlegi területére fókuszált, de a feldolgozott források kapcsán a történelmi Magyarország területét is több esetben érinti. A fajok vagy más taxon azonosítása a megadott nevek (tájnév, elfogadott magyar- és/vagy tudományos taxonnév /faj vagy nemzetségnév/) alapján általában nem volt kétséges, ahol bizonytalanság merült fel, ott azt is jelzem. A taxonok tudományos neve és rendszertani besorolása tekintetében a The Plant List (<http://www.theplantlist.org>) nomenklatúráját, a magyar növénynevek esetében pedig az Új Magyar Fűvészkönyv (KIRÁLY /szerk./ 2009) elnevezéseit használtam. A magyar fajnév után, zárójelben a forrásokban említett, a témához kapcsolódó táji elnevezéseket is helyenként megadom. Használt rövidítések és jelölések: ex verb.: szóbeli közlés; ex litt.: levélben küldött közlés; ined.: közöletlen adat; NM F+szám: a Néprajzi Múzeum Online Fényképgyűjteményének leltári száma; NM+szám a Néprajzi Múzeum Online Műtárgygyűjteménye leltári száma (<https://gyujtemeny.neprajz.hu/neprajz.start.php>).

Dőlt betűvel szedve a tudományos taxonnevek mellett a szó szerinti idézetek, a régies szóhasználatok és tájnevek szerepelnek a szövegben.

A gyűjtés során figyelembe vettem minden adatot, amit legalább egyszer említenek a források. Az egyes fajok használatának gyakoriságát és táji elterjedését jelen keretek között nem volt lehetőség megjeleníteni. Az adatok között nem szerepelnek a festőnövények, a kötöző anyagokat, kivéve a rostonövények, a csokorba kötött vadvirágok, a kerti dísznövények és a háztartásban felhasznált azon eszközök jól ismert növényfajai sem, melyeket a néprajzi tanulmányok szélesebb körűen tárgyalnak (vessző-, gyékény-, nád-, szalma-, csuhé- és faeszközök, illetve tárgyak növényei), és nem szerepelnek a seprűk kötéséhez használt növényfajok sem. Bekerültek azonban néhol olyan kapcsolódó adatok is, melyek nem kifejezetten a ház körüli munkákra vonatkoznak, de mint növényhasználat e témához köthetők leginkább (pl. szükségkötél, növényi napsapka, tintanövények).

Vad- és termesztett növények a háztartásban

150 olyan taxon adata szerepel a forrásokban, melyeket a háztartásban valamilyen módon felhasználtak. A növényeket szárítva, ritkábban frissen is használták, és jó pár esetben további feldolgozással készült belőlük valamilyen egyszerű eszköz. Ritkán – minden bizonnyal a népi használatból kiindulva – ipari léptékű eszközkészítés is ismert, mint pl. a gyökérkefe-készítés tekintetében ez látható (SZTAVINOVSZKY et al. 2007: 47–48., RÁCZ 2004: 56., GUNDA 1988a: 181. BÁLINT 1976: 334., FODOR 2014: 445.). Több esetben előfordul kézműves léptékű feldolgozás és értékesítés említése is, ahogy ez az iszalag-súroló (*sikó*) (MÁRTON 1894: 38.) vagy a tippanmeszelő (BENCSIK 1982: 417., BAKÓ 1954: 240., DUPCSIK 2009, MOLNÁR 2013: 80.) adatai között olvasható.

A ma is jól ismert házimunkák mellett különleges növényi felhasználások is voltak. A nyers húsokat, halakat, vaját nagy levelekbe vagy lomb közé csomagolták, ami egyben szigetelt is, de riaszthatta a kártevőket, és néha fűszeres zamatot is adott a tárolt élelmiszernek. A tejes edények tejfölszaporító célú öblítése is többször említett, és hasonló, funkcionális, beavató, szagtalanító vagy fertőtlenítő mosogatása növényi főzettel a boros- és a káposztás hordóknak és kádaknak szintén ismert (BORBÁS 1894: 6., VESZELSZKI 1798: 410., 449., CSAPÓ 1775: 53., MÁRTON 1892: 60., VAJKAI 1959: 17., UJVÁRY 2002: 979.).

A vadnövényeknek nemcsak begyűjtéssel, feldolgozottan, eszközként lehetett használni, hanem élő növény helyben hagyásával vagy telepítésével is. Jó példa erre, hogy a rakott kutakban, a kövek közé és részben a vízfelszínre is benövő mohát meghagyták vagy még telepítették is, mert *sok szemetet és port fogott fel, tisztán tartotta a vizet és a partokat, a kutak falát megfogta, nem engedte beomlani* (LACKNER 1990: 185.). Hasonlóképp a rakott kőkerítéseknel előfordult, hogy *a kövek közé itt is mohát raktak, összefogta a köveket, bekoszmósodik, beszövi a falat, olyan a fal, mint az élő... Ezelőtt olyan disz vót ez a faluban* (E. FEHÉR 1975: 282.).

A növények használatának időbeliségéhez adhat némi támpontot a feldolgozott irodalmak megjelenésének éve és az azokban elemzett időszakok. A megjelenés éve szerint az 1500-as évekből 1 (0,7%) forrás származik, 2 (1,5%) az 1700-as évekből, 16 (12%) pedig az 1800-as években jelent meg. XX. századi, de 1960-ban vagy az előtt jelent meg 31 (23%) irodalmi forrás. Szintén 1960 előttiék, az 1950-es évekből származnak a Néprajzi Múzeum archív fotói és a fotókhoz kapcsolódó egyedi adatok is. 1960 utáni

megjelenésű 82 (62%) feldolgozott irodalom, továbbá napjainkból származik 42 egyedi adat. A forrásokban feldolgozott időszakot tekintve szélesebb időintervallumot (korai időszakoktól a megjelenés évéig) dolgoz fel 29 (20%) forrás, 1500-as évekbeli időszakot 1 (0,7%) forrás, 1700-as évek adatait 4 (3%), 1800-as adatokat 23 (16%), az 1960 előtti időszakot 70 (48%), míg 1960 utáni időszakokat 18 (12%) irodalom dolgozott fel.

A következőkben a felhasználástípusok szerint csoportosítva összegeztem a témára vonatkozó növényhasználatot.

1. A mosás, szappanozás, kézmosás és keményítés növényei

A kézmosás, a mosás és a hozzá kapcsolódó műveletek esetében 20 taxon kerül említésre. Szappanozásra 5 faj használatát említik, folttisztításra 1, keményítésre 6 faj ismert. Száritókötél 2 faj erős hajtásából, a ligeti szőlőből (*Vitis sylvestris*)¹ (VESZELSZKI 1798: 447.) és az iszalagéből (*Clematis vitalba*) készült (KERECSENYI 1987: 302.). A *kintjáró emberek szappanfű* (*Saponaria officinalis*) hajtásával (SOLYMOS 1984: 510.) és a mezei fátyolvirág (*Gypsophila muralis*) hajtásával (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11., MOLNÁR 2013: 80.) mostak kezét. MATICSNÉ László Erzsébet (ex verb. 2020) gyerekkorából a tükörszem (*Anagallis arvensis*) virágos hajtását is említi szappanozásra: játék után azzal mostak kezét, mert nem volt szabad piszkos kézzel hazamenniük. Máshol a mezítláb járó gyerekek mostak lábat szappanfű virággal, pl. mielőtt a templomba tutyit kellett húzniuk (FETYKÓ Kinga 2021 ex litt., nagymamája, Vajda B. Katalin elbeszélése nyomán). HOFER Tamás is lábmosást fényképezett kukoricacsutka (*Zea mays*) segítségével 1954-ben (NM F 113590) (1. ábra). A szappanfű virágos hajtásával szappanozást-kézmosást napjainkban érdekességként, játékként ismerjük (DÉNES ined. 2019.) (2. ábra).

**1. ábra: Kinti lábmosás hordóban, kukoricacsutka segítségével
(Fotó: Hofer Tamás 1954, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, Lsz.: NM F 113590)**

¹Magyarországon a jelenlegi törvények szerint védett faj.

2. ábra: Kézmosás szappanfű virágos hajtásával napjainkban, játékként
(Fotó: Dénes Andrea 2021)

Szappangyökereket a finomabb ruhaneműk mosásához használtak habzóanyagként. Előnyét is látták, mert az így kezelt kelmék nem mentek úgy össze, mint a szappanos mosásnál. A gyapjú mosásánál is kedvelték a szappangyökereket, leginkább a buglyos fátyolvirág (*Gypsophila paniculata*) és a vörös szappangyökér, a szappanfű gyökerét szedték. Utóbbi kisebb és kevesebb habzó anyag van benne (DARVAS – MAGYARY-KOSSA 1925: 74.,75., ZIMMERMANN 1916: 411., 412., VARGA 1916: 804., MATICSNÉ László Erzsébet ex verb. 2020). A borostyánvíz (*Hedera helix* levelének főzete) is igen alkalmas fekete vagy sötétkék gyapjúholmik mosásához és öblítéséhez (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Szappanpótlónak ajánlották már 1958-ban is a vadgesztenye (*Aesculus hippocastanum*) magját, ahol azt is írják, hogy a háború idején gyakorta használtak vadgesztenyelisztet szappan helyett (SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958). Napjainkban is – bár ritkán – használnak mosásra vadgesztenyét (DIVÁNY.HU; KOLLAROVICSNÉ Erős Gabriella ex verb. 2019, HORVÁTH Angéla ex litt. 2019; ABONYI Bea ex litt. 2019). Akkor mostam gesztenyével sokat, mikor kevés pénzem volt (DÉNES ined. 2019.), és előfordul a borostyánlevél is mosószerként (NETFOLK.BLOG.HU), de napjainkban alternatív mosószerként legnépszerűbb a megvásárolható mosódió (*Sapindus mukorossi*). Folttisztításra, tinta- és rozsdafoltok eltávolításához a sóskavizet (*Rumex acetosa*) ajánlották (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Az eltüzelt növények (fák) hamuját súrolásra használták, valamint hamulúgként közvetlen és közvetett módon is mostak vele. 4 fajtát tartottak erre a legalkalmasabbnak. Hamuval súrolás a bőjten használt edényeknél különösen fontos volt, hogy véletlenül sem maradjon a zsírnak még nyoma sem az edényen (BALÁZS KOVÁCS ex litt. 2022). Vásznon ruhaneműt mostak, szapultak közvetlenül is hamulúgban egykor, valamint a besűrített hamulúgot szappan főzéséhez is felhasználták. Lúgozásra legalkalmasabbnak a fenyő, a cser, a tölgy, az akác hamuja bizonyult, melyek egyben fertőtlenítő és lágyító hatással is rendelkeztek. Az akácfa hamuja adta a legerősebb lúgot, és úgy tartották,

hogya a "szép kék színű" hamuja széppé teszi a vásznat. Az eperfa és a bükkfa hamujáról viszont azt tartották, hogy "veresít", ezért nem nagyon használták (CZINGEL 1995: 916.; HEGYI 1961: 279., 280., 283., FÜZESSY 1997: 214–215., BARSÍ 1965: 61.). A lúgba tehetek nyers fenyőgyantát, macskamizet is, hogy a szappan habzóságát növeljék (HEGYI 1961, 283., GAZDA 1980: 34.). Napjainkban sokan készítenek ismét szappant saját részre vagy eladásra, persze ehhez már nem hamulúgot használnak, viszont többféle illatos növény vagy gyógynövény (pl. kamilla, körömvirág, levendula, citromfű, aloe vera, kövirózsa, bosmenta) is kerülhet a szappanokba (ezek a fajok ilyen használatukban is inkább gyógynövények, így jelen összefoglalóban nem kerültek listázásra). Említésre érdemes viszont a paréjlórom (*Rumex patientia*) gyökerének felhasználása, ami rózsaszínre színezi a szappant (KIS Edit ex litt. 2020).

A krumpli főzővizét régen nem öntötték ki, többek között ruhák felfrissítésére és keményítésére is használták. A rövid időre krumplivízbe áztatott selymek és sötétebb szaténanyagok olyanok lesznek, mint az újak (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Keményítésre krumpli mellett, búzából, illetve lisztből nyert keményítőt is használhattak, de a kifőzött tészta és a rizs leve is nagyon alkalmasnak bizonyult erre a célra (CZINGEL 1995: 911.). Az orvosi ziliz (*Althaea officinalis*) gyökere vízzel, liszttel összefőzve és a csicsóka (*Helianthus tuberosus*) szárának főzete is párnakenő (keményítő) volt (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.). Párnakenő néven találunk még imolafajt (*Centaurea sp.*) is említeni (KISS SZÉKELY 2015).

2. Mosogatáshoz, súroláshoz használt növények

23 faj anyagát használták súrolásra, mosogatásra. Ebből tejesfajak és hordók speciális (tejfölnövelő, ízesítő, szagtalanító, fertőtlenítő) öblítésére, mosására 7 fajhoz tartozó növényi anyag vagy a forrázat volt használatos. Az erdei iszalag lehántott héját csomókba összekötve készült a súroló, a síkó, amelyet árusítottak is (MÁRTON 1894: 38., BEKE 1935a: 385.). Többfelé ismert és használt volt a közönséges tarackbúza (*Elymus repens*) tarackjából készült perjemosogató, melynek hosszú tarackjait ősszel a szántóföldekről kiboronálják... Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonynak, mivel mosogasson, súrolgasson (KOCSS 2015: 63.). Máshol pörge-síkó (BÁTKY 1938: 210.) a neve a tarackfűből való súroló csutaknak (SZINNYEI 1897–1901: 207., BEKE 1935a: 385.) (3. ábra). Súrolócsutakat több más, éppen kéznél levő faj is szolgáltatott, csomóba össze-csavart szalma, széna, kukoricahéj, cirok, gaz vagy egyéb efféle (SZINNYEI 1893). A Néprajzi Múzeum gyűjteményében cirokból készült súrolót őriz (FÉL 1962: NM 63.3.27.). Tutajos és Matula száraz náddal csutakolja az asztallapként is szolgáló táblát a Tüskevár című regényben (FEKETE 1962: 107). Általánosan ismert volt súrolásra a mezei zsurló (*Equisetum arvense*) hajtása. Számos népi neve is utal ilyen módú használatára (tálmosó, kannasulló, surlófű, cinsikó, siklófű) (RÁCZ 2004: 56., MÁRTON 1892: 56., BEKE 1935a: 385., BABAI et al. 2014: 58.). GUNDA (1988: 474.) és MARKUS (1979: 119.) szerint: Figyelmet érdemel a zsurló kerti ültetése is. Mosogatáshoz, súroláshoz friss leveleket is használtak. VÖRÖS Ferenc (ex verb. 2002) gyerekkorában a vándorcigányokat látta csalánnal mosogatni. Hasonlóképp gyerekkorát idézve mesélte el MATICSNÉ (ex verb. 2020), hogy csalánnal a nagyon piszkos üvegeket, még a petróleumos üveget is ki lehetett tisztítani. Üvegtisztításra használatos fű a falgyom (*Parietaria officinalis*) is. A csalánfélékhez tartozó fajt földi szappan, üvegfű néven is említik, mosnak vele (BORBÁS 1894: 71.). VESZELSZKI (1798: 339.) szerint a nevéét méltán viseli, mert az üvegek fainul megtisztulnak tőle. HAJNAL Klára (ex litt. 2021) a szappanfű virágos hajtásával és homokkal mosogatást említ a 60-as évekből, amikor az iskolában az üveg-vázákat mosták ilyen módon. A korabeli sajtóban is lehet találkozni régi praktikák ajánlásával. A kelkáposzta összezsavart leveleit hamuba mártva cinedényeket, korsókat,

3. ábra: Tarackból (*Elymus repens*) készült súrolók - etnobotanikai kísérlet²
(Fotó: Dénes Andrea, 2020)

tányérokot lehet kitűnően tisztítani, ajánlja az Új Ifjúság 1958-ban. Kettévágott hagymával késekről, fémtárgyakról, eltüntethetjük a rozsdát, tisztíthatunk fehér vagy világos színű bőrt és ragyogni fog a különben tiszta, de zsírfoltos ablaküveg; nyers, kettévágott krumplival pedig az ajtókról tüntethetjük el az ujjnyomokat, és a spenót főzővizé is kitűnően alkalmas ezüst tisztítására (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Nagyobb levelekkel való mosogatás manapság is előfordul. BOGDÁNYI Ferenc és T. BOGDÁNYI Franciska (ex litt. 2020) ilyen kiskerti mosogatósról mutatott képet közösségi oldalán (4. ábra). Napjainkban a műanyag mosogatószivacs alternatívájaként a luffatök (*Luffa cylindrica*) vagy más néven szivacsnök fordul elő. Megjelent termesztése a kiskertekben, és vásárolható is. Újabban kapható még ipari gyártású – a leírása szerint – kenderből, kókuszából, diófélékből készült mosogatószivacs is.

Speciális mosogatása volt egykor többfelé a hordóknak és a tejesfazekaknak. Az új boros hordót vadmurokkal (*Daucus carota*), majd törköllyel forrázták ki (VAJKAI 1959: 17.), a káposztás hordót pedig savanyítás előtt dió (*Juglans regia*) főzetével súrolták meg kívül-belül, vagy diólevelet forráztak le benne, ami szagtalanította, fertőtlenítette is a hordót (ÚJVÁRY 2002: 979., BURJÁN ex verb. 2021).

A tejesedények öblítésére, mosására, kiforrásására vagy bedörgölésére csalánfajokat (*Urtica dioica*, *U. urens*), kakukkfűvet (*Thymus sp.*) használtak, és említik a nagy bakszakáll (*Tragopogon dubius*) és a pokolvar libatop (*Chenopodium hybridum*)³ használatát is e célból. A néhol vajas fűnek (MÁRTON 1892: 60.) vagy tejfölfűnek (BORBÁS 1894: 6.) is nevezett fajokat a tej nagyobb főle és jobb íze reményében vetették be (BORBÁS 1894: 6., VESZELSZKI 1798: 410., 449., CSAPÓ 1775: 53., MÁRTON 1892: 60.). A vajvirág

²A taracsúsúroló ma is jól használható volt a konyhában a letapadt ételek utáni súrolásra.

³A faj kellemetlen szagú, mérgező (MODOR 1971: 595.), az állatok is elkerülik (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.), éppen ezért érdekes ilyen módú használata. A *Chenopodium hybridum* vajas fűként kizárólag MÁRTON (1892: 60.) gyűjtése alapján szerepel a forrásokban, használatának említése máshol nem került elő.

4. ábra: Levelekkel mosogatás napjainkban
(Fotó: T. Bogdányi Franciska, 2020).

fajok (*Orobanche*, *O. arenaria*, *O. alba*, *O. ramosa*) esetében is előfordult vajfűként vagy köcsögfülként használat, ...*aki a tejet vajfűre feji, annak több vaja lesz* (MOLLAY 1983: 86.), vagy azért, hogy a tej ne savanyodjon meg (HOLLÓS 1896: 92.). MOLLAY (1983: 86.) szerint az elnevezés a néphitben gyökerezik. BORZSÁK (1941: 218.) is említi, de nem pontosítja a köcsögfünek nevezett fajt: *a tejes köcsögöket ... köcsögfünek a főzetével forrázták ... sok termelt a pótharaszti homokokban.*

3. Illatosító fajok

A szoba és a tárolt ruhák illatosítására, valamint egyéb illatosításra 12 növényfajt említenek. Szagos kerti virágokat, mint izsópot (*Hyssopus officinalis*), istenfát (*Artemisia abrotanum*), levendulát (*Lavandula angustifolia*), bazsalikomot (*Ocimum basilicum*), rezedát (*Reseda odorata*)⁴, rozmaringot (*Rosmarinus officinalis*), majoránát (*Origanum majorana*) és az akár karácsonyig is elálló birsalmát (*Cydonia oblonga*) (BERDE 2005: 173., HOLLÓS 1919: 192., NAGY 1942: 285., CZINGEL 1995: 914.: DIVALD Borbála ex litt. 2021; BURJÁN István ex verb. 2021). A szárítva kumarin (széna) illatot árasztó orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*) is szekrényillatosító volt, egyben nagyon jó molyűző (Plantarium.hu). A közönséges fagyal (*Ligustrum vulgare*) virágzó hajtása is ilyen illatosító volt (KITAIBEL in MOLNÁR V. 2013: 7.). A templomba is visznek szagos növényt (DIVALD ex litt. 2021), vagy a zsoltáros könyvükbe is ilyet tettek jelnek (NAGY 1942: 285.), ... *azokat szagolgatták is, hogy el ne szunnyadjanak a templomban (mert az ördög azt feljegyzi)* (BURJÁN é. n., 2.), temetéskor is vitték, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.), vagy a halottasházba tették (DIVALD ex litt. 2021). A szoba jó illata

⁴A forrás csak rezedát említ. Valószínűsíthetően illatos rezeda (*Reseda odorata*), ami napjainkra eltűnt a kertekből, de a régi parasztkertek fajai között említik (RÁCZ 2010: 478), ám nem elképzelhetetlen más illatos virágú rezedafaj sem.

érdekében *cserösnyemagot* is égettek parázsra rakva (NAGY 1942: 285.), vagy a boróka (*Juniperus communis*) tobozbogyóját égetve füstölték ki a szoba nehéz levegőjét, ha valaki betegségben halt meg. A borókabogyót elrágva *jó szagú lesz az ember szája is* (HEGYI 1978: 174., MÁRTON 1892: 56–57.). A falusi ember gondot fordított a tüzgyújtásnál használt taplójára is, *a bükkfataplót somkóró... virágjával illatosította* (GUNDA 1988a: 178.)⁵. A bazsalikomot és a levendulát a polgári háztartásokban fűszeres fürdők készítésére is használták (HOLLÓS 1919: 193.).

4. Rovarok és rágcsálók riasztására és irtására, valamint haszonállatok és méhek esetében használt fajok⁶

Nagyon sok, 59 faj növényi anyagát használták kártevők és élősködők riasztására vagy irtására, valamint kártevők, vérszívók és kellemetlen rovarok elleni védelemre egykor a lakóházban és a haszonállatok körül. Az erősen szagos közönséges ebnyelvűfű (*Cynoglossum officinale*) a *férgeket*, rovarokat riasztja (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Bolhaüzésre a borsos és a szelíd keserűfű (*Persicaria hydropiper*; *P. mite*) is bohagaz volt (NAGY 1942: 285.). CSAPÓ (1775: 27.) szerint ezen fajok friss nedve volt a hatásos, amit maga is megerősít. A ligeti zsálya (*Salvia nemorosa*) szintén bolha elleni növény volt (RÁ CZ 2010: 134.). A dió levele régen és napjainkban is ismert bolha ellen, több adatközlő is említette (NAGY 1942: 285., MATICSNÉ ex verb. 2020, DIVALD ex litt. 2021, KOMLÓSSY Ilona ex litt. 2021, SZÉLL Kornélia ex litt. 2021, KOVÁCS Ildikó ex litt. 2021) (5. ábra). A seprüörömből (*Artemisia scoparia*) kötött bolhaseprű (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531., DIVALD ex litt. 2021) is és a csombormenta (*Mentha pulegium*) is bolhaüző (KOVÁCS 1845: 371., SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). A farkasalma (*Aristolochia clematitis*) tyúktetű és bolhairtó (SULÁN 1949: 218., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.), minden bizonnyal rovarriasztásra tették a pásztorok ezt és más mentafajokat (*M. arvensis* L., *M. aquatica*) is a bundába (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 15.). Bolha ellen ürömöt, földibodzát (*Sambucus ebulus*), izsópot, zsályát és muskátlit (*Pelargonium* sp.) is ajánl N. NAGYVÁTHY (1830: 256.). A hortobágyi pásztorbundába sziki üröm (*Artemisia santonicum*) is kerülhetett bolha ellen (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 10.).

Légymirtásra tejbe áztatták az anyarozzsal fertőzött gabonamagot (VAJKAI 1959: 17.), szintén erre volt jó a fehér zászpa (*Veratrum album*) gyökerének főzete (CSAPÓ 1775: 136.). Bogarak (értsd: legyek) fogására a fagyöngyök (*Viscum album*, *Loranthus europaeus*) természetéből főzött ragasztót is használtak, hasonlóképp a légypapírokhoz (DÖMÖTÖR 1951: 430., E. FEHÉR 1975: 282.) vagy a lépveszszőhöz (RÉGER 1950: NM F 99746). A legyek (feltehetően a légyfélék, pl. bögölyök ellen is) riasztására más fajok voltak. Ilyen volt a lapulevelű keserűfű (*Persicaria lapathifolia*) vagy a lestyán (*Levisticum officinale*) nedve (GUB 1993: 99.,105.), a csattanó maszlag (*Datura stramonium*) a kopasz kutyafülön vagy a lovakon alkalmazva (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 37.). A zöld kender (*Cannabis sativa*) nedve szintén a lovakat védte a férgek

⁵Az eredeti közlés „somkóró (*Medicago falcata*)” virágot említ. A somkóró tudományos neve *Melilotus*, a *Medicago falcata* magyar neve pedig sárkerép lucerna. A somkóró ebben az esetben lehet akár tájnév is, ha nem tájnév, akkor a tudományos neve a tévesztés. A tévesztés oka lehet, hogy a somkóró tájnévei között szerepel a sárkerép is (BEKE 1960: 480.), így lehetséges, hogy a szerző a somkóró sárkerép tájnévéhez kereste meg a tudományos nevet. Illatosítóként magas kumarintartalma miatt az orvosi somkóró (*M. officinalis*) az ismertebb (PLANTARIUM.HU), megszártítva egész hajtása erős szénaillatot áraszt. A *Medicago falcata*, a sárkerép lucerna is tartalmaz kumarint, de a magasra és állományban növény, gyomnövényként sokfelé előforduló orvosi somkóró használata illatosítóként ételszerűbb, ám nem zárható ki a sárkerép lucerna ilyen módú használata sem.

⁶Mérgező fajok is használatban voltak az adatok szerint egykor, ezért egyes fajok hasonló vagy nem körültekintő használata veszélyes is lehet az állatokon vagy az állatok környezetében, valamint emberi környezetben hasonlóképp alkalmazva.

**5. ábra: Diólevél használata élősködők riasztására
túlkalomban napjaikban (Fotó: Kovács Ildikó, 2021)**

(CSAPÓ 1775: 16.). A fekete bodza (*Sambucus nigra*) levélfőzete is elűzte a legyeket, bolhákat és a zsiszikeket is (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531); míg a vesszős fűzénynek (*Lythrum salicaria*) a füstje volt hatásos ellenük (CSAPÓ 1775: 101.). A parasztkertekben kedvelték régen a ricinust (*Ricinus communis*). BURJÁN (ex verb. 2021) szerint szerették legyek ellen, még a trágyadomb is olykor körbe volt vele ültetve. A Pesti Hírlap 1883-ban pedig arról ír, hogy a szobában is jó tartani ricinust, mert *a legyek a nedvét szívogatva elpusztulnak*.

CSAPÓ (1775: 211.) szerint az örménygyökér (*Inula helenium*)⁷ gyökerének füstjétől *a szúnyogok mind kitakarodnak a házból*. Nem derül ki pontosan, mit, de szintén egy gyökeret használt Gróf HOFMANNSEGG is 1793-1794-es baranyai utazásai során az éjszakai megkeserítő szúnyogok ellen a helyiek ajánlására. ... *szagát a szúnyogok semmiképp ki nem állhatják. ... egy keveset paráztúzra tesznek belőle, úgy hogy a szoba tele van füsttel, de a melynek éppen nincs rossz szaga,....és a szúnyogok csakugyan feltartóztathatlanul vonulnak kifelé* (BERKESZI 1887: 18.). Rüh ellen a sédkender (*Eupatorium cannabinum*) nedve ecettel, sóval keverve jó (CSAPÓ 1775: 136.). Tetvek ellen a kis ezerjófű (*Centaurium erythraea*) és más ezerjófű fajok főzete (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.), valamint a fehér zászpa gyökérpora volt használatban (CSAPÓ 1775: 136.). GÁYER (2018: 55.) az ánizst (*Pimpinella anisum*) említi, *melyet a galambokat tartó gazdák a galambdúcokba helyezték tetvek, férgek ellen*. A kapcsos korpafüvet (*Lycopodium clavatum*) vagyis a *serkefüvet* a disznók tetvessége esetén tették az ólba (GUB 1993: 102.). CSAPÓ (1775: 136.) szerint a hunyor fajok (*Helleborus* spp.) gyökerének pora is öli a tetveket, és szerinte (CSAPÓ 1775: 76.) a dohánylevél (*Nicotiana tabacum*) főzete rühesség és tetvesség esetén is hatásos. A *tetűfünek* is nevezett édesgyökerű páfrányt (*Polypodium vulgare*) a szobában elszórva, a ruhák közé dugdosva szintén

⁷Magyarországon védett faj, de gyógyászati célra termesztik is.

tetű és bolha elűzésére (SZABÓ 1999: 261.), míg a földi bodzát (*Sambucus ebulus*) nyersen szétszórva a galambok tetvei ellen használták, emellett egérűző és poloskaűző is volt (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Poloskák ellen seprőfüvet (*Bassia scoparia*) (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.) és borókamag-füstöt is alkalmaztak (VAJKAI 1959: 17.) vagy paradicsomhajtást (*Lycopersicon esculentum*) tettek a bútorok közé, írja GUB (1993: 105.). A kutyatejfőzet (*Euphorbia*) poloskairtásra volt használatos szintén (GUB (1993: 97.) N. NAGYVÁTHY (1830, 255.) dohánylevél füstjét, földi bodzát, ürmet, zsályát, levendulát említ a *biüdösféreg*ek, a poloska ellen. Permetezésre, kártevők ellen a csalánhajtások erjesztett leve napjainkban is ismert szer (FERENC 1997, SÁRKÖZI ex verb. 2021, MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.).

A csombormenta és a pénzlevelű lizinka (*Lysimachia nummularia*) olaja zsizsik- és gabonaféregűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531) hasonlóképp jó erre a fekete bodza gallya is (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531). Hangyák ellen, a növényt a fészükre téve az európai kunkort (*Heliotropium europaeum*) említik (CSAPÓ 1775: 199.). Moly ellen a ruhásszekrénybe levendulát raknak (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531), ez egyúttal illatossá is teszi a ruhákat (NAGY 1942: 285.), és napjainkban is sokan gondolják úgy, ahogy CSAPÓ (1775: 158.), hogy: *Moly nem közelit oda a' hova ez a' fű tétetik*. Molyirtónak, molyűzőnek dohánylevelet is használtak, férfiasabb az illata (NAGY 1942: 285.); a pusztai lengefű (*Aira caryophyllea*) szintén moly elleni szer volt (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). VESZELSZKI (1798: 437.) szerint, ha az orvosi macskagyökér (*Valeriana officinalis*) fivét a heverő ruhák közé teszik, a molytól megmenti azokat.

Patkányok ellen erős szagú növényeket vetettek be régen. Patkányirtófű volt az ebnyelvűfű (*Cynoglossum officinale*), szagát nem szerették a rágsálók (MÁRTON 1892: 97., 1894: 37.). A foltos bürök (*Conium maculatum*) a földre szórva szintén elriasztotta a patkányokat (GUB 1993: 97.). Az orvosi macskagyökert is a patkányok és egerek távoltartására ajánlották (MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893). A kesernyész illatú ligeti zsályá (*Salvia nemorosa*) is *patkányfű* (RÁCZ 2010: 134.). A fekete bodza gallyai vakondtúrásba téve vakondűzők (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Mechanikai védelemmel is szolgálhatott néhány növényfaj. A szúrós csodabogyót (*Ruscus aculeatus*) *egértővisnek* is nevezik. RÁCZ JÁNOS (2010: 160.) szerint a *név magyarázata tényleg az, hogy a növény* (szúrós) *ágaival védte a szalámit, kolbászt az egerek elől. A bogáncsot* (*Arctium lappa*, *A. tomentosum*): *egérlyukba tették* (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.), *ráakadt, nem szerette az állat* (BURIÁN ex verb. 2021). *A nyulak rágsálása elleni védekezésül a gyümölcsfák törzsét gyékénnyel* (*Typha latifolia*) *kukoricakóréval, szalmazsuppal vagy náddal* (*Phragmites australis*) *kötötték be* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

A méhek kezelésében is használtak néhány növényfajt. Méhfűvel (*Melittis melissophyllum*) vagy fodormentával (*Mentha x piperita*) riasztották el a heréket, és hogy ne tudjanak a kasba bemenni, annak szájához a héjakút mácsonya (*Dipsacus laciniatus*) tüskés virágzatát helyezték (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 163.). Az illatos macskamentával (*Nepeta cataria*) rajzaskor a méhész a kezét és a kaptárt kente be, hogy a méheket könnyebben be lehessen fogni (GUB 1993: 98.). A ligeti zsályá (*Salvia nemorosa*) is hasonlóképp hatott, a *dongókast bekentük, megállt benne a dongó* (méh) (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 24.). A lómentát, *méhészfüvet* (*Mentha longifolia*) a méhek anyásításánál használták az új anya illatának elfedésére, valamint a lovak esetében a szoptatóg kanca orra környékét és a csikó hátát dörzsölték be hajtásaival, hogy az új kanca elfogadja az árván maradt csikót (BOHÁR Ervin ex verb. 2021).

5. Kefe- és meszelőkészítés

Homokvidékeinken 5 faj gyökérzetét gyűjtötték kefekészítéshez, további 1 faj gyöke-

réből meszelő készült. Korábban saját használatra, aztán nagyobb mennyiségben a hazai kefekészítő ipar számára és exportra is gyűjtötték a gyökereket. Az élesmosófű, a *sikár-fű* (*Chrysopogon gryllus*) volt a legnépszerűbb sűrűlőkefének (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 47–48., RÁCZ 2004: 56., GUNDA 1988a: 181., BÁLINT 1976: 334., FODOR 2014: 445.). A fenyérfű (*Botriochloa ischaemum*) erős, seprűszerű gyökérzetéből *padlósűrűlő gyökérkefét készítettek, mert a vízben sem puhul meg és nedves állapotban kámforszerű kellemes illatot terjeszt* (GUNDA 1988a: 181., DORNER 1944: 109., CZOBOR 1932: 483., LACKNER 1990: 186.). A fehér tippán (*Agrostis stolonifera*) fekete, finomabb gyökérzetéből *ruhakefét, partvist és cipőkefét készítettek* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70.). A kunkorgó árvalányhaj (*Stipa capillata*) és a homoki árvalányhaj (*S. borysthena*)⁸ gyökérzetéből pedig a szépasszonyok és kisbabák *szebbé varázslására* készítették a keféket (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70., CSERES 1953: 41.), talán hajkefét.

A keskenylevelű perjéből, a *tippanfűből* (*Poa angustifolia*) meszelő és seprű készült. A *tippanmeszelőhöz* a tippangyűjtés, a meszelő készítése és árusítása, sőt sokszor a meszelés is főként a cigányasszonyok munkája volt, de volt, aki saját részre is készített. Szerették a tippanmeszelőt, mert sűrűbb volt, mint a sörtemeszelő és nem hagyott csíkot a falon (DANKÓ 2003: 313., SZÜCS 1977: 203–210., DANKÓ 1956: 222–235., BAKÓ 1992: 41., LŐRINCZ 1987: 502., MOLNÁR 2013: 80., MOLNÁR 2011: 196., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 20., BENCSEK 1982: 417., BAKÓ 1992: 73., DUPCSIK 2009).

6. Növényi kötöző- és varróanyagok

15 növényfaj anyagát használták kötözésre vagy varrásra. Egykor népszerű természetes kötözőanyagok faháncsból, rostonövényekből, hosszú erős hajtásokból, erős szárú és levelű lágyszárúakból készültek előkészítéssel és fonással, sodrással vagy ezek nélkül. Az erdei iszalag hajtása népszerű volt sokféle hasznosítású kötözőként, szárítókötélként, kéregedény fogantyújaként (LACKNER 1990: 183., KERECSENYI 1983: 153., 229., 231., PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162., E. FEHÉR 1975: 284.) A Néprajzi Múzeum digitális fotóarchívumában *juszalagból*, vagyis iszalagból font erős kötöző használata látható 1950-ben (RÉGER 1950: NM F 99902) (6. ábra). A hársak (*Tilia tomentosa*, *T. cordata*, *T. spp.*) háncsából szintén erős kötél, gúzs, szőlőkötöző és varróanyag is készült bocskorvarráshoz és más durvább varráshoz (TARISZNYÁS 1976: 27., MOLNÁR 1992: 52., KITAIBEL in HORVÁT 1939: 29., ORISKÓ 1942: 154.). Kévekötéshez többször használatos szalmakötelet is sodortak (TAKÁCS 1954) és természetesen készült kötél kenderből és lenből is (BÉKESI 2004: 447., A PALLAS NAGYLEXIKONA 10: 945.). Csalánkóróból szükségkötél készítését a dunai és a tiszai halászok köréből említette BARKUTI Balázs (ex litt. 2021) gemenci kishalász. Az akácfa és az eperfa gyökerét is felhasználták varrásra. A fonálvékonyságúra hasogatott gyökereket felhasználáskor forrázással lágýtották (BENCSEK 1973: 117.). Hasonló módon hasznosították az akácfa belső háncsát is (KERECSENYI 1983: 231.). Kötözésre használták még az ostorménfát (*Viburnum lantana*), a *kukoricakóré* kévébe kötésére a széleslevelű gyékényt (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.), szőlővenyige és szőlőkötözésre a fűzfavesszőt (*Salix viminalis*, *S. triandra*) (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162., BURJÁN ex verb. 2021). VINCZE (1960: 136.) szerint szőlőkötözőként a hársfakéreg-kötözővel egyenértékű lehetett a hársak megritkulásával a sás és a *csaté*⁹, amit kötőfünek neveznek valamint a kukoricafosztás-csuhé (RAFFAY 1951: NM F 101264,

⁸Magyarországon védett faj.

⁹magasabb sásfajok, *Schoenus* és *Baldingera* (vad pántlikafű) gyékény, békabuzogány, kákafajok, alacsony nád és magasabb pázsitok (fodorsás), lápszövény, szittyók és más cyperacea növények összessége (PALLAS NAGYLEXIKON)

6. ábra: *Juszalagból (Clematis vitalba)* készült erős kötöző használatban
(Fotó: Réger Endre 1950, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény,
Lsz.: NM F 99902)

7. ábra: Kötözőnek gyűjtött száradó sáskékék
(Fotó: Hofer Tamás 1954, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény,
Lsz.: NM F 113807).

TAKÁCS 1954: NM F 111435) alkalmazása is. VESZELSZKI (1798: 134.) a *Sparganium erectum*-ot, ágas békabuzogányt, *tsáté*, *sássáté* néven említi, mint ami *Magyarországban igen ismeretes, mivel sok helyeken a szőlővesszőket szokták véle felkötözni*. VARGA (1975: 497.) sást említi szőlővenyige kötözésre. Kötözőanyagának szánt sás gyűjtését, szárítását, sodrását dokumentálta több fotósorozaton HOFER Tamás 1954-ben, amit a Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteményében őriznek (pl. NM F 113807, NM F 113716), a sást megszáritva dolgozták fel, mert frissen éles volt (7. ábra). Más kötözőanyag esetében azt először vízbe áztatva készítették elő, a kukoricafosztást is *2-3 nappal előtte bevezetik, majd mikor jó szívós, akkor egy szálat két, háromba véve és felébe hasítva hegygel egymásnak állítva sodorják* (BOROSS 1954: NM F 110746).

Az erős rostos száratok szárítókötélként (ld. a mosás növényeinél!) és a kutak kötele helyett is használták. VESZELSZKI (1798: 447.) azt írja faluhelyen a ligeti szőlőből jó *sugárok válnak a gémes kutakra*.

7. Tüzelés, tűzgyújtás és világítás növényi anyagai

A források szerint szikrafogó növényi takló 7 növényfaj anyagaiból készült, 18 fajéból készülhetett világító eszköz. Tüzelésre legalább 11 fajt említenek (nem számítva a legtöbb fafaj anyagát). A tűz körüli eszközök 7 faj anyagaiból készülhettek. Ez összesen 41 taxon. A tüzelés, fűtés eszközei közül *tűzifívóként* volt használatban a *nádcső*, a *pemetnek* nevezett kemenceseprű cirokból (JUHÁSZ 1997), szalmából, *kukoricafosztalányból* (8. ábra), néha *pemetfűből* (*Marrubium* sp.) (CZUCZOR – FOGARASI 1870: 148., VÖRÖS 2008: 326.) vagy szúrós csodabogyóból (MELIUS 1578: 106., VÖRÖS 2008: 467.) is készült. A *pemet* nem csak hamuseprű volt, hanem egyfajta *hőmérő* is. Abból, ahogy meggyulladt meg tudták állapítani a kemence hőmérsékletét, alkalmasságát a sütésre (BURJÁN ex verb. 2021). A tűzről leemelt üstöt egyensúlyban megtartó *üstperec* fűzfavagy mogyorófavesszőből hársfa hánccsal kötözve készült (KOVÁCS 1969: 31.).

8. ábra: Kukoricacsuhéból készült kemenceseprű, *pemet* a JPM Néprajzi Osztály gyűjteményéből (Fotó: Dénes Andrea 2021)

A kemence fűtéséhez elterjedt fűtőanyag volt a kukoricaszár és -csutka, a szőlővenyige, a nád és a szalma, az akácrozse, sokszor a gyékényfonás és -szövés hulladéka, a kenderkóró és több, a ház körül vagy a határban összeszedett száraz növény is (JUHÁSZ 1997). MOLNÁR és HOFFMANN (2012a: 19., 22., 2012b, 34., 39) a zsióka (*Bolboschoenus maritimus*), a tövises iglice (*Ononis spinosa*), a mezei katáng (*Cichorium intybus*), a fehér disznóparéj (*Amaranthus albus*) adatát gyűjtötte e célra említve. Kukoricaszár napjainkban is előfordul a kemence felfűtésekor használva, KARDOS (ex litt. 2022) pedig lósóska kóróját említi begyűjtésre használva.

A gyufa elterjedéséig a taplógombák is a tűzgyújtás eszközei voltak (KERECSENYI 1987: 302., E. FEHÉR J. 1975: 283.), de nem csak gombák, hanem növényi *taplók* is használatosak voltak, illetve növényi részekből is készítettek szikrát fogó *taplót*. A szalmagyopár (*Helichrysum arenarium*) *levelét tapló gyanánt használta a tanyai nép*, ez volt a gyopártapló (BÁLINT 1977: 201.). A mezei aszat (*Cirsium arvense*) *pehelyiből is tűzgyújtó tapló készült* (GUNDA 2001: 32.). A gyékény buzogányából készítették a *páklýataplót*, a fekete és a fehér üröm (*Artemisia vulgaris* és *A. alba*) *bolyhos bugájából, összemorzolt szárából az ürömtaplót* (BEKE 1935b), valamint készülhetett még a *héjakútból is tapló* (CSAPÓ 1775: 300., GUNDA 2001: 32., GRYNÆUS 1964: 93–94.). Az *igényesebbek* taplóikat illatosították is, GUNDA (2001: 32.) szerint a bükkfataplót a somkóróval.¹⁰

A világitást egykor csóvával, *foklával*, fáklýával, méccessel, lámpásokkal vagy gyertyával oldották meg. Primitív világitási mód a keményre összesodort szalmacsóva vagy nádcsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászok körében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.).

A *foklához*, fáklýához fűz-, gyertyán- vagyogyorófaágakból, lucfenyőből, tölgyből, bükkből hasogattak fél méter hosszú szálakat, kiszárítva jól égtek (BARABÁS 1997, VISKI 1933: 299., IVANCSICS 1958: 412.). Fáklya készült még a nyírfából (*Betula pendula*) (VESZELSZKI 1798: 96., SINÁLY 1939, 384.) és a kányabangitából (*Viburnum opulus*) is (MÁRTON 1892: 57.). A gyertyán erősen viaszos kérge kiválóan alkalmas volt világitás céljaira (MÁRKUS 1940: 118.). Volt, ahol fenyőszurkot is öntöttek a fáklya faanyagára (VISKI 1933: 300.), de fenyőgyantával, annak erős füstje miatt a lakóterben nem világítottak (BÖDEI 1943: 94.). MÁRKUS (1940: 110., 118.) szerint a nyírfahéjnak szurokkal és viasszal való átítatása még a *múlt században* (XIX. sz.) is szokásban volt Magyarországon, és a gyertyaöntéshez használt legősibb anyag, a sodrott nyírfakéreg cikkének írása éveiben is használatos volt. Méccsekben fenyőszurkot is használtak, pl. a *szurkos kalán* nevű világitó eszközbe öntötték, s ebbe száraz lucfenyőszilánkokat keverték (VISKI 1933: 300.). A bükk (*Fagus sylvatica*) makkjának olaját méccsekben, *pipicsben* égetve használták (HEGYI 1978: 175., KERECSENYI 1983: 229.). Készítettek méccsét krumpliból és *répából*¹¹ is. Lyukat véstek bele, megtöltötték faggyúval vagy zsírral és kanócot tettek bele. A burgonyaméccsét naponként cserélni kellett, mert megsült. *A répából készített méccsét egy-két hétig is égett, mert a répa nehezebben sült* (IVANCSICS 1958: 417.). A lámpások egyik *érdekes és országosan elterjedt formája* a tőklámpás. Érett marhatök (*Cucurbita maxima*) belsejét kiszedték jól megvékonyítva a tök falát is. *Szemet, orrot, száját vágnak rá és gyertyát, méccsét állítanak bele. Játékként, ijesztgetésre használják a serdülő legények* (IVANCSICS 1958: 420.).

¹⁰Ld. az 5. lábjegyzetet!

¹¹A forrás csak répát említ, de feltehetően az akkoriban leggyakoribb és takarmánynak leginkább termesztett, répaként említett takarmányrépára (*Beta vulgaris*) kell gondolnunk, ám nem zárható ki a szintén termesztett és elég nagy méretű tarlórépa (*Brassica rapa* L. subsp. *rapa*) sem (vö. Pallas Nagylexikon - répa, takarmányrépa).

Gyertyaöntéshez növényi formákat is használtak. Belül kitisztított napraforgószárat, kifűrt fadarabokat, mint a *bodzfát* (bodzafa) említik. Az ágat kettéhasították, kiszedték a belét, majd újra összeillesztették és összeerősítették. *Az egyik végét elzárták, beleerősítették a közepébe a kanócot s beleöntötték a ruhán átszűrt, folyékony viaszt.* Ha papír gyertyaformát használtak, akkor annak aljába krumplidugót faragtak (SZABADFALVY 1963: 261.).

8. Egyéb felhasználások

(csomagolás-frissen tartás, párnátöltelék, ragasztó, tinta, tömítés, bajuszpedró, napsapka, edény, ülőke)

Frissen tartó csomagolásra 4 fajt említenek. A friss húst, a kifogott halat és rákokat frissen szedett nagyobb levelekbe, hajtások és fenyőlomb közé csomagolva is igyekeztek minél tovább frissen tartani. Olyan fajokat használtak, melyek szigeteltek és esetleg az illatukkal a legyeket, *férgeket* is riasztották. A legnépszerűbb talán a csalánhajtások közé csomagolás volt (SZ. TÓTH 1999: 179., FODOR 1986: 537.). Fenyőágak közé halat csomagoltak, a halba is csúsztattak ágat, ami ezáltal a fenyőillatot is átvette (FODOR 1986: 537.). CSAPÓ (1775: 27.) a borsos keserűfüvet, BABAI et al. (2014: 53.) pedig a kakukkfűvet említik hasonló célra használva. VÖRÖS (1991: 46.) szerint a piacozó kofák nagy, friss, zöld levelekbe csomagolták a vaját is. *Régies eljárási mód* levélbe göngyölve, parázson sütni halat, húst (VIGA 2004: 39.), az ehhez használt növények adatait azonban nem gyűjtöttem.

Párnátölteléként 12 faj anyaga említett az irodalomban. Párnákba, derékaljba, díspárnába toll helyett széna vagy szalma (K. CSILLÉRY 1981) tölteléken kívül a gyékény buzogányának *pölyháját* is töltötték (VESZELSZKI 1798: 436., ÉGETŐ 1978: 180., CSILLÉRY 1952: 97., PENAVIN 1975: 122.) valamint herefajok levelét is (CSAP 1775: 103). Zengővárkonyból (Baranya megye) (GUNDA 1979), Vörösmartról (Horvátország – Drávaszög) nagymamája, Uglík Teréz (szül. 1911) nyomán BURJÁN István (ex verb. 2021) említi a szelidgesztenye száraz, friss avarjának párnába töltését. Szigetbecsén a

9. ábra: Kukoricacsuhéval töltött ágymatrac szellőztetése a Szigetbecsei Faluházban (Pest megye) (Fotó: Deminger Ágnes, 2021)

60-as évekig kukoricacsuhét töltöttek szalma helyett a matracokba (DEMINGER Ágnes, SZIGETBECSE KULTÚRKÖR ex litt. 2021) (9. ábra). Az 1990-es években jelent meg a tönköly (*Triticum spelta*) és a *köleshéj* használata egészségesnek tartott párnatöltelekként (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1977). Napjainkban más gyógynövényeket is töltenek párnákba. Illatos és gyógyhatású, nyugtató töltelekként is levendula, menta, citromfű, kamilla, hársfavirág kerülhet a párnákba (TAKÁCS Mária Vadvirág 2021 ex litt.; DÉNES 2021 ined.). Cseresznyemaggal párnát és a fájó testrészt melegítésére használt melegítő párnáscákát is töltöttek (SÁRKÖZI ex verb. 2021; DÉNES ined. 2000).

Ragasztó 3 faj anyagából készülhetett. A fehér és a sárga fagyöngy terméséből enyv készült főzéssel. Háztartásban használt ragasztóként, madárenyvként és légyfogó enyvként is említik használatát, sőt gyáraknak is gyűjtötték enyvkészítés céljára (LACKNER 1990: 18., VAJKAI 1959: 17., DÖMÖTÖR 1951: 429., 430., E. FEHÉR 1975: 282., ILLÉS 2003: 273., KERECSENYI 1987: 302., MAKARA – MIHÁLYI 1943: 331.). GEMBICZKI HONVÉD Józsefné adatközlése szerint (RÉGER 1950: NM F 99746) légyfogó vesszőt is készítettek a következő módon: *a cserfán, tölgyfán termő fagyöngyöt, "gyöngyöt" megfőzik, vesszőre tekerik és fölállítgatják a házban. A légy rászáll, és a lép megfogja. Egy-két napig jó, utána odaadják a csirkének, hogy leegye róla a legyet; majd fölmelegítik, és újból használják. Így kétszer-háromszor is lehet használni* (10. ábra). A meggyfa mézgájával is ragasztottak, BURJÁN István (ex verb. 2021) arra emlékszik, hogy nagymamája az imakönyvét ragasztotta meg vele.

Főként az iskolás gyerekeknek volt szüksége tintára, ehhez 7 növényfaj jól festő terméséből, kergéből vagy elszenesített magjából említene a források tintakészítést. A fagyal (*Ligustrum vulgare*) érett termését, a tintabogyót megfőzték, a fekete levéllel írtak (E. FEHÉR 1975: 282). A fekete bodza terméséből főzés nélkül, a levét kinyomva kaptak

10. ábra: Gembiczki Honvéd Józsefné légyfogó vesszőt készít fagyöngyfőzettel
(Fotó: Réger Endre 1950, Néprajzi Múzeum Fényképgyűjtemény, Lsz.: NM F 99746)

tintát (BENCSIK 1973: 119.). A kutyabenge (*Frangula alnus*) lehántott kérgéből is készülhetett tinta (GUB 1993: 101.), valamint a barack (*Prunus persica*) magjából, a héj (feltehetően a csonthéj) elszenesítésével kaptak jó fekete tintát (VESZELSZKI 1798: 343.). Napjainkban diókopácsból, varjútövis-benge (*Rhamnus cathartica*) és alkörmös (*Phytolacca*) terméséből is készül hobbiból, íráshoz, festéshez tinta (KOVÁCS Gábor ex litt. 2021).

Bajuszpedrő és hajkenőcs, hajolaj készítésére a fekete és a fehér nyár (*Populus nigra* és *P. alba*) rügyeinek illatos, ragacsos anyaga szolgált (SÁFRÁNY 1977: 197., HALMAI 1962: 316.).

A tarlóhere (*Trifolium arvense*) hajtásainak finoman szöszös virágait beporzáshoz használták, a növény *uborkabaglató*, *bagzófű* volt (PÉNTEK –SZABÓ 1985: 179., GUNDA 1988a: 165.). Cipőtisztításkor a sárga színű női cipőket, ha hagymával dörzsölték be, akkor fényes, élénk színt kapott a cipő (CZINGEL 1995: 915.).

Mohából, gyékény- és sás-zsombékból istállókban használatos ülőkéket készítettek (BENCSIK 1973: 123.). VÖRÖSS (1970: 254.) szerint régen a 60-70 cm átmérőjű, talán évszázados zsombékokból készült ülőkék is általánosak voltak a Dráva mentén. A Néprajzi Múzeum gyűjteménye az ország több vidékéről gyűjtve őriz zsombékszékeket, zsombékülőkéket (pl. NM 132483), melyek a leírás szerint *korong alakúra vágott vízinövény-gyökércsomók*. HOFER Tamás 1956-ban (NM F 128702) még istállóiban is fényképez zsombékülőkéket Átányban (Heves megye) (11. ábra).

Tömítésre mohát használtak pinceajtók és istállóajtók repedéseinek, szétszáradásainak a betömésénél (LACKNER 1990: 185.). Gyékénylevelet kieső, meglazult széklábak rögzítésére, azokat körbetekerve, beszorítva használták (BURJÁN ex verb. 2021), a szilfa (*Ulmus glabra*) megtört levelét (VAJKAI 1959: 16) és a hársfaháncsot (*T. cordata*) pedig hordók és kádak tömítésére (KERECSENYI 1983: 231.). Hasonlóképp a kukoricacsuhé a boroshordók és kádak dugójának tömítésénél volt használatos (DÉNES ined. 2019). A

11. ábra: Zsombékszék a Néprajzi Múzeum bütorgyűjteményében. Lsz.: NM 56.32.160. Fél Edit és Hofer Tamás gyűjtése, 1956, Átány (Heves megye) (Fotó: Garai Edit)

12. ábra: Lopótökből (*Lagenaria siceraria*) készült borlopó a JPM Néprajzi Osztály gyűjteményében (Fotó: Dénes Andrea)

fenyőszurkot a háztartásban fa- és pléhedények réseinek betömésére (TARISZNYÁS 1976: 27.) is alkalmazták.

Szállításkor biztonsági okokból kukoricacsutka-darabokat szúrtak a vasvilla hegyére (DÉNES ined. 2021). A kukoricacsuhét szösztartóként tették a guzsaly, rokka fájára (MORVAY 1952: NM F 103287, NM F 113397). A kukoricaszárból konyhakerti melegágy-kerítés és kiskert-kerítés is készült, amely a tavaszi hidegektől és az állatoktól is védte a veteményt (BOROSS 1952: NM F 104602). A kukoricaszárat szigetelésre is használhattak, pl. vermek bejáratának vagy terményeknek betakarására (Néprajzi Múzeum Fényképgyűjteménye több fotóadat is). Napsapkaként a töklevel és a tündérrózsa levelei szolgálhattak (BURJÁN ex verb. 2021), a közönséges acsalapu (*Petasites hybridus*) hatalmas levele pedig túrázók és gyerekek számára volt napernyő, néha esernyőként is kiegészítette őket (HALASY 1960, RÁCZ 2005: 119.). A lapulevelek alkalmi takarásra is jók voltak, pl. füstölő réseinek fedésére (RÉGER 1951: NM F 101487).

Kéregedények, edények: kevéssé ismertek talán az alkalmi vagy ritkábban tartós használatra szánt nyír, nyár, éger, cseresznye, hárs, fenyő lefejtett kérgéből készített edények, erdei gyümölcsök, gombák szállítására, juhtúró, fenyőszurok, gabona tárolására vagy sótartónak. Ezekhez fűzfa, hársfa, rakotya (*Salix caprea*), berekfa (*Alnus glutinosa*) is lehetett az alapanyag. Az oldalakat iszalaggal, faháncsal kötötték össze, a széleket galagonya tüskéivel tűzték össze, a fogantyú iszalag volt (E. FEHÉR 1975: 284., KRUSLITZ 2007: 118., KERECSENYI 1970: 552., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 292., PALÁDI-KOVÁCS 1979). Múzeumban őrzött legrégebb ilyen tárolónkat még 1870 előtt varrták össze egysoros tűzőöltéssel egy hatalmas hársfatörzs vékonyabb ágáról lefejtett szijáccsal (KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 290.). Sótartók fiatal nyírfa, bibafa (*Salix caprea*) kérgéből készültek (KERECSENYI 1970: 549.), esős időben sem nedvesedett meg benne a só (KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 291.). Lopótökből (*Lagenaria siceraria*) készült borlo-

póval (*hébérrrel*) adtak régen kóstolót a boroshordóból (KECSKÉS 1980), *ivóvizet* (SURÁNYI 1985: 212.) és pálinkát is tartottak bennük (BÁTKY 1906: 99.) (12. ábra).

Összefoglalás

135 néprajzi és etnobotanikai irodalmi forrás adata alapján, 53 növénycsaládból 150 faj egyedeinek valamely anyaga került felhasználásra a háztartásban, a ház körüli életben főként egykor, hiszen a legtöbb összegyűjtött használati mód Magyarországon már csak kultúrtörténeti adat. A kézmosás és a mosás, valamint a hozzá kapcsolódó műveletek esetében 20 faj volt használatos, ebből szappanozásra 5 fajt (pl. tixszem, fátyolvirágok, szappanfű, borostyán) említenek, folttisztításra a sóska, keményítésre 6 faj (pl. csicsókaszár és orvosi zilizgyökér is) használata ismert. 23 növényfaj anyagát használták mosogatásra, súrolásra (mint pl. a csalán, falgyom, és készült tarack- és iszalagsúroló); a tejesfazekak és a hordók speciális (tejföl-növelő, ízesítő, fertőtlenítő) öblítésére további 7 fajhoz (pl. csalán, kakukkfű, dió, sárgarépa) tartozó növényi anyag volt használatos. Illatosításra 12 növényfajt (többek között bazsalikom, rezeda, fagyal, rozmaring), rovarok és rágcsálók riasztására, irtására nagyon sok, 59 fajt említenek (pl. keserűfűvek, bodzafajok, foltos bürök, diólevél, seprűürömből bolhaseprű). Homokvidékeinken tippanmeszelőnek (*Poa angustifolia*) vagy kefekészítéshez (*Chrysopogon*, *Botriochloa*, *Agrostis stolonifera* és *Stipa-fajok*) 6 faj gyökérzetét gyűjtötték. Kötöző- és varróanyag 16 növény anyaga lehetett (pl. hársak, erdei iszalag, fűzfajok, akác- és eperfafagyökér, gyékény- és sásfajok). Összesen 41 taxont említenek a tűzgyújtás, a tüzelés és a világítás anyagaiként (növényi taplóként pl. gyékényt, mezei aszatot, szalmagyopárt, gyertyaöntéshez bodzát, napraforgószarat, fáklyához nyírfakérget, gyertyánt, valamint a bükkmakk olaja és a fenyőgyanta is gyakran használt anyag volt). Frissen tartó csomagolásra 4 faj (csalán, fenyőágak, kakukkfű), párnák töltelékeként 12 faj (pl. *gyékény-pölyhe*, szelídgesztenye lombja, kukoricacsuhé) anyagát használták. Ragasztónak 3, tintakészítéshez 7 fajt említenek a források. Előfordulnak még pl. tömítésre, cipőtisztításra, uborka beporzására (*Trifolium arvense*), bajuszpedrőnek és hajolajnak (fekete nyár), kéregedénynek, ülőkének használt fajok is, de még növényi napernyő és napsapka is.

A használt fajok közül a *Lamiaceae* (árvacsalánfélék) családot 17 faj, a *Compositae*-t (öszirózsafélék) 14 faj, a pázsitfűféléket, a *Poaceae* családot 11 faj képviseli. 5-5 fajt a *Cyperaceae*, *Amaranthaceae*, 4-4 fajt a *Sapindaceae*, *Rosaceae*, *Solanaceae*, *Leguminosae*, *Adoxaceae*, *Typhaceae*, *Polygonaceae* családokból használták és 3-3 fajt a *Caryophyllaceae*, *Salicaceae*, *Fagaceae*, *Apiaceae*, *Pinaceae*, *Urticaceae*, *Malvaceae* családokból. További 35 családból 2 vagy 1-1 faj volt használatos.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Burján István és Neichl Noémi etnográfusok forráskutatásban, Sárközi Katalinnak a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztály archívumának és fotótárának kutatásában nyújtott segítségét. Köszönettel tartozom az adatközlőknek: *Abonyi Bea, Balázs Kovács Sándor, Barkuti Balázs, Bogdányi Ferenc, Bohár Ervin, Burján István, Deminger Ágnes, Divald Borbála, Fetykó Kinga, Hajnal Klára, Horváth Angéla, Kardos Mária, Kis Edit, Kollarovicsné Erős Gabriella, Komlóssy Zoltánné, Kovács Ildikó, Maticsné László Erzsébet, Sárközi Katalin, Széll Kornélia, T. Bogdányi Franciska, Takács Mária Vadvirág, Vörös Ferenc*. A cikk lektorálását *Neichl Noémi* etnográfus-muzeológusnak és *dr. Juhász Magdolna* botanikus-főmuzeológusnak, a kézirat formai és nyelvtani ellenőrzését pedig *Kisbenedek Tibornak* és *Gerner Andrásnak* köszönöm. A Néprajzi Múzeum Fotógyűjteményének és Bútorgyűjteményének köszönettel tartozom az archív- és műtárgy-fotókért.

Irodalom

- A PALLAS NAGY LEXIKONA: Szappanfű 15: 422.
 A PALLAS NAGYLEXIKONA: Kötélzet 10: 945.
- ABONYI T. – DÉNES A. – MOLNÁR V. A. 2019. Seprűkészítéshez használt vadon élő növényfajok Magyarországon. Előadás 2019. március 25., Budapest, a Magyar Biológiai Társaság Botanikai Szakosztályának 1493. szakülése.
- ÁRWAY I. 1889: Utasítás a zalavármegyei községi faiskolákat kezelő néptanítók számára. - Melléklet a „ZALAMEGYE” 1889. éri 10. számához. pp. 3.
- AUGUSTIN B. 1913: A magyar szappangyökér növénye. Köztelek, 1913/ 45: 1631–1632.
- BABAI D. – MOLNÁR Á. – MOLNÁR Zs., 2014: "Ahogy gondolja, úgy veszi hasznát" - Hagyományos ökológiai tudás és gazdálkodás Gyimesben. Traditional ecological knowledge and land use in Gyimes (Eastern Carpathians). MTA BKNi és MTA ÖK ÖBI. Budapest –Vácrátót. 173 p.
- BABULKA P. 2013: Gyógynövények, etno(farmako)botanikai és etnofarmakológiai kutatások a Kárpát-medencében élő magyarok körében. Vázlatos áttekintés. In: BARNA G. – KÓTYUK E. – KERESKES I. (szerk.): A test és a lélek orvosi - Grynaeus Tamás emlékkönyv. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged, pp. 13–31.
- BAKÓ F. 1992: Kézművesség egy alföldi faluban. Tiszai évek 1949-1950 Tiszai téka 3. Eger, 104 p.
- BÁLINT S. 1977: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. II. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976/77–2. 420 p.
- BARABÁS J. 1997: Világítás. In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): Magyar Néprajz 4. Életmód. – Budapest. pp.181.
- BARSI E. 1965: Sály. Egy bükkaljai falu a hagyományos gazdálkodás idején. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 17. 210 p.
- BÁLINT S. 1976: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. I. rész. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, 1974/75–2. 628 p.
- BÁTKY Zs. 1906: Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Budapest. 331 p.
- BÁTKY Zs. 1938: Békarokka. Vasi Szemle 5/4:208–212.
- BEKE Ö. 1935a: Népies növényneveink történetéhez. Vasi szemle 1935/2.4: 256–264.
- BEKE Ö. 1935b: Az ürömtapló készítésének régi leírása. Ethnographia 46: 145–145.
- BEKE Ö. 1960: Népetimológia a növénynevekben. Magyar nyelv 56: 477–481.
- BÉKÉSI I. 2004: Köttelesek a vásárban. In: BÁRTH D. – LACZKÓ J. (szerk.): Halmok és havasok. Tanulmányok a hatvan esztendőös Báráth János tiszteletére. pp. 445–447.
- BENCSIK J. 1973: A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei a Tisza mentén, a volt alsó-szabolcsi falvakban. In: Bencsik J. (szerk.): Hajdúsági Múzeum Évkönyve 1. (Hajdúböszörmény). 215 p.
- BERDE K. 2005: Adatok Nagyenyed szellemi néprajzához az 1870–1920-as évekből. Mentor Kiadó. Marosvásárhely. 243 p.

- BERKESZI I. (ford.) 1887: Gróf Hofmannsegg utazása Magyarországon 1793-1794-ben. Franklin Társulat. Budapest. 142 p.
- BORBÁS V. 1894: A Balaton partmellékének botanikai néprajza. Földrajzi Közlemények XXII: 57–78.
- BORZSÁK E. 1941: A régi tűzhely, ételek, étkezés. Néprajzi értesítő 33: 209–230.
- BŐDEI J. 1943: Adatok Zalabaksa gyűjtőgető gazdálkodásához. Néprajzi Értesítő 2: 69–96.
- BÓDI E. 1983: A gyűjtőgető gazdálkodás emlékei Szirénfalván. 3. Virágok, levelek, szárak, ágak és gyökerek gyűjtése. Múzeumi Kurír 43: 66–72.
- BURJÁN I. é. n. : Nagyboldogasszony. (Kézirat). 2 p.
- CZINGEL SZ. 1995: Mosástól vasalásig. Higiéniai szokások változása Kéménden. Ethnographia 106: 903–926.
- CZOBOR M. 1932: A sikárfű gazdasági és ipari jelentősége Magyarországon. Köztelek 07.03: 483.
- CZUCZOR G. – FOGARASI J. 1870: A magyar nyelv szótára. Pest, Athenaeum. 1507 p.
- CSABA J. 1983: Az őrségiek és a vasi szlovének népi méhészkedéséről. Vasi honismereti és helytörténeti közlemények 2: 17–22.
- CSAPÓ J. 1775: Új füves és virágos magyar kert. Landerer. Posony. 340 p.
- CSERES T. 1953: Sikárgyökér. Új Hang 2/10: 41–48.
- CSILLÉRY K. 1952: Vázlatok Tiszaígar népi lakáskultúrájából. Ethnographia 58:83–111.
- DANKÓ I. 2003: Jegyzetek. In: DANKÓ I. (szerk.) Szűcs Sándor a pusztá utolsó krónikása. –Türkeve, pp. 288–313.
- DANKÓ I. 1956: A türkevei tippanmeszelő. Néprajzi Közlemények 1/ 1–4: 222–235.
- DARVAS F. – MAGYARY-KOSSA GY. 1925: Hazai gyógynövények. Termelésük, értékesítésük, hatásuk és orvosi használatuk. I. rész. Budapest. 215 p.
- DÉNES, A., PAPP, N., BABAI, D., CZÚCZ, B., MOLNÁR, Zs. 2012: Wild plants used for food by Hungarian ethnic groups living in the Carpathian Basin - Acta Societatis Botanicorum Poloniae 81(4):381–396.
- DÉNES, A., PAPP, N., BABAI, D., CZÚCZ, B., MOLNÁR, Zs. 2013: Ehető, vadon termő növények és felhasználásuk a Kárpát-medencében élő magyarok körében néprajzi és etnobotanikai kutatások alapján. Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat 13: 1-42.
- DÉNES ined. 2000, 2019, 2021: Etnobotanikai interjúk adatai (Kézirat).
- DIVÁNY. hu: Emberkísérlet: Egy hétig vadgesztenyével mostam. https://divany.hu/szuloseg/2017/10/26/mosas_szuloseg_vadgesztenye_kornyezetvedelem/ (Megtekintés: 2021. június 30.)
- DOGAN, Y. – NEDELICHEVA, A. – YARCI, C: 2009: Plant taxa used as brooms in several Southeast European and West Asian countries. Natura Croatica 17(3):193–206
- DORNER B. 1944: Silány mezők szegényes füvei. Köztelek 54/5:108–109.
- DÖMÖTÖR S. 1951: Enyvfőzés fagyöngyből Kőszeghegyalján. Ethnographia 62: 426–431.
- DUPCSIK Cs. 2009: A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008. Leíró néprajzi kutatások az 1950-60-as években. (jelzett oldalszám nélküli online változat: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/a_magyarorszag_i_ciganysag_tortenete/pages/000_konyveszeti_adatok.htm (Megtekintés: 2020 12.20.)
- E. FEHÉR J. 1975: Adatok Bernecebaráti gyűjtőgető és zsákmányoló gazdálkodásához. Néprajzi Közlemények 2/3–4: 267–292.
- EDELSPACHER A.1875: Rumun elemek a magyar nyelvben. Nyelvtudományi közlemények 12/1: 87–116.
- ÉGETŐ M. 1978: A lakáshasználat változásai a szanki tanyákon az utóbbi száz évben. Cumania 5:159–193.
- FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1997: (b. k. l. aláírású szerző cikke) Akciós készlet és euro-WC. Minden, amiről az átlagos fogyasztó álmodozik, megtalálható a BNV-n. Fejér Megyei Hírlap 53/217, 6.
- FEKETE I. 1962: Tüskevár. 4. kiadás.
- FERENC J. 1997: Én így csinálom. Természetes anyagokkal permetezek. Szabad Föld 29: 8.
- FODOR S. 1986: A vezeklő. Korunk prózája 1986: 536–542.
- FÜVESSY A. 1997: Gyűjtőgetés és erdőelés Mozsgó környékén. Tiscium 10: 207–2017.
- GAZDA J. 1980: Így tudom, így mondom - A régi falu emlékezete. Kriterion Könyvkiadó. 371 p.
- GÁYER É. 2018: Szájra...ahogy a tudás átörökítődik. In: NÉMETH I. (szerk.), DÉNES A., VÁRNAI A., SZAKÁCS É., GAYER É., BOSNYÁK I., SIPOS Zs. T.: A vadon ízei. Baranyai ökoszakácskönyv. 119 p.
- GRYNAEUS T. 1964: Gyógynövényárusok Szeged piacain. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 30: 89–126.
- GUB J. 1993: Adatok a Nagy-Homoród és a Nagy-Küküllő közötti terület népi növényismeretéhez. Néprajzi Látóhatár 1-2: 95–110.
- GUNDA B. 1970: A kéregbocskor tárgyi háttéréhez. Magyar Nyelvőr 94: 478–479.
- GUNDA B. 1979: Gesztenye. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 2. pp. 284–286.
- GUNDA B. 1980: Kászu. In: ORTUTAY GY. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 3. pp. 97–98.

- GUNDA B. 1988a: A természetes növénytakaró és az ember. *Agria* 24. 165–192.
- GUNDA B. 1988b: Kulturális ökológiai megfigyelések a növénytermesztés kezdeteiről. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 25-26: 467–480.
- GUNDA B. 2001: A vadnövények gyűjtése. In: PALÁDI KOVÁCS A. (szerk.) *Magyar Néprajz* 11. Gazdálkodás. Budapest. pp. 11–40.
- HALASSY L. 1960: Hóviráglesen. - *Népújtság* 11/54, 4.
- HALMAI J. 1962: Adatok a Herbárium orvos-botanikai értékeléséhez. In: PALLA Á. (szerk.): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 23: 281–334.
- HEGYI I. 1961: A fahamu felhasználása. *Ethnographia* 72: 278–283.
- HEGYI L. 1978: A népi erdőkielés történeti formái. Az Északkeleti-Bakony erdőgazdálkodása az utolsó kétszáz évben. Budapest. 318 p.
- HOLLÓS L. 1896: Növényzet. In: Ifj. BAGI L. (szerk.): *Kecskemét múltja és jelene*. pp. 77–92.
- HOLLÓS L. 1919: Népies illatos növények. *Termesztett növények különleges használata. - Természettudományi Közlöny* 51/713–730: 192–194.
- HORVÁT A. O. 1939: Kitaibel Pál Baranyában. A Ciszterci Rend Nagy Lajos Gimnáziumának Évkönyve az 1938-39. iskolai évről. pp. 21–49.
- HUNYADI J. 1993: Ősi mesterség nyomában Cikón. *Annus néni és a székkötés*. Tolnai Népújtság 4. évfolyam, aug. 7. pp. 10.
- ILLÉS P.2003: „Vigasztalódj avval, hogy derék munkát végzel...” Pável Ágoston levelei Csaba Józsefnek (1935–1945). *Savaria – A Vas Megyei Múzeumok értesítője* (2002) 27: 249–260.
- IVÁNCICS N. 1958: Népi világitás a Zempléni hegyvidéken. *Ethnographia* 69: 409–423.
- JUHÁSZ A. 1997: Az ételkészítés helye. In: PALÁDI-KOVÁCS A. (főszerk.): *Magyar Néprajz* 4. Életmód. Budapest. pp.179.
- K. CSILLÉR K. 1981: Szalmapárna. Szalmazsák. In: ORTUTAY GY. (főszerk.) *Magyar Néprajzi Lexikon* 4: 543.
- KECSKÉ P. 1980: Lopó. In: ORTUTAY GY. *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. p 466.
- KERECSENYI E. – KAPITÁNY O. 2001: 4. Tárgyak kéregből, fatörzsből, vesszőből és más növényi nyersanyagokból. In: KAPITÁNY O. – IMRÓ J. (szerk.) *Somogy Megye népművészete*. pp. 289–308.
- KERECSENYI E. 1970: Kéregedények a Thury György Múzeumban. *Ethnographia* 81: 545–555.
- KERECSENYI E. 1983: A muramenti horvátok története és anyagi kultúrája. *Zalai gyűjtemény*. 20. Zalaegerszeg. 372 p.
- KERECSENYI E. 1987: Az erdő szerepe a zalai parasztság XVIII–XIX. századi gazdálkodásában. A dél-dunántúli aprófalvak és szórványok település- és társadalomtörténete. *Zalai Gyűjtemény* 27: 295–304.
- KERNER A. 1863: A Duna-menti országok növényvilága. A magyar Alföld és a Bihar-hegység. In: OROSZI S. (szerk.) (2004): *Erdészettörténeti Közlemények* 62. OEE Erdészettörténeti Szakosztály. Budapest. pp. 26–120.
- KIRÁLY G. (szerk.) 2009: *Új Magyar Fűvészkönyv*
- KISS SZÉKELY Z. 2015: A természet kalendáriuma. *Népújtság* (Marosvásárhely) 67/130: 10.
- KOCS I. 2015: Bibó József (1843–1914) herbáriumi gyűjteménye a Székely Nemzeti Múzeumban. *Acta Siculica* (2014–2015) pp. 39–69.
- KOVÁCS L. 1969: Pásztorúzhelyek Erdélyben 1900 körül. *Népi kultúra – Népi társadalom* 23: 7–43.
- KOVÁTS M. 1845: Növénybölcsesség a vagy háromnyelvű fejtő növénynév műszótár. 472 p.
- KRUZSLITZ I. 2007: Az erdő adta javak a kalotaszegi Kiskapus gyűjtőgető gazdálkodásában. *Tisicum* 16: 115–119.
- LACKNER M. 1990: Adatok Bőde gyűjtőgető gazdálkodásához. In: HÁLA J. – HORVÁTH GY. (szerk.): *Néprajzi dolgozatok Bődéről – Liber Mamoralis – Barabás Jenő hetvenedik születésnapjára*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Szentendre. 176 p.
- LŐRINCZ J. 1987: „A szöthetségem nem olyan... (Egy kisközség cigányairól): http://epa.oszk.hu/00100/00143/00293/pdf/EPA00143_konyvtari_figyelo_1987_5_492-502.pdf (Megtekintés: 2020. 12.10.)
- MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893: Egy nagyon jó szer. *Magyar Czipész-újság*. II/18: 6.
- MAKARA GY. MIHÁLYI F. 1943: Rovarak és betegségek. A Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat Könyvtára. Budapest. 396 p.
- MÁRKUS M. 1940: A magyar népi világitás. *Néprajzi Értesítő* 32/ 1–2: 87–126.
- MARKUS, M. 1941: Gyűjtőgetés a Csermosnya-völgyében. *Néprajzi értesítő* 33: 173–177.
- MARKUS, M. 1965: Táplálkozás. In: SZABADFALVI J. – VIGA GY. (szerk.) *Répáshuta: egy szlovák falu a Bükkben*. A miskolci Herman Ottó Múzeum néprajzi kiadványai 13: 199–228.
- MARKUS, M. 1979: A Kárpát-medence etnobotanikai problémái. In: ANTALL J. (szerk.): *Népi gyógyítás Magyarországon / Orvostörténeti Közlemények – Supplementum* 11-12: 113–123.

- MÁRTON J. 1892: Növénynevek a nép nyelvében. *Ethnographia* 3: 55–60.
- MÁRTON J. 1894: Növénynevek a nép nyelvében. *Ethnographia* 5: 37–38.
- MAUTONE, M. – DE MARTINO, L. – DE FEO, V. 2019: Ethnobotanical research in Cava de' Tirreni area, Southern Italy. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 15 (1). DOI: 10.1186 / s13002-019-0330-3
- MELIUS P. 1507: Herbárium (újraközlés). In: PALLA Á. szerk. (1962): *Az Országos Orvostörténeti Könyvtár közleményei* 23:5–251.
- MODOR V. 1971: Pillangósszénákat szennyező növények mikroszkópos vizsgálata. *Magyar Állatorvosok Lapja* 26: 593–600.
- MOLLAY E. 1983: Növénynevek Melius Herbáriumában. *Magyar Névtani Dolgozatok* 44. Budapest. 147 p.
- MOLNÁR Á. P. 2019: A Turjánvidék Natura 2000 terület déli részének tájtörténeti elemzése. Duna Ipoly Nemzeti Park Igazgatóság kiadása. 159 p. http://turjanvidek.hu/media/statikus/Turjanvidek_N2000_del_tajtortenet_MolnarAP_2019_final.pdf (Megtekintés: 2021.06.10.)
- MOLNÁR I. 1992: A csomakőrösi szörszita. *Néprajzi Értesítő* 74: 49–73.
- MOLNÁR V. A. 2013: Vadon élő növények felhasználása Magyarországon, Kitaibel Pál (1757-1817) útnaplói alapján. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi sorozat* 13: 5–12.
- MOLNÁR Zs. – HOFFMANN K. 2012a: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete I. Szikések, rétek, mocsarak és löszgyepek növényei, valamint az őshonos fásszárúak és erdei lágyszárúak. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012.* pp. 7–28.
- MOLNÁR Zs. – HOFFMANN K. 2012b: A hortobágyi pásztorok növény- és növényzetismerete II. - A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2011–2012. pp. 29–45.
- MOLNÁR Zs. 2011: A Hortobágyi pásztorok növényosztályozása, a vadon termő növények ismertsége és néven nevezettség. *Crisicum* 7: 153–207.
- MOLNÁR Zs.: 2013: Adatok a hortobágyi ehető vadnövények és más érdekesebb növényfelhasználások ismeretéhez. *Dunántúli Dolgozatok (A) Természettudományi Sorozat* 13: 77-82.
- MOTTI, R. – ANTIGNANI, V. – IDOLO, M. 2009: *Traditional Plant Use in the Phlegraean Fields Regional Park (Campania, Southern Italy)*. Springer. DOI: 10.1007/s10745-009-9254-1
- N. NAGYVÁTHY J. 1830: *Magyar házi gazdasszony*. 260 p.
- NAGY R. 1942: Adatok a Baranya megyei Nagyvátynövényekkel kapcsolatos szokásaihoz és néphagyományaihoz. *Magyar Népryelv* 4: 268–308.
- NEDELICHEVA, A., DOGAN, Y., OBRATOV-PETKOVIĆ, D., PADURE I.M. 2009: *The Traditional Use of Plants for Handicrafts in Southeastern Europe*. Springer. DOI: <https://link.springer.com/article/10.1007/s10745-011-9432-9>
- NETFOLK.BLOG.HU: Borostyán köhögésre és mosásra. https://netfolk.blog.hu/2019/01/30/borostyan_kohogesre_es_mosasra (Megtekintés: 2021. június 30.)
- ORISKÓ I. 1942: Kötélkészítés hársfaháncsból. *Ethnographia* 53: 154–155.
- SALERNO, G., GUARRERA, P. M. and CANEVA, G.: 2005: Agricultural, domestic and handicraft folk uses of plants in the Tyrrhenian sector of Basilicata (Italy). *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 2005, 1:2.
- PALÁDI-KOVÁCS A. 1979: Fakéregedény. In: ORTUTAY Gy. (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2: 19.
- PAPP I. 1993: Kunszentmártoni görög boltos hagyatéka 1795-ből. *Zounuk – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* 8: 307–335.
- PAPP N. 2013: Etnobotanikai kutatások Erdélyben az 1960-as évektől napjainkig. In: BARNA G.– KÓTYUK E. – KERÉKES I.: *A test és a lélek Orvosai - Grynaeus Tamás emlékkönyv. Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, Szeged.* pp. 32–54.
- PENAVIN O. 1973: „Lakodalom aggodalom” (Lakodalmi szokások a szlavóniai magyaroknál régen és most. A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei V: 71–86.
- PÉNTÉK J. – SZABÓ A. 1985: *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 368 p.*
- PESTI HÍRLAP 1883: Ricinus legyek ellen. 131: 13.
- PLANTARIUM.HU: Orvosi somkóró (*Melilotus officinalis*). Bognár János Növénytani fotóblogja. Megtekintés ideje: 2021. augusztus 2.
- RÁCZ J. 2010: Növénynevek enciklopédiája. *Az elnevezések eredete, a növények kultúrtörténete és élettani hatása.* 633 p.
- RÁCZ J. 2004: A soknevű sulyom, zsurló és csormolya. *Magyar Nyelvőr*. 128/1: 54–60.
- RÁCZ J. 2005: „Lapi lapi, cserelapi”. *Magyar Nyelvőr* 129/1: 117–120.
- RÁCZ J. 2010: Érdekes növénynevek VII. *Magyar Nyelvőr* 134: 492–497.
- REUTER C. 1976: Cserfakéreg bocskor. *Magyar Nyelvőr* 91: 479–484.
- SÁFRÁNY Zs. 1977: Baranyai tükrösök. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 19: 197–228.

- SAVO, V. – CANEVA, G. 2011: Domestic and handcraft folk uses of plants in the Amalfi coast (Southern Italy). - *Boll. Mus. Ist. Biol. Univ. Genova*, 73: 138.
- SINÁLY K. 1939: A népi világítás és eszközei a Borsava völgyi ruszinoknál. *Néprajzi Értesítő* 31/ 2–4: 383–385.
- SOLYMOS E. 1984: A természeti környezet elemi felhasználásának emlékei. In: BÁRTH J. (szerk.): *Kecel története és néprajza*. Kecel. pp. 509–521.
- SULÁN B. 1949: Gyógynövények népi nevei a komárommegyei Martos község nyelvéből. *Magyar Nyelv* 45: 217–220.
- SURÁNYI D. 1985: *Kerti növények regénye*. Budapest. 365 p.
- SZ. TÓTH J. 1999: Adatok a juhús tartósításához. In: KORKES Zs. (szerk.): *Kutatások Pest megyében. Tudományos konferencia II. (Pest Megyei Múzeumi Füzetek 5., Szentendre*. pp. 177–181.
- SZABADFALVY J. 2001: *Pásztorcstanok Észak-Magyarországon*. Miskolc. 126 p.
- SZABADFALVY J. 1963: Adatok a Zempléni hegyvidék népi világításához. *Ethnographia* 74: 261–263.
- SZABÓ L. 1999: Népi tapasztalatok növényi rovarriasztók használatáról. *Olaj, Szappan, Kozmetika* 48/6: 260–262.
- SZABÓ L. GY. – KÓCZIÁN G. 1984: A Sadler József által leírt növények gazdasági rendszerezése. *Agrártörténeti Szemle* 26/3–4: 507–532.
- SZINNYEI J. 1893: *Csutak címszó*. Magyar tájszótár 1. kötet. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest. pp. 372.
- SZINNYEI J. 1897-1901: *Magyar tájszótár*, 2. kötet. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest. 1095 p.
- SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958: Tudja-e hogy... Szolnok Megyei Néplap, 1958. január 8. 9/6: 5.
- SZTAVINOVSKY GY. – CZERÓCZKI A. – HENERÁRY L. 2007: *Dabas természeti értékei 4. - A turjánosok növényvilága, Füben fában...* Mesterprint Kft., Budapest. 141 p.
- SZÜCS S. 1977: Csuba Ferenc és a ványai juhbehajtás. In: Szűcs S. *Szemelvény a Régi magyar vízvilágból*. Budapest. pp. 203–210.
- TAKÁCS L. 1954: Egy új szalmakötélkészítő eszköz (verecseny). *Néprajzi Értesítő* 36: 7–24.
- TARISZNYÁS M. 1976: *A gyűjtőgető gazdálkodás hagyományai Gyergyóban*. Népismereti dolgozatok. pp. 25–33.
- ÚJ IFJÚSÁG 1958: Az éléskamra titkairól. *Új Ifjúság* VII. évf. november 18.: 10.
- UJVÁRY Z. 2002: *Gömöri magyar néphagyományok*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc. 1035 p.
- VAJKAI A. 1959: *Szentgál. Egy bakonyi falu néprajza*. Akadémia Kiadó, Budapest. 398 p.
- VARGA F. 1916: Szappan pótlására alkalmas növények. *Természettudományi Közlöny* 48. évf., 641–642. füzet: 802–807.
- VARGA GY. 1975: Az érmelléki szőlőkultúra. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1974: 431–534.
- VESZELSZKI A. 1798: *A növényplánták országából való erdei és mezei gyűjtemény, vagy-is fa- és fűszeres könyv*. Pest, 459 p.
- VIGA GY. 2004: *Tájak, ízek, ételek Borsod-Abaúj-Zemplén megyében*. 162 p.
- VINCZE I. 1960: Szőlőművelés és eszközei a borsodi hegyközben. *Néprajzi Közlemények* 5/3–4: 15–144.
- VISKI K. 1933: *Világítás*. In: BÁTKY Zs. – GYÖRFFY I. – VISKI K.: *A magyarság tárgyi néprajza*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 299–301.
- VÖRÖS É. 2008: *A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára*. A Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 85., Debrecen. 501 p.
- VÖRÖS K. 1991: *Pesti emberek 100 évvel ezelőtt*. *História* 5-6: 45–46.
- VÖRÖS L. Zs. 1977: *Növényélet*. In: Lovász Gy. (szerk.): *Baranya megye természeti földrajza - Baranya monográfiai sorozat*. Pécs, 229–256.
- ZIMMERMANN Á. 1916: Szappanpótló növényi anyagok. *Természettudományi Közlöny* 48: 411–412.

Melléklet/Appendix: A forrásokban említett fajok és használati módjuk

Acer campestre L. / mezei juhar: ...*ha boroshordót, amelyik folyat, azzal bekenik, úgy áll, mint a vas* (VAJKAI 1959: 16.).

Aesculus hippocastanum L. / vadgesztenye: szappanpótló, a háború idején gyakorta használtak vadgesztenyelisztet mosásra (SZOLNOK MEGYEI NÉPLAP 1958. 9/6: 5.). Napjainkban vegyszermentes és olcsó alternatíva a vadgesztenyével mosás (KOLLAROVICSNÉ ex verb. 2019, HORVÁT ex. litt. 2019, ABONYI ex. litt. 2019, DIVÁNY.HU).

Agrostis stolonifera L. / fehér tippan: az egyik sikárgyökérfaj, aminek gyökérzetét kefekészítéshez gyűjtötték. Finomabb, fekete „lószőrkefe” készült belőle (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48.). ... *tippan gyökér, ez hosszú, fekete színű, a lószőrhöz hasonló vékony gyökér, ebből ruhakéjét, partvist és cipőkéjét készítettünk* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR 2019: 70.).

Aira caryophylla L. / pusztai lengefű: molyúzó (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Allium cepa L. / vöröshagyma: rozsdalettávolításra, világos színű bőr és zsírfoltos ablaküveg tisztításra (ÚJ IFJÚSÁG 1958), sárga színű női cipők fényesítésére (CZINGEL 1995: 911.) használták.

Alnus glutinosa (L.) Gaertn. / mézgas éger: kéregbocskor készült belőle (REUTER 1976: 484.).

Althaea officinalis L. / orvosi ziliz: *párnakenő* (keményítő) készült gyökeréből; vízzel, liszttel főzték össze (PÉNTÉK – SZABÓ 1985, 163.).

Amaranthus albus L. / fehér dísznóparéj: *fél télen azzal fűtöttünk* (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 39.).

Anagallis arvensis L. / mezei tikszem: Kézmosásra használták hajtasát (MATICSNÉ ex verb. 2020.).

Arctium lappa L. & *A. tomentosum* Mill. / közönséges bojtorján & pókhálás bojtorján: egérlyukba tették, betapasztották a lyukat (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.), ráakadt az állatra, nem szerette (BURJÁN ex verb. 2021). Hús csomagolására használták a levelét (SZ. TÓTH 1999: 179.).

Aristolochia clematitis L. / farkasalma: *Bóhák ellen... úgy alá, hogy attú megdöglik* (SULÁN 1949: 218.), tyúktetű- és bolhairtó (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.).

Artemisia abrotanum L. / istenfű, ürömcserje: szagos kerti virág; szekrényillatosító, szoltáros könyvbé jóillatú *gyelnek* (jelnek); temetéskor magukkal viszik, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.).

Artemisia santonicum L. / sziki üröm: bundába bolha ellen (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 10.)

Artemisia scoparia Waldst. & Kitam. / seprűüröm: bolhaűző (bolhaseprű készül belőle) (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Artemisia sp. / üröm: bolha és poloska ellen (N. NAGYVÁTHY 1830: 255, 256.).

Artemisia vulgaris L. / fekete üröm: a virágos növény bolhaűző ágy alá téve (GUB 1993: 97.). Ürömtapló készült a kóróból, levelekből (VESZELSZKI 1798: 71., GRYNAEUS 1964: 93–94.). A kóró *meleg tüzes hamvát a tenyerek között, az előre megdörzsöltetett fekete üröm levelei közepibe tészik, és ismét azon módra dörzsölik a két tenyér között, míg a levelek úgy össze nem mennek, mint egy sodrott szősz vagy fonál* (CSAPÓ 1775: 300.). *Kálvinista tapló*: bolyhos bugájából, összemorzolt szárából szikrafógó (GUNDA 2001: 32.).

Artemisia absinthium L. / fehér üröm: kálvinista tapló - szikrafógó a bolyhos bugájából, összemorzolt szárából (GUNDA 2001: 32.).

Bassia scoparia (L.) A.J.Scott / kerti seprűfű: poloskaűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Beta vulgaris L. convar. *crassa* Mausf. / takarmányrépa (marharépa)¹² répagyökérből (kis mélyedést vájtak bele) mécses készült (IVANCICS 1958: 417.).

Betula pendula Roth / bibircses nyír: fákyát faragnak belőle, *megszárítván gyertya helyett élnek vele* (VESZELSZKI 1798, 96.). A sodrott nyírfahéjnak szurokkal és viasszal való átitatásával készült a legősibb gyertya; Magyarországon is készítették (MÁRKUS 1940: 110, 118.).

Bolboschoenus maritimus (L.) Palla / zsióka: fűtésre (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 19.).

Bothriochloa ischaemum (L.) Keng / fenyérfű: kéfét készítették gyökeréből (GUNDA 1988a: 181., DORNER 1944: 109., CZOBOR 1932: 483., LACKNER 1990: 186.).

¹²Ld. a 11.lábjegyzetet!

Brassica oleracea L. convar. *capitata* /L./ Alef. var. *sabauda* L. / kelkáposzta (olasz káposzta): *Az összecsavart kelleveleket átszűrt hamuba mártjuk, ...cinedényeket, korsókat, tányérokat, kitűnően tisztít* (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Bryophyta spp. / moha: Tömítésre használták pinceajtók, istállóajtók repedéseinek betömésénél. Kutakban meghagyták, *mert sok szemetet és port fogott fel..., a kutak falát megfogta, nem engedte beomlani* (LACKNER 1990: 185.). A kutak és a kerítések kövei közé mohát telepítettek, beszötte, összefogta a köveket, élővé tette. *Ezelőtt olyan dísz vót ez a faluban...* (E. FEHÉR J. 1975: 282). Mohából olakban használt kis székeket is csináltak (BENCsik 1973: 123.).

Cannabis sativa L. /kender: féregűző. *A' Lovakat ha a' zöld kendernek leveleivel megtörölgetik, semminémű féreg réájok nem száll* (CSAPÓ 1775: 166., SZABÓ 1999: 261.). Kötél is készült belőle, kötélverő mesterek által (BÉKÉSI 2004: 447.).

Carex melanostachya M.Bieb. ex Willd. & *C. acutiformis* Ehrh / bókoló sás & mocsári sás: kötözésre, csutkakötőni (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 19.).

Carex spp. / sásfajok (csáté): kötelet fontak belőle kévekötéshez (VARGA GY. 1975: 497.) szőlőt kötöztek vele (VINCZE 1960: 136.). *A kötelet a termés szalmájából fonom, legfeljebb a rövidebb szalmájú árpánál használunk csátét. Hogy mi az? Itt a patak mellett növő vastaglevelű fű* (ÉSZAK-MAGYARORSZÁG 1980: 36/193, 6.), *...levelit csutkakötőni használtuk* (MOLNÁR 2013: 79.). Zsombékoló fajokból zsombékszék, ülőke készült (NM 132483, HOFER 1956: NM F 128702, BENCsik 1973: 123., VÖRÖSS 1970: 254.)

Castanea sativa Mill. / szelídgesztenye: a friss avart toll helyett párnába tették (GUNDA B. 1979., BURJÁN ex verb. 2021).

Centaurea sp. / imolafaj: *Párnakenő*¹³ (KISS SZÉKELY 2015: 10.).

Centaureum erythraea Rafn / kis ezerjófű: Főzet tetűűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Chenopodium hybridum L. / pokolvar libatop (*vajas fű*): *Az új tejes fazekakat forrázzák ki a főzetével* (MÁRTON 1892: 60.).¹⁴

Chrysopogon gryllus (L.) Trin / élesmosófű (*sikárfű*): súrolóeszköznek és kefekötésre gyűjtötték gyökerét (SZTAVINOVSKYK et al. 2007: 47-48.), *... a gyökereit kihúzták, s a héjától megtisztították. A sárga, fás gyökereket csomóba kötözve árulták. Hosszú gyökérszállai ugyanakkor fonásra, kötélnek, kefének is felhasználhatók. Faedényeket mosogattak vele* (RÁCZ 2004: 56.). Vándor gyökérsások is ásták gyökereit, abból fonadékot, kefét készítettek (GUNDA 1988a: 181., BÁLINT 1976: 334.). *...a gyökeret a törékenysége csökkentése céljából megfőzik és így puhított állapotban kefékké kötik. Gyártanak nyeles és nyél nélküli súrolókeféket, újabban pedig nagy mennyiségű szobaseprőt* (FODOR 2014: 445).

Cichorium intybus L. / mezei katáng: kórója fűteni, kalácsütéshez (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 34.)

Clematis vitalba L. / erdei iszalag: indáit kötözésre használják (LACKNER 1990: 183.); gúzs a legelő jószág lábára, szájkosár a marha szájára, kévéket kötötték vele; éveken át szolgált, mint szárítókötél; fontak belőle (KERECSENYI 1983: 153., 229., 231., RÉGER 1950: NM F 99902, PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). *Sikó. ... megszáradt ágairól a héjat, lehántják, csomókba összekötik, s mint súrolóeszközt a kereskedésben árulják* (MÁRTON 1894: 38., BEKE 1935a: 385.); kosárkötésre használják (VAJKAI 1959: 17.); alkalmi kéregedényeket kötöttek vele össze (E. FEHÉR 1975: 284.).

Conium maculatum L. / foltos bürök: a földre szórt bürök a patkányokat elriasztja (GUB 1993: 7.).

Cucurbita maxima Duchesne / sütőtök (*marhatök*): Faragott lámpás készült belőle *ijesztgetésre* (IVANCSICS 1958, 420.). Napsapkaként használhatták leveleit (BURJÁN ex verb. 2021).

Cydonia oblonga Mill. / birs: illatosításra tették a ruhák közé (ZINGEL 1995: 914.).

Cynoglossum officinale L. / közönséges ebnyelvfű: *... szagos, a férgeket, rovarokat riasztja* (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984, 531.). Patkányirtófű. *Ezen növényt, mert erősszagú, a patkányok elűzésére használják. Ahol a patkányok fészkelnek, egy-egy csomó ilyen erős (egér) szagú fűvet tesznek, s ennek szagától a patkányok elmennek, mert ki nem állhatják* (MÁRTON 1892: 97).

¹³A *párnakenő* itt tájnév. A *párnakenő* fajokat keményítőként használták.

¹⁴Ld. a 3. lábjegyzetet!

Datura stramonium L. / csattanó maszlag: kopasz kutyafület, lovat kenték vele légy ellen, légyirtó (MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 37.).

Daucus carota L. / vadmurok /sárgarépa: Az új hordót használat előtt először vadsárgarépával, majd törkölyvel forrázták ki (VAJKAI 1959: 17.).

Dipsacus laciniatus L. / héjakút mácsonya: a méhészek a kas szájához helyezik tüskés virágzatát, hogy a herék ne mehessenek be (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.).

Elymus repens (L.) Gould / közönséges tarackbúza: ... a gyökerét és hosszú tarackjait ősszel a szántóföldekről kiboronálják Némely gazda haza is visz belőle, hogy legyen az asszonyoknak, mivel mosogasson, sírolgasson. Ez a perjemosogató (Kocs 2015: 63), pörge-sikó: tarackfűből való síroló csutak (BEKE 1935a: 386., SZINNYEI 1897-1901: 207., BÁTKY 1938: 210.).

Equisetum arvense L. / mezei zsurló (sullófű, kannasulló, üvegmosó, tálmosó fű, sikálófű, cinsikó): ... edényeket mosnak vele (CSAPÓ 1775: 205., BEKE 1935a: 385.) ... faedényeket szokták mosni vele. Avval fenték (sírolták) az edényt, úgy levitt róla minden mocskot (BABAI et al. 2014: 58.). ... önedények fényesítésére, edények sírolására, tisztítására kiválóan alkalmas (RÁ CZ 2004: 56.). Figyelmet érdemel a zsurló kerti ültetése is. Régebben edénysírolásra használták (GUNDA 1988b: 474.). Sírolásra szedik, de a legtöbb asszony saját házi kertjébe is ülteti (MARKUS 1979: 119.).

Eupatorium cannabinum L. / ligeti sédkender: Rüh ellen levével kentek, takarmányát féreg ellen adták lónak, marhának (CSAPÓ 1775: 136., SZABÓ 1999: 261.).

Euphorbia sp. / kutyatejfaj: Főzetét poloskairásra használták (GUB 1993: 7.).

Fagus sylvatica L. / közönséges bükk: magjának olaját mécesben és bőrfélék kenésére ápolószerként használták (HEGYI 1978: 175.). Világító olaj (KERECSENYI 1983: 229.).

Frangula alnus Mill. / kutyabenge: régebb a lehántott kérgéből tintát készítettek (GUB 1993: 101.).

Gypsophila muralis L. / mezei fátyolvirág: kézmosásra: mostuk a kezünket; a dohányzást levitte; (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11.), kezibe dörzsöli; megvizetjük, dörzsöltük a kezünket, úgy fogtunk neki enni, habzik', összedörzsölve habzik (MOLNÁR 2013: 80., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 11.)

Gypsophila paniculata L. / buglyos fátyolvirág: a magyar szappangyökér (Augusztin 1913: 1632.; VARGA 1916: 804.). A szappangyökérről meselték: *kelmék nem mennek úgy össze, mint mikor szappannal mossuk őket. A gyapjúmosásnál is sokszor veszik igénybe a szappangyökér* (ZIMMERMANN 1916: 411., 412.).

Hedera helix L. / borostyán: a borostyánvíz igen alkalmas fekete vagy sötétkéék gyapjúholmik mosására és öblítésére (ÚJ IFJÚSÁG 1958). *A borostyán leveléből mindenszentekre koszorút kötnek. Belőle készült a régi horvátok karácsonyfája* (KERECSENYI 1983: 230.).

Helianthus annuus L. / napraforgó: Gyertyaöntéshez használták belül kitisztított napraforgószárat (SZABADFALVY 1963: 261.).

Helianthus tuberosus L. / csicsóka: párnakenő, keményítéshez, ... szárának főzetét alkalmazták (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.).

Heliotropium europaeum L. / európai kunkor: *A' Hangyák mind elvesznek, ha fészkekre rakják ez füvet, és a' lyukátskák abban véle bédugattatnak* (CSAPÓ 1775: 199., SZABÓ 1999: 261.).

Helleborus sp. / hunyorfaj: *Tetveket megöl a' gyökérnek pora* (CSAPÓ 1775: 136., SZABÓ 1999: 261.).

Hyssopus officinalis L. / kerti izsóp: szekrényt illatosítják vele, ... *zsoltáros könyvükbe is ilyen jóillatú növényt tesznek gyelnek* (jelnek). Temetéskor viszik magukkal, *hogy ne érezzék a halott szagát* (NAGY 1942: 285.). Bolha ellen ajánlja N. NAGYVÁTHY (1830: 256.).

Inula helenium L. / örménygyökér¹⁵: Szűnyogriasztó. *Ez gyökér füsttől a szűnyogok mind kitakaródnak a házból* (CSAPÓ 1775: 211., SZABÓ 1999: 261.).

Juglans regia L. / királydió: A káposztás hordót diófalevél főzetével forrázták ki, vagy száraz diólevelet forráztak le a hordóban és azzal áztatták (UJVÁRY 2002: 979.). *Szoktak bolha ellen diófalevelet is helyezni el az ágyba* (NAGY 1942: 285.). KOMLÓSSY (ex litt. 2021) a 60-as években nagymamájánál látta a módszert, SZÉLL (ex litt. 2021) pedig a nagymamájától hallotta 30 éve, így *macskakuckóban* próbálta ki. KOVÁCS (ex litt. 2021) a tyúkalomba teszi a diólevelet. MATICSNÉ (ex verb. 2020) édesapja idegen helyen diólevelet tett lepedője alá bőven, és eltűntek az ágyból a bolhák.

¹⁵Magyarországon védett faj, de gyógyászati célra termesztik is.

Juniperus communis L. / közönséges boróka: Illatosítás. *Néhol szoba füstölőül is használják* (MÁRTON 1892, 56–57.). *Ha valaki valamilyen bajban, betegségben hal meg, szobája nehéz szagát ennek a bogójával füstölik ki. Szemenként is rágják, jó szagú lesz az ember szája tőle* (HEGYI 1978: 174.). ... *magjával füstölik a poloskát* (VAJKAI 1959: 17.).

Lagenaria siceraria - (Molina.) Standl./ lopótök: ebből készített szívóeszközzel, borlopóval ... *adnak kóstolót a hordóból, szívják a bort kisebb borivó edényekbe* (KECSKÉS 1980). ... *a földeken dolgozó emberek is — cserépkorsó híján — lopótökben tartották az ivóvizet* (SURÁNYI 1985: 212.), ... *vizet, pálinkát tartanak bennük* (BÁTKY 1906: 99.), manapság ritka már a használata.

Lamium purpureum L./ piros árvacsalán: moly- és poloskaűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Laurus nobilis L. / nemes babér: *terméséből készült főzet rüh ellen jó rovarűző és riasztó* (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Lavandula angustifolia Mill. / francia levendula: *Moly nem közelít oda a' hova ez a' fű tétetik.* (CSAPÓ 1775, 158.), a szekrényből elűzi a férgek (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). *Moly ellen a ruhásszekrénybe... egyúttal illatosít is teszi a ruhákat.* Az öregasszonyok szoltáros könyvükbe is ilyen jó illatú növényt tesznek jellek. Temetéskor viszik magukkal, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.). N. NAGYVÁTHY (1830: 255.) *büdösférges* (poloskák) ellen ajánlja.

Levisticum officinale W.D.J.Koch / lestyán: ... *régebb a szarvasmarhát légycsipés ellen a levelével besúrolták* (GUB 1993: 105.).

Ligustrum vulgare L. / vesszős fagyal: a virágzó hajtás illatosító (KITAIBEL IN MOLNÁR V. 2013: 7.). érett terméséből tinta készült: ... *megfőzték a fekete levéllel irtak* (E. FEHÉR J. 1975, 282.).

Linum usitatissimum L. / házi len: kötél (is) készült lenkóróból (A PALLAS NAGYLEXIKONA 10: 945.)

Loranthus europaeus Jacq./ sárga fagyöngy: ragasztó készült a termésből; ilyen ragasztóval ragasztották a kitört ablakszem helyére a disznóhólyagot, ezzel készítették a bolygólámpát (LACKNER 1990: 18.). Enyvet is csinálnak belőle (VAJKAI 1959: 17.). *Bogarak* (legyek) fogására is használták (DÖMÖTÖR 1951: 430.). A bogyót egy rossz lábasban megfőzték, rákenték egy papírra (E. FEHÉR 1975: 282.) vagy vesszőre tekerték (RÉGER 1950: NM F 99746), és ezt használták légyfogónak, a *gyáraknak adták el enyvkészítés céljaira* (DÖMÖTÖR 1951: 430.). Madárfogó enyv készült terméséből (ILLÉS 2003: 273., KERESCSÉNYI 1987: 302., E. FEHÉR 1975: 282., DÖMÖTÖR 1951: 429., MAKARA – MIHÁLYI 1943: 331.).

Luffa cylindrica (L.) M.Roem. / szivacsök, *luffatök*: Napjainkban olykor kiskerti termesztésbe is vont növény, aminek terméséből alternatív mosogatószivacs készül; árusítják is.

Lycopodium clavatum L. / kaposos korpafű (*serkefű*): A disznó tetvessége esetén a növényt az ölba tették (GUB 1993: 102.).

Lysimachia nummularia L./ pénzlevelű lizinka: olajjal felöntve zsziszik- és gabonaféregűző (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.).

Lythrum salicaria L. / vesszős füzény: *Ez füveknek fűsti a legyeket a' házból kiűzi* (CSAPÓ 1775: 101., SZABÓ 1999: 261.).

Marrubium sp. / pemetefű: kemeceseprű, kemence pemete. A növényt kemencetisztításra használták (VÖRÖS 2008: 326.).

Melilotus sp. (L.) Pall. / somkóró¹⁶: *A falusi ember nagy gondot fordított taplójára. A bükkfataplót somkóró... virágjával illatosították* (GUNDA 1988a: 178.).

Melittis melissophyllum L. / nagyvirágú méhfű: *A méhészek ... ezzel vagy fodormentával dörzsölik be a kast, illetve a növény vizes oldatával bepreckelik, hogy a herék ne mehessenek be* (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 163.).

Mentha longifolia (L.) L. / lómenta (méhészfű): BOHÁR ERVIN (ex verb. 2021.) gyerekkorában a roma lókupeceknél figyelte meg, hogy lómentás bedörzsöléssel fedték el az illatokat, amikor egy csikót el akartak fogadtatni egy másik szoptatós kancával. Méhészfűnek is hívták, mert a méhek anyásításánál is a használták, szintén az új anya elfogadása miatt, annak szagát fedték el (BOHÁR ex verb. 2021.).

¹⁶ Ld. az 5. lábjegyzetet!

Mentha pulegium L. & *M. arvensis* L. & *M. aquatica* L. / csombormenta & mezei menta & vízi menta: bolha- és zsizsikűző, riasztó (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.), bundába tették (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 15.). Csombormenta összevagdaltatván, szaga által a' bolhákat megöli (KOVÁTS 1845: 371.)

Mentha x piperita L. / fodormenta: a méhkaszt dörszölik be vele, illetve a növény vizes oldatával bepreckelik, hogy a herék ne mehessenek be (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 163.).

Morus alba L. / fehér eper: ... gyökerét varráásra használták fel. A kisebb gyökereket vékonyra elhasogatják... Használat előtt fővő vízbe tették, így lágyították meg. Az így megforrázott gyökérfonál nem tört. Bocskort varrtak vele, vagy a terményes zsák száját kötötték el a gyökérrel. Pálinkás üveget is ezzel fonták be. A bocsorkorvarráshoz előkészített gyökeret egyik végén meghegyezték (BENCsik 1973: 117.).

Nepeta cataria L. / illatos macskamenta (mэфű): rajzaskor a méhész a kezét és kaptárt a növényvel besúrolja, hogy a méheket könnyebben be lehessen fogni (GUB 1993: 98.).

Nicotiana tabacum L. / közönséges dohány: molyirtónak szoktak dohánylevelet is használni. (NAGY 1942: 285.). Rüh elleni szer (CSAPÓ 1775: 76., SZABÓ 1999: 261.). N. NAGYVÁTHY (1830: 255.) dohánylevél füstöt is ajánl poloskák ellen.

Nymphaea alba L. / fehér tündérrózsza¹⁷: Napsapkaként használhatták leveleit (BURJÁN ex verb. 2021).

Ocimum basilicum L. / bazsalikom: ruha közé teszik illatszert gyanánt (HOLLÓS 1919: 192.), a parfümöt helyettesíti népiúknél (HOLLÓS 1919: 193), szekrényt illatosítják vele (NAGY 1942: 285, DIVALD ex litt. 2021). zsolttáros könyvben illatos jel; temetéskor a halott szagát elfedi (NAGY 1942: 285.), a halottsházba is tesznek (DIVALD ex litt. 2021).

Ononis spinosa L. / tövises iglice: fűtésre (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 22.).

Origanum majorana L. / majoránna: szekrényillatosító, zsolttároskönyvben jel, temetéskor a halott szaga ellen (NAGY 1942: 285.).

Orobancha alba Stephan ex Willd., *Orobancha arenaria* Borkh., *Orobancha ramosa* L. / kakukkfű vajvirág, homoki vajvirág, dohányfojtó vajvirág (vajfű, köcsögfű): aki a tejet vajfűre feji, annak több vaja lesz (MOLLAY 1983: 86.); a vele kifőzött köcsögben a tej nem savanyodik meg (HOLLÓS 1896: 92.). a tejes köcsögöket ... köcsögfűnek a főzetével forrázták (BORZSÁK 1941: 218.).

Oryza sativa L. / rizs: főzözvét ruhanemű keményítésére használták (CZINGEL 1995: 911.).

Panicum miliaceum L. / természetett köles: a kölesháj páratöltelék (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 53/ 217, 6.).

Parietaria officinalis L. / közönséges falgyom (fődi szappan, üvegfű): a nép itt-ott mos vele (BORBÁS 1894: 71.). Az üvegfű nevet méltán viseli: az üvegek igen fainon megtisztulnak tőle (VESZELSZKI 1798: 339., BORBÁS 1894: 71.).

Pelargonium sp. / muskátli: bolha ellen muskátli (N. NAGYVÁTHY 1830: 256.).

Persicaria hydropiper (L.) Delarbre / borsos keserűfű: balhakat elúzi, ki párnája alá teszi ezeket, ezt magam is haszonnal próbáltam. A' Lovakat a' Féreg meg-nem lepik, ha ezen fűnek friss levélvel azok kenetettnek; A' Húst takarják bé ez fűvel, és semmi féreg hozzá nem közelit (CSAPÓ 1775: 27.; SZABÓ 1999: 260.).

Persicaria lapathifolia (L.) Delarbre / lapulevelű keserűfű: régebb légycsípés ellen a szarvasmarhát ... besúrolták vele (GUB 1993: 99.).

Persicaria mitis (Schränk.) Holub / szelíd keserűfű (bohagaz, paprikafű): bolhát és a molyt irtani... ágyi ruha közé bohagazt vagy más néven paprikagazt tesznek (NAGY 1942: 285.).

Petasites hybridus (L.) G.Gaertn., B.Mey. & Scherb. / közönséges acsalapu: ...hatalmas leveleit jól ismerik a nyári túrázók. Hiszen magam is nemegyszer használtam ezeket nap ellen, illetve esernyő gyanánt (HALASY 1960). A levelekből a gyerekek napernyőt vagy esernyőt készítenek (RÁCZ 2005: 119.).

Phragmites australis (Cav.) Trin. ex Steud. / nád: A nyulak rácsárlása ellen náddal kötötték be a gyümölcsfák törzsét (PÉNTÉK – SZABÓ 1985: 162). Tűzelésnél használt tűzfűvő a szárából (JUHÁSZ 1997). Primitív világitási mód a nádcsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászok körében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.). Tutajos és Matula száraz náddal és homokkal csutakolja a táblát (az asztallapot) a Tűskevárban (FEKETE 1962: 107.).

¹⁷Magyarországon védett faj.

Picea abies (L.) H.Karst. & *Pinus* spp. & *Abies alba* Mill. / fenyőfajok: Szappanfőzések tettek ... a lúgba nyers fenyőgyantát - macskamizet- hogy a szappan habzóságát növeljék ... szemre adagolták bele (HEGYI 1961: 283., GAZDA 1980: 34). Pincében, szabadban, kamrában, istállóban világitanak vele (BÖDEI 1943: 94.). A szurkot fa- és pléhedények réseinek betömésére (TARISZNYÁS 1976: 27.); frissen fogott halat fenyőág közé teszik, egy-egy ágacskát húznak a hal hasába is, a fenyő gyenge, kellemes aromát is ad az így frissen tartott halnak (FODOR 1986, 537.). Hamuját jónak tartották hamulúg készítéséhez (CZINGEL 1995: 916.).

Pimpinella anisum L. / ánizs: a galambokat tartó gazdák a galambdúcokba helyezték tetvek, férgek ellen (GÁYER 2018: 55.).

Poa angustifolia L. / keskenylevelű perje (tippanfű): ...meszelőt, seprűt csinálnak belőle, tippanmeszelőt (DANKÓ 2003: 313., SZÜCS 1977: 203–210., DANKÓ 1956: 222–235., BAKÓ 1992: 41., LŐRINCZ 1987: 502., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 20.). A tippant Szabó Sándorné falusi asszony szerint (sz. 1870) Tiszaigaron az 1920-as évek elején kezdtek meszelésre használni (BAKÓ 1954: 240.). A szálás perjéből ... csinálták a meszelőt (MOLNÁR 2013, 80.), meszelőtippant (MOLNÁR 2011: 196.). A tippanmeszelőt a cigányok árusították. Az ohati erdőben gyűjtötték az erdei tippant (BENCsik 1982: 417.). ...sűrűbb, mint a sörtemeszelő, ezért nem hagy csíkot a falon.... bárki ingyen hozzájuthat, ha van kedve vele bajlódni. Legtöbben azonban a cigányasszonyoktól vették, akik hivatásszerűen ennek elkészítésével foglalkozva, aránylag olcsón árulták (BAKÓ 1992: 73.). Asszonyaik ... eljártak a faluba meszelni, tapasztani, sarolni, és ők árulták az igari meszelőt, a tippant (DUPCSIK 2009).

Polypodium vulgare L. / édesgyökerű páfrány (tetűfű): a szobában elszórva, a ruhák közé dugdosva a tetű és bolha elűzésére szolgál (SZABÓ 1999: 261.).

Populus alba L. / fehér nyár: rügyének nedve a bajuszpedró egyik alapanyaga (SÁFRÁNY 1977: 197.); rügyei illatosítók is (HALMAI 1962: 316.).

Populus nigra L. / fekete nyár: rügyének nedve a bajuszpedró egyik alapanyaga (SÁFRÁNY 1977: 197.); kenőcsök, hajolajok készítésére (HALMAI 1962: 316.).

Prunus avium (L.) L. / cseresznye: hogy a szobában jó illat legyen cserösnymagot égetnek parázsra téve NAGY 1942: 285.). Magja melegítő párna és párnatöltelék (SÁRKÖZI ex verb. 2021, DÉNES ined. 2000).

Prunus cerasus L. / meggy: a meggyfa mézgája ragasztó volt (BURJÁN ex verb. 2021).

Prunus persica (L.) Batsch: őszi barack: baratzkfa magjának héjjából, ha szénnel égetnek, jó fekete ténát lehet belőle tsinálni (VESZELSZKI A. 1798: 343.).

Quercus cerris L. & *Quercus* sp. / csertölgy & tölgyfaj: kéregbocskor (REUTER C.1976: 480.) és ivóedény készült kérgéből (SZABADFALVY J. 2001: 14.). Hamuja jó hamulúghoz (CZINGEL 1995: 916.).

Reseda odorata L. / illatos rezeda¹⁸: a parasztkertek faja volt (RÁCZ 2010: 478.). Vele a szekrényüket illatosították, zsoldáros könyvbe került jelnek, temetésekön szagolgatták, hogy ne érezzék a halott szagát (NAGY 1942: 285.; BURJÁN é. n. 1-2.).

Ricinus communis L. / ricinus: legyek elleni szer (BURJÁN ex verb. 2021, PESTI HÍRLAP 1883).

Robinia pseudoacacia L. / fehér akác: gyökerét varrásra használták fel, hasonlóképp, mint a *Morus alba* gyökerét (BENCsik 1973: 117.). A terménytárolásra használt fakérgét állítólag varrták az akácfa belső háncsával (KERECSENYI 1983: 231.). Az akácfa hamuja adta a legerősebb lúgot, és úgy tartották, hogy a "szép kék színű" hamuja széppé teszi a vásznat (CZINGEL 1995: 916.).

Rosmarinus officinalis L. / rozmaryng: illatosították a szekrényüket, jel a zsoldáros könyvben, temetésen szagolgatták (NAGY 1942: 285.).

Rumex acetosa L. & *Rumex* sp, mezei sóska (sóska, lósóska, sóslórum, lósóska): a' fejer ruhából a' ténát kivészik a' levelek, ha azokat a' ruhákhoz dörölik, és azután a' fejer ruhákat kimossák (CSAPÓ 1775: 266.). Vörösréz, ezüstöt és alumíniumot tisztít. A sóskaviz alkalmas még tinta- és rozsdafoltok eltüntetésére is (ÚJ IRJÁSÁG 1958). A metszésre érzékenyebb gyümölcsfák sebét sóskával dörzölték be, majd ha az megszáradt oltóviasszal kenték le (ÁRVAY 1889).

Rumex patientia L. / paréjlórom: gyökerével háziszappant lehet rózsaszínre színezni (Kis ex litt. 2020). Korója begyűjtásra (KARDOS ex litt. 2022).

¹⁸Ld. a 4. lábjegyzetet!

Ruscus aculeatus L. / szúrós csodabogyó (egértövis): kéménytisztító fű..., de ha felfüggeszted a házban, a Puptenevért, Egereket kiüzi (MELIUS 1578: 106-107., VÖRÖS 2008: 467.).

Salix caprea L. / kecskefűz (rakotya, bibafa): Kéregedény és sórtartó készült a kéregből (KERECSENYI 1970: 549., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 291.).

Salix spp. / fűzfajok: szőlőkötözésre használták a fűzfavesszőt, elsősorban a kosárfonó fűzet (*S. viminalis*) és a mandulalevelű fűzet (*S. triandra*) (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

Salvia nemorosa L. ligeti zsálya: dongókast bekentük, megállt benne a dongó (méh) (MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 24.). Kesernyész illatával sokfelé bolhaűzésre alkalmazzák, tájnyelvi adatok szerint a patkányt is zavarja a szaga (RÁCZ 2010: 134.).

Salvia sp. / zsálya: bolha és poloska ellen ajánlja N. NAGYVÁTHY (1830: 255., 256.).

Sambucus ebulus L. / földi bodza: nyersen szétszórvá poloskaűző, egerűző, a galambok tetveit is elűzi (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531., N. NAGYVÁTHY 1830: 255.).

Sambucus nigra L. / fekete bodza: Tinta készült összenyomkodott terméséből (BENCSIK 1973: 119.). Gallyai vakondtúrásba téve vakondűzők; levélfüzetet elűzi a legyeket, bolhákat, zszsíkkeit (SZABÓ – KÓCZIÁN 1984: 531.). Gyertyaöntéshez a bodzafa ágat kettéhasították, kiszedték a belét, majd az újra összeillesztett ágba kanócot tettek és beleöntötték a folyékony viaszt (SZABADFALVY 1963: 261.).

Sapindus mukorossi Gaertn. / mosódió: Napjainkban népszerű alternatív mosószer

Saponaria officinalis L. / orvosi szappanfű (vörös szappangyökér): Ruhákat, Posztokat és Gyapjat, ha mosásuk ez füve belőlök minden szennyet es molskot ki-vészen (CSAPÓ 1775: 246.). A kintjáró emberek kezüket tisztították vele. Ha tenyerük közt szédörzsölték, úgy habzott, mint a szappan (SOLYMOS 1984: 510.). Selyem, gyapjú és kényesebb szövetek sajtáságos szép, élénk fényt kapnak anélkül, hogy színükben vagy minőségükben a legcsekélyebb kopás vagy más változás állana be (VARGA 1916: 804.). Finom anyagokat, finom fehérműt mostak szappanfűvel (MATICSNÉ ex verb. 2020.). Selyem- és más kényesebb szövet mosására, valamint ezüst és arany tisztítására használják (A PALLAS NAGYLEXIKONA, 15: 422.). A vörös szappangyökér kevésbé értékes (DARVAS – MAGYARY-KOSSA 1925: 75.), sohasem nő vastagra, csekélyebb értékű (ZIMMERMANN 1916: 412.). A meztláb járó gyerek mostak lábát szappanfű virággal, ha templomba mentek (FETYKÓ 2021 ex litt., nagymamája, Vajda B. Katalin elbeszélése nyomán). HAJNAL (ex litt. 2021): a szappanfű virágos hajtásával és homokkal mosogattuk a 60 as években az iskolában az üvegvázakat.

Satureja hortensis L. / borsfű: A templomban az imádságos könyvükbe tett illatos füveket, köztük a borsfüvet szagolgatták, hogy el ne szunyadjanak /ugyanis az ördög feljegyzi az elszunyadók nevét/ (BURJÁN é. n. 1-2.).

Schoenoplectus lacustris (L.) Palla / tavi káka: ... sok célra használták: háztetőnek; zöden gyufaszált végignyomni a szárában, kijön a fehér, azt szét kell húzni, kalap mellé dísz (MOLNÁR 2013: 79.).

Solanum lycopersicum L. / paradicsom: ... leveles szárát poloska ellen a bútor közé tették (GUB 1993: 105.). Egész különleges tulajdonsága van, amivel Segítségyünk lehet. Sokszor ugyanis nem tudjuk megállapítani szivarog-e a gáz vagy sem. Ha paradicsomot helyezünk a gyanított helyre, ahonnan a gáz szivarog, a paradicsom azonnal megváltoztatja a színét (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Solanum tuberosum L. / burgonya: Nyers, kettévágott krumplival eltüntethetjük az ujjnyomokat az ajtókról. A rövid időre krumpli-vízbe áztatott selymek és sötétebb szaténanyagok olyanok lesznek, mint az újak (ÚJ IFJÚSÁG 1958). Keményítőt főztek belőle (CZINGEL 1995: 911.). Burgonyagumóból mécses készült. Mélydedést vajtak bele, megtöltötték faggyúval, zsírral és kanócot tettek bele (IVANCICS 1958: 417.).

Sorghum bicolor (L.) Moench / tarkacirok: pemet, kemencesepű készült belőle (JUHÁSZ 1997). A Néprajzi Múzeum gyűjteményében ciroksúrolót is őriz (FÉL 1962: NM 63.3.27.).

Spartanium erectum L. / ágas békabuzogány (Tsáté: sássáté): Magyarországon igen ismeretes, mivel sok helyeken a szőlővesszőket szokták vélek felkötözni (VESZELSZKI 1798: 134.). Ld. még a *Carex* sp.-nél!

Spinacia oleracea L./ spenót: víz, melyben spenótot főztünk, kitűnő ezüst tárgyak tisztítására. (ÚJ IFJÚSÁG 1958).

Staphylea pinnata L. / mogyorós hólyagfa (hajagmogyoró): Termését birkanyíraskor rovásnak használták (VAJKAI 1959: 17.).

Stipa capillata L. / kunkorgó árvalányhaj & *Stipa borysthena* Prokudin/ homoki árvalányhaj¹⁹: *Mindkettő gyökere az ún. grennel alapanyaga. ... gyökérzetéből készült keféket a szépasszonyok még szebbé varázslására használták. Ugyanezt tették a kisbabáknál is.* (SZTAVINOVSKY et al. 2007: 48., MOLNÁR Á. P. 2019: 70). *Ők ma árvalányhajgyökeret szedtek. Szaporítlan munka, de felárat fizetnek érte* (CSERES 1953: 41.).

Thymus sp. / kakukkfű: *Tartósításra is alkalmas: Jó húst tárolni. A hús közti kell rakni, s akkor eláll tovább a hús* (BABAI et al. 2014: 53.). Tejes köcsögeiket is e füvel szokták kiforrázni (VESZELSZKI 1798: 410.). Tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb föle legyen (BORBÁS 1894: 6). A templomban az imádságos könyvekbe tett illatos füveket, köztük a kakukkfüvet szagolgatták, hogy el ne szunnyadjanak (ugyanis az ördög feljegyzi az elszunnyadók nevét (BURJÁN é. n., 2.).

Tilia tomentosa Moench & *Tilia cordata* Mill. & *Tilia* spp. / ezüsthárs & kislevelű hárs & hársak (szádokfa): A hársfa belső hancsát hordók, kádak tömitésére, dugók készítésére, erős, hosszú rostjait pedig szőlőkötözésre használták. Hajdan ezzel varrták össze a terménytárolásra használt fakérgyet is (KERECSENYI 1983: 231., KERECSENYI – KAPITÁNY 2001: 290-291.). Erős kötél készült a hancsból, a hárskotelet az 1910-es évekig használták. A hancsot tavasszal húzták le nedves állapotban (TARISZNYÁS 1976: 27.). *...a varrásra szánt szádokfahársat meleg vízbe merítve letisztítják, lehúzzák róla a famezget, hogy ne legyen durva* (MOLNÁR 1992, 52.). *A magyar hárs (Tilia tomentosa) több hancsot ad* (KITAIBEL in HORVÁT 1939: 29.). Az üst alá tett üstperec tartót hársfahancsot tekerték körbe (KOVÁCS L. 1969: 31.). A szőlősgazdák raffia hiányában hársfahancsot használnak kötözésre (ORISKÓ 1942: 154.). Kéregbocskor készül belőle (VINCZE 1960: 136.). A szárított hársfavirágot, ha nem fogy el teának, párnába töltik, 2-3 évig illata is tartós (TAKÁCS 2021 ex litt.).

Tragopogon dubius subsp. *major* (Jacq.) Vollm. / nagy bakszakáll (tejfőfű, tejfölfű), tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb föle legyen (BORBÁS 1894: 6.).

Trifolium arvense L. / tarlóhere, here-hura (uborkabaglató, uborkabika, uborkabugató, bagzófű): uborkavirágot poroznak be vele, vagy mellé ültetik abban a hitben, hogy beporozza (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 179., GUNDA 1988a: 165.).

Trifolium sp. / herefaj: *...régente a' szegény emberek ez fünek leveleivel toll helyett töltötték-meg a párnákat vagy derékaljaikat* (CSAPÓ 1775: 103.).

Triticum aestivum L. / közönséges búza: szemtermésből keményítőt főztek (CZINGEL 1995: 911.). Primitív világítási mód a keményre összesodort szalmacsóva égetése, mely legtovább a szigonyos halászkörében maradt fenn (MÁRKUS 1940: 123.). Szalmája töltelek szalmapárnában, szalmazsákban (K. CSILLÉRY 1981.). Összecsavart szalmából sűrűlósutak (SZINNYEI 1893). A gyümölcsfák törzsét nyulak rágcsálása ellen kötötték be (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). A kemencét is fűtötték szalmával (KERECSENYI 1987: 302.).

Triticum spelta L. / tönkölybúza: „... az egyik standon a bioöriület egyik legújabb terméke: tönkölypelyva- és kölesháj-párnák (FEJÉR MEGYEI HÍRLAP 1977).

Typha spp. & *Typha angustifolia* L. & *Typha latifolia* L. & *Typha laxmannii* Lepech.: Gyékényfajok: Kosarat, lábtörlőket, szőnyeget fontak (BALÁZS KOVÁCS - DELI 1999: 61.) edénytartót, lábtörlőt (HUNYADI 1993: 10). *A keskenylevelű gyékény kosárhoz, szőnyeghez; tetőfedésre, kast is csináltak, erősebb, kukoricaszárat kötni, a széleslevelű hordóhoz (tömités); lábtaposó, szakajtó, kosárfonáshoz, kötélnek, háztetőre, kasnak* (MOLNÁR 2013: 79., MOLNÁR – HOFFMANN 2012a: 18.). Gyümölcsfák törzsét kötötték széleslevelű gyékénnyel rágás ellen és a kukoricakoré kévébe kötésére is használták (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.). Derékaljaikba töltik a szösös termését (VESZELSZKI 1798: 436.). *Ősszel összeszedték az érett buzogányt és használati párnát töltötték a pölyhével, amit páklyának neveztek* (ÉGETŐ 1978: 180.). Tiszaigaron a szegények a díszágypárnáit töltötték buzogánnyal (CSILLÉRY 1952: 97.). A párnába régen nem tollat raktak, hanem a lakodalom előtt való héten a menyasszony barátnő *elmöntenek a rébe és lehuszolták a buzogányru a pihét.* Ezt tették a párnába (PENAVIN 1975: 122.).

Ulmus glabra Huds. / hegyi szil: Levelét megtörik, ahol folyat a hordó, ezzel beragasztják (VAJKAI 1959: 16.).

Urtica dioica L. & *U. urens* L / nagy csalán & apró csalán: *A' tejes fazekakat, ha megdörgölik belől ezen zöld füvei, sok feli lesz a' téjnek tőle* (CSAPÓ 1775: 53.). *Tejes fazekakat szoktak a csanállevéllel megfőzött vízzel öblíteni és kimosni, utána nagyon jóízű a tej* (MÁRKUS 1941: 176.). *Főtt tsallányokkal tsak hogy annak*

¹⁹Magyarországon védett faj.

főtt levében a tejes fazekakat belülről kidörzsölik (VESZELSZKI 1798: 449.). Tejes fazekat mossák vele, hogy a tejnek nagyobb főle legyen (BORBÁS 1894: 6.). Csalánrostból durva vásznat szöttek, és készült szénahordó csalánruha; csalánrostból zsinetet sodortak (GUNDA 2001: 25-26.). Ugyanakkor készült csalánpatyolat, csalánfonalból szövött vékony, fátyszerű vászon (PAPP I. 1993: 334), ... hogy a már megszállt és kasba bevett raj méhei vissza ne telepedjenek a befogási helyre, ezért a fának azt az ágát kellemetlen illatú növényekkel bedörzsölik, ezek között volt a csalán is (CSABA 1983: 18.). A húst a csalán közé rakták, hideg helyre. Volt, aki egy-egy darab húst külön-külön csavart bele egy marék csalánba, keserűlapi (bojtorján) levelébe, így tette edénybe vagy vászonba (SZ. TÓTH 1999: 179.). Nyershús közé tették, frissen tartotta (BÓDI 1983: 69.). A szárított csalánlevelet felhasználták a bekormozódott edények tisztítására (MARKUS 1965: 213.). A sátoros cigányok csalánnal mosogattak (VÖRÖS ex verb. 2002). Csalánnal a nagyon piszkos üvegeket mosták, úgy, hogy a csalánt összevágták begyömösölték az üvegekbe, majd felöntötték vízzel. Egy napig állt benne és az üveg megtisztult. Még a petróleumos üveget is ki lehetett így mosni (MATICSNÉ ex verb. 2020). Vízben erjesztve permetezésre levéltetvek és más kártevők ellen (FERENC 1997, SÁRKÓZI ex verb. 2021, MOLNÁR – HOFFMANN 2012b: 33.).

Valeriana officinalis L. / orvosi macskagyökér: A gyökér darabokra vágva, s szétszórva távol tartja az egereket (MAGYAR CZIPÉSZ-ÚJSÁG 1893). Ha fűvét a heverő ruhák közé teszik, a molytól megmenti azokat (VESZELSZKI 1798: 437.).

Veratrum album L. / fehér zászpa: A' gyökere tejben meg főzetettvén, ha legyen ebből a' tejből részesülnek, azonnal össze dagadoznak és elvesznek. A gyökér porával tetveket is elvesztheti (CSAPÓ 1775: 136.; SZABÓ 1999: 261.).

Viburnum lantana L. / ostorménfa: Kötözésre használták (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162.).

Viburnum opulus L. / kányabangita (gényefa): Ágait és törzsét megszáritották, elhasogatták, s az asszonyok a konyhán gyertya helyett világítószerszül alkalmazták (MÁRTON 1892: 57.).

Viscum album L. / fehér fagyöngy: ugyanúgy használták, mint a sárga fagyöngyöt ld.: *Loranthus europaeus* fajnál.

Vitis sylvestris C.C.Gmel. / Ligeti szőlő 20: A gémes vagyis kankalékos kutakra jó sugárok válnak belőle, ... ruha-szárazító kötélt helyett is él vele a föld népe faluhelyeken (VESZELSZKI 1798: 447.).

Zea Mays L. / kukorica: A nyulak rácsálása elleni kukoricakóréval kötötték be a gyümölcsfák törzsét. (PÉNTEK – SZABÓ 1985: 162). Ágymatracokba töltötték (DEMINGER ex litt. 2021); súrolócsutak kukoricahéjből (SZINNYEI 1893). Kukoricafosztás-csuhét kád és boroshordó-dugók tömítésére és szőlőkötözésre használták (VINCZE 1960: 136., RAFFAY 1951: NM F 101264, TAKÁCS 1954: NM F 111435, BOROSS 1954: NM F 110746). A kukoricafosztályból kemenceseprű készülhetett (CZUCZOR – FOGARASI 1870: 148., VÖRÖS 2008: 326.). Tüzelőanyag a csutka, a szár és a csuhé (JUHÁSZ 1997). A kukoricacsuhét szösztartóként tették a guzsaly, rokka fájára (MORVAY 1952: NM F 103287, NM F 113397).

2. századi hamvasztásos sír Bólyból

KOVALICZKY GERGELY

e-mail: kovaliczky.gergely@gmail.com

Rezümé: 2020 tavaszán Bóly határában fémkeresős lelőhelyfelderítés során egy római kori vasszék került elő. A lelethez kapcsolódó mentő feltárás egy padkás-hamvasztásos sírt hozott a napvilágra, mely leletanyaga alapján a 2. század közepére keltezhető. A máglya által megrongált leletanyagból említésre méltó egy sas-intagliós aranygyűrű, a tábori vasszék, bronz kézmosókészlet (kancsó és patera), bronzszobor torzója.

Kulcsszavak: hamvasztásos temetkezés, padkás sír, római-kor, 2. század, Bóly

Roman Cremation Burial, Bóly, 2nd century, Baranya county.

Summary: In the spring of 2020 as a result of an archeological site survey with metal detector a roman aged iron folding chair was unearthed. To authenticate the archeological site a rescue excavation was conducted, what provided a cremation grave from the middle of the 2. century. Notable finds from the grave were a golden ring with eagle intaglio, the iron chair, bronze hand washing set (jug and patera), and a torso of a little bronze sculpture.

Keywords: cremation burial, Roman age, 2nd century

2020. február 21-én Hendinger Zoltán, a Janus Pannonius Múzeum lelőhely-felderítő munkatársa jelezte, hogy Bóly határában, a Felső-Tukár pincesor mellett műszeres lelőhely-felderítés közben 30 centiméteres talajmélységet meghaladó helyről jelentős fémre utaló jelet derített fel. 2020. február 24-én Hendinger Zoltánnal kiszálltam a helyszínre, és a pincesorától nyugatra eső szántott területen (1. ábra) mentő feltárás keretében egy római-kori összecsukható tábori vasszéket tártunk fel. Az 50 centiméter magas és 44 centiméter széles kovácsolt vas keretből összeállított szék összecsukott állapotban volt eltemetve a földben. A vasszék alatt, annak felszedését követően töredékes állapotban bronzkancsó került elő. Az 1,5 x 1,5 méteres szonda alja a 135,6 méteres átlagos tengerszint feletti magasságól mintegy 80 centiméteres mélységben volt, 134,85 méteres magasságban. A szonda déli szélén átégett, hamvasztásos temetkezésre utaló sáv jelent meg nyesést követően, így a székhez tartozó feltételezett temetkezésre mentő feltárást szerveztünk. A feltárást közben, és azt követően kézikamerával felvételeket készítettünk, hogy az így készült fényképekből és a GNSS-RTK mérésekből mérethelyes és az Egységes Országos Vetületi rendszerbe illesztett fotódokumentációt készíthessünk SFM módszer alkalmazásával. A feltárt szék a Janus Pannonius Múzeum restaurátor műhelyébe került.

A mentő feltárára 2020. március 19-én került sor. A feltáráson Hendinger Zoltán mellett részt vett Kátainé Szajcsán Éva, a Baranya Megyei Kormányhivatal Örökségvédelmi Osztályának munkatársa, Simon Béla technikus, Máté Tamás, a Janus Pannonius Múzeum lelőhely-felderítő munkatársa, és két fő ásatási munkás. A feltárást egy 6 x 9 méteres szonda kijelölésével kezdtük a korábban feltárt szék szondája alapján. A művelt talajréteget, melynek mélysége a korábbi szondázás alapján ismert volt, gépi

munkaerővel távolítottuk el. Ezt követően megnyestük a felszint, és azon kirajzolódott egy 1,8 x 3,8 méteres, nagyjából kelet-nyugat tájolású padkás sír. A nyesett felszín 135 méteres tengerszint feletti magasságon volt, a sírgödör közepébe ástott, a tájolástól kissé eltérő 2,2 x 0,6 méteres belső sírgödör ettől nagyjából 80-90 centiméterrel volt mélyebb. A belső sírgödörbe húzták össze a hamvasztásos sír máglyájának maradványait, benne az elhunyt és a hozzá tartozó viseleti tárgyak és mellékletek maradványaival. A feltárás jellege miatt nem volt lehetőség a maradványok aprólékos feltárására, melyek pozíciója amúgy sem adna további információkat, így a faszenes, hamus betöltésből fémkeresőpointer segítségével tártuk fel a leleteket (2. ábra). A feltárást közben, és azt követően drónról és kézikamerával felvételeket készítettünk, hogy az így készült fényképekből és a GNSS-RTK mérésekből mérethelyes és az Egységes Országos Vetületi rendszerbe illesztett fotódokumentációt készíthessünk SFM módszer alkalmazásával (3. ábra). A feltárást követően a sírt gépi munkaerővel visszatemetjük, az eredeti terepfelszint helyreállítottuk.

A feltárás során előkerült leletanyag

Összecsukható vas szék (restaurálásra vár): Az elsőként feltárt vasszék a később feltárt padkás temetkezés északnyugati negyedéből került elő (4. ábra). Előzetes szemrevételezése alapján a lábain tausirozott díszítés lehetett (5. ábra). Hasonló típus ismert a környei sírleletből.¹

Aranygyűrű megégett intaglióval (6. ábra): A gyűrű belső átmérője 12,8 mm. Az ovális intaglió (hosszabb tengelye 14,5 mm, rövidebb tengelye 10,2 mm) oltáron álló, állatot (talán nyulat) megölő sast ábrázol (7. ábra).² A motívum ismert katonai védőfegyverekről is,³ így általánosságban a hadsereghez köthető.

Bronz érmek (restaurált 8. ábra):

1. Antoninus Pius as RIC III 921 (Kr. u. 153-154):

Előlapján a babérkoszorús jobbra tekintő Antoninus Pius, körirata: ANTONINVS AVG PIVS P P TR P XVII

Hátlapján jobbra balra néző Annona vékával, bal ág, alatta gyümölcskosár, jobbján oltár, rajta vékával, körirata: ANNONA AVG COS IIII S C

2. Antoninus Pius as töredékes állatban.

Bronz kézmosó-készlet:

3. Bronz kancsó, arcféjes füllel (restaurált, 9. ábra). A kalapálással formált kancsó öntött füllének indítása női arcot formál, a fül felső, patkós lezárású része a permre támaszkodik, felfelé hajló, bordával tagolt része gombos záródású. Párhuzamba állítható a környei sírlelet kancsójával. A fül magassága az arcos attache-tól a peremig 95 mm. A kancsó talpátmérése 48 mm, eredeti teljes magassága 14-15 cm lehetett.⁴

4. Bronz nyeles csésze (patera, restaurált, 10. ábra): Kannelurázott, öntött csésze-nyél, felső részén indamotívumos dísszel. A csészerezés feltehetően az összeolvadt, töredékes bronzok között.⁵

¹ALAPI 1914: 36.

²Hasonló ábrázolású intaglió ismert Britanniától (MARSHMAN 2015: 121.) Palesztínáig (PELEG 2003: 61-62.)

³NEGIN 2015.

⁴ALAPI 1914: 38. RADNÓTI 1938: 124-125.

⁵RADNÓTI 1938: 73-74.

Bronz vödör levél alakú rátéttel és bronz fogantyúval (restaurált, 11. ábra). Maga a vödör töredékes állapotban maradt meg, a fül rögzítésére szolgáló rátétek és az öntött fül viszonylag épek.⁶

Dobozos korongfibula (restaurált, 12. ábra): vas tű-szerkezetes bronz fibula, átlyukasztva. A tűszerkezet nagy része megsemmisült. Peremén vésett koncentrikus körökkel díszített, a korong pereméből kinyúló félkör alakú tagok letörték.⁷

Bronz strygilis (restaurált, töredékes állapotban, 13. ábra): A bronzlemezből készült tárgy szögletes nyele maradt meg.

Bronz szobor (feltehetően Lar) torzója (restaurált, 14. ábra): Az összeolvadt bronz ruhás férfialakot ábrázoló szobornak csak a törzse, illetve a lábak és karok indításai maradtak meg.

Kisméretű bronz tárgy, talán fogó (15. ábra).

Bronz nyél (restaurált, 16. ábra): Összeolvadt, rossz állapotú bronz nyél.

Vas szegek (10 db, restaurált, 17. ábra): A máglya összeácsolására szolgáló vasszegek, töredékes, megégett állapotban.

Üvegtöredékek: 3 db kis méretű üvegtöredék.

Bronz töredékek (restauráltak): Összetöredezett, égett, olvadt bronz töredékek, azonosításuk nem lehetséges. Az egyik töredék alapján feltételezhető, hogy a halott mellé egyenes nyelű bronzserpenyőt is helyeztek. (18. ábra)

A lelet terminus post quem keltezését Antoninus Pius érme adja, mely alapján a temetkezésre 154. után került sor. A sírgödörök kiásása után komoly méretű máglyát ácsoltak, melyre ráhelyezték az elhunytat a mellékletekkel. A máglya égése során 500-900 °C-ra hevült a test és közvetlen környezete,⁸ mely a halott szinte teljes elhamvadásához, a bronztárgyak meglágyulásához, megolvadásához vezetett. A máglya leégését követően a maradványokat összehúzták a középső sírgödörbe, kivéve a sír északnyugati sarkába helyezett széket, és az alatta fekvő bronz kancsót. Ennek során a megégett, meglágyult tárgyak összetöredeztek, töredékeik jórészt összekeveredtek. Kérdéses, hogy a sírt a betemetést követően mivel jelölték meg: a legközelebről, Pécsről ismert párhuzam esetében a sírt kőből épült fallal övezték, mintegy sírkertet létesítve.⁹ A sírkert – melybe további temetkezés nem történt – Sopianae első fázisának hamvasztásos temetőjében volt található, más, szóró hamvas temetkezésekkel övezve. Esetünkben sírkertet nem létesítettek, a feltárást követően Dr. Bertók Gábor által végzett magnetométeres felmérés sem jelzett további hamvasztásos temetkezést, vagy egyéb, komolyabb kiterjedésű régészeti objektumot a lelet pár száz méteres környezetében. A körülmények azonban csak a sír övezetének délnyugati negyedében tették lehetővé a kutatást, így nem kizárt, hogy attól északra és keltre további temetkezések fordultak elő, amelyeket a későbbi építkezések (pincék és présházak) feltehetően romboltak. A sír leletanyagát tekintve a környei¹⁰ és zsámbéki¹¹ temetkezések leletegyüttesével állítható párhuzamba.

Ha megvizsgáljuk a sír keletkezésének körülményeit térben és időben, akkor a következő megállapításokat és feltételezéseket tehetjük:

A 150-es évek második fele volt Pannonia utolsó nyugodt időszaka a 2. században: a Duna-menti határ megszilárdult, a jazigokkal való viszony rendezését követően kiépült a rendszeres közlekedési útvonal Dacia irányába Lugio kiindulóponttal, a dunai tartományokban béke honolt. A 160-as években azonban a gót, vandál, langobárd vándorlás

⁶RADNÓTI 1938: 95.

⁷Hasonló típus, de nem dobozos szerkezettel Tolna megyéből: SÁRÓ 2014: 200. (Kat. 106.)

⁸Vö. TENTIUC-BUBULICI-SIMALCSI 2016: 62.

⁹KATONA-GYŐR 2013: 161., 164-166; KOVALICZKY 2017: 242-243.

¹⁰ALAPI 1914, RATIMORSKÁ 1982.

¹¹ARCHEOLÓGIAI ÉRTESETŐ, Új folyam, 34. kötet (1914) 150-151.

miatt felerősödött az igény a Római Birodalommal szerződéses viszonyban álló népek részéről a birodalomba történő befogadásra (receptio), vagy egyszerűen csak a germán nyomás elleni védelemre, amit a provinciák helytartói egy ideig el tudtak hárítani. 166 után azonban szinte a teljes dunai határszakaszon kirobbant a háború. A sírból előkerült érme alapján nem egyértelmű, hogy a temetkezésre még a békés időszakban, vagy már a háborús eseményekhez köthetően került sor. Pannonia pusztulása Marcus Aurelius uralkodásának első évtizedére tehető, kérdéses, hogy a háborús helyzet mennyire határozta meg a provincia pénzforgalmát. Ha a személyi és pellérdi kincsleletek¹² földbejuttatásának okát a barbár betöréseknek véljük, akkor ott Antoninus Pius érmei mellett megjelennek – bár csekélyebb számban – L. Verus, Marcus Aurelius, és Faustina veretei is. Így ha a temetkezést a 160-as évek második felére keltezzük, akkor Marcus Aurelius érmét is várhatnánk a sírból. A sír feletti bolygatott földrétegből azonban előkerült két további Antoninus Pius érme mellett két Faustina érme is, még hozzá az egyik típus 174 utáni keltezéssel. Ez természetesen csak a sír környezetének térhasználatát bizonyítja a 174 utáni időszakban is, és csak csekély módon indokolja a temetkezés keltezésének feljebb helyezését. Ezzel a rövid kitérővel csupán az érmeikkel történő keltezés problematikáját akartam érzékeltetni, összegezve és lezárva azzal, hogy a temetkezésre 154. után került sor, de nem kizárható az akár két évtizeddel későbbi történés sem.

Kérdéses, kihez tartozott a sír? A sasos pecsétgyűrű, a korongfibula, az összecsukható szék, a limes közelsége egyrészt a katonai kapcsolatot erősítené, másrészt a strigilis jelenléte alapján a szék, a kancsó, patera, és serpenyő akár fürdőkészlethez is tartozhatna. Természetesen a fürdőkészlet mellékletként való elhelyezése nem zárja ki az elhunyt katonasággal való kapcsolatát, de jelenleg ismételtelen csak feltételezésekbe bocsátkozhatunk.

Összegezve elmondható, hogy a padkás hamvasztásos temetkezés, melynek legközelebbi párhuzama az innen egynapi járóföldre található pécsi hamvasztásos temetőből került elő, egy olyan jelentős személy sírja lehetett, aki pecsétgyűrűje alapján kapcsolatban állt a római hadsereggel, és Pannonia 2. századi prosperáló időszakának végén, vagy az annak véget vető Markomann háborúk alatt halt meg. A párhuzamba állítható környei és zsámbéki sírlelet alapján nem kizárt, hogy a sírhoz kocsis temetkezés is tartozott, de annak megtalálására az eddig tett erőfeszítések sikertelennek bizonyultak.

Irodalom

- ALAPI Gy. Dr. 1914: A környei sírlelet. Múzeumi és Könyvtári Értesítő 7 (1913) 36–40.
- FARKAS E.-KÓHEGYI M. 2002: A személyi és pellérdi éremlelet (Adalékok Baranya megye római kori történetéhez). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 44-45 (1999-2000) 71–78.
- KATONA-GYÖR Zs. 2013: Temetkezési szokások a római kori Sopianae-ban. In: Visy Zs. (szerk.): Pécs története I. Az őskortól a püspökség alapításáig. Pécs, 2013, 153–194.
- KOVALICZKY G. 2017: Sopianae első periódusa. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 54 (2016-2017) 231–254.
- MARSHMAN, I. J. 2015: Making Your Mark in Britannia (an investigation into the use of signet rings and intaglios in Roman Britain). Leicester, 2015. 496.
- NEGIN, A. E. 2015: Scene of Hare's Laceration by an Eagle as subject of Roman Defensive Armament Decoration. Journal of Historical, Philological and Cultural Studies (48) 2015. 72–81.

¹FARKAS-KÓHEGYI 2002

PELEG, O. 2003: Roman Intaglio Gemstones From Aelia Capitolina. Palestine Exploration Quarterly 135/1 (2003) 54–69.

RADNÓTI A.1938: A pannóniai római bronzedények. Budapest, 1938, 382.

RATIMORSKÁ, P. 1982: A környei 2. sz. római kocsilelet. Archaeológiai Értesítő 109 (1982) 255–276.

TENTIUC, I.-BUBULICI, V.-SIMALCSI, A. 2016: Cremated remains in bronze situla from Sipoteni (2nd-1st centuries BC). Tyragetia Arheologie Istorie Antica X(XXV) (2016) 39–64.

1. ábra: A feltárás környezete, Simon Béla

2. ábra: A sír feltárás közben, Simon Béla – Kovaliczky Gergely

3. ábra: A teljesen feltárt sír, Simon Béla – Kovaliczky Gergely

4. ábra: A feltárt sír a székkel, Simon Béla – Kovaliczky Gergely

5. ábra: A vasszék, Tímárné Sinkó Anikó

6. ábra: Aranygyűrű, Tímárné Sinkó Anikó

7. ábra: Sas-ábrázolásos intaglio, Tímárné Sinkó Anikó

8. ábra: Antoninus Pius bronz érme, Tímárné Sinkó Anikó

9. ábra: Arcfejes bronz kancsó, Tímárné Sinkó Anikó

10. ábra: Bronz patera nyele, Tímárné Sinkó Anikó

11. ábra: Bronz situla, Tímárné Sinkó Anikó

12. ábra: Dobojszerkezetes korongfibula, Tímárné Sinkó Anikó

13. ábra: Strigilis, Timárné Sinkó Anikó

14. ábra: Bronz szobor torzója, Timárné Sinkó Anikó

15. ábra: Bronztárgy, Tímárné Sinkó Anikó

16. ábra: Bronz fül, Tímárné Sinkó Anikó

17. ábra: Vasszögek, Tímárné Sinkó Anikó

18. ábra: Égett és olvadt bronz töredékek, Tímárné Sinkó Anikó

Jelenetes római veret Nemeskéről¹

GÁBOR OLIVÉR¹ – VADAY ANDREA²

¹Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan u. 5. e-mail: gabor.oliver67@gmail.com

²Pécsi Tudományegyetem, Régészeti Tanszék, 7624 Pécs, Rokus u. 2. e-mail: vaday54@gmail.com

Rezümé: 2019-ben Nemeskén (Baranya megye) leletmentés során egy császárkori település részlete és három Kr.u. 11-12. századi sír maradványa került elő, „S” végű hajkarikákkal. A közép-császárkori telepről származó edénytöredékek a késő-császárkori épületek falaiból, a habarcsrétegeiből kerültek elő. Ezek a falak is csak nyomokban kerültek elő, mivel az épületek tégláit, köveit az Árpád-kor előtt kitermelték. A legjelentősebb lelet egy vadászjelenettel díszített bronzlemez volt, ezüstözött ábrázolásokkal. A tárgyon pajzsos, lándzsás lovas férfi szúr le egy oroszlánt, de szerepel a keleties stílusú ábrázoláson egy vadászathoz is kapcsolódó pogány oltár.

Kulcsszavak: késő római, övveret, vadászjelenet, oltárábrázolás, római út

Roman imperial age belt mounting with scene from Nemeske.

Summary: Nemeske still belongs to the sparsely researched area of Baranya County. Here during plowing human bones came to light. Archaeologists of the Janus Pannonius Museum conducted a rescue excavation and an instrumental survey, too. During the excavation three Arpadian period tombs were found. In survey trenches traces of several demolished Roman walls were observed. The most interesting find is a bronze plate depicting an armed rider, a lion and an altar.

Keywords: late roman, belt mounting, hunting scene, altar representation, roman road

Bevezetés

Baranya-megye régészeti kutatottsága a többi megyéhez hasonlóan nem egyenletes. A rendszerváltás előtt főleg a múzeumokhoz közel eső gyűjtési területen sűrűsödtek a lelőhelyek, de előfordult, hogy egy-egy lelkes kutató érdeklődési körének megfelelően sűrűsödtek a lelőhelyek. Néhány járásban a Magyarország Régészeti Topográfiájának munkálata során realisabb kép alakult ki, de Baranya-megye nem került sorra. A rendszerváltás után bővült a gyűjtési körzet, a nagyberuházások, útpítések a gyéribben kutató területek egy részén is felhívta a figyelmet hazánk régmúlt történeti hagyatékára, kulturális emlékeire. Nemeske azonban mindmáig a megye gyériben kutató területéhez tartozik, távol esve Pécs és Kaposvár múzeumaitól egyaránt. (12. ábra)²

¹Gábor, Olivér - Vaday, Andrea 2021: Roman imperial age belt mounting with scene from Nemeske. Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, 72 (2021) 1, 77-118.

²Szakos Éva és Vaday Andrea rajza.

A lelőhely

2019. március 25–28. között leletmentő feltárással³ került sor a Szigetvár közelében fekvő Nemeske településen, a Téglás-dűlőben (1. ábra 1).⁴ A hely neve is árulkodó, ugyanis a Téglás nevet a felszínen látható nagyszámú római téglá után kapta. (1. ábra 2)⁵

A kutatott terület központi részén, a téglákon kívül előkerült leletek egy nagyjából 50 x 30 m-es területen csoportosultak. Itt fekszik a Fő utca 1. számú házhoz tartozó kert, ahol szántáskor egy sírra utaló nyomok kerültek elő. A leletmentő ásás során három kutatóárkot nyitottunk ott, ahol a felszínen sűrűsödtek az építési törmelékek (2. ábra).⁶ A feltáráson egy császárkori épület maradványai valamint egy Árpád-kori temető három sírja látott napvilágot. A képet kiegészítette a terepbejárás és a műszeres felmérés, így ezek segítségével a római kori lelőhely kiterjedését a felszíni nyomok alapján meg lehetett határozni: északon az óvoda, délen a Fő u. 1. sz. ház, keleten a Fő u. 5. sz. ház közötti területen. Nyugaton az út túloldalán még 80 m távolságban is voltak elvéve felszíni leletek. Ezt illusztrálja a terepbejárás során előkerült pénzék szóródása is. (3. ábra)⁷

A műszeres terepfelmérés során a szántásban talált római érmék mellett téglatörmelékek, kő-, és habarcsdarabok utaltak arra, hogy az épület vagy épületek földalatti maradványainak nagyobb része már elpusztult. Ez a feltárással be is bizonyosodott. A falakból néhol megmaradt ugyan foltokban az alapozó réteg, de a legtöbb esetben a kiszedett alapok nyomát lehetett dokumentálni, és csak vékony és keskeny halvány habarcsnyomok utaltak az egykori falak meglétére. A pusztítás után a habarccsal, tégladarabokkal és kisebb kőtöredékekkel kevert omladékréteg felső részét szét is szántották, így a maradványok még jobban szétforgácsolódtak (Pár példa: 18. ábra 5A, 19. ábra 3–4.) A lelőhely sík területen fekszik, kiemelkedés vagy természetes vízjárás nincs a közelében, mégis meglehetősen vastag földréteg semmisült meg az elmúlt évszázadok során. A császárkori falakat visszabontották, a felhasználható építőanyagot, téglákat, köveket kitermelték. Ennek ellenére meglehetősen sok téglatöredék maradt meg a felszínen.

A római rétegekbe később egy temető sírjait ásták bele, közülük három elő is került az I. árokban. (4. ábra 1) A kutatóárok DK-i falánál volt az első sír (1. obj.), amelyet a szántás széthúzott és megsemmisített. Alja 50 cm mélyen már csak halványan rajzolódott ki (4. ábra 6). A sírből csak pár kisebb gyermekcsont és egy vékony huzalú "S" végű hajkarika (4. ábra 3) maradt meg másodlagos helyzetben egy kupacban.⁸ Épen maradt a 2. obj., a második sír (4. ábra 4) A hanyatt, nyújtott helyzetben eltemetett halott nyugaton fekvő koponyája a jobb váll felé hajlott. Csontjai néhol vörösesre színeződtek. Csak egy "S" végű – az előzőnél kisebb és vastagabb – hajkarikája maradt meg. (4. ábra 2) A 3. objektum egy – szintén Ny–K tájolású felnőttsírja volt, amelynek csak a medencétől lefelé eső része esett az árokba. (4. ábra 5)

A vékony huzalú „S” végű hajkarika a 10. század végétől a 12. századig, míg a vastag huzalú, bordázott „S” végű típus a 11. század második felétől a 12. századig volt használatban.⁹ Ezek alapján a köznépi sírok a 11–12. századra tehetőek. A terepbejárás

³A feltárást Kovaliczky Gergely és Gábor Olivér végezték. Köszönetet mondunk Kovaliczky Gergelynek a munkájáért.

⁴Gombor László összeállítása.

⁵A cikkben idézett ásásati dokumentációs fotókat Kovaliczky Gergely készítette.

⁶Rajz: Nagy Gábor. Az alábbiakban az árkok részletrajzait a 2. képből emeltük ki.

⁷Simon Béla összeállítása. Csak a pontosabb helymeghatározással ellátott pénzék és a lemez helye szerepel a képen.

⁸4. kép 2–3. Fotó: Tímárné Sinkó Anikó.

⁹Részletesebben: SZÓKE – VÁNDOR 1987: 54–57.

során a temető határait nem lehet meghatározni, de a sírok feltehetően nem nyúlnak túl a római lelőhelyen, mivel a kutatóárkokkal csak egy kis helyen észleltük őket, és távolabb a szántásban sem mutatkoztak sírokra utaló leletek vagy kiszántott csontok.

Az I. árokban a három Árpád-kori síron kívül császárkori épületmaradványok is voltak. A 2. sír megásásakor átvágtuk egy római objektum (4. obj.) meszes, habarcsos maradványait, amelynek két szakasza a sírtól É-ra és D-re még látszott. A keleti felmenő falból csak egy téglá maradt meg (18. ábra 3B), a többit kiszedték. Ugyancsak itt őrződtek meg a vakolat vastagabb meszes darabjai (18. ábra 3A). A téglá nyugati oldalán a kutatóárok faláig 98–100 cm szélességben egykor sorokban lapjára fektetett téglák nyoma volt, amelyeket szintén kifeszegettek a bontáskor, csak a téglák közti vékony habarcsoscsíkok rajzoltak ki egy hálószerű mintát (18. ábra 3C). A fal egy nagyobb, kidőlt vakolatdarabja (6. obj.), is előkerült. (18. ábra 1–2, 3D) A kutatóárok nyugati hosszanti oldalánál, a kiszedett téglasorok szélén vékony sávban egy malteres sáv húzódott, a keleti széléhez hasonlóan.

Az I. árok falán látszott, hogy a törmelékes, elszántott rétegben a 2. sír oldalfalainak csak legalul, az érintetlen altalajban maradt nyoma (4. ábra 4), ugyanis a sírgödör betemetésekor az omladékos föld került vissza a gödörbe. Ebből is világosan látszik, hogy a 4. objektumot még az Árpád-kor előtt szedték ki, feltehetően az építőanyaga miatt.

A nagymértékű pusztítás meg is nehezítette a maradványok értelmezését. A 4. objektum két – a sír által elvágtott – szakasza (18. ábra 2A–2B) kiszélesedik (18. ábra 2C), majd egy amorf beásásban (7. obj.) végződik. Ennek oka, hogy itt csatlakozott be merőlegesen egy újabb fal (10. obj.), amelyet sokkal mélyebben, több formátlan lépcsőben ástak ki a fal bontásakor, hogy megszerezzék az építőanyagot. A rablógödör északi és déli falában kirajzolódik a 4. objektum alapozásának átvágtott folytatása. Ezután jelentkezett a 8. objektum, egy téglaportól helyenként pirosas, habarcsos 1x1 méteres, megközelítően négyszögű habarcsos darab, kis tégladarabokkal és egy nagyobb téglá lenyomatával. A 6. objektumhoz hasonlóan ez is egy nagyobb vakolatdarab volt. A 4. és 10. falak csatlakozását teljesen tönkretette az építőanyagokat kitermelő gödör, így már nem lehetett megállapítani, hogy kötésben voltak-e.

Az I. árok folytatásában megnyitott II. ároknak csak a D-DNy-i végén, 5 m hosszan volt valamennyire értékelhető régészeti jelenség. A kutatóárok nyugati hosszanti oldalánál halványan rajzolódott ki egy ÉÉNy–DDK irányban futó fal (12. obj.) alapozás alatti – a környezeténél kissé sötétebb, két nagyobb állatjárással is bolygatott – sávja (19. ábra 1–2). A kutatóárok falain lehetett csak megfigyelni egy – az előző falra merőleges kiszedett fal (5. obj.) törmelékekkel feltöltődött helyét. (19. ábra 3, 5). A törmelékben kisebb-nagyobb meszes, malteres tégladarabok, kövek maradtak csak meg a nyersanyag kitermelése után. (19. ábra 4).

A III. kutatóárkot az előzőktől keletre, 19 m-re nyitottuk meg, ahol az építési törmelékek sűrűsödése valószínűsíthette, hogy újabb falak kerülnek elő. Itt is barbár rongálás nyomaira bukkantunk. A szántott rétegben 30–40 cm mélyen már nagyobb, összefüggő malteres felület (11. obj.) bontakozott ki a kutatóárok keleti fala mellett, (20. ábra 1–2, kinagyított részlete: (20. ábra 3.) egy kiszedett objektum alapozása. Az árok D-DK-i végén 2 m hosszan hirtelen mélyült a felület. Itt egy lépcsőfok vezetett lefelé. Kizárható, hogy a rablógödör miatt alakult így a felület, mert az árok metszetalán a lépcső feletti kis túlbontáson is kirajzolódik a lépcső egykori egyenes, fellépő felülete. (21. ábra 2F) A lépcsőt eredetileg téglával burkolhatták, egy közülük meg is maradt a következő lépcsőfok nyugati felén (20. ábra 2A, 4A), az első lépcsőfok tetején pedig – a 4. objektumhoz hasonlóan – kirajzolódott egy felszedett burkolótégla körvonala (20. ábra 2B). A lépcső keleti felén csak a téglaburkolat alatti habarcsnyomok maradtak meg, a burkolótégla egy nagyobb és két kisebb töredéke mélyebbre esett le. A kutatóárok felső

rétege szürkés, laza porózus volt (21. ábra 1A, 2A), hosszanti oldalon a fal egy része le is omlott (21. ábra 2B). Alatta a kiszedett falak után megmaradt apró téglá-, és kődarabokkal kevert, malter szemcsés omladékos réteg következett (21. ábra 1C, 2C). A kutatóárok D-DK keskeny végén 25–27 cm hosszán lemélyült a talaj, a betöltés itt sokkal sötétebb, majdnem fekete volt, az árok alján kirajzolódó körvonala pedig enyhén ívelődött. (21. ábra 1E) Mindkét metszetsfalon jól látszott, hogy a kevert, építési törmelék mélyebben töltötte ki az egykor még nyitva lévő felületet. A törmelék réteg az idők múltával még jobban összetömörödött és besüppedt. Lejjebb a laza, felvizesedő föld egy darabban ki is esett a feltáráskor (21. ábra 2D). A kutatóárok mindkét falán meg lehetett figyelni, hogy a törmelék az árok alja felé sokkal lazább és nedvesebb volt. A másik két kutatóáróban közel egységes volt a császárkori objektumok szintje, így kérdés, hogy itt miért mélyült ennyire le a talaj. Ilyen mélységben már nem volt kiszedésre alkalmas építőanyag, így a beásás mélységét a rablógödör egyenetlen alja nem indokolta. A lépcső a római épületrész szintváltozására mutat. A sík terep miatt ez csak akkor érthető, ha egy újabb objektumba vezettek a lépcsők. A pince kizárható, mivel a két lépcsőfok ehhez kevés. A nedvesedés és a laza leomlások a talaj erősebb vizesedésére mutatnak, ugyanez viszont nem látszott az I. árok – ugyancsak mélyebb – rablógödörében (18. ábra 4), emiatt a III. árokban nem okozhatta a vizesedést a magasabb talajvízszint. A rétegek megsüllyedése jelzi, hogy egy mélyebb akna volt itt, amelybe mind a mai napig felszivárog a víz. A jelenség egy kútra enged következtetni.¹⁰ Az akna szélét körben padlótéglákkal fedték le, hogy a kútfal beomlását megakadályozzák. Az árok legalján a sötétebb folt íve egy 2,9–3 méter átmérőjű kört rajzol ki, ami egyben a kút aknája volt (21. ábra 1E).

A nemeskei küzdelmi jelenetes veret

Az ásatás legkiemelkedőbb lelete a kopott ezüstözésű bronzlap volt (5. ábra),¹¹ amely a kutatóárkoktól É–ÉK-re, szórványként került elő (3. ábra).¹² A szabályos, négyzet alakú 8x8 centiméteres lemez 1 mm vastag, amelyet talán az eke gyúrt meg enyhén. A veret négy sarkát átlukasztották, a bal felső és jobb alsó lyukban még benne vannak a felerősítő bronzszegecsek, az egyikén egy alátétlemez is megmaradt. Az alátéteket a lemezre a négy sarkán az előlap felől kerek fejű szegecsekkel erősítették fel, a szegecslyukak viszont négyzet alakúak, azaz a szegecsek szára négyszög keresztmetszetű volt.

A bronzlap és a szegecsfejek közti 5 mm távolság megadja annak a tárgynak a vastagságát, amelyre felerősítették. A megmaradt ragasztás nyomai a lemez mind a négy szélén 4 mm-es sávban elszíneződést mutatnak, mintha a veret valamiféle keretben lett volna, mely később került rá, hiszen takarta a lovas fejének egy részét is. Az ezüstréteget ezüstfüst technikával vitték fel a felületre és csak az ábrázolt alakokat és tárgyakat fedi, a hátteret nem.¹³

A veret funkciója

Az ásatásokon gyakran kerülnek elő töredékes leletek, amelyek eredeti rendeltetését nem mindig egyszerű megállapítani. A bronzlap esetében is hasonló a helyzet. Elsőként tisztázni kell, hogy a lemez milyen anyagon volt. Szerencsére megmaradt az egyik

¹⁰Sajnos ennek a feltárására már nem kerülhetett sor.

¹¹A fényképet Füzi István készítette, itt is köszönetet mondunk neki. Alább, az elemzéseknél a részleteket szintén az ő felvételéből emeltük ki, esetenként kiegészítve elemző rajzokkal.

¹²Janus Pannonius Múzeum, Ltsz: 2019.5.1. Bencsik Róbert önkéntes lelőhely-felderítő találat.

¹³Az ezüstözésre vonatkozó ötvöstechnikai megfigyelésért köszönet Kiltau Kristóf és Rózsa Béla ötvösöknek.

felelősítésre szolgáló szög és a lemez hátlapján a hozzá tartozó alátétlemez is. Ennek távolsága lemeztől 5 mm, azaz megadja annak az anyagnak a vastagságát, amire felelősítették. (5. ábra) Fém-, és textil alap kizárható, az alátétlemez miatt, így marad a vékony falemez vagy bőr.

Fa alapnál elképzelhető lenne a lemez mérete, formája és díszítése alapján, hogy ládika verete volt. Ennek azonban ellentmond, hogy a bronzlap vastagabb, mint a szokásos préselt pannoniai ládikaveretek, és előállítási módja is különbözik azokétól. Ha fa scrinium-ra szegezték volna, akkor egyrészt indokolatlan a hátoldalon az alátétlemez alkalmazása, másrészt a megállapítható 5 mm vastagság is nagyon vékony ahhoz, hogy faládika oldala, bútorveret vagy ajtóbetét lehetne.

A másik lehetőség, hogy bőr tárgyat díszített. A lemez és a szög alátét távolsága alapján ez marha-, vagy lóbőr lehetne. A bőr azonban viszonylag hamar bomlik el a földben, szerencsés esetben csak a vastárgyak rozsdájában őrződhet meg a lenyomata a Kárpát-medencei talaj-, és éghajlati viszonyok között, így nem csoda, hogy a lemezen se maradt meg a nyoma. Ha elfogadjuk, hogy bőrre erősítették a bronzlapot, akkor több lehetőség kínálkozik a lemez eredeti funkciójának meghatározására.

Kétélű, hosszú kard (spatha) vagy tör (pugio) tokveretén is előfordulnak hasonló méretű fémlamezek, így a nemeskei darab lehetne a bőrbevonatos fahüvely felső részén is. Ebben az esetben a lemez oldalsó szélein látszó elszíneződések a két félből összeerősített tok két szélére ráhajlított lemezek lenyomatai, a vízszintesek pedig a tokveret felső-alsó szélét lezáró pántok nyomai lennének. A tokveretek azonban kissé ívesen rásimulnak a hüvelyre, ám ezzel szemben a nemeskei lemez – bár egy későbbi sérülés miatt megtört – eredetileg egyenes volt.

Tartozhatott bőrszíjhoz is. Ennek megfelelően lehetne lószerszám verete, ezt azonban kizárhatjuk, mivel a római lószerszámok fül-, és homlokrózsája általában kör alakú volt, ráadásul a homlokrózsza két – egymást keresztező – ún. homlokkereszt szíjak csatlakozására került, míg a nemeskei alátétlemez távolsága csak egy szíjra elég. Falerakénti használata szintén kizárható az elmondottak, és a mérete alapján is.

Elképzelhető még, hogy bőr derékszíj verete volt a lemez. A késő antik nagy csattestű, széles szíjú, ill. keskeny-széles szíjú kombinált öveket ugyanis gyakran díszítették a bőrszíj szélességének megfelelő nagyságú, nagyméretű fémlamezek is. Pontosán azonos ábrázolást övekről azonban eddig nem ismerünk, de hasonlót igen.¹⁴

A keskenyebb övekről több olyan trébelt övveret és szíjvég került elő, amelyeken lovas harcol oroszlánnal,¹⁵ Pécsett is napvilágot látott egy hasonló szíjvég.¹⁶ Ezek azonban többnyire mitológiai hátterű darabok. Az ún. Keszthely-kultúra korongfibuláin¹⁷ is feltűnnek ezek az ábrázolások, de a nemeskei lemez sem formája, sem mérete alapján nem tartozhat fibulához.

Meg kell még említeni, egy Somogyzsitva-Szöcsénypusztáról származó töredékes vadászejelenetes szíjvéget.¹⁸ (6. ábra 1) Lemeze az ismert szíjvégektől eltérően nem trébelt díszítésű, hanem öntött, és bekarcolt mintás. A szíjvég mindkét oldalán díszített. Gyöngyözött keretét egybeöntötték a lemezzel, a díszítést pedig a nemeskeihez hasonlóan rávésték a tárgyra. A szíjvég egyik oldalán császári gyöngydiadémot viselő lovas alak szarvas állatra vadászik, a másik oldalát erotikus jelenet díszíti. A tárgyat közlő B. Thomas Edit a rossz minőségű rajzok miatt arra gondolt, hogy csak vázlatról van szó és

¹⁴Pl. BULLINGER 1969: 8. Abb. 30. Taf. 42.1.

¹⁵Korábbi irodalmakkal ld. TÓTH 2005; MILAVEC 2011 passim.

¹⁶FÜLEP-BURGER 1979: 268. 3. kép.

¹⁷Tóth 2005 a korábbi irodalom idézésével.

¹⁸Magyar Nemzeti Múzeum Ltsz. 94.1887.1. MILAVEC 2011: 141. Fig.5.7.

nem fejezték be a darabot.¹⁹ Ennek azonban ellentmond, hogy nem előkarcolásról van szó, hanem határozott és mély véssett vonalakkal rajzolták tele a lemez felületét. A rajz meglehetősen elnagyolt. A töredékes szíjvégen is – a nemeskeihez hasonlóan – a legrosszabb a leszúrt állat alakja, így nem azonosítható teljes biztonsággal.

A veret készítésével kapcsolatos kérdések

Az ábrázolás értelmezését a sérülések, valamint a tárgy kis mérete is megnehezíti. Ráadásul a felületi sérüléseken kívül még egy törés látszik a lovas fejénél. Az ütés vagy nyomás az előlap felől érte a lemezt, itt kissé behasadt és meg is hajlott, és a sérülést okozó tárgy (eke?) súlya miatt kissé elvékonyodva megnyúlt, deformálódott és szétnyílt. A bronzlap merevségére mutat, hogy a hátlap felületén a repedés végigfut. Az elmondottakat jól illusztrálja, hogy a repedés és torzulás miatt a félprofilból ábrázolt arc szeméi szabálytalan távolságba kerültek és el is csúsztak, sőt a sisak körvonala is megtört. (7. ábra A–B) Ha az elcsúszott lemezszéleket összeillesztjük, a torzulást korrigáljuk, rekonstruálható az egykori ábra. (7. ábra C)

Az ábra elkészítése több lépcsőben történt. Elsőként a minta fő körvonalait karcolták rá az alaplemeze vékonyabb vonallal. Mivel itt csak felületes karcolásról van szó, a bronzműves egyik kezében tartotta a szerszámot, másikban a lemezt, amelyet szabadon elforgathatott a megkívánt minta bekarcolásához. Az előrajzolás elkészülte után azonban már rögzíteni kellett a tárgyat, mivel a továbbiakban mindkét kezére szüksége volt. A végleges körvonalak vastagabbak, ezek elkészítésére az egyik kezében a véséshez használt kissé íves végű poncolót tartotta, másik kezében pedig a kalapáccsal ütögette a közben az előkarcolt mintavonalának megfelelően mozgatott vésőt. Ez azonban nem mindenütt sikerült, ami jól látszik pl. a lovas arcánál is, ahol a vékony előkarcolásra nem pontosan került rá a végleges, vastagabb vésés. Az utóbbi sokkal felületesebb és egyszerűbb ábrázolás, mint az előkarcolás. (7. ábra A–C)

A vastagabb vonalak adják meg a minta jellegét, a lovas alak, az oroslán és az oltárszerű tárgy valamint a lándzsa és a növények körvonalait is. Megfigyelhető, hogy szakaszosan vésték be a végleges kontúrvonalakat (11. ábra 7), ezek azonban több esetben nem folyamatosak, és nem minden esetben illeszkednek egymáshoz. Az is megfigyelhető, hogy a vonal indításakor mélyebb nyomot hagyott a véső, míg a vége felé elsekélyesedik, ahogy kiugrik a tárgy felületéből. Ugyancsak jól látható a véső "kiugrása" a rövidebb vonaloknál, pl. a lándzsa nyelénél, a kép jobb szélén a növény levélének egyik oldalán, és a fűvön(?) az oltárszerű tárgy és a kép jobb széle között stb. (8. ábra 4 E, G–H) Az oltárszerű tárgy és talajt jelző fű – ahogy említettük – nem igazodik a lemez széléhez. Ezt a hibát az okozhatta, hogy az oltárszerű tárgy lapjának alsó vonalát karcolva a lemez kicsúszhatott a rögzítő keretből, satuból, így a vonal hosszabb lett a tervezetnél. Ezután karcolták be a fedőlap többi részét, ami már részben fedte volna az állat alakját, így a továbbkarcolt vonal hibaként jelentkezik (10. ábra 1C), és az oltárszerű tárgy is ferde lett. A talajt jelző fű pedig kényszerből már ehhez igazodik.

A lemez különböző – nem az alakokkal fedett – részein ill. a lándzsán és a növényen ferdén, néhol elnagyolt párhuzamosnak szánt vonalkázásoknál jól látszik, hogy alulról felfelé vésték a vonalakat (11. ábra 3), ugyanis a lemez alsó széle felé általában vastagabbak és mélyebbek a vésőnyomok. Az íves vonaloknál viszont több helyen megakadt a véső, majd szabálytalanul folytatódnak az ívesnek szánt vonalak. Többek között a pajzs két keskenyebb vége sem sikerült pontosan egyformára. Az illeszkedési pontatlanságok több helyen megfigyelhetők a lemezen, legjobban a ló szájánál és szerszámán látszanak (9. ábra 1A), de ugyanez tűnik fel az oltárszerű tárgy körvonalánál is. (10. ábra 1B)

¹⁹THOMAS 1988: 140. Pl. V. 6–7.

A vésőn kívül egy hegyesebb végű eszközt is használt a mesterember. Evvel karcolta be az oroszlán pofáján és mellén, illetve a mellső lábán vékony és sűrűbben megrajzolt szőrt (11. ábra 1). Feltűnő, hogy az állat testének többi részén határozottabb és vastagabb a vonalkázás (11. ábra 2), amely a körvonalaknál (11. ábra 4) vékonyabb.

A lemezen kétféle kör alakú poncolási nyom van. Az egyik nagyobb, kör alakú bordával keretezett, belül bemélyedő lenyomattal, a másik kisebb, itt viszont nem látszik a körbefutó borda. Ez nem két eszközre utal, hanem egy olyan poncolóra, amelynek a homloka²⁰ kör alakban emelkedik ki a hengeres testből. Kisebb erővel történő beütéskor a homlok bemélyedő nyomot hagy a tárgyon, így alakul ki a kisebb minta. Ha erősebben üt meg a poncolót a homloknyomot kísérő körben az eszköz hengeres teste újabb kör alakú nyomot hagy. Több helyen pontszerűek a mélyedések, a beütés erősségétől függően nagyobbak vagy kisebbek. Ez utal arra, hogy a poncoló eszköz vége lefelé szűkült és nem sima henger alakú vagy hegyben végződő volt. A kör alakú poncolt minta szintén elnagyolt, több esetben nem illeszkedik a már meghúzott kontúrvonalakhoz. A poncolt mintát készítették a legkésőbb. Jól kivehető ugyanis az oltárszerű tárgynál is, hogy az átlósan futó karcolt sor legalsó poncolása rákerült a vízszintes kontúrvonalra, valamint a kép széle felé eső függőleges szegélyre (10. ábra 1A). Ugyanez fordul elő az oroszlán hátából sugárban felfröccsenő vérnél (11. ábra 9), valamint a kantárszáron (9. ábra 1B), és a ló farka alatt körbefutó szíjon is. (11. ábra 6)

Fentebb már szó volt arról, hogy csak az alakokat, növényeket és tárgyakat ezüstözték a körvonalakon belül, míg a háttér a bronz színével tért el, polichrom hatást keltve. Ezt különböző módszerrel készíthették. Kivéshették a mintákat, majd a körvonalakon belül és aranyból, ezüstből, ónból készült felmelegített ötvözzel tölthették ki a kimélyített részt, végül felcsiszolták a tárgy felületét. A nemeskei lemezen azonban nem mélyítették ki a mintákat, hanem a vastagabb kontúrvonalakon belül, valamint a párhuzamos vonalkázásoknál (11. ábra 3) vonták be ezüsttel a lemezt. Az eljárásnak azonban van egy hátránya az előzőhöz képest: a nagyobb felületeken a bronzalagnál lágyabb vékony ezüstréteg könnyen megkopik. Ezt megakadályozandó felületeket az ezüstözés előtt durvították. A ló és lovasa esetében ezt igen vékony karcolásokkal érték el, az oroszlánál azonban a vékony karcolások mellett (11. ábra 1) vastagabb (11. ábra 2), de a körvonalaknál (11. ábra 4), valamivel vékonyabb bekarcolással tették meg. Ez nemcsak technikai megoldás volt, hanem egyúttal utánozta az oroszlán szőrét is.

Feltűnő, hogy a ló és lovasának ábrázolása sokkal jobb minőségű, mint az oroszlán, vagy az elnagyolt és a lemez keretéhez nem illeszkedő az oltárszerű tárgy rajzolata. Kérdés, hogy mi ennek oka? A minták vésése és a fentebb említett durvítások közti különbség miatt felmerülhet, hogy nem egy kéz munkája a díszítés. az egyik ember vékonyan előrajzolta a minta körvonalait, majd ezt követően behúzta a végleges kontúrokat. A többi, egyszerűbb részletet egy másik ember, talán a segéd készíthette el. Az viszont külön magyarázatra szorul, hogy a ló és lovas jó minőségű, valóságos, míg az oroszlán megformálása igencsak kezdetleges. A lovak alakja a különböző görög-, és római mitológikus, harci-, vagy vadászjelenetes tárgyakon igen hasonló, vagy teljesen azonos a képen jobbra, vagy balra ugró állatoknál egyaránt. Nem kizárt, hogy mintakönyv alapján dolgozott a nemeskei lemez készítője is. A motívum továbbél a későbbi korokban. A jelenség alapján feltételezhető, hogy a klasszikus római mintakönyvek még később is használatban lehettek, de az sem kizárt, hogy mivel a ló legjellemzőbb ábrázolása az oldalnézet, ez a képi megfogalmazás mintától függetlenül is gyakorta ismétlődik.

²⁰A poncoló beverésre szolgáló vége.

Érdekes a lemez széle, ahol 3–4 mm széles elszíneződött sáv látszik, ami valamiféle szegélykeret egykori meglétére utal. A felső és alsó sávon jól kivehető, hogy az elszíneződésnek a lemez közepe felé eső körvonalai hullámvonalasak. A függőleges szegélyvonalak részben sérültek, de egy-egy szakaszon itt is látszik a hullámvonal, ami megfelelhet egy gyöngykeretnek is. A trébelt övvereteken gyakori a szintén trébeléssel készült gyöngysor keret, (15. ábra 5–6)²¹ de megszokott a ládikavereteken is. (15. ábra 3–4)

A nemeskei lemez hullámvonalas szélű elszíneződése hasonlít a gyöngysor-keretekhez. A legtöbb övverettel ellentétben azonban külön készült a keret, majd ráerősítették a tárgyra. A keret egy darabból készült, ugyanis a szegfjéj-alátét távolság nem akkora, hogy az alaplemez sarkain két lemez is elfért volna egymáson. Az elszíneződés a hullámvonal és a lemez széle között azonban nem egyszínű. Jól látszik a szegély egy kinagyított részletén is (5. ábra). Emiatt feltételezhető, hogy egy trébelt – merevítő és ragasztó anyaggal kitöltött – gyöngyszegély nyoma lehet. Mivel a lemez külső szélein nem látszik hullámvonal, a gyöngysor elemei vagy túlnyúltak a díszített lemez szélén, vagy csak egyszerűen hullámvonalas volt a keret belső kontúrja. A gyöngykeretek több típusa is megtalálható a kézműves termékeken. A szabályos félgömb forma, egymáshoz simulva (15. ábra 5–6) vagy kissé távolabb egymástól, az intercisai darabon mindkét kivitelben előfordul (15. ábra 4). Sűrű szabályos gömbszelet forma és rizsszem alakú keretezés fordul elő a Budapest, Bogdáni úti temető síjvégén,²² azaz a motívum számos variációja ismert és egy tárgyon együtt is előfordulnak a változatok. Van arra is példa a késő császárkorban, hogy az övveret gyöngykeretét és a képlemezt két külön darabból készítik, majd összeerősítik. Egy kisázsiai kincsleletből származó darabnál a gyöngykeretet kis pont-forrasztásokkal rögzítették az áttört lemezre, amelyet szintén oroszlánt üldöző lovas alakokkal díszítettek. (6. ábra 2)²³

Ugyancsak hasonló ábrázolásos egy szintén kisázsiai – három lemezből és csatból álló – öv, ahol ezüst gyöngykeretekbe erősítették be a trébelt aranylemezeket. (6. ábra 3)²⁴ Michel Feugère a 4. század vége – 5. század elejére datálta az utóbbi leletet.

A nemeskei lemez szélének elszíneződése két másik tárgyon is feltűnik. Az egyik egy négyszögletes, vadállatokkal és lovas és gyalogos vadászokkal díszített 4. sz. második felére, ill. az 5. sz. elejére keltezett bronzlemez.²⁵ A nemeskeihez hasonlóan itt is belevésték a minták körvonalát, ezután az alakokat ezüst és réz betétekkel töltötték ki. A lemez négy sarkán megtalálhatók a szeglyukak, és a nemeskeihez hasonlóan körben látszik a lemez szélén a keskeny elszíneződés is. A polichrom hatású lemez mérete azonban eltér, sokkal nagyobb, 15 cm magas és 18.7 cm széles.²⁶ Hasonló elszíneződés van egy kérdésesen Róma lelőhellyel nyilvántartott Heraklész és Hydria harcát ábrázoló réz és ezüstberakásos bronzlemezen is.²⁷ A lemez kissé trapéz alakú, 18.8 cm magas, felül 9.2, alul 8.8 cm széles. Lényeges technikai különbség azonban, hogy a nemeskein az alakok és tárgyak ezüstözése nem betét, csak hatásában utánozza a másik két tárgy klasszikus betét-technikáját, valamint a mintáknál a vonalvezetés sokkal bizonytalanabb, és kivitelének ill. az ábrázolásnak a színvonala alacsonyabb, sokkal provinciálisabb.

²¹MILAVEC 2011: Fig. 5.1–11.

²²PARRAGI 315: 29–31. jzz. és 9. kép.

²³SOMMER 1984: Pl. 54. 10–11.; MILAVEC 2011: 142. Fig. 6.2.

²⁴FEUGÈRE 1992: Fig. 3:2. Pl 1; MILAVEC 2011: 141–142. Fig. 6.1.; GUŠTIN 2019: Fig. 3.

²⁵MINTO 1935: 133–134. Tav. 92; KLEINBAUER 1976: 23–24. Fig. 25.; ZWIRN 1979: No. 77.; VIDA 2017: 154–155. Abb. 96.

²⁶A lemez funkciója kérdéses, dobozhoz, bútorhoz vagy egyéb tárgyhoz tartozhatott: ZWIRN 1979: 87. a korábbi irodalommal.

²⁷Csak feltételezés, hogy a lemez Héraklész 12 munkáját ábrázoló sorozat egyik darabja: SHELTON 1979: 160–161. No. 137. a korábbi irodalommal.

Az ábrázolás részletei

A vereten dominál a balra lovagló férfi alakja, aki lándzsájával leszúr egy sörényes ragadozó állatot. A lovas öltözete hosszú ujjú felsőruha. és rövidnadrág. Bal lábfejét részben elfedi a leszúrt állat kígyózó farka. Baljában pajzs van, lándzsát tartó jobb kezét a ló feje nagyrészt eltakarja. Elnagyoltan ábrázolt, borotvált arcát a bronzlap repedése átvágta. (7. ábra A–B) A repedt és kissé helyenként megnyúlt hibát részben lehet csak korrigálni. (7. ábra C) Az előrajzolt mintát nem pontosan követte az ábrázolás szélesebb vonala. (7. ábra D) Félgömb alakú sisakja a fejére simul. A sisak homlok felé eső szélén a homloklemezt három sorban sűrű poncolással jelölték, amely a tarkó felé elkeskenyedik és egy íves vonalban végződik. Ez utóbbi vagy a sisak tarkóvédő lemeze, vagy a férfi nyakvonala. Úgy tűnik, hogy a sisaknak nincs arcvédő lemeze. A sisak fennmaradó részét a homloklemeznél ritkább poncolással díszítették. Hasonló sisakok az ábrázolásokról is ismertek. (14. ábra 4²⁸ és 14. ábra 5.²⁹)

A lovas kissé hátradól az ágaskodó ló nyergében. Bal alkarjára húzva viseli a pajzsát, kezével a kantárt fogja. A pajzs mandorla alakú, szegélyén csak egy szakaszon, felül van poncolás sor. Hossztengelyében középen két – a pajzs körvonalához hasonló formájú – mintát karcoltak be. Csatlakozásuknál – ugyancsak középen – kétoldalt egy-egy kört vésték a lemezbe. Végül a pajzs hossz tengelyébe és erre merőlegesen középen kereszt alakot formázó pontsorról fejezték be a díszítését.

A nemeskei lemezen umbo nélküli lovassági pajzsot ábrázoltak. (13. ábra 1) A hasonló forma a gyalogsági pajzsok között is feltűnik, pl. Cn. Musius Aquilifer mainzi sírkövén (13. ábra 3),³⁰ de számos harci és vadászati jeleneten megtalálható lovassági pajzsként is a Leptis magnai (Lebda, Líbia) Nílus-villa mozaikjának részletén (13. ábra 2).³¹ Traianus oszlopán is többször előfordul ez a pajzstípus a római és a dák harcosoknál egyaránt. (13. ábra 4, és 14. ábra 5) Az ovális alakú pajzsok közt ritka a hegyesedő végű, de ilyen látható Julius Caesar aureusának és denariusának hátlapjain, a galloktól zsákmányolt fegyverek között (13. ábra 5), sőt megjelenik később is egy lovas oroszánvadászatot ábrázoló észak-szíriai ezüstitálon is. (17. ábra 1)³² A nemeskei pajzs alsó-, és felső végének formája kissé eltér egymástól, ami feltehetően pontatlanságból ered.

A lovas sisakja, pajzsa és lándzsája katonai felszerelés ugyan, de hétköznapi ruhát és nem mellpáncélt visel, ami egyben arra is mutat, hogy nem harci jelenetről van szó,³³ ami szintén gyakori témája a mozaikoknak, szarkofágoknak, sírköveknek, éremhátlapoknak stb. Vadászjelenetes ábrázolásokon is előfordulnak fegyveres lovasok.³⁴ A mozaikokon is így jelennek meg többek között két szicíliai mozaikon: a 2. század vége – 3. sz. elejére keltezett Piazza Armerina),³⁵ valamint a későbbi, 4. század második felére datált Villa Tellaro mozaikján.³⁶ Ugyancsak feltűnik a téma a villa Tiendas mozaikján, (16. ábra 7)³⁷ valamint a 4. sz. végéről származó Pedrosa de la vegai villa Olmeda padlóján.(16. ábra 3)³⁸ Afrikában is kedvelték a vadászjelenetes mozaikokat. Ide sorol-

²⁸KOEPP 1921: 15. 4. kép alapján: C. Romanius sírkövén.

²⁹Római harcosok a Traianus oszlopáról. KOEPP 1921: 12. 2. kép.

³⁰ALVAREZ MARTINEZ – BASARRATE 1992–1993: Fig. 2. és ALVAREZ MARTINEZ 2017: 30. Fig. 6. részlete.

³¹MUNDEL MANGO 1986: 273–274.; VIDA 2017: Abb. 64.

³²Teljes páncélzatban inkább a sárkány ellen küzdő hőst ábrázolják később a középkorban: GERO 1978: 158.

³³SZABADVÁRY 2018: 397.

³⁴DUNBABIN 1999: 130–135. Fig. 137.; WALKER 2012: 67. Fig. 27.

³⁵DUNBABIN 1999: 142. Fig. 147.

³⁶ALVAREZ MARTINEZ – BASARRATE 1992–1993: Fig. 2.

³⁷DUNBABIN 1999: 156. Fig. 160.; BLÁZQUEZ MARTÍNEZ 1996: Fig. 24.

³⁸DUNBABIN 1999: 113. Figs. 115. 116.

ható többek között az althiburusi, 3. századi,³⁹ és a század közepére keltezett a smirati apitheatrum mozaikja.⁴⁰ Ugyanez látható a Nílis-mozaik villájának az oroszlánvadászat mozaikján is (16. ábra 2, 4)⁴¹ A motívum továbbélésének egyik szép példája pedig a budakalászi kora-bizánci korsó, amelyen a vadászjelenet több megfogalmazásban is megjelenik.⁴²

A vízszintesen előreszegezett lándzsa hegye levél alakú, (8. ábra 2C) és a lovas – a ló feje által nagyrészt eltakart – jobb kezében fogva fejmagasságban tartja a hosszú nyelű döfő lándzsát. Használtak még a vadászatnál hajítódárdát (16. ábra 2), néha még többet is: (16. ábra 4, 5).⁴³

A nemeskei lándzsa hegyéről és a nyeléről a lovas arca és a ló feje között csöpög a vér. (8. ábra 1B. és 2B). A lándzsa hegyétől kiindulva egy elhegyesedő végű – a fegyver nyelére simulva hullámzó – zászlót ábrázoltak, amely a lándzsa hegye felé egy ovális karikában végződik. (8. ábra 3D) A zászló alatt a ló és az oroszlán feje között szintén hullámvonalban húzódik egy párhuzamos sűrű, ferde vonalkázás sor. (8. ábra 1A) A nemeskei lemez lovasának lándzsavégét díszítő, elkeskenyedő végű zászló (vexillum) igen szokatlan forma az antikvitásban. A római katonai jellegű ábrázolásokon a jelzésre szolgáló signum-ok egyike a négyszögű zászló, amely a lándzsákon vagy rudakon a fegyver nyelére merőlegesen felerősített keresztrúdról csüng. Felfüggesztési módjuk és alakjuk egyaránt eltér a nemeskei zászlótól. Felmerülhetne még, hogy egy ún. sárkányos zászlót ábrázolt volna a vésnök.⁴⁴ Ennek formailag megfelelné a lobogó elkeskenyedő vége, amelyet többek között a Traianus oszlop bázisának ÉK-i és DNy- oldalán is ábrázoltak. (14. ábra 1)⁴⁵ Ugyancsak római környezetben jelenik meg ez a zászlótípus a Ludovisi harci jelenetes szarkofágon,⁴⁶ de megtalálható a Portonaccio szarkofágon is. (14. ábra 2)⁴⁷ A nemeskei lemez zászlójának másik – a lándzsához csatlakozó – végén azonban nincs sárkányfej, így inkább szélzsáknak felel meg. A lándzsára erősített zászlónak, szélzsáknak vagy szalagoknak különböző funkciója lehetett. A háborúban a sárkányos zászlók jelezheték egy-egy csapategységhez való tartozást is, de a roham esetében a rajtuk átfújó szél hangja is ijeszthette az ellenséget. Többféle állatfej is tarthatott a cső alakú zászlóhoz,⁴⁸ de akár állatfej nélküli is lehetett,⁴⁹ ahogy a nemeskei lemezen ábrázolták. Az egyszerűbb zászlóknak, szalagoknak azonban a vadászat során is lehetett szerepe, mivel a szélirányt jelezheték, ami a vadállatok becserkészésénél is fontos szempont, de a hanghatás is megrémíthette a kisebb vadakat. Ennek ellenére sem írásos említése, sem képi megfogalmazása nem ismert a császárkori vadászati jeleneteknél a szélzsákoknak, csak a katonai jellegű ábrázolásokon tűnnek fel. Érdekes az oudnai – fentebb már említett – vadászjelenetes mozaik, ahol a középső lovas alak baljában két lándzsát fog, jobbában pedig a harmadik lándzsával támad a nőstényoroszlánra. A döfésre emelt lándzsa végén szalagokat ábrázoltak. Kérdés azonban, hogy ezek milyen célt szolgáltak. (16. ábra 5) Az 5–6. sz. fordulóján a herulok *vexillum*-a a szalag, a *ban-*

³⁹DUNBABIN 1999: 113. Figs. 115. 116.

⁴⁰DUNBABIN 1999: 117. Fig. 118.

⁴¹Tripoli (Líbia) múzeum. VIDA 2017: passim.

⁴²VIDA 2017: passim.

⁴³Az utóbbi az Uthinában (ma: Oudna, Tunézia) előkerült 200–220 közé keltezett mozaikon: MECH 2017: 161. 18. jz. Fig. 9.

⁴⁴Legutóbb összefoglalóan PALOTÁS 2011, a rávonatkozó irodalommal és görög-latin források felsorolásával.

⁴⁵CICHORIUS 1896: Taf. III. részlete.

⁴⁶CASTIGLIONE 1962: 60. kép.

⁴⁷COULSTON 1991: Fig. 5. Museo delle Terme, Róma.

⁴⁸HEBBLEWHITE 2003–2004: 78.

⁴⁹PALOTÁS 2011: 96–97. és 20. jz.

dum volt.⁵⁰ Keleten a kínai, achaimenida, szasszanida ábrázolások között előfordul zászlós lándzsa, Európában azonban nagyobb számban csak később tűnnek fel a keleti eredetű zászlós lándzsák. Ilyen a győztes fejedelem lándzsája is a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszóján, de fecskefarkú zászlójának formája eltér a nemeskeiteitől.⁵¹ (14. ábra 3)

A nemeskei lemez lova a két hátsó lábára állva felágaskodik, első lábaival rúgkapál, előrenéz, füleit előreszegezi, farkát pedig felcsapja. Kantárszárát, szügy-, és farmatringját poncolt karikákkal díszítették. Kengyele nincs, ami egyben *ante quem* is, mivel a Kárpát-medencében az első fémkengyelek az avarok bejövételével jelentek csak meg. A ló szügyén kivehető egy félhold alakú csüngő. (9. ábra 1C). A lunulák gyakoriak az előkerült antik lószerszámokon és az ábrázolásokon is, de lejjebb helyezkednek el, mint ahogy a nemeskei lemezen látszik.

A ló a visszaforduló vadállattól megriadva vagy azt támadva ágaskodik fel, ugyanis a kantárszára nem feszül meg, így nem a lovasa rántja vissza. A vadállat testét szőrt imitáló bekarcolt vonalkázás tölti ki. Hátán és a mellkasánál vérzik – ott, ahol a lándzsa korábban teljesen átszúrta – sőt a szájából is vér fröccsen. A fröccsenő vért hosszúkás vonalcsomó végén ábrázolt apró kör alakú poncok mutatják, míg a sugárban kiömlő vért két vonal közti poncolás sorral ábrázolták. A kép felületén több helyen is látszik vér: a vadállatból két helyen folyik, a lapockái közül és a mellkasánál, a lándzsáról is két helyen csöpög, végül a ló bal hátsó patája alatt is vannak cseppek. Vérző állatok hasonló stílusú ábrázolására a római korból bőven akad példa. Jól látszik a bruckneudorfi villa Bellerophon ábrázolásán (16. ábra 1)⁵² és a Leptis Magna közelében előkerült ún. Nilus-mozaik villájának mozaikján is. (16. ábra 2)

A vadállat rajza a nemeskei ábrázolás leggyengébb része. Haláltusában fetreng, két hátsó lába még a földön van, de felsőteste és feje kicsavarodott, az egyik mellső lába felfelé áll, karmai is jól kivehetők. A nemeskei oroszlánhoz hasonlóan szinte felismerhetlenségig kicsavarodott testű vadállatot ábrázoltak az olmedai (Spanyol o.) villa mozaikján, a leopárdra vadászó lovas képén. (16. ábra 6)⁵³ Alaktalan fejének csak részletei azonosíthatók: sörénye, szeme, füle. (9. ábra 2) A feje első pillanatra torznak tűnik, mivel az alsó állkapcsa nem látszik, csak szélesre tátott szájának fogai(?) bukkannak elő a nyakvonal mögött. (9. ábra 2D) Lehetnének karmok is, bár a 9. ábra 2E és 3E részleteken a karmokat máshogy ábrázolták. Az állat alakja veti fel a legtöbb kérdést. Ügyetlen a rajz, az előrajzolás utáni karcolat sok esetben rossz helyre került, ill. értelmetlen. Ez látszik a vadállat lábán is. Az állat két hátsó lába és mancsa jó kivitellű, értelmes rajz, (9. ábra 3) ellentétben a mellső lábával, amely ügyetlen és több szempontból is értelmetlen rajzolatú. (9. ábra 2E) Ez is alátámasztani látszik, hogy a vésnök nem fejezte be a lemezt, hanem az tehetségtelenebb utódjára maradt, aki nem egészen értette meg és követte az előrajzolás vékony karcolatait. Az is zavaró, hogy az állat mellső lába alatt a has vonala egy szakaszon megszakad. (11. ábra 8) Bár az állat anatómiailag is igencsak elnagyolt és téves, ennek ellenére is oroszlánnak határozható meg. Ez egyben már sugallhatja a rajz mögött rejlő mítoszt, a Chimaera-t ledöfő Bellerophont. Ennek azonban ellentmond, hogy a sörényes oroszlánfej mellett a nyaknál vagy a hátán várnánk a szarvas kos fejet, valamint a farka végén a kígyófejet is. Ez az ábrázolásmód szokásos az antikvitásban, a görögöknél és a rómaiaknál egyaránt. Ugyancsak megtalálható az

⁵⁰Paulus Diaconus, *Historia I. 20: Tuto vero Rodulfi vexillum, quod bandum appellant... abstulit. (kiemelés tőlünk) A különböző olvasatokban a bandum szóváltozatai: bandan, bannum, blan dum.*

⁵¹BÓNA 1959: 58. kép. A zászlótipus később a középkorban már egyre gyakoribbá válik.

⁵²KENNER 1965: 89. 93. Abb. 11.; HILLER 1970: Abb. 22.; TÓTH 2005: 185.; PLOYER 2012: 15. Abb. 13.

⁵³BLÁZQUEZ MARTÍNEZ 1996: Fig. 24. részlete a mozaik felső sorában.

etruszkoknál is, a világhíres ún. arrezzoi Chimaera bronzszobrán, vagy egy etruszk bronztükrön. (15. ábra 2)⁵⁴ Ládikavereteken, toilettékészleten, sőt öveken is feltűnik a Chimaerát ledöfő Bellerophon szárnyas Pegazuson lovagló alakja. A lemezek trébeltek, a gyöngyözött keretükkel együtt készültek.⁵⁵ Attributumok nélküli ábrázolásra is van példa a Villa Doria Pamphili domborművén, ahol Chimaera többi feje alig látszik, a Pegazusnak pedig nincs szárnya.⁵⁶ Egy attikai vörösalakos epinétion-on a kecskefej szinte belesimul az oroszlán testébe és a kígyófej sem tűnik ki markánsan a farokból. (15. ábra 1)⁵⁷ A lovasi⁵⁸ ládikaveretnél sem dönthető el egyértelműen, hogy a nyereg-takaró szélét vagy a Pegazus szárnyának egy részét ábrázolták. (15. ábra 3)

A nemeskei lemeznél csak nagyon erőltetetten lehetne belemagyarázni, hogy a sebesült állat sörényének kisebb csomói hasonlíthatnak kecskeszarvra, vagy az oroszlán farkának bojtja lehetne a kígyó feje. (8. ábra 4F)

A mítosz szerint Bellerophon a szárnyas Pegazuson lovagolt, de a nemeskei lemezen a lónak nincs szárnya. Az elmondottak alapján sem a szörnyet nem lehet meghatározni Chimaeraként, sem a lovat Pegazusként, annak ellenére, hogy ahogy fentebb említettük ismert olyan antik ábrázolás is, ahol a Pegazus szárny nélkül jelenik meg.⁵⁹ A vadállat teste, sörénye, hosszú bojtos farka, illetve a lábain látható karmok alapján végül újra megerősíthető az oroszlánként való azonosítás.

A kép leginkább zavarba ejtő része a bal alsó sarokban látható, síkban, oldalról ábrázolt négyzetes tárgy, amelyre ráfröccsen az állat vére. A felső lap széleit körben poncsor díszíti. Ugyancsak poncolt szegélye van a tömör posztamensének, amelynek belsejében „X” alakban két egymást keresztező, poncolt átló látható. Az átlók által négyfelé osztott mezőbe pedig három-három további poncolt pontot ütöttek. (10. ábra 1) Az „X” forma gyakori a római építészetben, kő-, agyag-, és ácsolt fakorlátoknál, kerítéseknél, ablakoknál, ajtóknál, de tömör posztamensen is feltűnik a Ludovisi szarkofággal együtt kiállított szarkofágfedélen.⁶⁰ (10. ábra 2)

Formailag csak emlékeztet a nemeskei tárgyra a Piazza Armerina villájának mozaikján ábrázolt láda, amely valójában egy ketrec, amelybe egy rabszolgát zártak a griff odacsalogatására. (10. ábra 11)⁶¹ A ketrecek más – a vadászatokat ábrázoló – képeken is feltűnnek. A karthagói Dermech-kerület mozaikján a nemeskeihez hasonlít a ketrec nagyobb teteje, valamint az „X” motívum, ami a fából készült ketrec oldalán az átlósan a szerkezetet megerősítő vasrudakat ábrázolja.⁶² (10. ábra 12)⁶³ Csapdát ábrázol a Centrale Montemartini múzeumának vadászati mozaikja, ahol egy medvét csalogatnak be az „X” alakú merevítővel megerősített csapda oldalán felhúzott csapójajton át. (10. ábra 13).⁶⁴ A nemeskei képpel kapcsolatban azonban kizárható, hogy erről lenne szó, mivel az állatot nem elfogják, hanem megölik. Ugyanez mondható el a cirkuszi jelenetekkel kapcsolatban is, ahol az előadásokon a vadállatok között oroszlán is volt.⁶⁵

⁵⁴MORETTI 2016: 82. III. 53.

⁵⁵MILAVEC 2011: passim és ugyanitt Fig. 5. 1–6, 8–9.

⁵⁶Wartburg, 38758.

⁵⁷MORETTI 2016: 82. III. 52.

⁵⁸Az irodalomban: Balatonlovas.

⁵⁹Pl. a balatonlovasi és intercisai vereteken: TÓTH 2005: 190. a korábbi irodalommal, és ugyanott Abb. 5.1., Abb. 5.3–4.

⁶⁰Thinglink részlete.

⁶¹DUNBÁBIN 1999: 134. Fig. 135.; CATULLO 2000: 52–59.; PENSABENE– GALLOCHIO 2011: 32. oldal képe.

⁶²MAHIOUBI 1967: 265–266. A kép a 265. oldalon.

⁶³MEADOW 2018: Fig. 25.

⁶⁴Quellec– Civrac 2010: 257–258. Fig. 13.

⁶⁵A római cirkuszi játékokon „feláldozott” oroszlánokra ld. MACKINNON 2006, az antik források felsorolásával.

A tárgy oltárként való azonosítására több lehetőség is kínálkozik. A római, un. naptár mozaikokon megtalálható az oltár, amely egy oszlop előtt áll. Pl. a Saint-Romain-en-Gal (Franciaország) június hónapi ábrázolásán, ahol egy nőalak feltehetően a természet könyörög a girlandokkal díszített oltárnál, amely mellett az korsó esetleg libatio-ra utal. (10. ábra 6).⁶⁶ Ugyanez tűnik fel a thysdrusi (El Djem, Tunézia) az év 12 hónapját ábrázoló naptár-mozaik – májust megjelenítő – képmezőjében, ahol a nemeskeihez hasonló formájú posztamensen álló Mercurius előtt felállított oltáron mutat be áldozatot egy férfi (10. ábra 5).⁶⁷ Az oroszlán miatt azonban kizárható, hogy a nemeskei lemez ehhez a témakörhöz tartozna. Ugyanez a helyzet ha az ábrázolást az állatáldozattal hoznánk kapcsolatba. Az állatáldozatnál a görögök és a rómaiak háziállatokat és nem ragadozókat áldoztak fel, amire az áldozat megnevezése (suovetarilia) is utal, amelyet a skalai (Ion szigetek, Cefalonia, Görögország) római villa mozaikja is megjelenít. (10. ábra 10)⁶⁸

Az áldozatnak azonban egy másik formája is felvethető, amely a lemez többi részletével is harmonizál. A Louvre vadászjelenetes lemezén látható egy oszlop (10. ábra 3),⁶⁹ amelynek tetején egy alak büszkíti van. Amennyiben egy császáré, a lemez a császári vadászat képe is lehetne.⁷⁰ Kissé zavaró az oszlopra rátekeredő növény, de feltűnő, hogy a növény felett a tárgy keskenyebb, alatta pedig szélesebb. A síkban ábrázolt forma megfelel egy magasabb posztamensnek vagy oszlopnak, valamint az előtte álló oltárnak, a Constantinus diadalívében másodlagosan felhasznált Hadrianus-tonduhoz hasonlóan. (10. ábra 7).⁷¹ Hasonló oltár és oszlop kettős ábrázolása a fordul elő többek között a szicíliai Villa Romana del Casale 24. termének vadászmozaikján (10. ábra 9).⁷² Az oszlopon a vadászat istennője, Artemisz/Diana íjas szobra áll, az előtérben pedig egy férfi áldozatot mutat be az oszlop előtt álló oltáron a sikeres vadászatért. Ugyancsak ez a témája a Cincarian-ban (ma: Henchir Toungar, Tunézia) előkerült 3. sz. közepére keltezett mozaiknak, ahol egy – a vendégeivel vadászatra készülő – előkelő férfi mutat be áldozatot (10. ábra 4).⁷³ Oszlop–oltár kettőse jelenik meg istenszoborral az antiochiai (Antakya, Törökország) Daphné villa Constantinus-kori vadászattal kapcsolatba hozható mozaikján is (10. ábra 8).⁷⁴

Ragadozó nagymacskák, vadállatok és szörnyek legyőzésének jelene a paleolitikumtól megtalálható a művészetben.⁷⁵ Elég, ha megemlítjük a híres mitikus és történeti vadlő hősokeket, Gilgames, Assurbanipal, Sámson, Bellerophon, Herkules és akár Nagy Sándor személyét. Az antikvitásban az elejtett nagyvadak közül a hím-, és a nőstényoroszlán, párdú, medve és vadkan ábrázolása a leggyakoribb.⁷⁶ A római időszakban előfordulnak a szarkofágokon, (17. ábra 5⁷⁷ és 17. ábra 6⁷⁸) mozaikokon, (16. ábra 1–7) ládikavereteken, (15. ábra 3.⁷⁹ és 15. ábra 4⁸⁰) üvegedényen, (17. ábra

⁶⁶NEIRA JIMÉNEZ 2014: 74–75. Fig. 46.

⁶⁷NEIRA JIMÉNEZ 2014: 75. Fig. 47.

⁶⁸NEIRA JIMÉNEZ 2014: 78. Fig. 51–52.

⁶⁹ZWIRN 1979: No.77; VIDA 2017: Abb. 96.

⁷⁰Az ábrázolás kis mérete miatt azonban a fej nem azonosítható személlyel.

⁷¹BRILLANT 1979: 61. Fig. 9. részlete.

⁷²LAVIN 1963: Fig. 110.; CARANDINI - RICCI - DE VOS 1982: Fig. 99.; NEIRA JIMÉNEZ 2014: 83. Fig. 56.

⁷³MECH 1971: 161. és 22. jz. Fig. 12. Ezen a képen csak oltár szerepel, a nemeskeihez hasonlóan.

⁷⁴POULSEN 2009: 408. 39. jz. Fig.6.; NEIRA JIMÉNEZ 2014: 82–83. Fig. 55.

⁷⁵Az auctor-helyekkel és további irodalmi utalásokkal: KALOF 2007: 13–1; ARIAS 2009; ALBENDA 1974; STRAWN 2005; SÁNDOR 2014: 59.

⁷⁶Az oroszlánok egy része Chimaera.

⁷⁷ANDRIANOU 2017: relief no. 4., Fig. 1.

⁷⁸BIRK 2010–2011: 8–9. Fig. 1. részlete. ⁷⁹TÓTH 2005: Abb. 5.1.; BOLLÓK 2014: Fig. 1.3.

⁸⁰TÓTH 2005: Abb. 5.4.

2)⁸¹ övvereteken (15. ábra 5⁸² – 15. ábra 6⁸³), ezüstitálon (17. ábra 1)⁸⁴ stb.⁸⁵ de utalhadtunk a Constantinus diadalívén szereplő császári vadászatjelenetekre is. (17. ábra 3. és 17. ábra 4.)⁸⁶ A hősökön és uralkodókon kívül a hercegek és előkelők „sportja” is volt ez,⁸⁷ hiszen a hímoszlán vagy éppen egy szörnyeteg legyőzése dicsőítette őket. Keleten is gyakori az uralkodói vadászat, legfeljebb annyi az eltérés, hogy legtöbbször a görögökkel és rómaiakkal ellentétben többnyire ijjal vadásznak, nem lándzsával. Bármelyik előkelő római holmiját díszíthette is ez a veret, nyilván szívesen vett példát egy oroszlánt vagy Chimaerát legyőző hősről.

Meg kell még említeni, hogy mind a korábban említett szíjvég Somogyzsitva-Szőcsénypusztáról, mind a nemeskei lemez az Itinerarium Antoninból ismert Savaria – Sopianae közti út⁸⁸ közelében került elő. Nemeske a Pécs–Szentlőrinc–Szigetvár útvonalától délre 6 km-re fekszik. Így egy bekötőúton könnyen elérhető a főút. A tartományokat átszelő főútvonalak mentén statio-k, mansio-k létesültek, a katonaság szükség esetén nemcsak használta, de beneficiariusai felügyelték is az utakat, ellenőrző szolgálatot is ellátva a *cursus publicus* statio-kon. A nemeskeihez hasonló jelenetekkel díszített veretek férfisírok viseleti tárgyai, így nem kizárt az sem, hogy katona, vagy veterán tulajdona volt.

Vallási vonatkozás?

Még arra a kérdésre kell kitérni, hogy az oltárszerű tárgy miatt bírhat-e vallási – pontosabban keresztény – képi tartalommal a nemeskei lemez. Elvileg lehetséges lenne, mert I. Constantinus 313-évi türelmi rendelete engedélyezte a keresztény vallás szabad gyakorlását, Theodosius császár pedig 380 február 27-én rendeletben nyilvánította államvallássá a kereszténységet, majd 390-ben a pogány rítusok gyakorlását is betiltotta. Bár a kereszténység már korábban is elterjedt, de az időnként fellángoló üldöztetések miatt sokszor a hívők rejtett szimbólumokkal jelezték vallási hovatartozásukat. Az oltárszerű tárgy oldalán az egymást keresztező vonalak a díszítőművészet motívumai között is előfordultak, így nem feltétlenül voltak vallási szimbólumok a Dávid-csillaghoz vagy a Herkules-csomóhoz hasonlóan. Ennek ellenére azonban három jelenséget említhetünk meg, amelyet a kereszténység szempontjából is vizsgálni kell.

A pajzs poncolt díszítése kereszt alakzatot ad ki. A kereszt azonban az 5. század elejéig nem vált általános keresztény vallási jelképpé, alapvetően egy ókori kivégzőeszköz volt. Keresztény szimbólumkénti használatát korlátozták is.⁸⁹ A császárkultusszal szemben

⁸¹GINSBURG 1941: 15. Fig. 5. és 30. lábjegyzet a korábbi irodalommal.

⁸²TÓTH 2005: Abb. 4.2B.

⁸³BURGER 1974: 143. 10. kép és 17. kép 1; TÓTH 2005: Abb. 4.3.

⁸⁴MUNDELL MANGO 1986: 273–274., VIDA 2017: Abb. 64.

⁸⁵A téma további ismertetése: RADNÓTI 1957: 274.

⁸⁶A domborművek másodlagos felhasználásúak, eredetileg Hadrianust ábrázolták, de a császár fejét kicserélték Constantinuséra a diadalív építésekor.

⁸⁷Részletesebben a témáról ld. BURLIGA 2009.

⁸⁸TÓTH 2004: 47. 45. oldal képe. Véleménye szerint: "Az út valószínűleg Balatonhídvégen keresztül haladt dél felé, majd a Somogyzsitván át délkeletre tartott Szigetvár és Pécs irányába."

⁸⁹Codex Justiniani, I, 3. 26: Decernimus, ut posthac neque monachi aut quicumque alius cuiuslibet status aut fortunae in aedes publicas vel in quaecumque loca populi voluptatibus fabricata venerabilem cruce[m] et sanctorum martyrum reliquias illicite inferre conentur vel occupare audeant ea, quae vel ad publicas causas vel ad populi oblectamenta constructa sunt. Cum enim religio[s]ae aedes non desunt, possunt ibi, consultis prius ut oportet religiosissimis episcopis, reliquias martyrum non quorundam usurpatione, sed arbitrio reverentissimum antistitum collocare....(kiemelés tőlünk).

megnyilvánuló egyházi akarat eredményeként azonban a kereszt az 5. századra felváltotta a Krisztus-monogramot.⁹⁰ Róma 410-ben történt eleste miatt pedig megrendült a kereszténység legyőzhetetlenségébe vetett hit, ami a *triumphalis* jelképként használt *labarum* népszerűségének csökkenését eredményezte. A nemeskei kép pajzsábrázolásán megjelenő poncolt keresztalakzat azonban inkább tűnik egyszerű díszítőelemnek, mint kihangsúlyozott keresztény szimbólumnak. Az oltár megjelenése szintén kapcsolódhatna vallási változásokhoz, de a keresztény környezetben nem képzelhető el oltáron való állatáldozat.

Csábító lenne Bellerophon keresztény átfogalmazású történetét felfedezni a képen, mivel a hős ábrázolása többek között Pannoniában is elterjedt a Kr.u. 4. században, amelyet a fémműves mesterek mintakönyvek alapján ábrázoltak. Erre példa, hogy többek között, a Dunaújváros-Öreghegyről származó veret azonos verőtővel készült párja Mainzban található.⁹¹ A mítosz keresztény értelmezését⁹² megengedi, hogy a konstantinápolyi császári paloták mozaikjain is szerepel, és még a 6–7. századi Keszthely kultúra emlékei közt is megtalálható,⁹³ vagyis keresztény környezetben talán éppen ez a pogány mitológiai jelenettípus él legtovább Pannoniában. Legutóbb a budaörsi temető 2. sírjából került elő Bellerophon és Chimaera harcát ábrázoló trébelt övcsat,⁹⁴ amelynek párhuzamát az intercisai temetőből idézték.⁹⁵

Meglehetősen nehéz az értelmezés, mivel a keresztény jelképiség ebben a korszakban még akár a pogány-jelenetes tárgyakon is feltételezhető. A más vallásokat kizáró keresztény egyház a születéstől a haláig, az otthontól a temetőig az élet minden területén totális jelenlétre törekedett. A pogány helyeket lerombolta vagy felszentelte, az ünnepeket és a szimbólumokat pedig átfogalmazta. A mitológiai történetek és hősök egy részét is ideiglenesen befogadta, így lett Jézus az ábrázolásokon hol Hélios, ⁹⁶ hol Orfeusz, ⁹⁷ a szárnyas Viktória pedig így kapott keresztet a kezébe Justinianus császár pénzein.⁹⁸ A 4. század második feléből származó pogány mitológiai ábrákkal kapcsolatban rendszeresen felmerül a korabeli keresztény átértelmezés lehetősége, így felvethető lenne, hogy áttételesen a legyőzött fenevad a pogányságot jelképezi, míg a lovas hős pedig magát Krisztust. Ez azonban a nemeskei lemez esetében nem bizonyítható.

Az elmondottak alapján a nemeskei lemezt vadászati jelenetnek tartjuk, ahol az oltár a vadászat sikeréért bemutatott áldozatra is utalhat.

Keltezés

A három árokból és a terepbejárás során kevés kerámia került elő. Egy részükre malter tapadt, azaz a kiszedett falazásokból származnak, így a falaknál korábbiak. A kutatóárkokban nem volt korábbi objektum, így a másodlagos helyzetben előkerült anyagból a korábbi lelőhely jellegét nem lehetett meghatározni. A rosszabb minőségű korongolt bennszülött, valamint a pannoniai gyorskorongolt – már egységessé váló – edénytípusok töredékei egyaránt a kora császárkor vége – a közép-császárkor első fele

⁹⁰VANYÓ 2005: 36.

⁹¹TEICHNER 2011: 117.; SZABADVÁRY 2018: 397.

⁹²SZABADVÁRY 2018: 212.

⁹³TÓTH 2005: passim.

⁹⁴OTTOMÁNYI 2016: 13. XXXIX. t. 5–6.

⁹⁵SEY 2016: 523. 21. jz. a korábbi irodalommal.

⁹⁶Julius mauzóleum boltozati mozaikja, Vatikán, 3. század.

⁹⁷Szt. Marcellus és Petrus katakomba, Róma.

⁹⁸VADAY 2013: 1.

közti időszakra kelteznek. Az importált terra sigillata töredékek ugyancsak erre az időszakra utalnak.⁹⁹ Feltűnő, hogy a terepbejárás és az árkok leletanyagában késő-császárkori kerámia nem volt. A kis felületű feltárás¹⁰⁰ miatt nem dönthető el, hogy a későbbi épületet befejezték-e, vagy elkészült ugyan, de már nem vették használatba. Az sem kizárt, hogy pusztán véletlen, hogy nem került elő az épületrészekkel egyidejű, késői kerámia.

Az árkokból ill. a terepbejárásból származó pénzek kivétel nélkül későbbiek, a 3. sz. második felétől a 4. század végéig terjedő időszakból származnak. Az ekkor talált 41 érém abszolút és relatív megoszlása az állapota grafikonon látható (28. ábra 1–2). Jellemző az egyes időszakokra lebontott kép, bár a vizsgált anyag kisebb mennyisége miatt csak óvatos megállapítást lehet tenni (28. ábra 3). Jól látszik, hogy a legtöbb kopott érém a legkésőbb kibocsátott, Valentinianus dinasztia pénzei között fordul elő. De a Constantinus dinasztia pénzei között is az ép–kissé kopott–kopott sorozatban hasonló növekedés figyelhető meg.

A pénzek keltező értéke is igencsak kérdéses. A legkorábbi Probus ezüstdenárja,¹⁰¹ ezt követi több mint két évtizeddel később I. Constantinus, majd ezután a 4. sz. utolsó harmadából I. Valentinianus két follisa. A legkésőbbi Gratianus (375–383) érme volt. Ennyiből is egyértelmű, hogy a pénzek a keltezéskor csak *post quem*-ként értékelhetők. A lelőhely záró-érme, Gratianus pénze kopott és nehezen olvasható, ami még hosszabb használati időt feltételez, ugyanígy az egyik Valens pénzt átfúrták, és csüngőként használták. Jelzés értékű lehet, hogy a lelőhelyen nem fordultak elő a Nyugatrómai Birodalom 395–476 között vert későbbi pénzei.

A lemez szórvány, így keltezése csak a többi lelet kapcsán lehetséges. A középcsászárkort kizárhatjuk, mivel a polichrom hatású ezüstözés a késő császárkorban terjedt el nagy számban. A minta egyes elemeinek párhuzamai is túlnyomórészt erre az időszakra tehetők, ráadásul a késő-császárkor tipikus leletei közé tartoztak a vadászatot, Bellerophont, vagy egy ellenség legyőzését ábrázoló övveretek, szíjvégek.¹⁰² A pajzs, sisak típusa a kora-, és a középcsászárkoron kívül a késői időszakban is továbbél, mivel mindkettő a hosszú használati idejű felszerelések közé tartozik, így nem alkalmasak a szűkebb időintervallum meghatározására. A nemeskei lemez az említettek miatt a 4. sz. utolsó harmadára datálható, megengedve akár az 5. sz. elejét is.¹⁰³

⁹⁹A darabokat Horváth Friderika határozta meg fénykép alapján, itt is köszönetet mondunk neki.

¹⁰⁰A települések leletanyagának közel 99%-a kerámia, Nemeskén azonban kevés került elő, főleg ha a pénzek viszonylag nagy számával vetjük össze.

¹⁰¹A pénz ép, használati kopás nyoma nincs rajta, pedig anyaga lényegesen puhább, mint a bronzpénzeké. Talán nyersanyaga miatt teaurálták.

¹⁰²Pl. REDŽIĆ 2013: 415–416.

¹⁰³A budaörsi temető 2. sírját a Bellerophon–Chimaera harcát ábrázoló csat alapján a 4. sz. utolsó harmada–5. sz. elejére keltezte OTTOMÁNYI 2016: 13.

A LELETEK KATALÓGUSA¹⁰⁴

A császárkori leletek valójában nem köthetők az egykori objektumokhoz, csak a kutatóárkokhoz a másodlagos helyzetük miatt.

I. árok (2. ábra; 4. ábra 1, 18. ábra 1)¹⁰⁵

1–5. Az árokból előkerült pénzek:¹⁰⁶ Aurelianus (270–275),¹⁰⁶⁷ II. Constantius (337–361),¹⁰⁸ I. Valentinianus (364–375)¹⁰⁹ és testvére, Valens (364–378) két pénze.¹¹⁰

6. Világosszürke, gyorskorongolt, kissé homokos alapanyagú korsó perem-, és nyaktöredéke. A pereme alatt 3 sorban vízszintesen rádlis dísz fut körbe. Szá: 11 cm. (23. ábra 2)¹¹¹

7. Középszürke, kissé homokos alapanyagú, kihajló peremű nagyméretű korongolt fazék töredéke, kívül belül helyenként fekete folttal. Pereme belül vízszintesen elsimított, felső részén vékony sávban kormozott felület elválása utal a fedő vonalára és arra, hogy főzőedényként használták. Szá: 25 cm. (22. ábra 2)¹¹²

8. Középszürke, kívül sötétebb bevonatos, korongolt tárolóedény válltöredéke vízszintesen és ferdén bekarcolt fésűs seprűmintával. (23. ábra 6)¹¹³

9. Drag 37. terra sigillata tál perem-, és oldaltöredéke. Westerndorfí vagy pffaffenhofeni műhely áruja. Szá: 22 cm. (26. ábra 3)¹¹⁴

10. Szürke, homokos alapanyagú, helyenként kormos, korongolt, erősen kihajló peremű edény peremtöredéke. Szá: 21 cm. (22. ábra 1)¹¹⁵

11. Világosszürke, jól korongolt, vízszintesen kihajló peremű korongolt nagy tárolóedény. Anyagában homokos, kis mészkőszemcsékkel. Szá: 31 cm. (23. ábra 1)¹¹⁶

12. Homokos anyagú, rosszul korongolt, barnásszürke fazék perem-, és válltöredéke. Kívül és a peremen belül egy sávban kormos elszíneződéssel. Szá: 18 cm. (22. ábra 3)¹¹⁷

13. Szürkésbarna, homokos alapanyagú, vastag falú, behúzott peremű, nagyméretű tál peremtöredéke. Szá: 31 cm. (23. ábra 4)¹¹⁸

14. Téglaszín, korongolt, enyhén homokos alapanyagú, kihajló peremű félgömbös tál perem-, és oldaltöredéke, helyenként másodlagosan megégett. Szá: 36 cm. (23. ábra 3)¹¹⁹

¹⁰⁴A katalógusban használt rövidítések: Ltsz=leltári szám; Szá: szájátmérő; Fá: fenéktármérő.

¹⁰⁵A leleteket a Janus Pannonius Múzeum őrzi.

¹⁰⁶A pénzeket Szingler József határozta meg.

¹⁰⁷Ltsz: 2019.5.44. Coh. 60.

¹⁰⁸Ltsz: 2019.5.43/1. Coh. VII/188. DN CONSTAN-TIVS PF AVG SPES REI PVBLICAE verde: ?

¹⁰⁹Ltsz: 2019.5.42. Coh. VIII/37. DN VALENTINI-ANVS PF AVG, SECVRITAS REI PVBLICAE verde: ASISC (Siscia)

¹¹⁰Ltsz: 2019.5. 43/2. Coh. VIII/47. DN VALEN-S PF AVG, SECVRITAS REI PVBLICAE verde: ASIS (Siscia) és Ltsz: 2019.5.52. Aquileia, Coh. VIII/11.

¹¹¹Ltsz. 2019.5.47/2.

¹¹²Ltsz. 2019.5.47/1.

¹¹³Ltsz. 2019.5.47/4.

¹¹⁴Ltsz. 2019.5.47/3.

¹¹⁵Ltsz. 2019.5.47/5.

¹¹⁶Ltsz: 2019.5.41/1.

¹¹⁷Ltsz: 2019.5.41/8.

¹¹⁸Ltsz: 2019.5.41/4.

¹¹⁹Ltsz: 2019.5.41/2.

15. Barnásszürke, helyenként foltos, homokos alapanyagú, vágott fenekű fazék fenék-, és oldaltöredéke, belül a korongoláskor a fazekas ujjlenyomata is megmaradt. Fá: 17 cm. (22. ábra 7)¹²⁰

16. Szürke, homokos alapanyagú, helyenként kormos, korongolt, erősen kihajló peremű fazék égetés előtt kissé eltorzult peremtöredéke. Szá: 21 cm. (22. ábra 4)¹²¹

17. Belül barnás, kívül középszürke, kihajló peremű, gyorskorongolt fazék perem-, és válltöredéke. A perem éle 1–2 cm szélesen bekoromozódott, és kívül is hasonlóan kormos. Rossz minőségű pereme enyhén torzult. Kívül szabálytalan simításnyomokkal a vállán. Szá: 17 cm. (22. ábra 5)¹²²

18. Szürke, enyhén homokos alapanyagú, másodlagosan égett fazék oldal-, és aljtöredéke. Kívül az oldalán a fenék felé függőleges levágások nyomával. Fenekének felülete alul fényezett. Fá: 8 cm. (22. ábra 6)¹²³

19. Középszürke, enyhén homokos alapanyagú, kívül-belül feketére kormozódott fazék aljtöredéke. Alja fényezett. Fá: 9 cm. (23. ábra 7)¹²⁴

20. Nagyméretű, vízszintes fejű kovácsolt vasszeg, négyzetes keresztmetszetű szárral, vége elgörbült. Hossz.: 9,8 cm. Fejszélesség: 3,2 cm. (23. ábra 5)¹²⁵

21. Vasár. Nyele négyzet keresztmetszetű, végén kissé elkeskenyedik, hegyének felső része szintén négyzet keresztmetszetű és törött. Hossz: 13,5 cm. (23. ábra 8)¹²⁶

II. árok (19. ábra)

1. Drag 37. rheinzaberni terra sigillata tál vékony falú oldaltöredéke. A tojásfűzér egy része maradt csak meg. Falvastagság: 2 mm. (26. ábra 1)¹²⁷

2. Világosszürke, kissé homokos alapanyagú, gyorskorongolt, vékony falú korsó oldaltöredéke. Falvastagság: 5 mm. (24. ábra 4)¹²⁸

3. Középszürke, kívül-belül kormos, kissé homokos alapanyagú gyorskorongolt fedő szájtöredéke. Szá: 18 cm. (24. ábra 1)¹²⁹

4. Középszürke, kívül-belül kormos, kihajló peremű, kissé homokos alapanyagú fazék perem- és válltöredéke, peremén vízszintes simításnyomokkal. Szá: 22 cm. (24. ábra 2)¹³⁰

5. Téglaszínű, korongolt, talpgyűrűs tál fenéktöredéke. Fá: 10 cm. (24. ábra 5)¹³¹

6. Középszürke, enyhén homokos alapanyagú, kihajló és kissé megvastagodó peremű kisebb fazék töredéke. A peremén elnagyolt simításnyommal. Az edény falára kívül-belül több helyen habarcsdarabok tapadtak. Szá: 13 cm. (24. ábra 3)¹³²

7. Curle 15 típusú rheinzaberni terra sigillata tál perem-, és nyaktöredéke. Kihajló pereme kissé behúzva. Kívül-belül vízszintesen simításnyomokkal. Szá: 36 cm. (26. ábra 5)¹³³

¹²⁰Ltsz: 2019.5.41/7.

¹²¹Ltsz: 2019.5.41/3.

¹²²Ltsz: 2019.5.41/9.

¹²³Ltsz: 2019.5.41/6.

¹²⁴Ltsz: 2019.5.41/5.

¹²⁵Ltsz: 2019.5.45.

¹²⁶Ltsz: 2019.5.46.

¹²⁷Ltsz: 2019.5.53/2.

¹²⁸Ltsz: 2019.5.53/3.

¹²⁹Ltsz: 2019.5.54/6.

¹³⁰Ltsz: 2019.5.54/6.

¹³¹Ltsz: 2019.5.54/4.

¹³²Ltsz: 2019.5.54/3.

¹³³Ltsz: 2019.5.53/1.

8. Rheinzaberni Drag 18, vagy inkább Drag. 37 terra sigillata alsó részének oldaltörédeke. (26. ábra 2)¹³⁴

9. Rheinzaberni Drag 18, vagy Drag. 37 terra sigillata tál megvastagodó peremének törédeke. Szá: 24 cm. (26. ábra 4)¹³⁵

III. árok: (20–21. ábra)

1–2. Valens (364–378) kisbronz pénzei.¹³⁶

3. Kívül-belül középszürke, világosszürke törésű, gyorskorongolt korsó két összeillő törédeke. Pereme kihajlik és enyhén megvastagodik, nyaka ívelt. A perem felül vízszintesen simított és enyhe fedőhorony tagolja. A szalagfüle kissé a perem fölé emelkedik, hosszában hornyolt. Kívül-belül habarcsszemcsék tapadtak a felületére. Szá: 14 cm. (25. ábra 1)¹³⁷

4. Belül világosszürke, kívül sötétszürkére kormozódott, enyhén homokos alapanyagú vágott aljú, gyorskorongolt edény fenéktörédeke. Fá: 7,5–7,7 cm. (25. ábra 2)¹³⁸

A terepbejáráson összegyűjtött szórványleletek

1. Világosszürke, barnás foltos, korongolt, enyhén homokos alapanyagú fazék bordával tagolt nyak-, és válltörédeke, kívül halvány, vízszintesen futó seprűzéssel. Felületére nemcsak habarcs hanem téglaszemcsék is tapadtak. Peremét több helyen az eke megsértette. (27. ábra 2)¹³⁹

2. Középszürke, enyhén homokos alapanyagú, vágott fenekű edény aljtörédeke. Külső-belső felületén és törésén lerakódott mézshabarcs maradványok utalnak arra, hogy a falba vagy az alapba volt beépítve. Fá: 7 cm. (27. ábra 3)¹⁴⁰

3. Mézshabarcs törédék a római kori épületek falazásából. (27. ábra 1)¹⁴¹

A terepbejáráson összegyűjtött szórvány pénzek

Az érmek állapotuk alapján négy csoportba oszthatók: ép (jó állapotú, jól olvasható), alig kopott, kissé kopott (olvasható), kopott (nehezen olvasható), nagyon kopott (nem olvasható)

1–11. nagyon kopott, nem olvasható bronzpénzek.¹⁴²

12. Valerianus¹⁴³ kissé kopott pénze.

13. Gallienus¹⁴⁴ kissé kopott pénze.

14. Salonina (Gallienus felesége)¹⁴⁵ kopott pénze.

15. Probus¹⁴⁶ ép, jól olvasható pénze.

¹³⁴Ltsz: 2019.5.54/1.

¹³⁵Ltsz: 2019.5.54/2.

¹³⁶Ltsz: 2019.5.55. Coh. VIII/47. DN VALEN-S PF AVG, SECVRITAS REI PVBLICAE (verde:?) ; Ltsz: 2019.5.56. Coh. VIII/11–12. GLORIA ROMANORVM (az előlap és a verde nem olvasható)

¹³⁷Ltsz: 2019.5.57/2–3.

¹³⁸Ltsz: 2019.5.57/1.

¹³⁹Ltsz: 2019.5.39/2

¹⁴⁰Ltsz: 2019.5.39.1.

¹⁴¹Ltsz: 2019.5.40.

¹⁴²Ltsz. 2019.5.2., 2019.5.11., 2019.5.25., 2019.5.27–29., 2019.5.31.1–2., 2019.5.33.1–2.–2019.5.34.

¹⁴³Ltsz. 2019.5.37. Coh. V/248, IMP CP LIC VALERIANVS PF AVG, VICTORIA GERM

¹⁴⁴Ltsz. 2019.5.36. Coh.? GALLIENVS AVG

¹⁴⁵Ltsz. 2019.5.9. Coh. V/94. SALONINA AVG,PVDICITIA

¹⁴⁶Ltsz. 2019.5.14. Coh. 87, IMP CMAVR PROBVS AVG, CLEMENTIA TEMP SISCIA

- 16–17. I. Constantinus¹⁴⁷ két pénze az egyik jól olvasható, ép, a másik kopott.¹⁴⁸
 18. I. Constantinus et filii¹⁴⁹ nagyon kopott pénze.
 19. Constans¹⁵⁰ kissé kopott érme.
 20. Constans?¹⁵¹ kopott érme.
 21. Constans vagy II. Constantius kopott érme.¹⁵²
 22–23. II. Constantius¹⁵³ két kissé kopott pénze.
 24. Iovianus¹⁵⁴ kopott pénze.
 25–31. I. Valentinianus két ép,¹⁵⁵ egy kissé kopott,¹⁵⁶ és négy kopott¹⁵⁷ pénze.
 32–36. Valens három kopott,¹⁵⁸ egy kissé kopott,¹⁵⁹ és még egy kissé kopott, átfúrt pénze.¹⁶⁰
 37–40. I. Valentinianus vagy Valens négy kopott pénze.¹⁶¹
 41. Gratianus kopott pénze.¹⁶²

¹⁴⁷Ltsz. 2019.5.12. Coh. VII 306, IMP CONSTANTINVS PF AVG, IOVI CONSERVATORI, SIS

¹⁴⁸Ltsz. 2019.5.4. Coh. VII/17, VRBS ROMA

¹⁴⁹Ltsz. 2019.5.5. Coh.? GLORIA EXERCITUS

¹⁵⁰Ltsz. 2019.5.35. Coh. VII/197, DN CONSTA – NS PF AVG VOT XX MVLT XXX VSMK

¹⁵¹Ltsz. 2019.5.17. Coh. VII/50, FL IVL CONST – ANS NOB C GLORIA EXERCITVS CONS

¹⁵²Ltsz. 2019.5.24. Coh.? FEL TEMP REPARATIO

¹⁵³Ltsz. 2019.5.10. Coh. VII/293, CONSTAN – TIVS PF AVG VICTORIAE DD NN AVGG SMSIS, és Ltsz. 2019.5.16. Coh. VII/57, DN CONSTAN – TIVS PF AVG, FEL TEMP REPARATIO NA (NIKOMEDIA?)

¹⁵⁴Ltsz. 2019.5.3. Coh.VIII. Jov.34., DN IOVIA – NVS PF AVG VOT V MVLT X SIRM

¹⁵⁵Ltsz. 2019.5.59. Coh. VIII/37, DN VALENTINI – ANVS PF AVG SECVRITAS REI PVBLICA, és Ltsz.

2019.5.8. Coh. VIII/12, DN VALENTINI-ANVS PF AVG GLORIA ROMANORVM SISC

¹⁵⁶Ltsz. 2019.5.18. Coh. VIII/37, DN VALENTINIANVS PF AVG SECVRITAS REI PVBLICAE smaqs (Aquilaia)

¹⁵⁷Ltsz. 2019.5.7., Coh. VIII/? DN VALENTINI – ANVS PF AVG SECVRITAS REI PVBLICAE, Ltsz.

2019.5.13., Coh. VIII/12, DN VALENTINI – ANVS PF AVG, GLORIA ROMANORVM, Ltsz. 2019.5.15.,

Coh. VIII/37, DN VALENTINI ANVS PF AVG, SECVRITAS REI PVBLICAE, Ltsz. 2019.5.30. Coh.

VIII/37, DN VALENTINI – ANVS PF AVG SECVRITAS REI PVBLICA

¹⁵⁸Ltsz. 2019.5.19. Coh. VIII/47, DN VALEN – S PF AVG SECVRITAS REI PVBLICA, Ltsz. 2019.5.21.

Coh. VIII/47, DN VALEN – S PF AVG, SECVRITAS REI PVBLICAE SIS, Ltsz. 2019.5.32. Coh. VIII/47,

DN VALEN – S PF AVG SECVRITAS REI PVBLICA

¹⁵⁹Ltsz. 2019.5.58. Coh. VIII/11–12, DN VALEN – S PF AVG GLORIA ROMANORVM

¹⁶⁰Ltsz. 2019.5.38. Coh. VIII/11 DN VALEN – S PF AVG GLORIA ROMANORVM N SIS

¹⁶¹Ltsz. 2019.5.6. Coh. VIII/? GLORIA ROMANORVM, Ltsz. 2019.5.20, Coh. VIII/? SECVRITAS REI

PVBLICAE, Ltsz. 2019.5.22. Coh. VIII/? SECVRITAS REI PVBLICAE

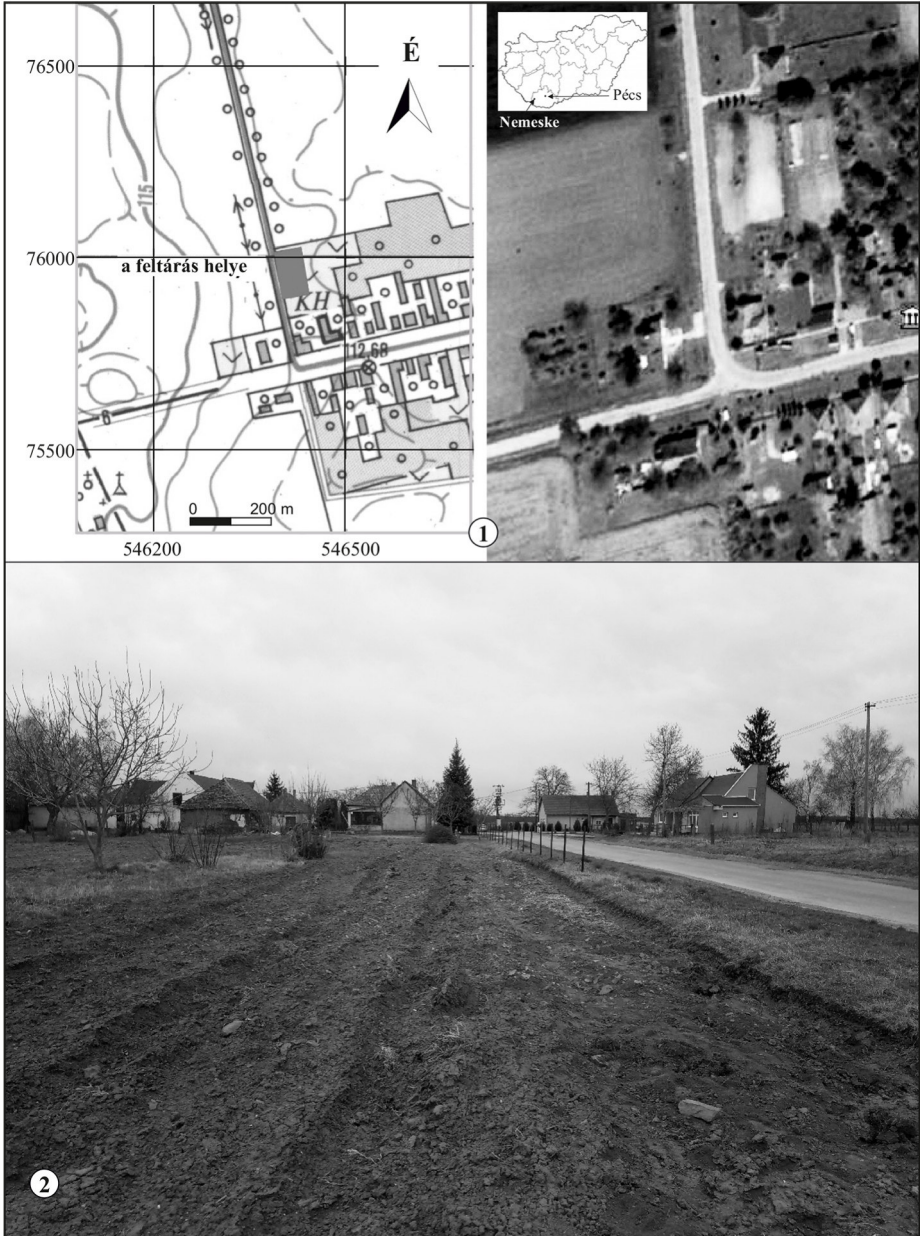
¹⁶²Ltsz. 2019.5.23. Coh. VIII/? SECVRITAS REI PVBLICAE Ltsz. 2019.5.26. Coh. VIII/16, DM GRATIANVS PF AVG GLORIA ROMANORVM (SISCIA)

Irodalom

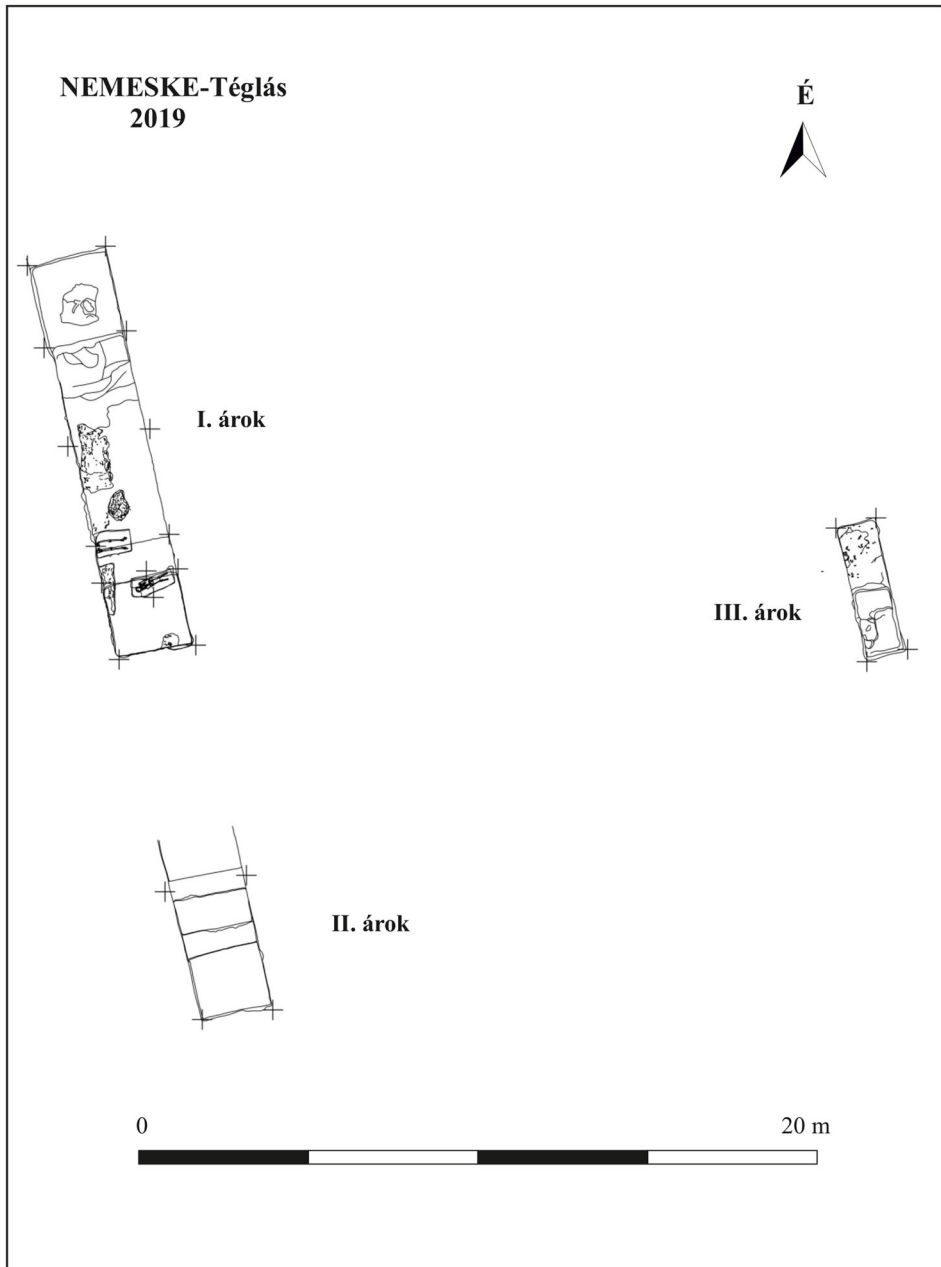
- ALBENDA, PAULINE 1974: Lions in Assyrian Wall Reliefs. *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 6 (1974) 1–27.
- ALVAREZ MARTÍNEZ, JOSÉ MARÍA 2017: The Mosaic Production of Augusta Emerita (Merida) Augusta Emerita'nin (Merida) Mozaik Üretimi. *Journal of Mosaic Research* 10 (2017) 27–43.
- ALVAREZ MARTÍNEZ, JOSÉ MARÍA – BASARRATE, TRINIDAD NOGALES 1992–1993: Algunas consideraciones sobre la decoración de villae del territorium emeritense Musivaria y Escultura. *Studia Historica Historia Antiqua* 10–11 (1992–1993) 273–296.
- ANDRIANOU, DIMITRA 2017: A Funerary Relief of a 'Barbarian' from Soufli in the Alexandroupolis Collection (Greece) *Ancient West and East* 16 (2017) 63–95.
- ARIAS, PABLO 2009: Rites in the dark? An evaluation of the current evidence for ritual areas at Magdalenian cave sites. *World Archaeology*, 41/2 (2009) 262–294.
- BIRK, STINE 2010–2011: Third-Century Sarcophagi from the City of Rome: A Chronological Reappraisal. *Analecta Romana Instituti Danici*, XXXV/XXXVI (2010–2011), Rome. 7–30.
- BLÁZQUEZ MARTÍNEZ, JOSÉ MARÍA 1996: Las relaciones entre los mosaicos de Mérida y de la Península Ibérica en general. In: *El mosaico cosmológico de Mérida*. Eugenio García Sandoval in memoriam. Museo Nacional de Arte Romano, Asociación de Amigos del Museo Nacional de Arte Romano y Fundación de Estudios Romanos. Mérida, 1996, 39–92.
- BOLLÓK ÁDÁM 2014: Bellerophon and Crucifixion? A brief note on late antique circular brooches from Pannonia. In: *Mensch, Siedlung und Landschaft im Wechsel der Jahrtausende am Balaton/People, Settlement and Landscape on Lake Balaton over the Millennia*. Castellum Pannonicum Pelsonense (4), 2014, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden, 259–279.
- BÓNA ISTVÁN 1959: Magyarországi művészet a honfoglalásig- Művészettörténet 19. Budapest, 1959.
- BRILLANT, RICHARD 1979: Scenic representation. In: *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*. Ausstellungskatalog. (ed. Weitzmann, K.) New York, Metropolitan Museum of Art–Princeton University Press 1979. 60–65.
- BULLINGER, HERMANN 1969: Späntike Gürtelbesätze Typen, Herstellung, Trageweise und Datierung. B.: Tafeln, *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* 1969, Vol XII. Brügge.
- BURGER ALICE 1974: Római kori temető Somodor–pusztán /Ein römerzeitliches Gräberfeld in Somodor-pusztán (Szomor, Kom. Komárom. *Archaeológiai Értesítő* 101 (1974) 64–101.
- BURLIGA, BOGDAN 2009: The aristocratic aspect of hunting in Arrian's *Cynegeticus*. *Fasciculi Archaeologiae Historicae Fasciculus XXII* (2009) 35–39.
- CARANDINI, ANDREA – RICCI, ANDREINA – DE VOS, MARIETTE 1982: *Filosofiana, the villa of Piazza Armerina: the image of a Roman aristocrat at the time of Constantine*. Palermo: Flaccovio, 1982.
- CASTIGLIONE LÁSZLÓ 1962: A római császárkor művészete. *Művészettörténet* 12–13. Budapest, 1962.
- CATULLO, LUCIANO 2000: *The Ancient Roman Villa of Casale at Piazza Armerina: Past and Present*. Messina, 2000.
- CICHORIUS, CONRAD 1896: *Die Reliefs der Traianssäule. Tafelband I. Die Reliefs des Ersten Dakischen Krieges*, Tafeln 1–57. Verlag von Georg Reimer, Berlin 1896.
- COULSTON, JONATHAN CHARLES NELSON 1991: The draco standard. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 2 (1991) 101–114.
- CODEx IUSTINIANI <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/codex1.shtml>
- DUNBABIN, KATHERINE 1999: *Mosaics of the Greek and Roman World*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- FEUGÈRE, MICHEL 1992: Apolon et Daphné sur une boucle de centurion tardoromaine en argent doré. *Archäologisches Korespondenzblatt* 22 (1992) 125–136.
- FÜLEP FERENC – SZ. BURGER ALICE 1979: Baranya megye a római korban.. In: Bándi Gábor (szerk.) *Baranya megye története*. Pécs 1979. 223–317.
- GERO, STEPHEN 1978: The Legend of Constantine V as Dragon-slayer. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 1978. 155–159.
- GINSBURG, MICHAEL 1941: *Hunting Scenes on Roman Glass in the Rhineland*. University of Nebraska Studies. Vol. 41. No. 2. August 1941, Studies in the Humanities No.1.
- GUŠTIN, MITJA 2019: The belt-buckle with Bacchus from “Romuliana” Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 36 (2019) 135–142.
- HEBBLEWHITE, MARK 2003–2004: The signa militaria and the imperial imagines as symbols of power: AD 235–395. *Journal of Roman Military Equipment Studies* 14–15 (2003–2004) 77–88.

- HILLER, STEFAN 1970: Bellerophon. Ein griechischer Mythos in der römischen Kunst. Münchener Archäologische Studien Bd. 1 Münchener Universitäts Schriften. Reihe der Philosophischen Fakultät, I. München, 1970.
- KALOF, LINDA 2007: Looking at Animals in Human History. 2007.
- KENNER, HEDVIG 1965: Römische Mosaiken aus Österreich. In: La mosaïque Gréco-Romaine. (Red.: Picard, M. G. – Stern, M. H.) Paris 1965, 85–94.
- KLEINBAUER, EUGENE W. 1976: A Byzantine revival: the inlaid bronze doors of Constantinople. *Archaeology* 29/1 (1976) 16–29.
- KOEPF, FRIEDRICH 1921: Römische Bildkunst am Rhein und an der Donau. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission 13 (1921) 1–45.
- LAVIN, IRVING 1963: The hunting mosaics of Antioch and their sources. A study of compositional principles in the development of early mediaeval style. *Dumbarton Oaks Papers*, XVII (1963) 179–286.
- LE QUELLEC, JEAN-LOÏC - CIVRAC, MARIE-ANNE 2010: La chasse au filet sur les peintures rupestres du Sahara central et dans l'Antiquité. *Cahiers de l'AARS* 14 (2010) 255–262.
- MACKINNON, MICHAEL 2006: Supplying exotic animals for the Roman amphitheatre games: New reconstructions combining Archaeological textual, historical and ethnographic data. *Mouseion*, Ser. III, Vol. 6 (2006) 1–25.
- MAHJOUBI, M. AMAR 1967: Découverte d'une nouvelle mosaïque de chasse à Carthage. *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres* 111/2 (1967) 264–278.
- MAGYAR RÉGÉSZET online 2013. tavasz. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/04/Vaday_13T.pdf
- MEADOW, LUCAS 2018: The North African Influence on the Mosaics of Piazza Armerina. Kingston, 2018.
- MECH, ANNA 2017: Reading social relations from Roman African mosaics – an iconographic analyse. *Studia Europaea Gnesnensia* 16 (2017) 155–171.
- MILAVEC, TINA 2011: Poznorimské pasne garniture z jezdecí iz jugovzhodnih Alp in Panonije / Late Roman belt sets with riders from the southeastern Alps and Pannonia, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 28 (2011) 133–146.
- MINTO, ANTONIO 1935: Spalliera in bronzo decorata ad intarsio del R. Museo Archeologico di Firenze. *La Critica d'Arte* 1 (1935) 127–135.
- MORETTI, STÉPHANIE-ALOYSIA 2016: La Chimère, les chimères - Petit itinéraire d'un hybride zoomorphique dans l'Antiquité archaïque, ou quand l'Orient débarque en Occident. *Mémoire de M2. École des Hautes Études en sciences sociales* 2016, Paris.
- MUNDELL MANGO, MARIA 1986: Die drei byzantinische Silbergefäße und der Löffel. In: Pekarskaja, L. V.–Kidd, D.: *Der Silberschatz von Martynovka*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 1. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner 1994, 36–42.
- NEIRA JIMÉNEZ, MARIA LUZ 2014: Representaciones de sacrificios rituales en los mosaicos romanos. In: (ed. Luz Neira Jiménez) *Religiosidad, rituales y prácticas mágicas en los mosaicos romanos*. Madrid, 2014. 69–89, 119–127.
- OTTOMÁNYI KATALIN 2016: A budaörsi római vicus temetője. In: Ottományi K. (szerk.): *Római vicus Budaörsön II. (Der römische vicus von Budaörs)*. 2016. Budapest. 13–372.
- PALOTÁS GYÖRGY 2011: A római sárkányos zászló, a draco. Katonai felszerelés vagy hatalmi szimbólum? /The Roman Dragon Standard (draco). Military Equipment or Symbol of Power? *Belvedere Meridionale*, XXIII/3. 2011, 94–105.
- PARRAGI GYÖRGYI 1963: A Bogdáni úton feltárt késő római temető / Spätromischer Friedhof in der Bogdáni-strasse. *Budapest Régiségei* 20 (1963) 311–325.
- PAULUS DIACONUS: *HISTORIA LANGOBARDORUM*. (The Latin Library)
- PENSABENE, PATRIZIO – GALLOCCIO, ENRICO 2011: The villa del Casale of Piazza Armerina. in: *Expedition Magazine*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. vol. 53. no.2. 2011, 29–37.
- PLOYER, RENÉ 2012: Der Bezirk Neusiedl am See in ur- und frühgeschichtlicher Zeit. Ein archäologischer Überblick. *Österreichische Kunsttopographie* (hrsg. vom Bundesdenkmalamt, Abteilung für Inventarisierung und Denkmalforschung) Bd. 59: Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Neusiedl am See. Horn 2012.
- POULSEN, BIRTE 2009: The Sanctuaries of the Goddess of the Hunt. In: *From Artemis to Diana. The Goddess of Man and Beast*. (Ed. T. Fischer-Hansen, B. Poulsen) *Danish Studies in Classical Archaeology Acta Hyperborea* 12. Museum Tusulanum Press, University of Copenhagen, 2009. 401–425.

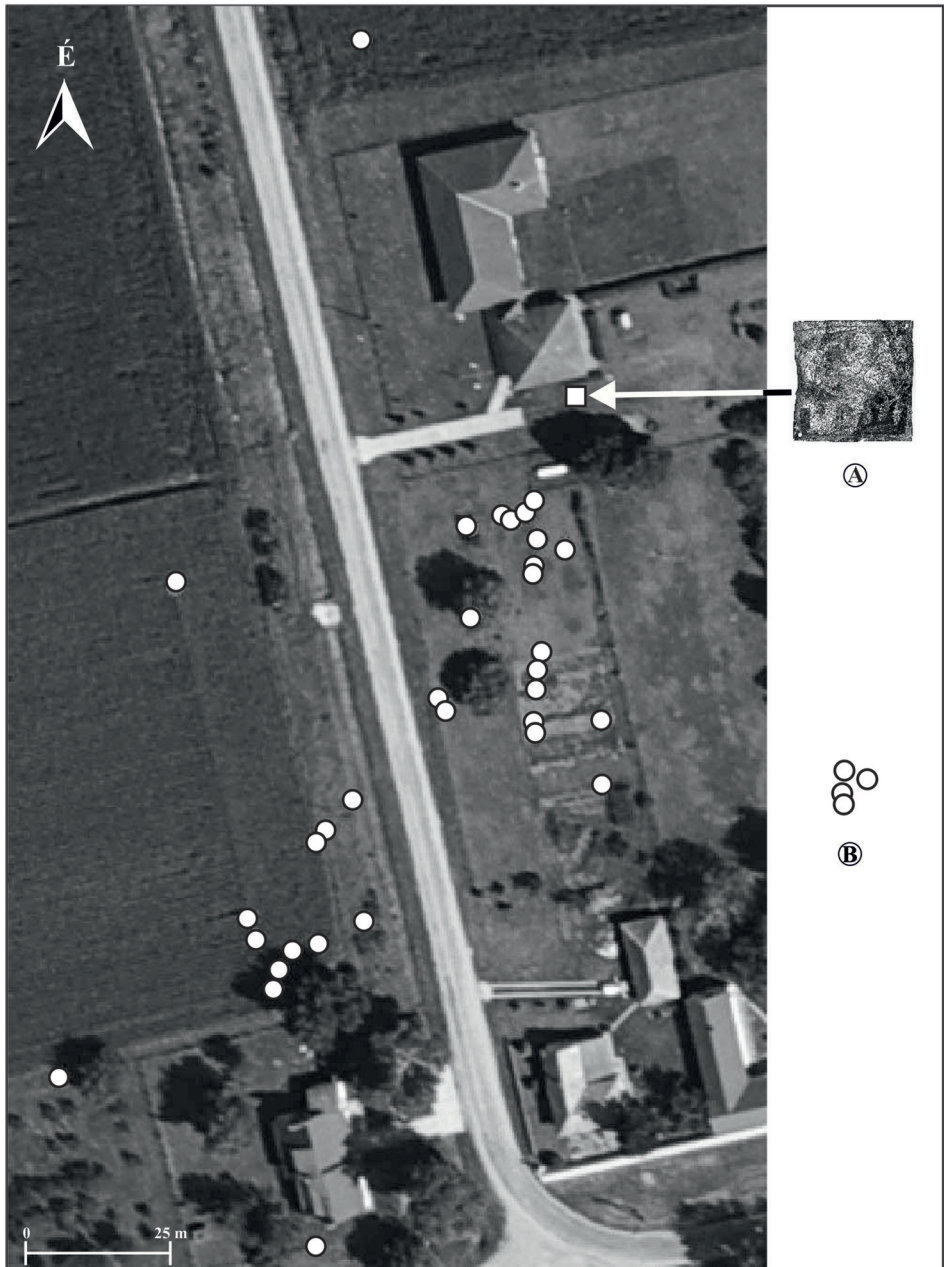
- RADNÓTI ALADÁR 1957: Möbel- und Kästenbeschläge, Schlösser und Schlüssel. In: *Intercisa II. Archaeologia Hungarica XXXVI*. 1957. Budapest. 241–363.
- REDŽIĆ, SAŠA T. 2013: Rimske počasne garniture na tlu Srbije od I do IV veka. Beograd. / Roman belt sets on the territory of Serbia from the I to the IV. century. Beograd, 2013. (doktorska disertacija)
- SÁNDOR PÁL LÁSZLÓ 2014: A harcos oroslán – Az oroslán irodalmi jellemzése Plinius Naturalis historiájában. *Ókor* 2014/3. 58–63.
- SEY NIKOLETTA 2016: A budaörsi temető bronzmellékletei / Bronze grave goods from the cemetery of Budaörs. In: OTTOMÁNYI K. (szerk.): *Római vicus Budaörsön II. (Der römische vicus von Budaörs)*. 2016. Budapest, 529–545.
- SHELTON, KATHLEEN J. 1979: No. 137. In: *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*. Ausstellungskatalog. (ed. WEITZMANN, K.) New York, Metropolitan Museum of Art – Princeton University Press 1979.160–161.
- SOMMER, MARKUS 1984: Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte*, 22 (1984)
- STRAWN, BRENT A. 2005: What is Stronger than a Lion? Leonine Image and Metaphor in the Hebrew Bible and the Ancient Near East. *Orbis Biblicus et Orientalis*, 212. Academic Press Fribourg. Vanderhoek & Ruprecht, Göttingen 2005.
- SZABADVÁRY TAMÁS 2018: *Collectio Christiana*. 2018. Budapest.
- SZÓKE BÉLA MIKLÓS – VÁNDOR KÁLMÁN 1987: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Árpádenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). *Fontes Archaeologici Hungariae* 1987. Budapest.
- TEICHNER, FELIX 2011: Die Gräberfelder von INTERCISA II. Die Altfunde der Museumssammlungen in Berlin, Mainz und Wien. Bestandskatalog, Band 11.
- THOMAS B. EDIT 1988: Spätantike und Frühbyzantinische Silbergegenstände im mittleren Donaugebiet, innerhalb und ausserhalb der Grenzen des Römerreiches. In: *Argentierie romaine et byzantine* (Hrsg. Duval, N. – F. Baratte), Actes de la Table Ronde Paris 1–13 octobre 1983. 1988, Paris, 135–151.
- TÓTH ENDRE 2004: Római utak Pannoniában Ókor, 2004/III.1. 43–48.
- TÓTH ENDRE 2005: Zur Herkunft und Ikonographie der Scheibenfibeln der Keszthely-Kultur/A Keszthely-kultúra korongos fibuláinak eredetéhez és ikonográfiájához. *Zalai Múzeum* 14 (2005) 183–202.
- THINGLINK <https://www.thinglink.com/scene/669596153334988801>
- VADAY ANDREA 2013: Lovasszent és arkangyal ábrázolásai az avar korból. / The Representation of a Saint on Horseback and the Archangel from the Avar Period. *Magyar Régészet online* 2013. tavasz. http://www.magyarregeszet.hu/wp-content/uploads/2013/04/Vaday_13T.pdf
- VANYÓ LÁSZLÓ 2005: *Katekézis, költészet és ikonográfia a 4. században*. 2005. Budapest.
- VIDA TIVADAR 2017: *Die frühbyzantinische Messingkanne mit Jagdszenen von Budakalász (Ungarn)* Budapest, 2017.
- WARTBURG 38758 https://iconographic.warburg.sas.ac.uk/vpc/VPC_search/record.php?record=38758
- ZWIRN, STEPHEN R. 1979: No. 77. In: *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century*. Ausstellungskatalog. (ed. Weitzmann, K.) New York, Metropolitan Museum of Art – Princeton University Press 1979. 87–88.

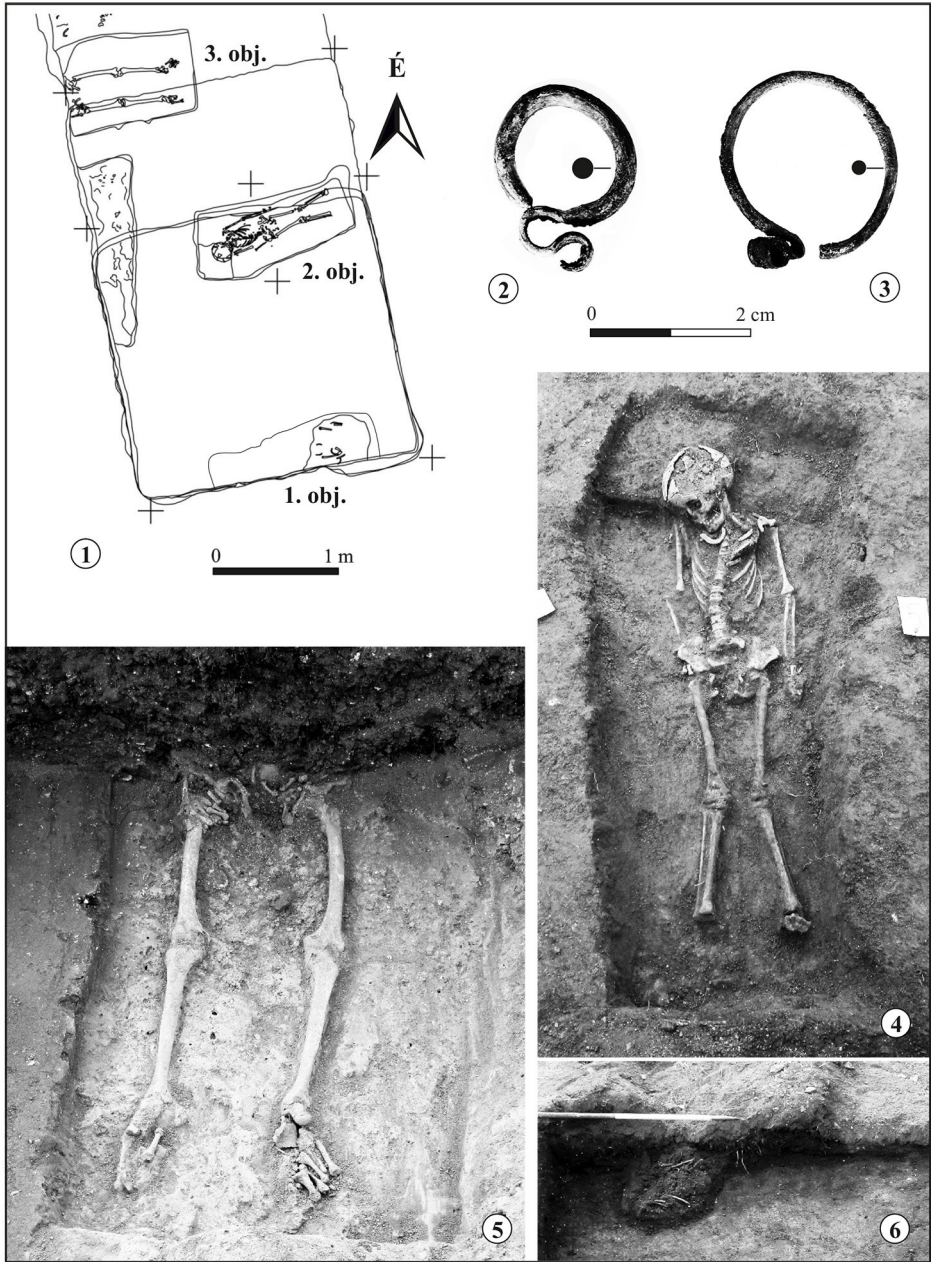
1. ábra: A lelőhely elhelyezkedése; 2: téglák a szántásban

2. ábra: Az árkok összesítő rajza

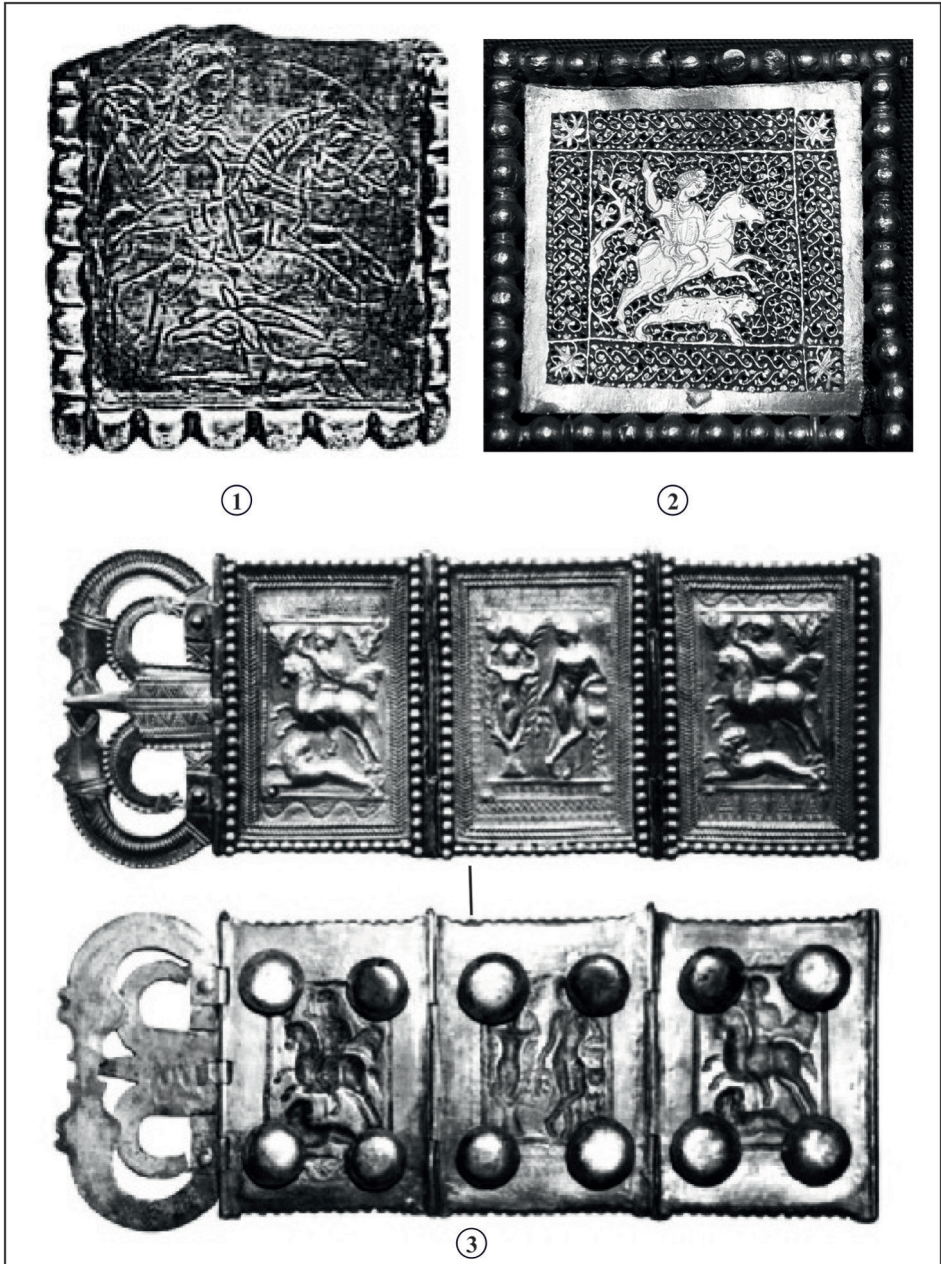
3. ábra: A: A terepbejáráskor előkerült bronztábla; B: és érmek helye

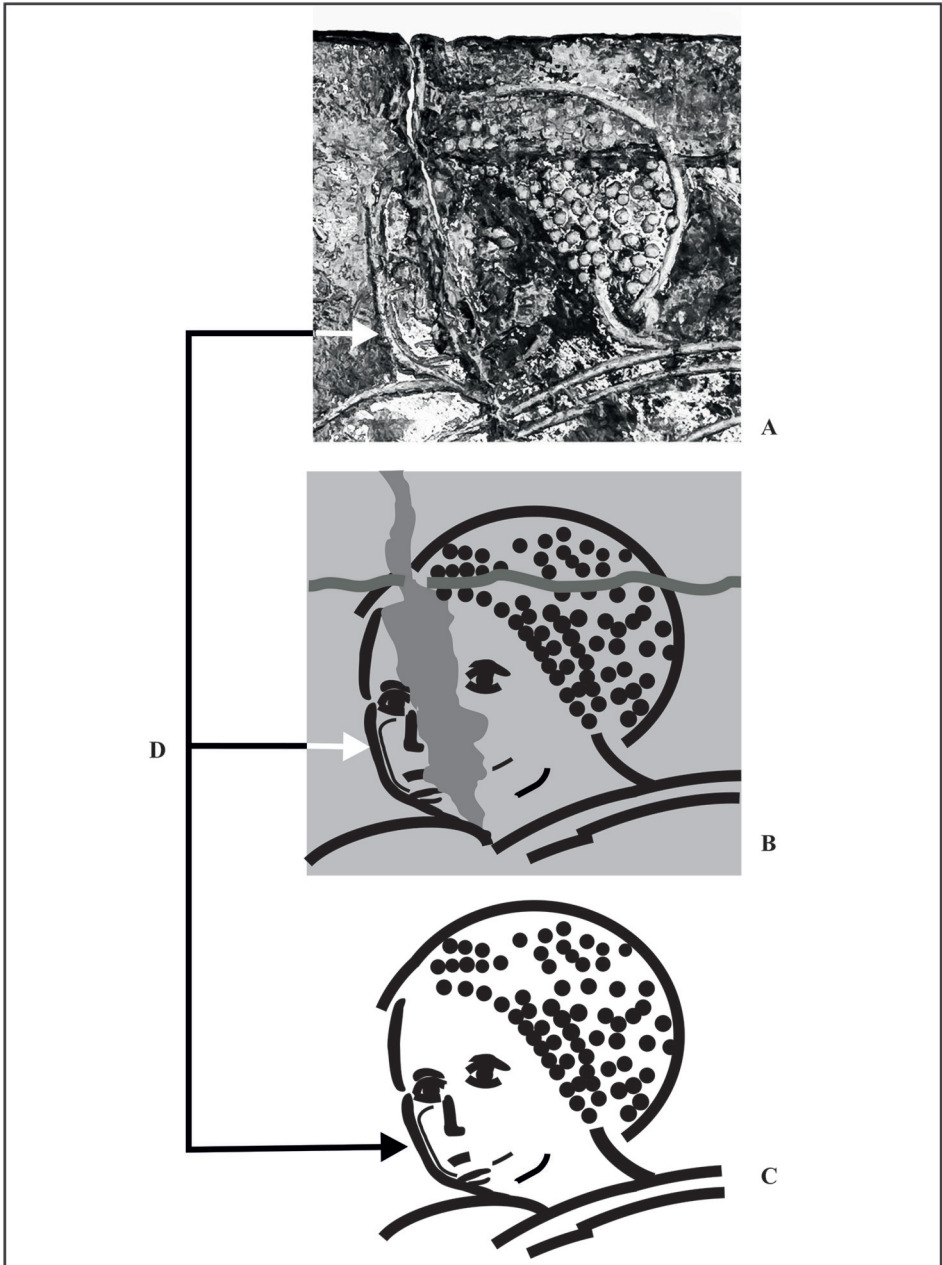
4. ábra: 1: Sírok elhelyezkedése; 2: az 1. objektum hajkarikája; 3: a 2. objektum hajkarikája; 4: a 3. objektum; 5: a 2. objektum; 6: az 1. sír maradványa és foltja

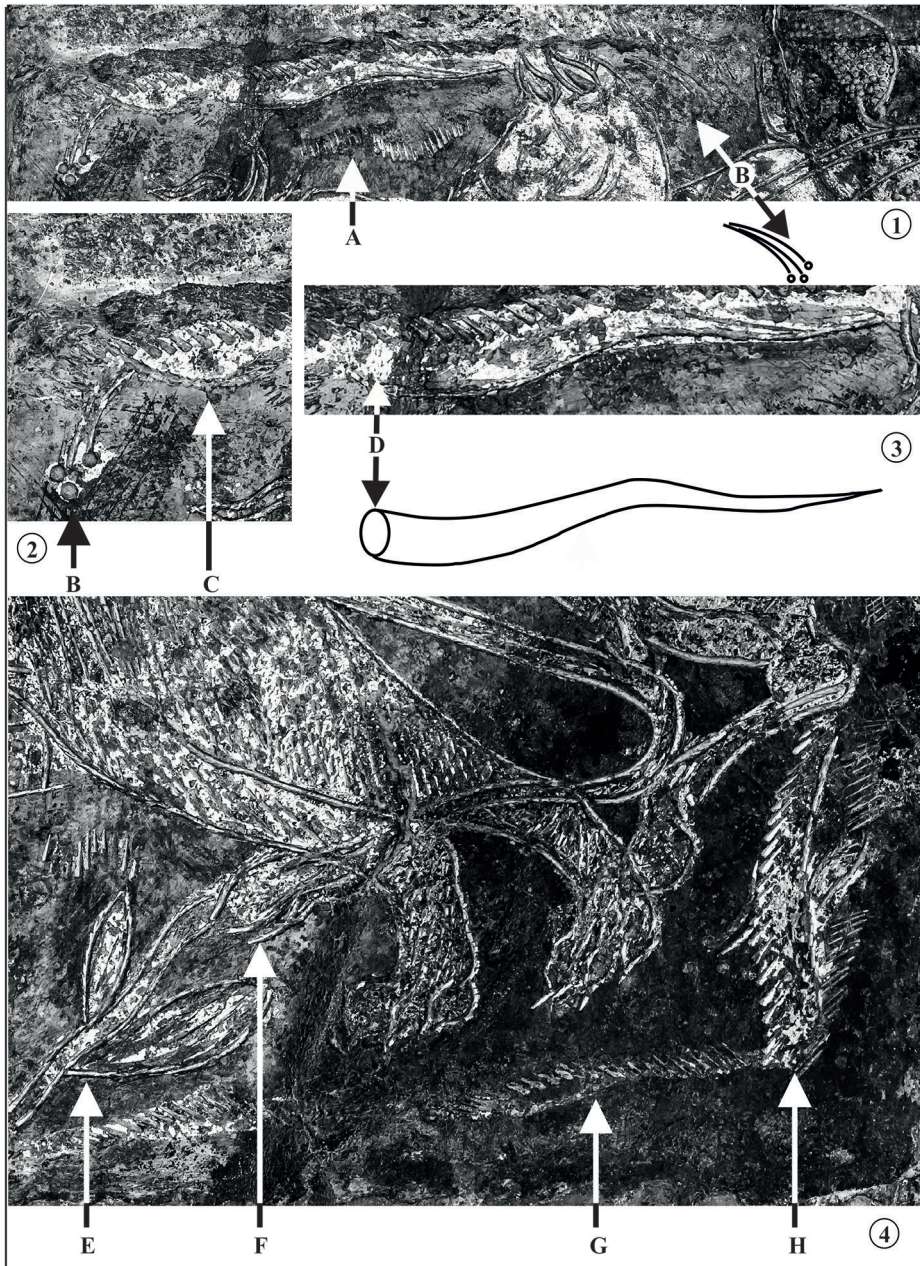
5. ábra: A díszített lemez.

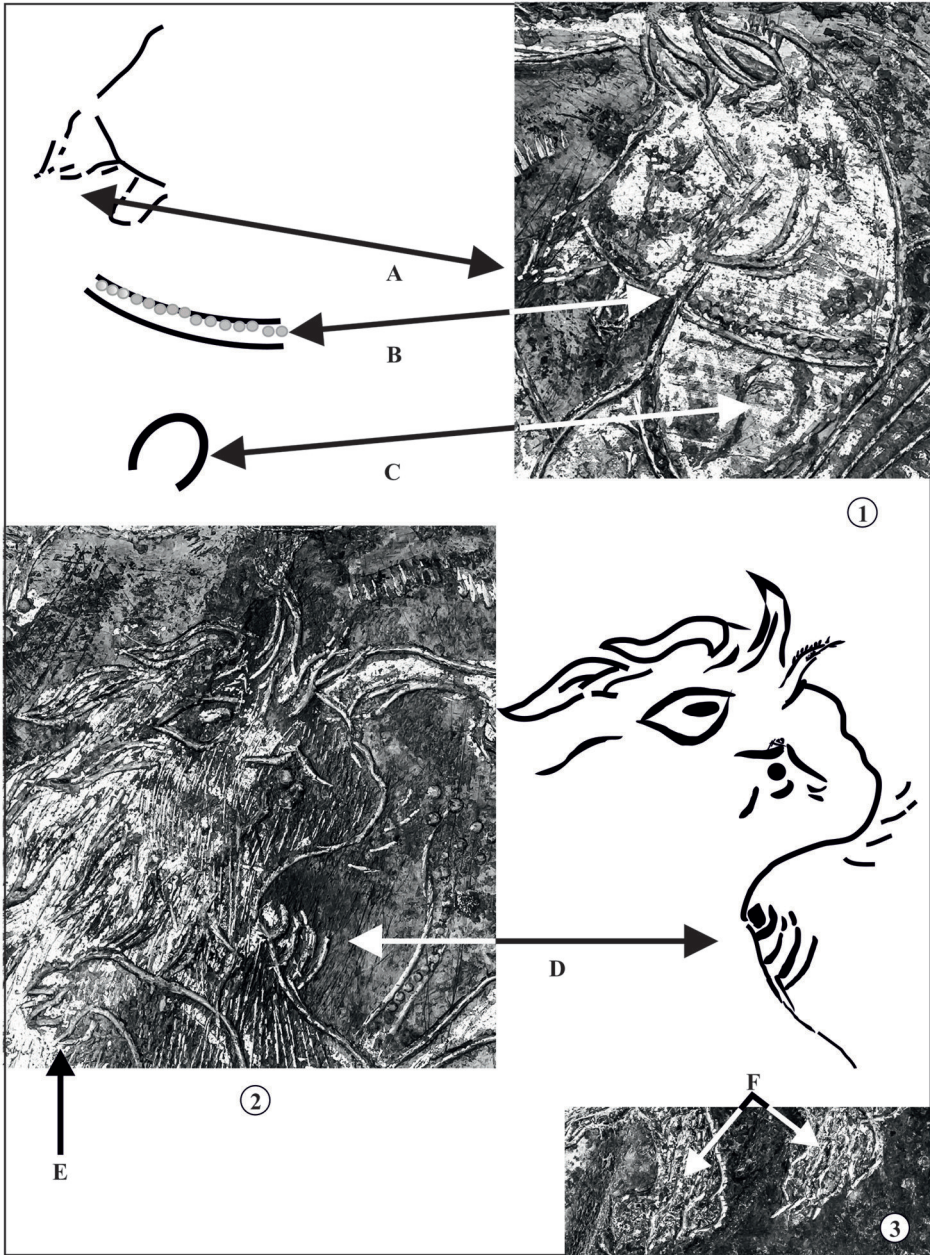
6. ábra: A Somogyzsitva, szőcsénypusztai szíjvég; 2: kisázsiai övveret;
3: kisázsiai övcsat és veretei.

7. ábra: Lovas feje és a sérülés korrigálása.

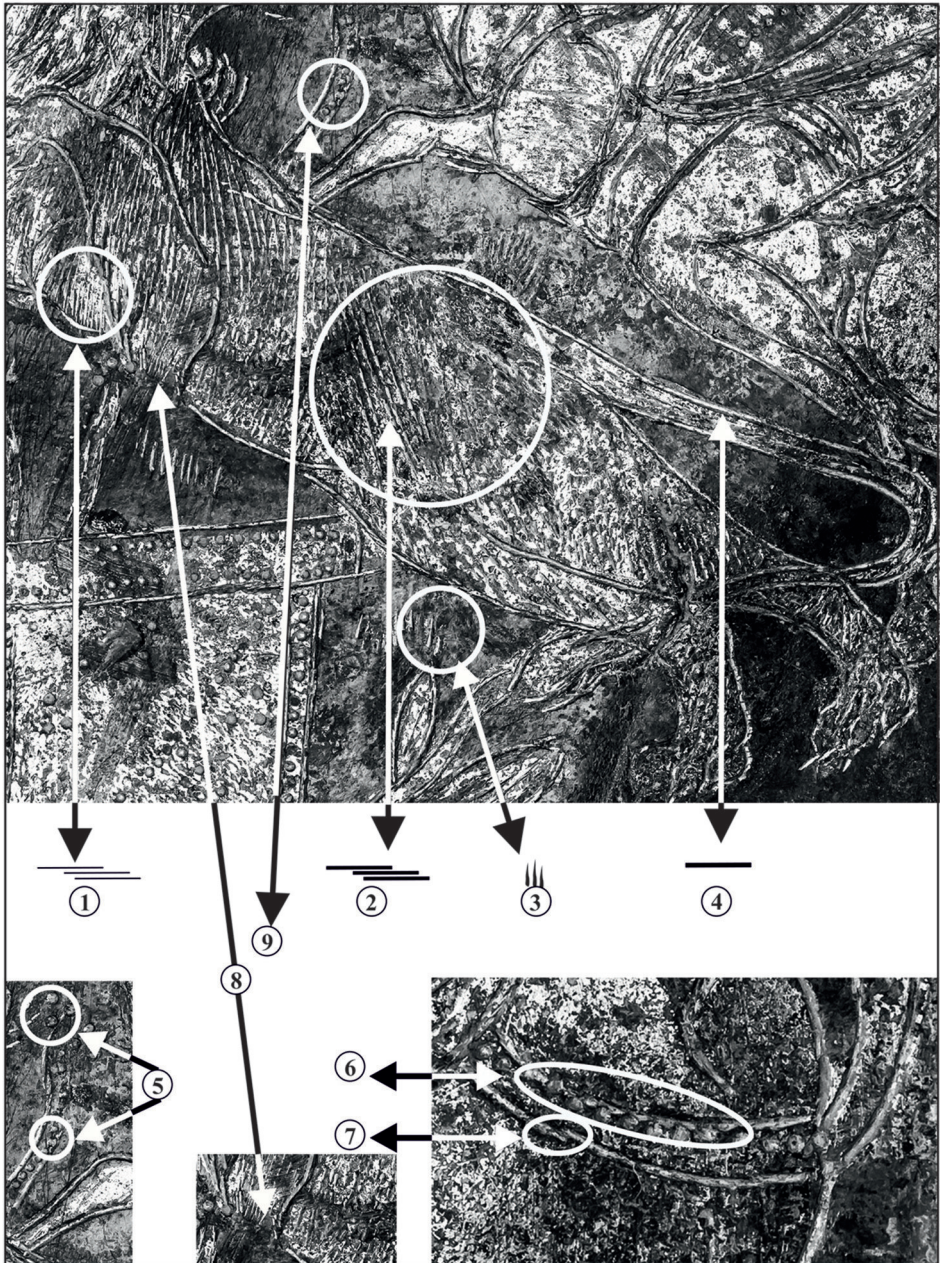
8. ábra: Mintaelemzés: 1–2: A lándzsa 3: a zászló; 4: az oroszlán farka és a növények

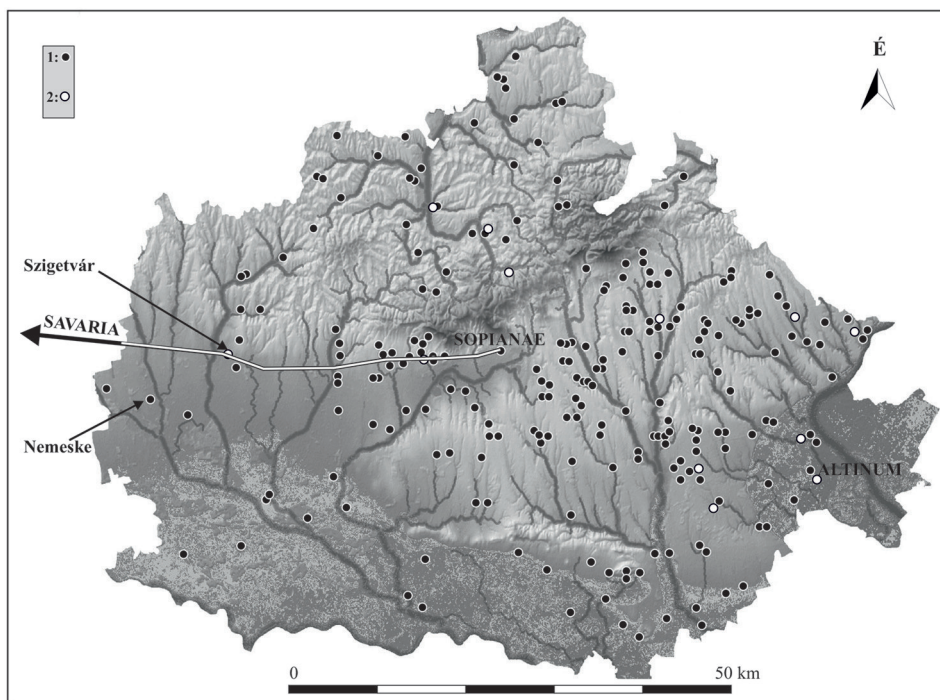
9. ábra: Mintaelemzés: 1. lófej; 2: oroszlánfej; 3: az oroszlán hátsó lábai

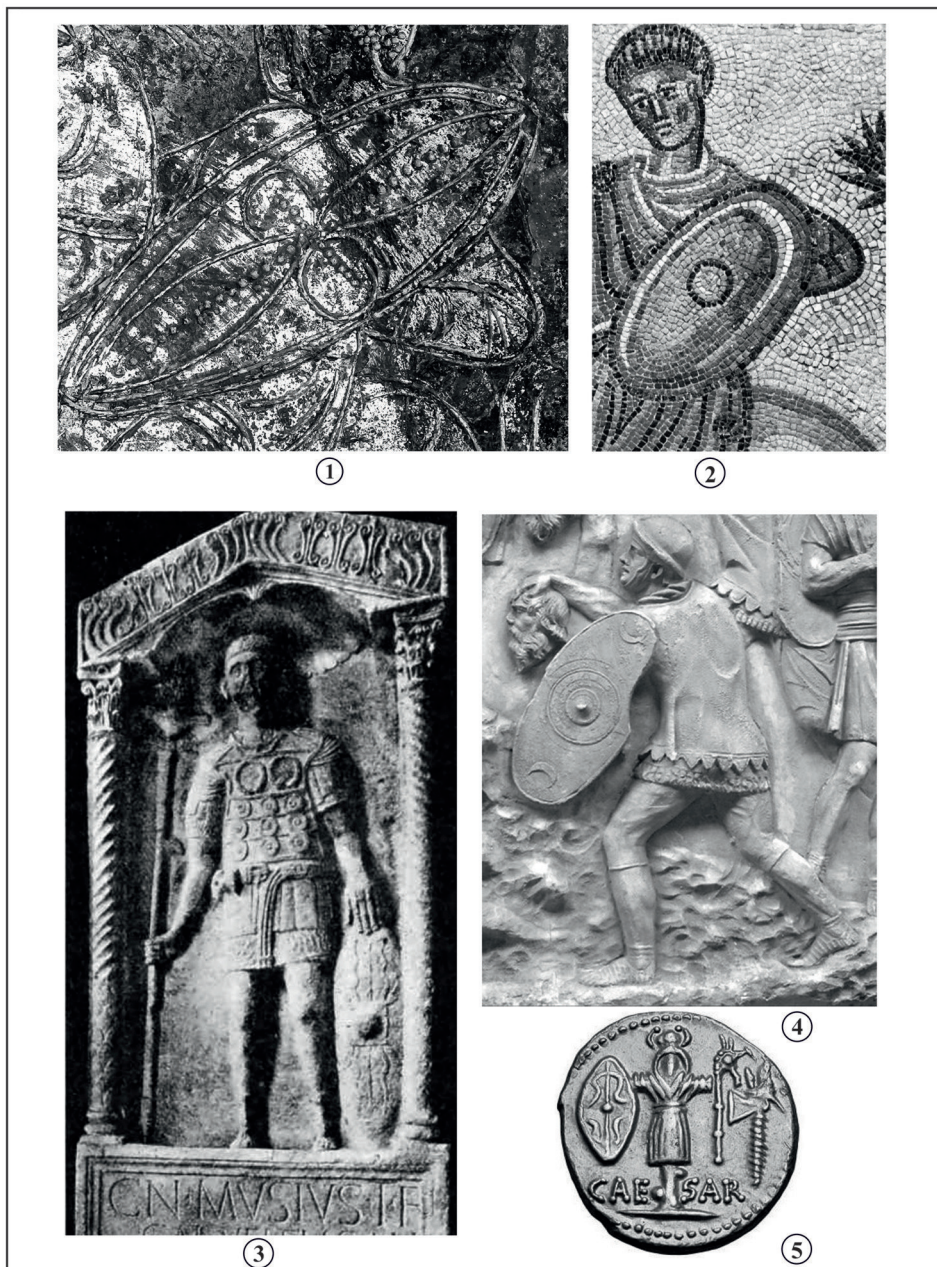
10. ábra: 1: a lemez oltárszerű tárgya; 2: posztamens ábrázolása szarkofág fedélen; 3: oszlop-oltár a Louvrebán őrzött lemezen; 4: áldozás a vadászat sikeréért; 5: májusi áldozat Mercuriusnak; 6: júniusi áldozat; 7: oszlop és oltár Constantinus diadalívén; 8: Oszlop-oltár a Daphné villa mozaikján; 9: Oszlop és oltár a Villa Romana del Casale (Piazza Armerina, Olaszország) 24. termének mozaikján; 10: *Suovetaurilia* ábrázolása; 11: Griff ketreche zárt emberrel; 12. Ácsolt, vasmerevítéses fa ketrec; 13. Medve befogása csapdával.

11. ábra: Mintaelemzés: 1–5: az oroslán; 6–7: a lószerszám

12. ábra: Baranya megye császárkori lelőhelyei, 1: régészeti lelőhelyek, szórvány tárgyak; 2: római út nyomai

13. ábra: 1; A nemeskei lovas pajzsa; 2; lovassági pajzs a Nilus-villa mozaikján; 3: gyalogsági pajzs Cn. Musius sírkövén; 4: gyalogsági pajzs Traianus oszlopáról; 5: zsákmányolt pajzs Iulius Caesar aureusán

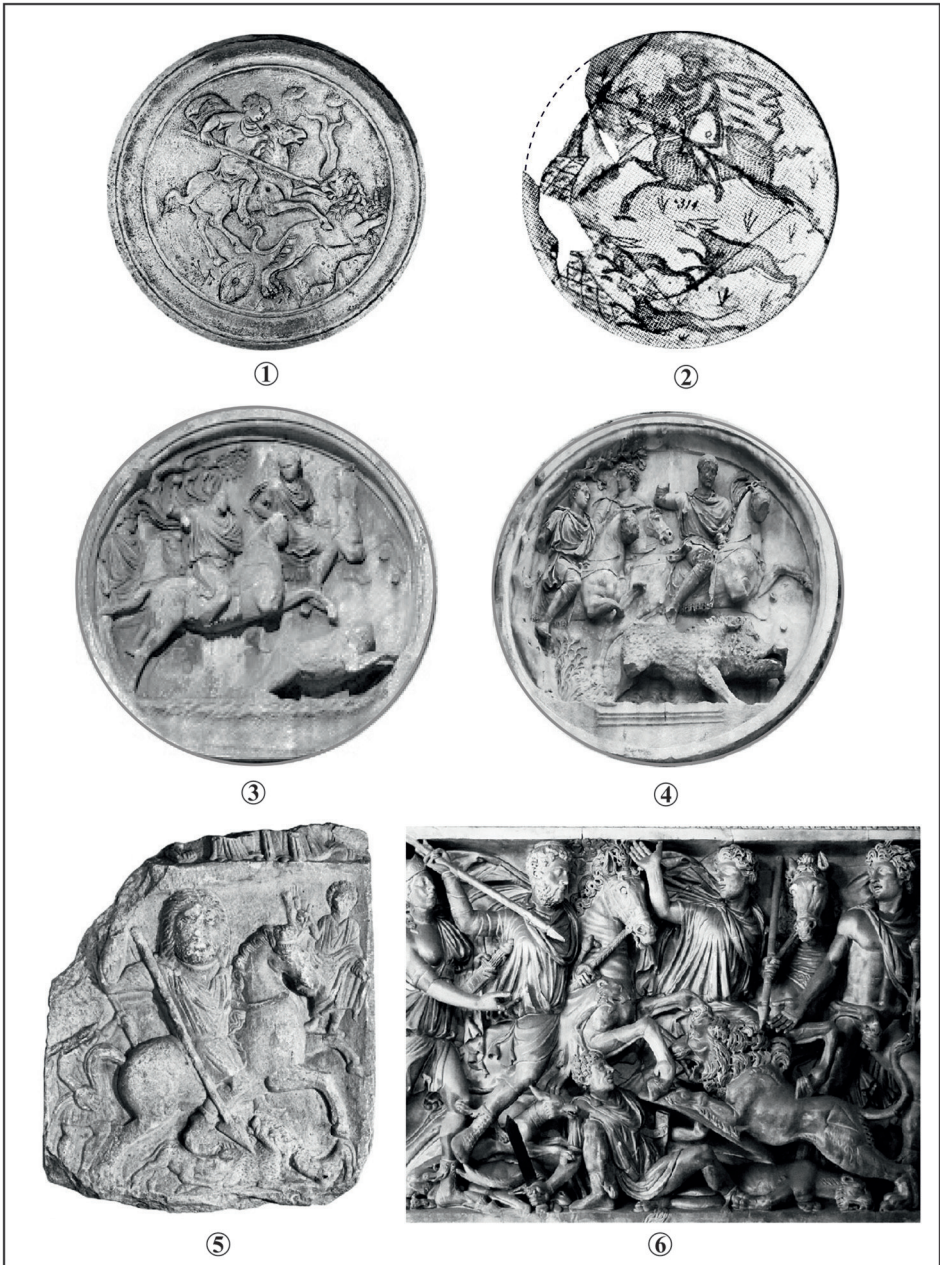
14. ábra: 1–2: sárkányos zászló Traianus oszlopának bázisának a DNy-i oldalán; 2: sárkányos zászló a Portonaccio szarkofágon; 3: "zászlós fejedelem" a nagyszentmiklósi kincs 2. sz. korszójáról; 4: sisakos lovas C. Romanivs sírkövén; 5: sisakos római harcosok a Traianus oszlopáról

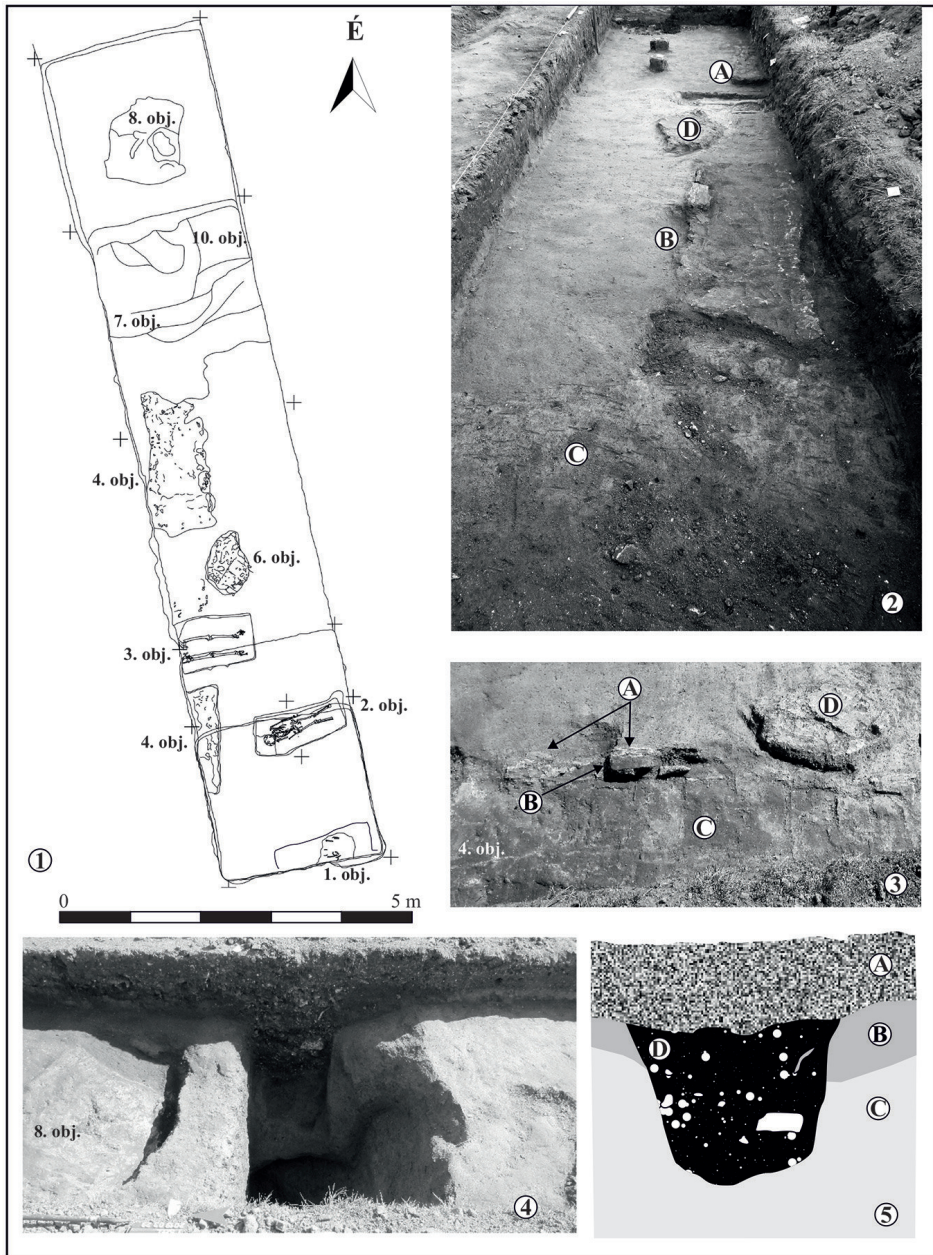
15. ábra: 1: attikai vörösalakos epinétron; 2: etruszk tükör; 3: balatonlovasi lemez; 4: az intercisai veret; 5: a pilismaróti övveret; 6: a 61. sír övverete Szomor, Somodorpusztáról

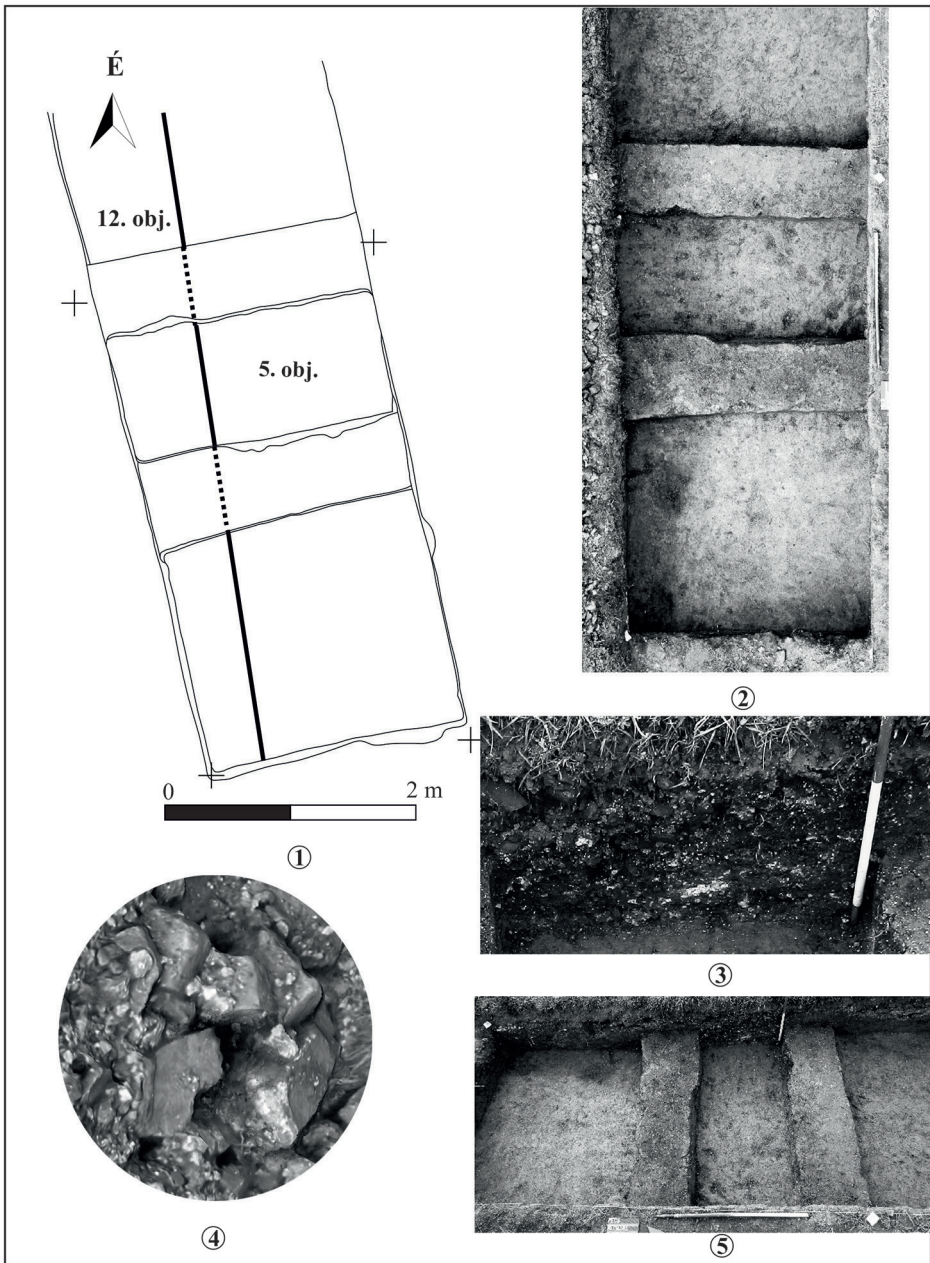
16. ábra: 1: Bellelrophon és Chimaera harca; 2, 4: oroslánvadászat a Nílus-villa mozaikján; 3, 6: nöstényoroszlán vadászat és párducvadászat az Olmeda-villa mozaikján; 5: vadászat Uthinai (Oudna, Tunézia) mozaikon; 7: vadászjelenet a villa Tiendas mozaikján

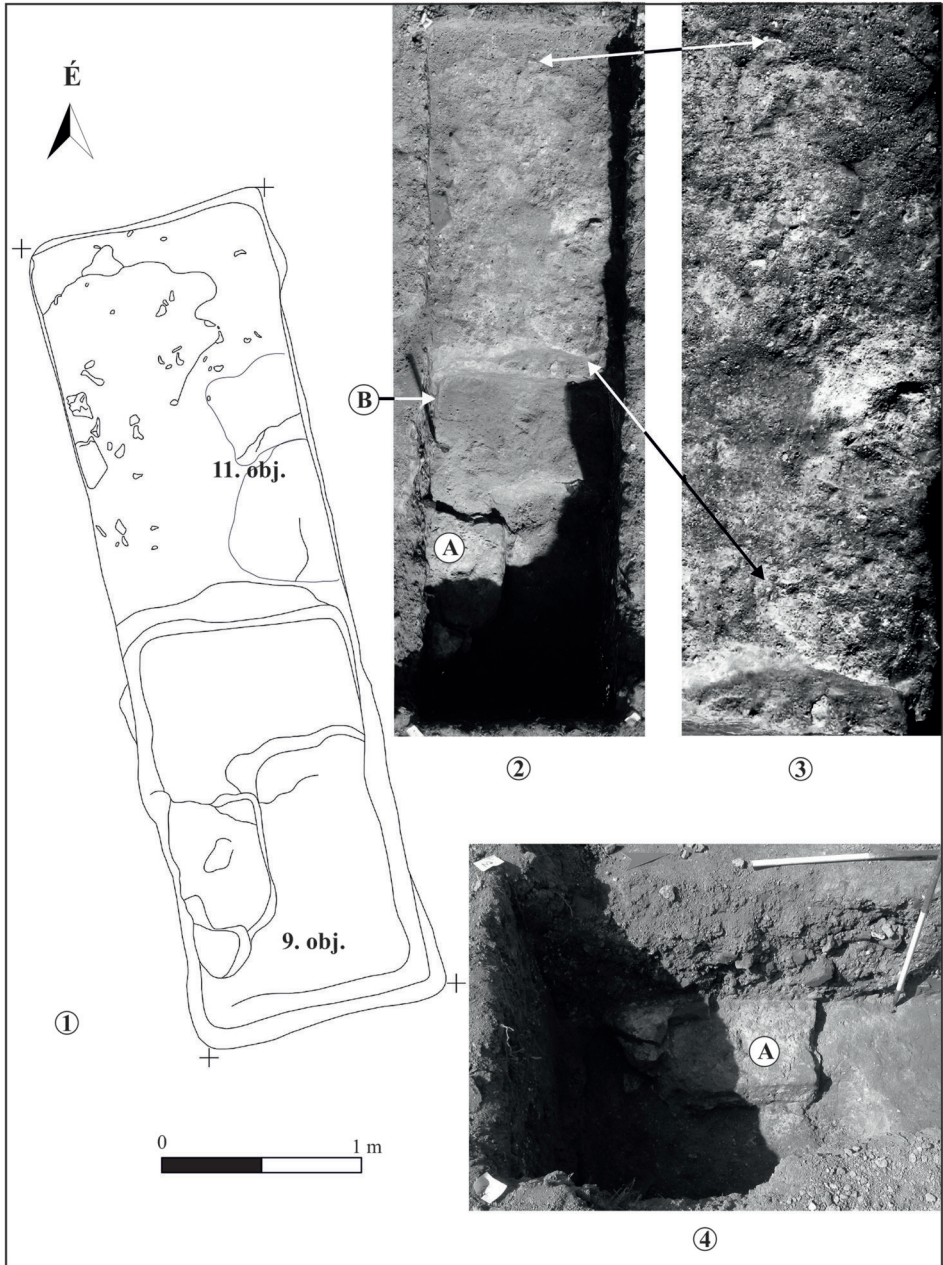
17. ábra: 1: Lovas oroszlánvadászat egy 4. századi észak-szíriai ezüstpénzről; 2: A Bonn, Kölner reichsstrassei üvegtál lovass vadással; 3-4: császári vadászatok Constantinus diadalívén; 5: "barbár" vadászat; 6: oroszlánvadászat a Palazzo Mattei I. szarkofágról

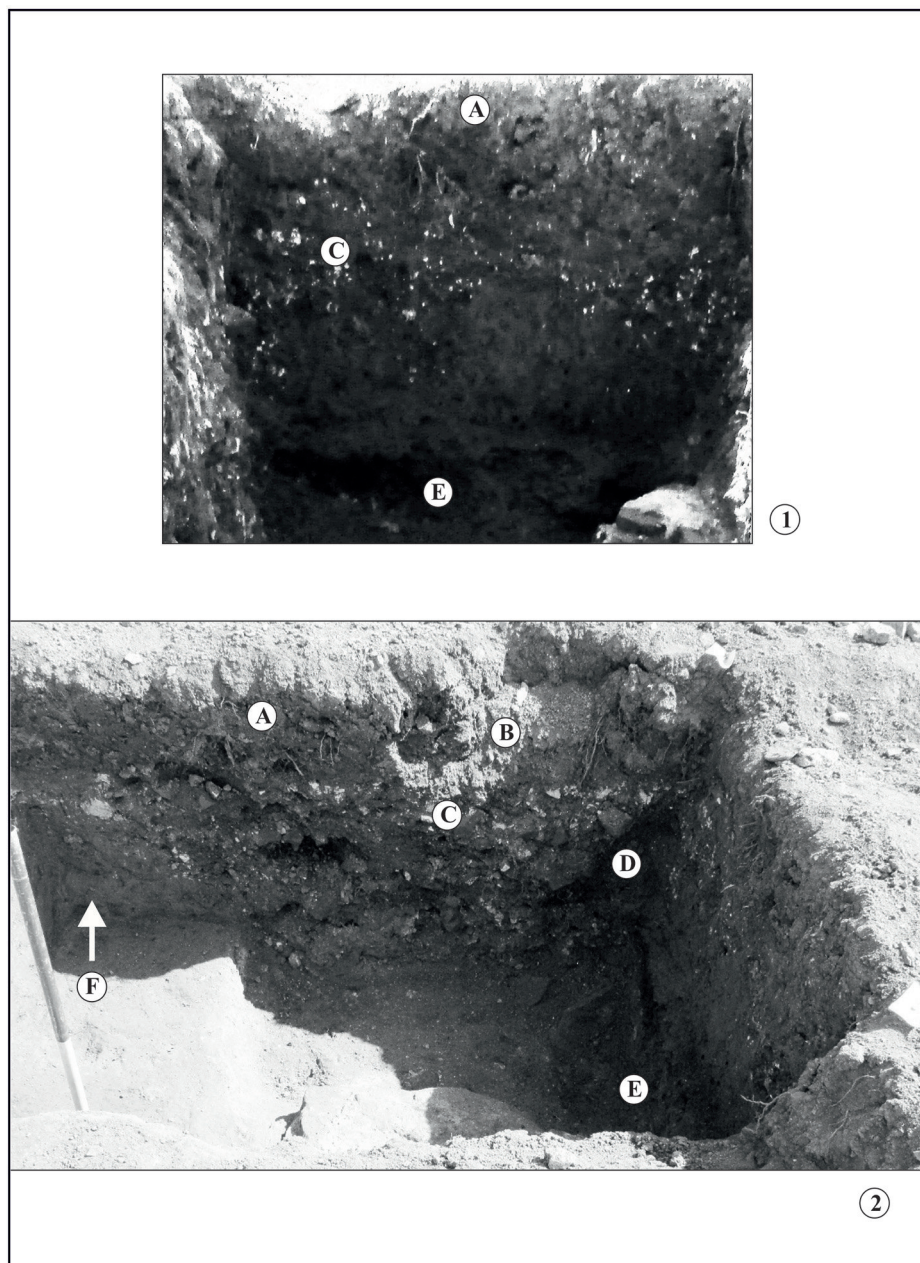
18. ábra: 1–2: Az I. árok rajza és fényképe; 3: a kiszedett fal (4. obj.) helye: 3A: habarcsos vakolat, 3B: téglák, 3C: lapjára helyezett téglák helye a megmaradt fugákkal, 3D: a falazás kidőlt habarcsdarabjai (6. obj.); 4: égett felület (8. obj.) és a beásás (7. obj.) egy kiszedett fal (10. obj.) helyével; 5: a kiszedett fal metszete: 5A: szántott réteg építési törmelékkel; 5B: őshumusz; 5C: sárga agyagos altalaj; 5D: mészhabarccsal, téglák és kötőanyagokkal feltöltött kiszedett fal helye

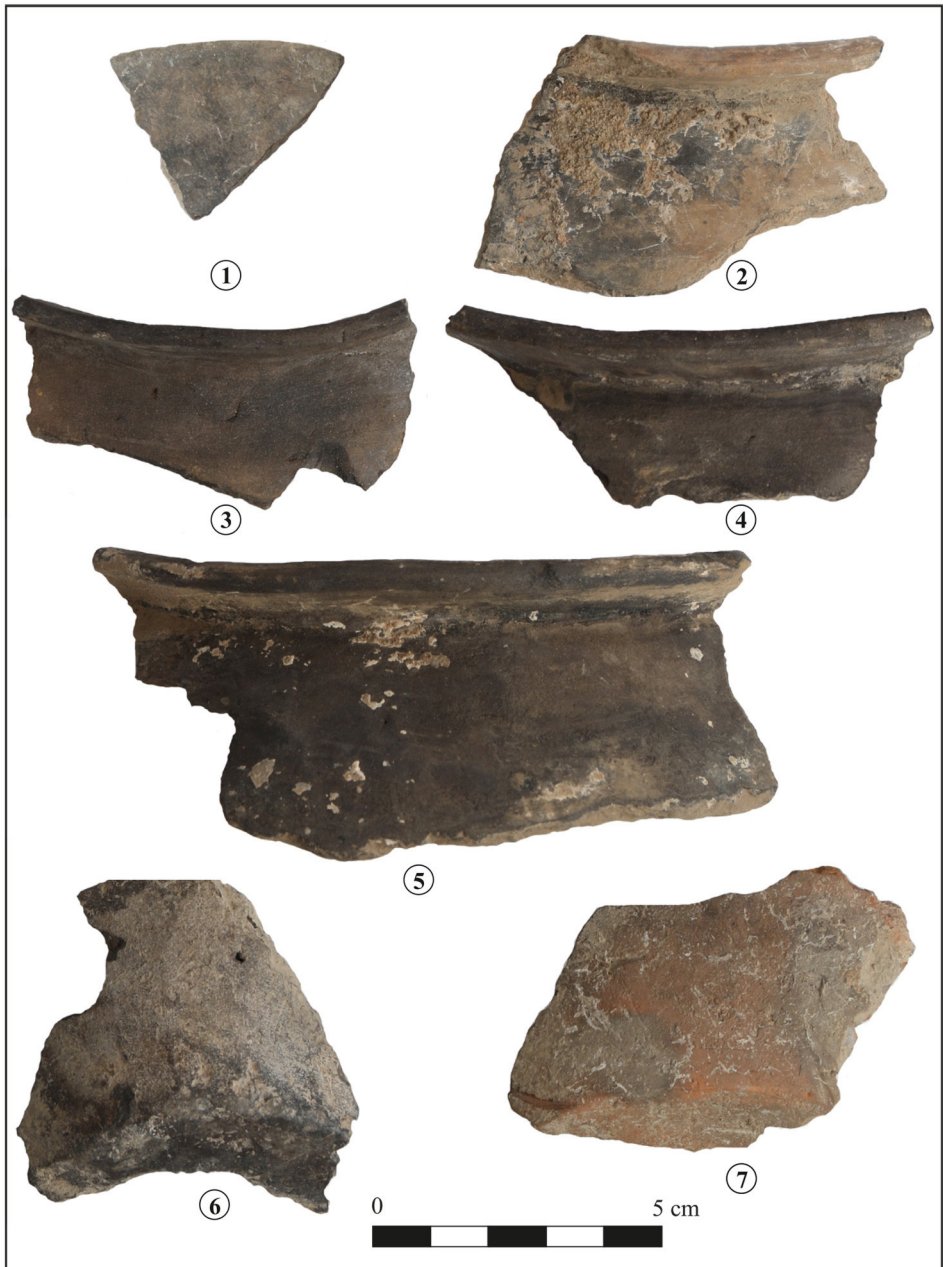
19. ábra: 1–2: A II. árok rajza és fényképe; 3, 5: az 5. obj. árok metszete a Ny-i árokfalon; 4: a kiszedett fal habarcsos téglá-, és kő törmeléke

20. ábra: 1: A III. árok rajza; 2/B: a kiszedett fal alapozása;
 3: a 2/B a kinagyított képe; 2A, 4/A: a téglalépcső

21. ábra: III. árok 1: A déli fal; 2: a keleti fal részlete

22. ábra: 1–7: edénytöredékek: I. árok

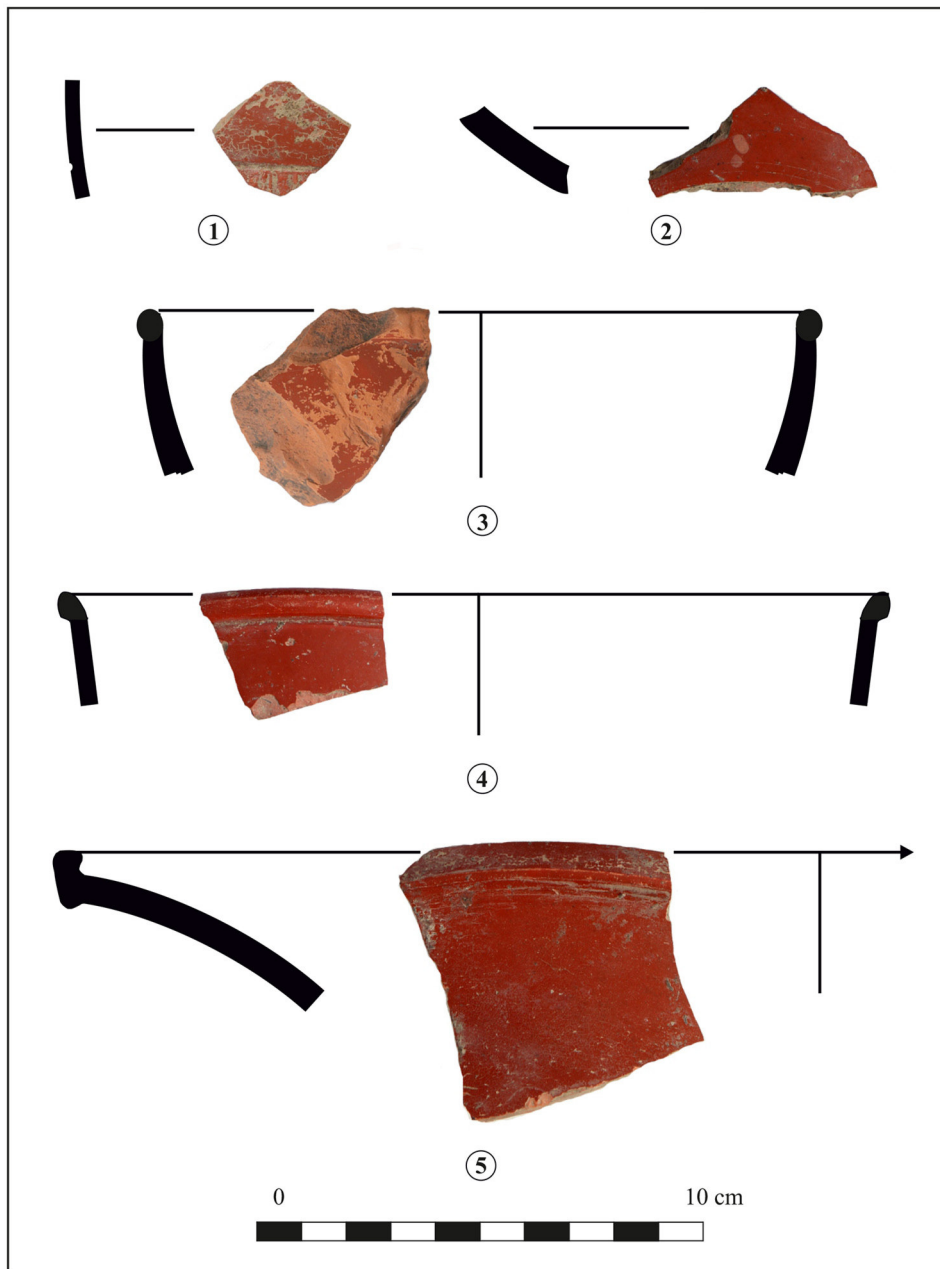
23. ábra: 1-4, 6-7: edénytöredékek; 5: vasszeg; 8: vas ár: I. árok:

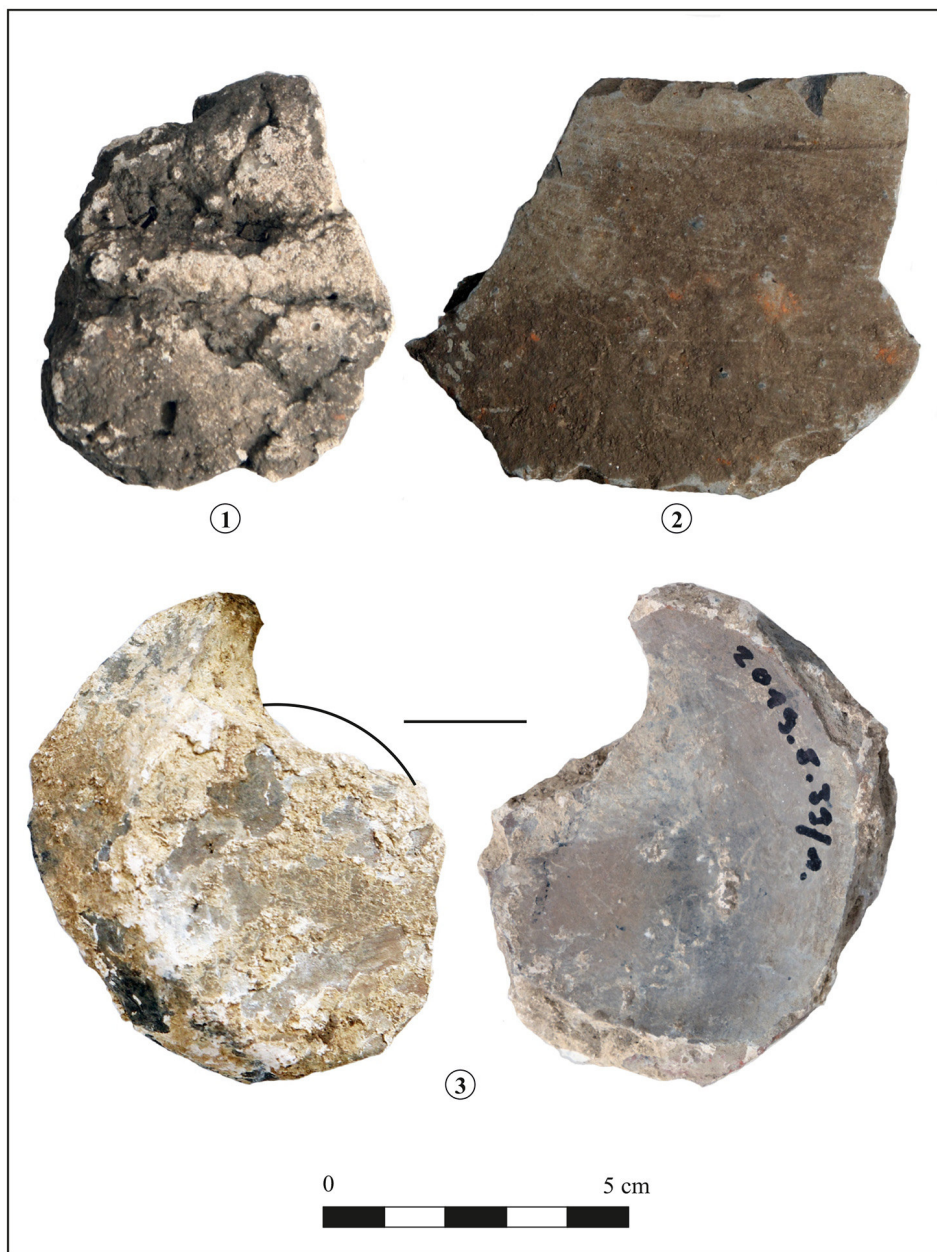
24. ábra: 1-5: edénytöredékek; II. árok

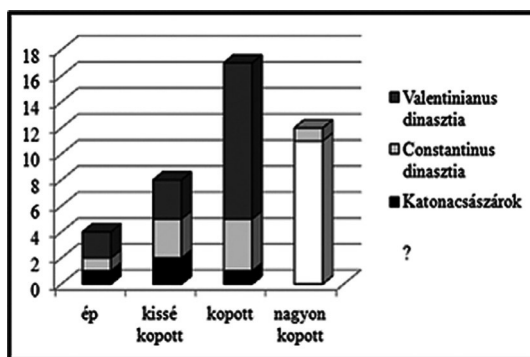
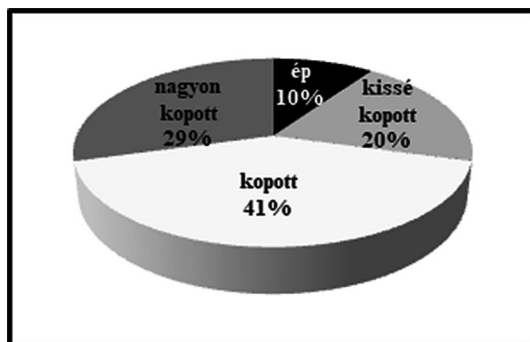
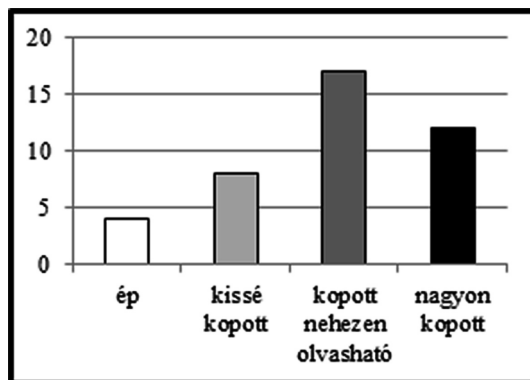
25. ábra: 1-2: edénytöredékek; III. árok

26. ábra: Terra sigillaták: 1-2, 4-5: II. árok; 3: I. árok

27. ábra: Szórványleletek: 1: mészhabarcos töredék; 2–3: edénytöredékek

28. ábra: 1–3: Az árkokból és terepbejárásból származó 41 érem abszolút és relatív időrendi megoszlása

A pécsi sisak¹

TOMÁŠ VLASATÝ

Projekt Forlóg: Reenactment and science, <https://www.sagy.vikingove.cz>

Rezümé: 2022 januárjában lehetőség nyílt a pécsi sisak részletes fotódokumentálására és méretadatainak vizsgálatára. A sisak Magyarország egyik legtöbbet publikált kora középkori tárgya, és az egyetlen Magyarországon talált 9–12. századi sisak. A vizsgálatra január 21-én délelőtt került sor a pécsi Janus Pannonius Múzeumban Mestellér János (Foedus Orientalis Kulturális Egyesület) és Haramza Márk történész (JPM) jelenlétében. A vizsgálat során a közöletlen paraméterek dokumentálására törekedtünk, beleértve a sisak belsejét is.

Kulcsszavak: pécsi sisak, 9–12. század, fegyvertörténet

The helmet from Pécs.

Summary: In January 2022, I had the opportunity to personally examine the helmet from Pécs, Hungary. This helmet is one of the most published Early Medieval items of Hungary and is the only 9th-12th century helmet found in Hungary. The examination took place in the morning on 21st January in the archives of the Janus Pannonius Museum in Pécs, in the presence of my colleague János Mesteller (Foedus Orientalis Cultural Association), and Márk Haramza, historian of the museum. We focused on details that were never published, including the inside of the helmet.

Keywords: helmet of Pécs, 9–12th century, history of weapons

Bevezetés

A kora középkorban a sisakok értéke kiemelkedően nagy volt. Áruk vetekedett az emberi élet, hajók felszereléseinek (horgony, vitorla), láncingek, paripák, vadászmadarak és kardok értékével. Tényleges áruk megegyezhetett egy hadimén vagy egy hüvelylyel ellátott kard értékével, ami 25–60 gramm arany, 200–500 gramm ezüstnek, 6–10 tehén vagy 100–200 rőf gyapjuszövet értékével ér fel. Egy uralkodó számára készített sisak még ettől is értékesebb lehetett.² Ebből következik, hogy a vassisak az elit kiváltsága volt és átlagon felüli hadi felszerelések közé tartozott, melyet csak az uralkodók katonai kísérete, nemesi családok tagjai, és nagyobb földbirtokosok engedhettek meg maguknak. Optimista becslések szerint 120 sisakról és sisaktöredékről van tudomásunk 9–12. századi európai viszonylatban, ez a szám arányaiban 45–60-szor kisebb, mint a fellelhető kardok száma, amely jelenleg 5500–7000 darabra tehető.³ A sisakletekben

¹A tanulmányt angolról fordította Haramza Márk és Mestellér János. Köszönet Harangi Flóriánnak és Jancsik Baláznak a fordítás kapcsán nyújtott segítségükért

²Ezek a számítások a kora középkori kódexek alapján készültek, hasonló számítás kapcsán ld. Thiedecke–Thiedecke 2003: 219.

³Ld. HOŠEK–KOŠTA–ŽÁKOVSKÝ 2022

leggazdagabb európai országok Oroszország és Ukrajna (több mint 70 db) és Csehország (10 db). A kérdéses időszak kapcsán csupán egy olyan sisakletről van tudomásunk, amely Magyarország területéről került elő – a pécsi sisak – mely jelen tanulmány tárgyát képezi.

Nem meglepő, hogy a pécsi sisak az ország egyik legtöbbször publikált kora középkori fegyverei közé tartozik. A magyar szakirodalomból a pécsi sisak kapcsán Kalmár János, Kiss Attila, és Nagy Erzsébet publikációi a mérvadóak.⁴ A legjobb illusztrációk a sisakról Kiss Attila, Kovács László, Nagy Erzsébet, Petkes Zsolt és Vágó Ádám munkáiban találhatóak.⁵ Más magyar publikációk ezeket közölték újra, vagy kisméretű fekete-fehér képeket közöltek a sisakról. Egyik forrás sem tett közzé a sisak mind a négy oldaláról készített képet. Kiss Attila volt az egyetlen, aki munkájában a sisakot felülnézetből is ábrázolta. A sisak belsejéről készült felvétel korábban nem került közlésre. A külföldi kutatók közül Michael Gorelik, Igor Górewicz, Dagmar Hejdová, Anatolij Kirpičnikov, Andrzej Nadolski, David Nicolle, Artem Papakin, Mateusz Sikora és Alan Williams foglalkozott részletesebben a sisakkal.⁶

Általánosságban elmondható, hogy a meglévő irodalom általános információkat közöl a sisakról, úgymint a szélessége és hosszúsága, keltezhetősége, és korai magyar eredete. Nincsen konszenzus a pontos datálás kapcsán, a fent említett szakirodalmak alapján a 9. és 11. század közé helyezik a tárgyat. Többnyire a sisak 10. század végére, vagy az ezredfordulóra való keltezése a legelterjedtebb a témával foglalkozó szakirodalomban, mivel gyakran vonnak párhuzamot a pécsi sisak és az ukrainai Fekete sír (Černaja Mogila) között.⁷ A sisak méreteire vonatkozó adatok sem egységesek. A Nagy Erzsébet által közzétett adatok azok, melyek leginkább tükrözik azokat a méreteket, melyeket mi is felvettünk a tárgyról.⁸ Egyik korábbi publikáció sem közölt súlyadatot, vagy a sisak karimájának körméretét. Ezidáig egyetlen metallográfiai elemzés látott napvilágot a témában, melyet Alan Williams végzett el.⁹

A sisak leírása

A sisakot Schutták József városi tanácsnok kertjében találták 1927. november 27-én, ahol a városi víztartály építési munkálatai folytak.¹⁰ A terület a Domb utcában található, Pécs jelenlegi belvárosának közelében. Az ásatáson emberi csontok maradványai is előkerültek, ami akár sírra is utalhatna, ám az előkerülési körülmények ezt a feltételezést nem támasztják alá. A sisakot elsőször előkerülése után 15 évvel közölték. Napjainkban a Városi Vízművek épülete áll a lelőhelyen, a magánterület nyilvánosan nem látogatható. A sisakot a pécsi Janus Pannonius Múzeumban őrzik,¹¹ alkalomadtán időszaki kiállításokon megtekinthető.

⁴KALMÁR 1942; 1965: 90–91; KALMÁR 1971: 263; KISS 1983: 252–5; NAGY 2000

⁵KISS 1983: 252–5; KOVÁCS 2000, NAGY 2000; PETKES 2016: 49; VÁGÓ 2015: 506.

⁶GORELIK 2002: Fig. XI:14.16; GORELIK 2017: Phc. 4.2; Górewicz 2020: 476–467, Ryc. 10.24; HEJDOVÁ 1964: 80–81; KIRPIČNIKOV 1958: 56, Phc. 4.6; KIRPIČNIKOV 2009: 18, Phc. 18.6, 27.1; NADOLSKI 1954: 72–5, Ryc. 9; 1960; NICOLLE 1999: Fig. 806; 2002: 313; PAKAKIN 2017; PAKAKIN 2019; PAKAKIN et al. 2017; POKLEWSKA-KOZIELL–SIKORA 2018: 117, Ryc. 7.5; WILLIAMS 2011: 236–237.

⁷Pl. KOVALENKO et al. 2020

⁸NAGY 2000

⁹WILLIAMS 2011: 236–237

¹⁰KISS 1983: 253.

¹¹Itsz.: 2613

A pécsi sisak egy rendkívüli jó állapotban megőrződött kupola formájú sisak. Felületén a lemezt a korrózió több helyen átütötte. Magassága: 22,7–22,9 cm. A sisak ovális karimájának belső átmérője: 20,9 x 18,2 cm. Külső átmérője: 21,1 x 18,4 cm. Négy háromszög alakú lemeze közül az első és hátsó fedi az oldalsó lemezeket. Amennyiben az átfedéseket is figyelembe vesszük, a lemezek külső szélessége megközelítőleg azonos. Az első és hátsó lemezek lényegesen vastagabbak, mint az oldalsók (0,13–0,3 cm vs. 0,14–0,2 cm). Karimájának belső kerülete: 61 cm. Külső kerülete: 63,7 cm. Ezek alapján viselőjének fejkörmérete 55–56 cm-re becsülhető. A sisak tömege: 1,203 kg.

Az első és hátsó lemezek szélei karéjos kialakításúak: öt-öt karéj található oldalanként. Az oldalsó lemezek szélei díszítetlenek. A karéjok lemezszéltől mért magassága: 2,2–2,85 cm. Szélességük 3,7–4,3 cm között változik. A legfelső és legalsó karéjt minden esetben egy kisebb félkör formájú bemetszés követi, melyeknek magassága: 0,65–0,95 cm. A sisaklemezek élei ferdén vannak metszve (a metszés szélessége: 0,15–0,2 cm). A sisaklemezek nyúlványaiban félgömbfejú szegecssek látszódnak, melyek átmérője: 0,45–0,65 cm. Magasságuk: 0,2–0,3 cm. A sisak belsejében a szegecssek másik vége laposra van kalapálva, átmérőjük megközelíti a 0,8 cm-t. A sisaklemezek egymásra lapolódása 1,5–2 cm hosszan figyelhető meg. A sisak végső összeillesztését megelőzően az egymásra lapolódó lemezrészecskék közé aranyozatlan rézötötvöztből készült lemezeket illesztettek, amelyeknek külső (kilátzó) szélei követik a külső lemezek karéjait. Ezen lemezek szélessége nagyjából megegyező, 1,5–1,77 cm a szélesebb részekben és 0,8–1,07 cm-ig keskenyednek el a keskenyebb részekben. Ezek a rézötötvözt lapok belülről nem láthatóak, 0,4–0,6 cm-es takarásban vannak. A lapok látható részeit jellemzően egy sorban futó poncolt pontsorok díszítik, ám a karéjok csúcsainál egymás mellett két pont is megjelenik, és vannak más részek is, ahol ez a kettős pontozás megfigyelhető. A pontok száma laponként 85 és 92 darab között mozog. A sisakon megfigyelhető átlukadt felületek rendszerint a sisaklemezek széleihez esnek közel.

A sisak teteje egy finoman kidolgozott sisakcsúccsal van ellátva, melynek magassága: 5,57 cm. A sisakcsúcs egy darab fémből lett megformálva, tetején nincsen átlukasztva. Alja nyolc, enyhén ovális szziromból áll, és négy szegeccsel rögzül a haranghoz. A szegecsfejek átmérője: 0,4–0,46 cm. A sisakcsúcs aljának szegecssekkel együtt mért átmérője 4,67 x 4,78 cm az első és hátsó sisaklemezek irányában, 4,95 cm az oldalsó lemezek felől mérve. A sisakcsúcsot két vízszintes vonal díszíti, melyek hordó alakú formát kölcsönöznek a felső nyúlványnak. Az alsó vonal 2,87 cm távolságra van a sisakcsúcs tetejétől, a felső vonal 1,71 cm-re. A vonalak szélessége: 0,17 cm. A hordó forma magassága: 0,83 cm. A sisakcsúcs vastagsága a felső vonal fölött 1,22 cm, a hordó forma 1,26 x 1,42 cm vastag. A sisakcsúcs belülről üreges, az üreg alulról legalább a felső vonal magasságáig terjed.

A sisak alsó pereménél vastos hurkok találhatóak, melyek funkciója, hogy felfüggesztésül szolgáljanak a sisakláncot tartó huzalnak. Összesen valószínűleg 11 darab lehetett, ebből négy már hiányzik. Két hurok található a homloklemezen, és három-három a többi sisaklemezen. Vastag, szögletesebb keresztmetszetű huzalból készültek, vastagságuk 0,25–0,45 cm között mozog. Egymástól való távolságuk 3,7–6,5 cm. A homloklemezen a két hurok távolsága 10,2 cm. A hurkok belső átmérője: 0,18–0,62 cm. Külső átmérője: 0,76–1,21 cm. A sisak belsejében néhány helyen megfigyelhetünk szabad szemmel alig kivehető maradványokat a huzalvégekből, melyek arra engednek következtetni, hogy a hurkok ómega (Ω) alakúak voltak. A homloklemezen lévő hurkok egymástól való távolságából ítélve arra következtethetünk, hogy a lelógó sisaklánc széle a szemek közvetlen közelében helyezkedett el.

A homloklemezen található egyik lyuk pereméről vett fémminta vizsgálatai során perlit-ferrites szövetszerkezetet és salakzárványok jelenlétét állapították meg. A sisak

alacsony foszfor- és karbontartalmú vasötvözetből készült (utóbbi aránya helyenként 0,2%, mikrokeménység: 139–168 HV). A mikrostruktúrában megfigyelhető sávos elrendeződés és az anyag inhomogenitása az alapanyag hajtogatására enged következtetni.¹²

A tárgy kézbevételekor stabil megtartást mutat, jó állapotban van. A felszíne ugyan korrodált, ám mozgathatóságkor nem kell attól tartani, hogy esetlegesen letörnének belőle darabok. A tény, hogy a tárgy ugyanúgy néz ki napjainkban, ahogyan az 1940-es években történt első publikációjakor festett, tovább erősíti a jó megtartásáról alkotott képet.

Tipológiai besorolás és keltezés

A sisak Kirpičnikov II. típusába,¹³ vagy az úgynevezett Černaja Mogila típusba sorolható,¹⁴ amelyből több tucat Közép- és Kelet-európai leletet ismerünk. Jellegzetessége, hogy négy, általában rézötvözet lemezekkel bevont szegmensből épül fel, amelyeket felül egy csúcsos záróelem fed le. Az oldalsó szegmenseket gyakran négyszögletű rozetták díszítik, az elülső szegmenseket esetenként háromtagú díszítéssel látják el, míg a peremet a lánccsuklya rögzítése erősíti meg. A pécsi sisakot e csoport egyik jellegzetes, korai példányaként említi a szakirodalomban.

Mindemellett fontos megjegyezni, hogy e leletre kevésbé jellemzők a 10. század utolsó negyede és a 11. század eleje között általánossá váló formai jellegzetességek – azaz a felület aranyozása, rozetták, az egyes részek ezüstözése és a klasszikus négykaréjos sisakcsúcs. Ennek okán a múltban e formacsoport fiatalabb változataként értelmezték a tárgyat,¹⁵ ez azonban a legújabb munkák fényében valószínűtlennek tűnik. Egyet lehet érteni azzal a véleménnyel, hogy a sisak a Černaja Mogila típus korai fejlődési szakaszára tehető, és így a 9. század vége és 10. század eleje közé keltezhető.¹⁶

A 8–10. századi sisakok időrendje Kelet-Európában nem teljesen egyértelmű. A 8. század 2. és 3. harmadának sisakjai eleinte nyolc, később négy szegmensből álló sisakharangokkal rendelkeznek, amelyek széleit nagyobb félkör alakú bemetszések zárják. Ide tartoznak Stolbišče, Krasnodar és Bežta sisakleletei (4. ábra).¹⁷ A 9. században a sisaklemezek száma véglegesen 4-re csökken, és a széleit kisebb, szakaszosan tagolt karéjok díszítik – jellemző példák erre azok a sisakok, amelyek Moldavanskoje és Djurso környékéről kerültek elő.¹⁸ Ezt követően alakul ki az alacsony ívmagasságú karéjokkal folytatólagosan díszített peremkiképzés, amelyek a Černaja Mogila típusú szabványosított aranyozott sisakokban találhatók meg, míg a legrégebbi karéjos szélű példányok Karla Marksa, Manvelivka és Karanajevo lelőhelyekről származnak.¹⁹ A pécsi sisak peremkiképzése a kisebb karéjdíszítéshez (4. ábra: 2.) és a folytatólagos karéjdíszítéshez (4. ábra: 3–4.) áll a legközelebb. Utóbbihoz több aspektusában is kapcsolódik, például a szegmenseket öt szegecs köti össze, a szegmensek élei lapoltak. A lelet keltezése nem problémamentes. A djursói sisak az övveretek alapján legkorábban a 9. század közepére datálható.²⁰ A manvelivkai sisak szintén övveretekkel a 860–890-es

¹²WILLIAMS 2011: 236.

¹³KIRPIČNIKOV 1958; 1971; 2008; 2009

¹⁴PAPAKIN 2017; Uő. 2019; PAPA KIN et al. 2017

¹⁵NADOLSKI 1960: 104, 117

¹⁶FODOR 2018: 248; PAPA KIN et al. 2017; VÁGÓ 2015: 506.

¹⁷KAINOV 2017

¹⁸KAINOV et al. 2020

¹⁹ČURILOVA 1986; KAINOV et al. 2020; MAŽITOV 1981: 114–116, 61.17. ábra

²⁰O. V. Komar szóbeli közlése, vö. DMITRIJEV 2003: 204-5

évekre keltezhető, és hasonló korú lehet a karanajevói sisak is.²¹ Az első, a szegmensek közé beillesztett rézötvözet szalagokat tartalmazó sisakok Manvelivkából és Karanajevóból származnak; egy másik hasonlóan régi darab egy kétrészes sisakcsúcs a Sarskoje-dommból,²² amely kronológiailag közel állhat Moldavanskoje sisakleletéhez. A karéjos díszítettség sisakperemig történő folyamatos kifutása olyan jelenség, amely arra enged következtetni, hogy a pécsi sisak fiatalabb, mint a kisebb ívhosszú alcsoport, amelynek alapjai többé-kevésbé kör alakúak. A gulbišcei sisakból²³ kiindulva a sisakabroncsnak (vagyis a sisakperem megerősítésének) hiánya nem segít a keltezési lehetőségeken. Ez a karéjos szélű, az elülső szegmensen háromágú díszítőelemmel (tridenttel) ellátott sisakok közös jellemzője. Sajnálatos módon az orrvas hiányát sem lehet segítségül hívni, mint kronológiai besorolást segítő tényezőt.

Szerkezeti és díszítőelemek alapján a magyar sisak legnagyobb valószínűséggel a 9. század második felére és a 10. század elejére keltezhető, ahogy arra Papakin²⁴ és Gorelik is következtet.²⁵ A rézötvözet szalagokkal ellátott karéjok miatt nem valószínű, hogy a tárgy a 9. század első felében készült. A karéjokat alul követő kis félkör alakú kimetszések miatt szintúgy kizárható a 10. közepe vagy az annál későbbi keltezés. A fő probléma, amellyel szembesülünk, a viszonylag kis 9. századi korpusz mellett a 10. század első feléből származó Fekete sír típusú sisakok hiánya, amelyek összehasonlítási alapot képezhetnének. A sisak olyan terméknek tekinthető, amelyet a Fekete-tenger térsége (Észak-Kaukázus) és a Dél-Ural közötti régiók valamelyikében készítettek.²⁶ A tárgyaltdőszakban a sisak keletkezéséhez kapcsolható legvalószínűbb történeti háttér a magyarság 9. századi vándorlása és a Kárpát-medencei honfoglalás, amely mint folyamat a 850-es évektől a 10. század első évtizedéig tarthatott, és amely ezen időkeret utolsó két évtizedében csúcsosodik ki.²⁷ Nem mellékes hangsúlyozni, hogy az egyik közeli párhuzam, a mai ukrainai manvelivkai sisak is a magyarok tevékenységéhez kapcsolódik.²⁸ S. Kainov, akivel a sisakról konzultáltunk, a 9. század utolsó negyedére és a 10. század elejére történő keltezhetőséget valószínűsíti. A pécsi sisak tehát a Közép-Európában a késői morva horizonthoz kötődő Stromovka-sisakok²⁹ kelet-európai, korai magyar párja lehet.

Konklúzió

A pécsi sisak a fejtámla ritka példája, amely a közhiedelemmel ellentétben nem a 10. század kései szakaszára, hanem a magyar honfoglalás időszakára keltezhető. Legközelebbi párhuzama az ukrainai Manvelivkából származó sisak. A cikkben bemutatott szerkezeti részleteket a jövőbeli kutatások során a sisak nem vaskomponenseinek röntgen- és spektrometriai vizsgálatával lenne célszerű kiegészíteni. Nem kevésbé jelentős felfedezéseket lehetne tenni annak a helyszínnek az újrakutatásával, ahol a sisakot megtalálták.

²¹GOLUBJEV 2018: 393; KOMAR 2011: 67–9.

²²LEONTIJEV 1996: 121–122, Рис. 47.2

²³10. század 3. negyede. PUŠKINA 1996: 70, Kat. 684

²⁴PAPAKIN 2017; PAPAKIN 2019; PAPAKIN et al. 2017

²⁵GORELIK 2002: XI–14, 16. ábra

²⁶Ld. KIRPIČNIKOV 2009; PAPAKIN 2017; 2019; PAPAKIN et al. 2017

²⁷SZÓKE 2019, 273–5; TORMA–VESZPRÉMY 2008

²⁸ČURILOVA 1986; GORELIK 2017

²⁹Pl. MACHÁČEK et al. 2021: 160, 436–437, 440–441; PIETA 2015: 27–30.

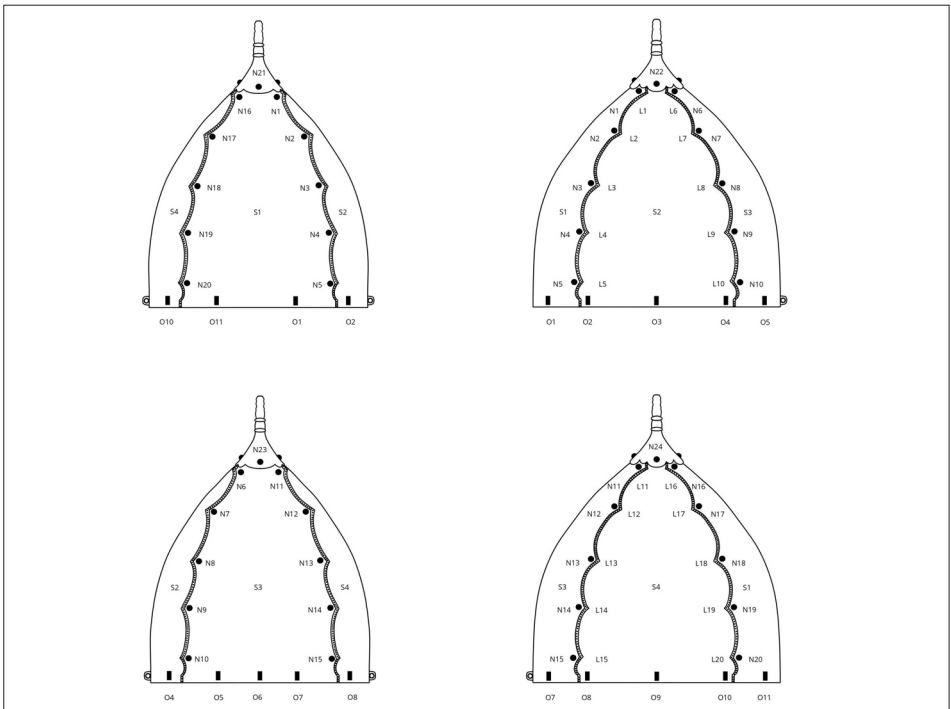
Köszönetnyilvánítás

A sisak újszerű dokumentálása nem valósulhatott volna meg számos ember elkötelezettsége nélkül. Első helyen említhetjük Mestellér Jánost (Foedus Orientalis Kulturális Egyesület), aki projektmenedzserként tevékenykedett és minden érintettel kommunikált. Köszönet illeti a pécsi Janus Pannonius Múzeumot és munkatársait: Haramza Márkot és kollégáit. A dokumentálás során készült fotogrammetriai 3D szkennelés a Pazirik Informatikai Kft. önzetlen munkája. Hálásak vagyunk Szergej Kainov szakmai tanácsaiért és Michal Havelka rajzaiért.

Irodalom

- ЧУРИЛОВА, Л. Н. 1986: Погребение с серебряной маской у села Манвеловки на Днепропетровщине // СА, № 4, 261–266.
- ДМИТРИЕВ, А. В. 2003: Могильник Дюрсо – эталонный памятник древностей V–IX вв. // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье эпоху средневековья IV–XIII века. Отв. ред. Т. Н. МАКАРОВА, С. А. ПЛЕТНЕВА, Москва, 200–206.
- FODOR I. 2018: Honfoglalás kori temető Jászberény határában. In: *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2017, 237–260.
- ГОЛУБЕВ, А. М. 2018: Хронология салтовских памятников Верхнего Подонцовья в контексте венгерской проблематики // III-й Международный мадярский симпозиум. Будапешт, 6–10 июня 2016 г., Budapest, 367–400.
- GORELIK, M. 2002: Arms and armour in South-Eastern Europe in the Second Half of the First Millenium AD. In: NICOLLE, DAVID (ed.). *Companion to Medieval Arms and Armour*, Woodbridge, 127–147.
- ГОРЕЛИК, М. В. 2017: Латная конница древних венгров // Археология евразийских степей, № 5. Отв. ред. И. Л. Измайлов, Казань, 272–9.
- GÓREWICZ, I. D. 2020: O broni Słowian. Na wojnie i w kulturze, Szczecin – Poznań.
- HEJDOVÁ, D. 1964: Přilba zvaná „svatováclavská“. In: *Sborník Národního muzea v Praze*, A 18, no. 1–2, 1–106.
- HOŠEK, J. – KOŠTA, J. – ŽÁKOVSKÝ, P. 2022: Ninth to mid-sixteenth century swords from the Czech Republic in their European context. Part II : Swords of medieval and early renaissance Europe as a technological and archaeological source, Praha – Brno.
- KAINOV, S. Y. 2017: The Helmet from Krasnodar Territory. In: MAKSYMUK, K. – KARAMIAN, G. (eds). *Crowns, hats, turbans and helmets The headgear in Iranian history volume I: Pre-Islamic Period*, Siedlce-Tehran, 255–261.
- КАИНОВ, С. Ю. – МЕНЬШИКОВ, М. Ю. – РУКАВИШНИКОВА, И. В. 2020: Шлем из комплекса 3 могильника у хутора им. Карла Маркса // Древние памятники, культуры и прогресс. *A caelo usque ad centrum. A potentia ad actum. Ad honores*, Москва, 200–211.
- KALMÁR, J. 1942: Pécsi sisak a honfoglalás kori időből. In: *Pécs szabad királyi város Majorossy Imre Múzeumának Értesítő*, 22–29.
- KALMÁR, J. 1965: Népvándorláskori sisakok. In: *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964*, Pécs, 73–93.
- KALMÁR, J. 1971: Régi magyar fegyverek, Budapest.
- КИРПИЧНИКОВ, А. Н. 1958: Русские шлемы X—XIII вв. // СА, № 4, 47–69.
- КИРПИЧНИКОВ, А. Н. 1971: Древнерусское оружие: Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX—XIII вв., АН СССР, Москва.
- КИРПИЧНИКОВ, А. Н. 2008: Восстановленная антикварная воинская редкость. Новые наблюдения о раннесредневековых золочёных шлемах // *Дньєслово: Збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя*. Відп. ред. Гліб Івакін, Київ, 67–75.
- КИРПИЧНИКОВ, А. Н. 2009: Раннесредневековые золоченые шлемы. Новые находки и наблюдения, Санкт-Петербург.
- KISS A. 1983: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1., Budapest.

- КОМАР, А. В. 2011: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований // АДГУ, Вип. 7. Мадьяри у Середньому Подніпров'ї, 21-78.
- КОВАЛЕНКО, Е. С. et al. 2020: Рентгеновская, синхротронная и нейтронная визуализация металлических артефактов из кургана Черная Могила // Российские нанотехнологии, том 15, № 5, 56–68.
- KOVÁCS, L. 2000: 15.05.06 Helm. In: WIECZOREK, ALFRIED – HINZ, HANS-MARTIN (eds.). Europas Mitte um 1000, Katalog, Stuttgart, 340-341.
- ЛЕОНТЬЕВ, А. Е. 1996: Археология мери. К предыстории Северо-Восточной Руси // Археология эпохи великого переселения народов и раннего средневековья. Выпуск 4, Москва.
- MACHÁČEK, J. – BALCÁRKOVÁ, A. – DRESLER, P. – PŘICHYSTALOVÁ, R. – PRIŠŤÁKOVÁ, M. 2021: Břeclav – Pohansko X. Sídlní areál na Severovýchodním předhradí. Archeologické výzkumy v letech 2008-2016, Brno.
- МАЖИТОВ, Н. А. 1981: Курганы Южного Урала VIII-XII вв., Москва.
- NADOLSKI, A. 1954: Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI, XII wieku, Łódź.
- NADOLSKI, A. 1960: Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu wielkopolskiego. In: Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna 5, 99–124.
- NAGY E. 2000: A pécsi sisak. In: Pécsi szemle 3, 2-3.
- NICOLLE, D. 1999: Arms and Armour of the Crusading Era, 1050-1350. Western Europe and the Crusader States, London – Mechanicsburg.
- NICOLLE, D. 2002: Warriors and Their Weapons Around the Time of the Crusades: Relationships Between Byzantium, the West and the Islamic World, Aldershot.
- ПАПАКІН, А. 2017: Шоломи у контексті східних контактів Русі та Польщі (X–початок XI ст.) // Історія давньої зброї. Дослідження 2016. Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко et al., Київ, 351–366.
- ПАРАКІН, А. 2019: Importy czy łupy z Rusi? Problem pochodzenia „wielkopolskich” hełmów X – początku XI wieku. In: NAGIRNYI, V. – PUDŁOCKI, T. (eds). Rus' and Poland (10th–14th centuries). Publication from the 9th International Scientific Conference, Przemyśl, 5th–8th December, 2018, Kraków, 55–68.
- ПАПАКІН, А. – БЕЗКОРОВАЙНА, Ю. – ПРОКОПЕНКО, В. 2017: Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження // Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. праць. Випуск 2. Відп. ред. Б. К. Патриляк, Київ, 45–56.
- PETKES, ZS. 2016: A honfoglaló magyarság fegyverzete. In: Rubicon 27. évf. 7. sz., 44-49.
- PIETA, K. 2015: Včasnostredoveké mocenské centrum Bojná – výskumy v rokoch 2007–2013. In: PIETA, K. – ROBAK, Z. (eds.). Bojná 2 – Nové výsledky výskumov včasnostredovekých hradísk, Nitra, 9–49.
- Poklewska-Kozieli, M. – Sikora, M. 2018: Szyszak z Gieczy — szczegółowa inwentaryzacja obiektu i stan badań / Helmet (szyszak) from Giecz. A Detailed Inventory and the State of Research. In: SANKIEWICZ, P. – WYRWA, A. M. (eds). Broń drzewcowa i uzbrojenie ochronne z Ostrowa Lednickiego, Gieczy i Grzybowa, Lednica, 109-122.
- ПУШКИНА, Т. А. 1996: Путь из варяг в греки и из грек... Каталог выставки, Москва.
- SZÓKE, B. M. 2019: A Karoling-kor Pannóniában, Budapest.
- THIEDECKE, ARENDSE – THIEDECKE, JOHNNY 2003: De danske vikinger: Samfund, kongemagt og togter ca. 700–1050, Valby.
- TORMA, B. G. – VESZPRÉMY, L. 2008: Egy elfeledett diadal – a 907. évi pozsonyi csata, Budapest.
- VÁGÓ, Á. 2015: A Kárpát-medence ősi kincsei – A kőkortól a honfoglalásig, Budapest.
- WILLIAMS, ALAN 2011: Metalurške značilnosti poznosrednjeveških oklepov iz srednje Evrope. In: LAZAR, T. – NABERGOJ, T. – JERIN, B. (eds). Vitez, dama iz zmaj. Dediščina srednjeveških bojevnikov na Slovenskem 1: Razprave, Ljubljana, 233–247.

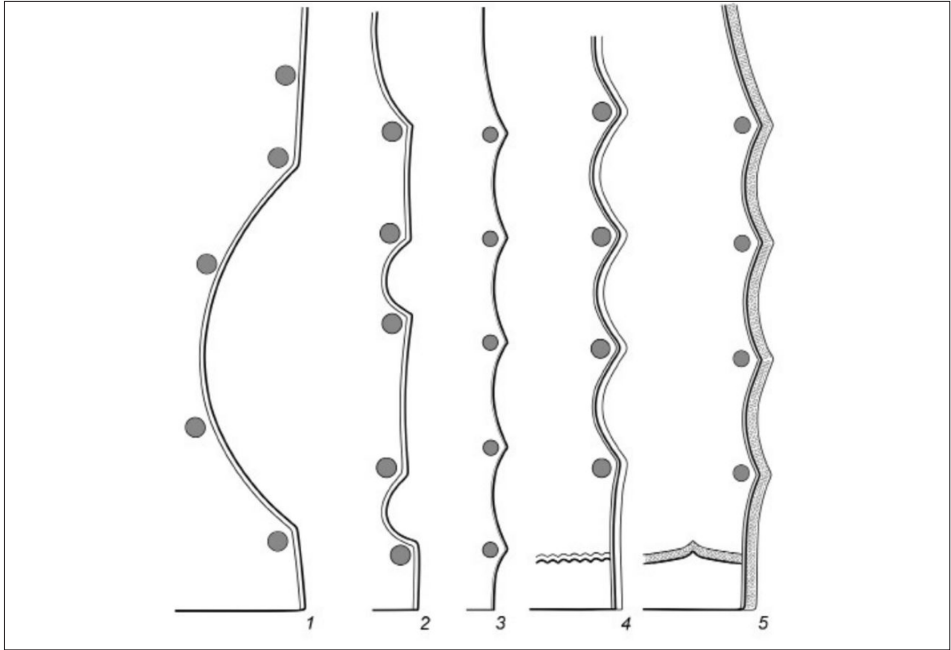
1. ábra: A pécsi sisak³⁰2. ábra: Sematikus rajz a pécsi sisak négy oldaláról és mérési pontjairól³¹

³⁰A sisak 3D fotóállománya az alábbi linken érhető el: <https://sketchfab.com/3d-models/pecsi-sisak-pecs-helmet-21993833a15f4b97830109f49d4df4be> (megtekintés: 2022. 03. 11.)

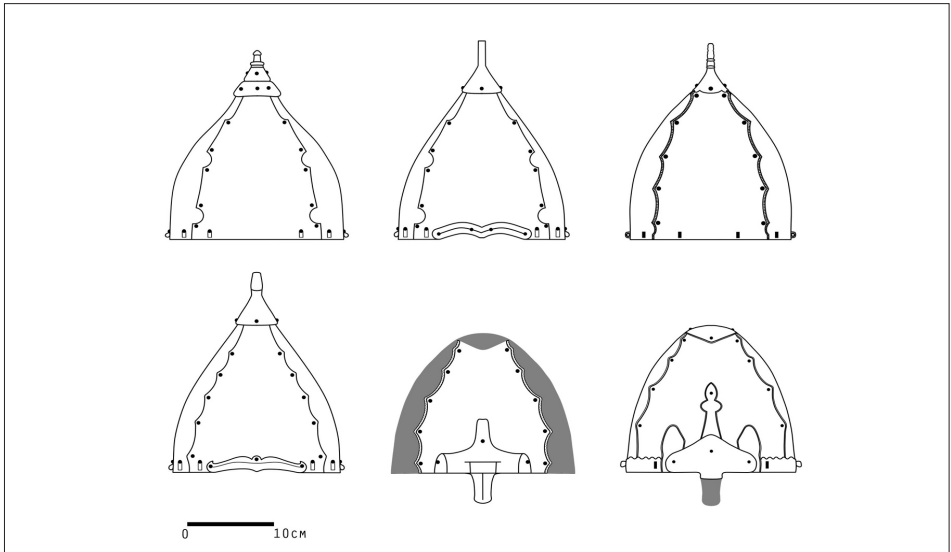
³¹A metrikus adatok összefoglalásához ld. a 1–2. táblázatot.

3. ábra: Részletfotók a pécsi sisakról: a) sisakcsúcs, b) sisakcsúcs belső fotója, c) sisakláncot tartó drót rögzítésére szolgáló hurkos fejű szegecs a sisak peremén, d) sisaklemezek illesztése a sisak belsejében

4. ábra: A sisaklemezek széleinek formai fejlődése, 8–10. század, a Fekete-tenger partvidéke: 1) 8. század 2–4. negyede (Stolbišče, Krasnodar, Bežta). 2) 9. század 1–2. harmada (Moldavanskoje, Djurso). 3) 9. század (Karla Marksa). 4) 9. század 1–2. harmada (Manvelivka). 5) 10. század 4. negyede és 11. század 1. negyede (Černaja Mogila típus aranyszínezett változata). (KAINOV et al. 2020: Рис. 7.)

5. ábra: A pécsi sisak és legközelebbi párhuzamai a 9. századból. Balról jobbra: Moldavanskoje, Djurso, Pécs, Karla Marksa, Karanajevo, Manvelivka. (Michal Havelka)

1. táblázat: A lemezeket záró szegecses metrikus adatai

Szegecses átmérője		Szegecses közti távolság	
N1	5,72	N1 – N2	37,75
N2	4,56	N2 – N3	41,85
N3	5,17	N3 – N4	41
N4	5,94	N4 – N5	40
N5	6,22	N6 – N7	38
N6	- (hiány)	N7 – N8	41,47
N7	- (nem mérhető)	N8 – N9	40,94
N8	4,9	N9 – N10	38
N9	6,13	N11 – N12	38,61
N10	- (nem mérhető)	N12 – N13	42,23
N11	4,22	N13 – N14	41
N12	4,2	N14 – N15	42
N13	5,43	N16 – N17	38
N14	6,06	N17 – N18	38
N15	5,81	N18 - N19	42,59
N16	4,51	N19 – N20	41
N17	ca. 5	N21 – N22	31,54
N18	- (nem mérhető)	N22 – N23	32,64
N19	6,5	N23 – N24	30,28
N20	5,12	N24 – N21	30,3
N21	4,53	N21 – N23	44,1
N22	4	N22 – N24	45,95

2. táblázat: A láncgallért tartó hurkos fejű szegecses metrikus adatai

Szegecses átmérője		Szegecses közti távolság	
O1	7,62; 1,75	O1 – O2	- (nem mérhető)
O2	- (hiány)	O2 – O3	- (nem mérhető)
O3	12,09; 5,63	O1 – O3	113,64
O4	9,53; 6,21	O4 – O5	57,21
O5	- (hiány)	O5 – O6	ca. 65
O6	9,74; 5,65	O6 – O7	64,7
O7	8,87; 3,5	O7 – O8	64,28
O8	8,14; 2,8	O9 – O10	63,22
O9	- (nem mért)	O10 – O11	41,69
O10	- (hiány)	O11 – O1	101,84
O11	- (hiány)		

A „himesházi” kard

HARAMZA MÁRK

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály, 7621 Pécs, Káptalan utca 5. email: haramza.mark@jpm.hu

Rezümé: 2021 tavaszán egy kétélű egyenes kard került a Janus Pannonius Múzeumba. Bár a lelet Himesházáról került elő, eredeti lelőhelye és leletkontextusa ismeretlen. A sajátos markolatgombbal ellátott fegyver bizonytalan eredete indokoltta tette a tárgy behatóbb vizsgálatát. Formai jellegzetességei és metrikus adatai alapján Alfred Geibig 4. pengetípusába sorolható, legközelebbi ismert párhuzama egy Budapest környéki berakásos szörványlelet, ami alapján a fegyver a 10. század végére – 11. századra keltezhető.

Kulcsszavak: kétélű kard, spatha, fegyvertörténet, tipológia, Himesháza

The Sword from Himesháza.

Summary: In the spring of 2021, a double-edged straight sword was placed in the Janus Pannonius Museum. Although the find was found in Himesháza, its original location and find context are unknown. Due to the uncertain origin of the double-edged straight sword with a special pommel, a more in-depth examination of the object was necessary. Based on its formal features and metric data, it can be classified as Geibig's 4th blade type, and the closest known analogy is a stray find in the vicinity of Budapest, thus the weapon can be dated to the end of the 10th century – 11th century.

Keywords: double-edge sword, spatha, history of weapons, typology, Himesháza

Bevezetés

Baranya megye kardjainak történetét gyakran övezik megválaszolatlan kérdések. A pécs-magyarüregi és Szigetvár környékéről származó kétélű kardokat 2001-ben egy kiállításról lopták el ismeretlen tettesek.¹ A pécsi sisak is csupán annak köszönhető megmenekülését, hogy a kiállításon másolata került bemutatásra és vált a műkincsrablók áldozatává. A Himesházáról előkerült, valójában ismeretlen lelőhelyről származó kard története a fentiek fordítottja. (1. ábra)

Papp Sándor himesházi lakos egy érdi vashulladék-gyűjtőtől szerezte a fegyvert motoralkatrészért cserébe. Később a leletről és elhelyezhetőségéről közösségi fórumokon tájékozódott, és a tárgy megvételére irányuló ajánlatok ellenére odaajándékozta a Janus Pannonius Múzeumnak.² A jó megtartású fegyverlelet minden bizonnyal földből került elő, ami után pengéjét és szerelékeit amatőr restaurálási kísérletekkel jelentősen módosították: a penge feltehetően korróziótól egyenetlen éleit, valamint a szerelékek illesztésénél a pengetövet és a markolatúskét leköszörülték, a pengevájatot töltőanyaggal, majd az egész leletet fémlakkal vonták be. (2. ábra) Mindez nemcsak a fegyver

¹Kereszténység és államiság Baranyában, Pécsvárad, 2001. Bővebben az említett kardokról: Kiss 1983: 259–260, 429: 121. tábla

²A Janus Pannonius Múzeum nevében itt is szeretnénk köszönetet mondani Papp Sándornak, aki a fegyver beszolgáltatásával lehetővé tette annak vizsgálatát és kiállításban való szerepeltetését.

vizsgálatának szabott határokat, de eredetiségével kapcsolatban is kétségeket ébresztett, és a lelet behatóbb vizsgálatát tette szükségessé.³

Szúró-vágó fegyverek klasszifikációja

A középkori fegyverzet kutatásában nélkülözhetetlen szerep jut a tipológiai rendszereknek. Ez többek között annak is betudható, hogy a korszakból nem áll rendelkezésünkre kellő mennyiségű írásos feljegyzés, amely alapján a fegyverek visszavezethetők szűkebb idő-intervallumokra és régiókra, ezen belül műhelyekre, vagy a fegyver esetleges rendszeresítésének főbb helyeire. Ennek nyomon követése a fegyver alaki-technológiai sajátosságain, ornamentikáján, valamint a ritkább esetben előforduló berakásokon és feliratokon, mint mesterjegyeken keresztül lehetséges.⁴

Az európai régészetben a 9–10. századi fegyvereket illetően más fegyverfajták mellett komoly hagyománya van az egyenes kardok klasszifikációjának is. A teljesség igénye nélkül, áttekintve a kardok tipológiai rendszerezésének történetét,⁵ láthatjuk, hogy alaki jellegzetességeinek tudományos megfigyelése egészen a 19. század közepére vezethető vissza. Komolyabb, máig ható visszhangot keltett Jan Petersen tanulmánya,⁶ amelynek jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy száz év után is az egyik, ha nem a leggyakrabban használt tipológiai rendszer, amelyet 8–11. századi európai kardok azonosítására alkalmaznak, mindemellett közvetlenül vagy közvetve alapját képi a legtöbb kardtipológiai rendszernek is.⁷

A 20. század második felében született tudományos feldolgozások gyakran vizsgálják e megközelítésből a kardokat.⁸ E munkák közül jelen kérdéskör vonatkozásában kiemelhető Alfred Geibig monográfiája, amely több ízben is hasonlítható Petersenhez.⁹ A munka forrásanyagát tekintve lokális – a Petersen-tipológia alapját képző norvég leletanyagot kiegészíti a német fegyverleletekkel – ugyanakkor metodikailag általános törvényszerűségeket, rendszerező elveket fogalmaz meg, így más területek fegyveranyagára is alkalmazható. Mindemellett kapcsolódik egy másik – mondhatni – legnépszerűbb

³A fegyver eredetiségének és készítéstechnikájának archeometriai módszerekkel történő meghatározása folyamatban van. A vizsgálatok az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11) projekt keretében folynak. A kutatás eddigi eredményeiről ld. ZÁGORHIDI et al. 2021; TÓTH et al. 2021. A tárgy szakszerű restaurálásért köszönet illeti az Ásatárs Kft. munkatársait.

⁴A kardtipológiai rendszerek összefoglalásához bővebben ld. HARAMZA 2019: 74–78.

⁵A közelmúltban napvilágot látott kardokkal foglalkozó tanulmányokban több helyen található általános áttekintést a kardok klasszifikációjának kutatástörténetéről. A témában megjelent legújabb munkák: Fedir Androschuk: *Meči vikingov*. Kiev, 2013.; Lena Thålin Bergman – Birgit Arrhenius: *Excavations at Helgö XV: Weapon Investigations, Helgö & the Swedish Hinterland*. 2005.; Jiří Košta – Jiří Hošek: *Early Medieval Swords from Mikulčice*. Brno, 2014.; Stefan Mäder: *Stähle, Steine und Schlangen: zur Kultur- und Technikgeschichte von Schwertklingen des frühen Mittelalters*. Denzlingen, 2009.; Anne Pedersen: *Dead Warriors in Living Memory: a Study of Weapon and Equestrian Burials in Viking-age Denmark*. AD 800–1000, Copenhagen, 2014.; Valeri Jotov: *The Viking in the Balkans*, Varna, 2003.; Alan Williams: *The Sword and the Crucible: A History of the Metallurgy of European Swords up to the 16th Century*. Leiden, 2012.

⁶PETERSEN 1919

⁷KOŠTA–HOŠEK 2014. 29.

⁸G. C. Dunning és V. I. Evison *The place of Westminster Sword* (1961), F. Stein *Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland* (1967), W. Menghin *Neue Inschriftenschwerter in Süddeutschland und die Chronologie karolingischer Spaten auf dem Kontinent* (1980), M. Müller-Wille *Zwei karolingischer Schwerter aus Mittelnorwegen* (1982), S. H. Nordhagen *Sverd* (1972)

⁹GEIBIG 1991.

rendszer metodikájához: az Ewart Oakeshott által preferált pengecsoportosítás szintén a klasszifikáció alapját jelenti.¹⁰ Geibig összesen 14 pengetípust különített el a 8–12. században előforduló kardok esetében.¹¹ A markolatszerelékeknél kombinációstípusokba rendezte az egyes elemek „háromdimenziós” képét: vagyis a markolatvégeket illetve markolatgombokat valamint az ellenzőket elülső, oldalsó és felülnézetből is vizsgálta (*Seitenansicht, Schmalseitenansicht, Aufsicht*).¹² Geibig erőssége, hogy saját tipológiai rendszerét igyekezett összevetni az eddigi rendszerek kategóriáival is.¹³

Szintén Geibignél vált gyakorlattá a penge technológiai tulajdonságainak és díszítőmotívumainak feltérképezése is, továbbá a fegyverek metrikus vizsgálatai alapján történő kategóriák – így például a pengetípusok hosszúsági mérethatárainak – létrehozása.

A kardtipológia tudománytörténeti fejlődésének szemmel látható mérföldkövei Jan Petersen, Ewart Oakeshott és Alfred Geibig rendszerei, amelyek mentén a markolatszerelék- és morfológia-alapú klasszifikációtól eljutunk a fegyver egészét szemlélő és az alaki jellemzők mellett a technológiai és funkcionális sajátosságokat is figyelembe vevő rendszerezési elvekig.

A „himesházi” kard formai jellegzetességei

A Himesházán előkerült fegyver eredetiségével kapcsolatos gyanakvást tovább erősítheti a markolatvégződés egyedi kialakítása. (5. ábra) A markolattető két részét nemcsak összezegecselték, de a felső ellenző végeit a gomb széleire hajlították.¹⁴ (6. ábra) Ez a technológiai megoldás leginkább a Petersen G-típusú kardokhoz áll közel, ugyanakkor teljes egyértelműséggel nem sorolható ebbe a formacsoportba.¹⁵ (7. ábra) A gomb alakja ugyanis lekerekített trapéz, amelynek a felső végződéstől induló oldalvonalai homorúan íveltek, alapvonala egyenes. Némileg hasonló kialakítás figyelhető meg a Petersen S-típusú egyszerűsített utánzatoknál is.¹⁶ Geibig tipológiai rendszerében a 10-es kombinációs típussal hozható leginkább kapcsolatba.¹⁷ A pengében hosszan elhúzóódó pengevéjat látható mindkét oldalt, méretei alapján Geibig 4-es pengetípusába sorolható.

A fegyver legközelebbi párhuzama Kovács László közléséből ismert, amelyben többek között említést tesz egy Budapest környékéről származó, hasonló formai adottságokkal és paraméterekkel rendelkező 11. századra datált kardról.¹⁸ (8. ábra) Az összevethető méretadatokat az 1. táblázat foglalja össze.

A több ponton tapasztalható metrikus egyezés mellett némileg eltérést mutat a markolatvas hossza. A penge hossza (ezáltal a teljes hossz) a budapesti lelet töredékessége miatt, a keresztvas hossza a himesházi kard visszaköszörültsége miatt nem alkalmas az összehasonlításra. Utóbbi ok miatt a pengevastagság értékét is fenntartásokkal kell kezelnünk.

¹⁰OAKESHOTT 1999

¹¹GEIBIG 1991: 85–86.

¹²Uo. 21–82.

¹³Uo. 89–90.

¹⁴Nevezéktanról bővebben: KOŠTA–HOŠEK 2014: 58; HARAMZA 2017: 104.

¹⁵PETERSEN 1919: 84–89.

¹⁶PETERSEN 1919: 146, 148.

¹⁷GEIBIG 1991: 36–38.

¹⁸Budapesti Történeti Múzeum, Kovács László közlése szerint leltározatlan. KOVÁCS 1994–1995: 159, 168: 10. kép, 1.

1. táblázat: A Budapest környéki és a "himesházi" kard méretadatai

<i>Tulajdonságok</i>	<i>Budapest környéki kard</i>	<i>„himesházi” kard</i>
markolatgomb szélessége	7,4 cm	7,9 cm
markolatgomb magassága	3,6 cm	3,6 cm
markolatgomb vastagsága	2,1 cm	2,1 cm
markolatvas hossza	9,5 cm	11 cm
keresztvas szélessége	1 cm	1 cm
penge szélessége	5 cm	5 cm
penge vastagsága	0,55 cm	0,48 cm
pengevájat szélessége	2,2 cm	2,5 cm

Konklúzió

A Geibig 4-es pengetípus keltezhetősége átfedést mutat az analógiával: a 10. század második felében válhatták a nyújtottabb hegyszakasszal kialakított pengék a korábbi típusokat. Ugyanakkor épp e típus felső keltezési határa tisztázatlan, és hasonló a helyzet az alapvetően 10. századra és 11. század elejére datálható 10-es kombinációs típus időrendi határaival is.¹⁹ A visszaköszörültség miatt szintén nem egyértelmű a hegy eredeti kialakítása.

Identitásának bővebb meghatározásában szerepet játszhat a Budapest környéki kard pengéjén fellelhető felirattöredék („...BER...”),²⁰ amely nagy valószínűséggel egy Ulfberht-variáns része, és amely korabeli fegyverforgalom aspektusából is érdekes kérdéssé teszi e tárgyakat.

Összességében tehát a fegyver formai jellegzetességei és metrikus adatai alapján a 10. század végére – 11. századra keltezhető, ugyanakkor az eredetiségével kapcsolatos kételyeket a folyamatban lévő archeometriai vizsgálatok oszlatják el, vagy igazolhatják be.

¹⁹GEIBIG 1991: 140–154.

²⁰KOVÁCS 1994–1995: 159.

Irodalom

- GEIBIG, A. 1991: Beiträge zur morphologischen Entwicklung des Schwertes im Mittelalter. - Eine Analyse des Fundmaterials vom ausgehenden 8. bis zum 12. Jahrhundert aus Sammlungen der Bundesrepublik Deutschland. Neumünster, 1991.
- HARAMZA M. 2017: Vlfberht – Egy kardfelirat eredete és technológiája. - *Micae Medieuales* 6 (2017) 103–117.
- HARAMZA M. 2019: A 9–10. századi Kárpát-medencei szablyák archeometallurgiai és hadtörténeti vonatkozása. - Doktori disszertáció, PPKE-BTK, Budapest, 2019.
- KISS A. 1983: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. - Budapest, 1983.
- KOŠTA, J. – HOŠEK, J. 2014: Early Medieval Swords from Mikulčice. - Brno, 2014.
- KOVÁCS L. 1994–1995: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század második feléből. - *Communicationes Archaeologicae Hungariae* (1994–1995) 153–189.
- OAKESHOTT, E. 1999: *The Archaeology of Weapons. - Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry.* Woodbridge, 1999. (első kiadás: 1960)
- PETERSEN, J. 1919: *De Norske Vikingsverd.* - Christiania (Oslo)
- TÓTH B. – HARAMZA M. – TÖRÖK B. 2021: Metallographic examinations of double-edged swords from the 10th century Carpathian Basin – Preliminary Results. - In: 27th Annual Meeting of European Association of Archaeologists (Kiel Virtual, 2021). Ed.: KLEINOVÁ, K. Prague 2021, 101.
- ZÁGORHIDI CZIGÁNY B. – LANGÓ P. – KATONA Cs. – HARANGI F. 2021: Research of double edged sword from the 10th-century Carpathian Basin. Results and perspectives. - In: 27th Annual Meeting of European Association of Archaeologists (Kiel Virtual, 2021). Ed.: KLEINOVÁ, K. Prague 2021, 100–101.

1. ábra: A „himesházi” kard restaurált állapotban (JPM)

2. ábra: Részletfotó a fegyver múzeumba kerülése előtti állapotáról, valamint a pengén, a markolattüskén és a szerelékeken megfigyelhető kőszőrülés nyomairól és modern bevonatokról (JPM)

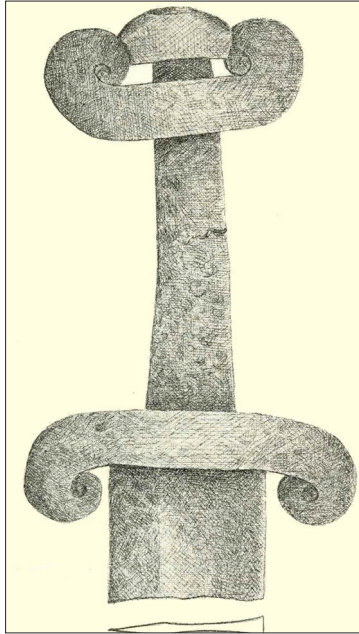
3. ábra: Visszakőszőrült hegy és élek (JPM)

4. ábra: A kard markolata (JPM)

5. ábra: A markolatgomb szerkezete (JPM)

6. ábra: Petersen G-típusú kardmarkolat
(PETERSEN 1919: 85: Fig. 74.)

7. ábra: A Budapest környékéről előkerült szórványelet
(KOVÁCS 1994–1995:168: 10. kép, 1.)

Az utolsó mecseki üveghuta Hosszúhetény – Pusztabányán. Előzetes közlemény

GALLINA ZSOLT – GULYÁS GYÖNGYI

Ásatárs Kft, H-6000 Kecskemét, Külterület 0161/3. hrsz.
e-mail: gallinazsolt@gmail.com, ggyongyi77@gmail.com

Resümé: Az üvegművesség egykoron virágzó manufakturális iparág volt hazánkban, ami különösen a török kiűzését követően, a 17. század végétől lendült fel. A 18. században szinte minden, erdőben bővelkedő, középhegységi, dombvidéki tájon létesült üveghuta. A Kelet-Mecsekben a 17. század legvégétől a 19. század elejéig négy műhelyben készítettek üveget. A pusztabányai üvegműves műhely 1784 és 1805 között működött. A Hosszúhetény–Pusztabányán létesült kora újkorai üveghuta a régészet és az ipartörténet határmezsgyéjén áll, de az üveggyártás formája, technológiája és egész szervezete korábbi századokból eredeztethető. Írásunk központi témája, az üveggyártás „lelke”, a Pusztabányán feltárt üvegcsűr bemutatása, rekonstruálása, továbbá a közelében megkutatott hutamester házának előzetes közlése.

Kulcsszavak: kora újkor, üvegművesség, üveghuta, hutamester háza

The last glassblowing workshop in the Mecsek Mountains at Hosszúhetény – Pusztabánya. Preliminary results.

Summary: Glassmaking was once a flourishing industry in Hungary, which mainly developed after driving out the Ottomans from Hungary from the end of the 17th century. On almost all uplands abound with forests, glassmaking workshops were established in the 18th century. In the eastern part of the Mecsek Mountains, four workshops had produced glass from the end of the 17th century until the beginning of the 19th century. From these, the one at Pusztabánya was the last, which operated from 1784 to 1805. Since the glassmaking workshop at Hosszúhetény–Pusztabánya operated in the Early Modern Age, it is at the boundary of archaeology and industrial history. However, the characteristics of glassmaking, its technology and organisation originate from earlier centuries. The aim of this paper is to describe and reconstruct the “soul” of glassmaking, the glasshouse.

Keywords: early modern age, glasswork, glass furnace, house of the glass master

A késő középkori-kora újkorai üveggyártás rövid története

Az antik eredetű, de a korai középkorban kiteljesedő mediterrán vagy déli típusú, vagy más néven velencei-muránói típusú üveggyártás az ősbibb ún. nátrium üvegeket állított elő. Ez az üvegtípus tartósabb és változatosan formálható, de törékeny. Csúcspontja az ún. muránói üveg.¹ Olvasztó, frittáló és hűtökemence részei vertikálisan, azaz függőlegesen tagoltak. Ilyen kemencét mutat be Georgius Agricola híres 1556-os műve (*I. ábra*).²

¹CSIFFÁRY 2006: 16–19.

²AGRICOLA 577.

Ezzel a technológiával párhuzamosan létezett a középkorban, a már 8-9. századtól adatolható,³ nyugati eredetű, északi típusú üvegyártás, az ún. *Waldglas* (erdei üveg). Legismertebb képviselője az ún. cseh kristály. A horizontális tagolású kemencékben itt ún. káliüveget készítettek. Ez az üveg tisztább és fehérebb, de nehezebben olvad, mint a nátriumüveg és kevésbé formálható. Tapasztalati úton számos adalékot és eltérő technikákat is alkalmaztak, így különböző színeket és üveginőségeket nyertek. Az ehhez szükséges hamuzsír a nagy bükkerdőkből szerezték a kontinens belső, északi részein. A nehezebben olvadó nátriumüvegnél a könnyebb olvadás végett sokszor a hamuzsír helyett szódát alkalmaztak.⁴ G. Agricola fentebb idézett műve a déli típusú mellett az északi kemencét is bemutatja (2. ábra).⁵

Közös a két alapvető technológiában a tűzmeosztás elve, azaz törekvés a tűzterében keletkező hő minél hatékonyabb felhasználásra.⁶

A 17-19. századi üvegyiparunkat szoros szálak fűzték az északi típusú német-cseh üvegművességhez, elsősorban az onnan érkező mesterek révén, melyet a Kelet-Mecsek vidéki üveghuták esetében is jól megfigyelhetünk.

Az erdei üveg gyártásának menete

Az alábbi fejezetben röviden összefoglaljuk az újkori erdővidéki üvegyártás menetét. E hutákban káliüveget készítettek, ami kovasav és alkáliák vegyülete. Az üvegtüztéshez kvarchomok az alapanyag (korabeli szóhasználattal: békasó), bükkfa hamujából főzött hamuzsír a folyósító anyag (kálium karbonát, az ún. "szalajka") és mész, mint stabilizáló vagy szilárdító szükséges. A kvarchomok készítéséhez nagy mennyiségű vízre volt szükség, ezért is a hutákat folyóvíz közelében létesítették.

A fenti alapanyagokat különféle fémoxidokkal (vas, réz, urán, króm, kobalt), kénes vegyületekkel színezték vagy éppen a homokban található vasoxidtól zölds árnyalatú üveget színtelenítették (salétrom, mangán, arzén, ólom, nikkel). A konyhasó és a salétrom hozzáadásával a massa olvadáspontját csökkentették és tisztították azt. A korabeli, fatüzelésű hutákban három fázis ment végbe, az ún. frittálás, az olvasztás és a visszahűtés. Az üvegyártás első fázisában összekeverték a porrá őrölt alapanyagokat és nagy olvasztótégelyekben kb. 800–1000°C-on összeolvasztották, frittálták az égető vagy kalcináló kemencében. Ezután az elegyet törőmalomban összeúzták, őrölték. Ezt követően 1200–1400°C-on tovább olvasztották az elegyet, melyhez derítóadalékot adtak, majd többször megtisztították a salaktól. E fázisokban az összeolvadalt alapanyagok átlátszó üveggé alakultak át. A három fázis elvileg három különböző kemencében ment végbe.⁷

Ez után következett az üvegedény előállítás, melyet fűvással vagy öntéssel értek el.⁸ A 17–19. századi magyar műhelyekben készült üvegek a fűvott stílus jegyeit viselték magukon. A szabadon fűvás mellett alkalmazták a formába fűvás technikáját is, ami nem csak módszer, hanem díszítőmód is volt. Az öblösüveg – vagy más néven üreges üveg – készítésénél a fűvomester fém üvegfűvő pipa segítségével készítette el a tárgyakat. Az olvadékba mártott pipából az üvegmasszát kő- vagy agyagformába fújta, melybe elnyer-

³Bár a források szerint mind a nátron, mind a káliumüveg készítésének technikáját már ismerték az ókorban (CSIFFÁRY 2006: 18).

⁴CSIFFÁRY 2006: 16–19.

⁵AGRICOLA 575–576.

⁶CHARLESTON 1978: 9–33.

⁷CSIFFÁRY 2006: 11–12, LANG 2008: 15–17, VERES 1989: 29–30.

⁸CSIFFÁRY 2006: 13–14.

te végleges formáját az edény, felvéve a fűvóforma belső oldalának formáját, mely lehetett sima vagy hosszanti irányba bordázott is. A fűvóforma szétnyitása után az edény száját fogó segítségével alakították ki és vágták le a pipáról. Ezt követően a még meleg üvegtárgyat temperáló vagy hűtökemencébe lassan hűtötték le, hogy ne maradjon bennük feszültség, ne repedjenek meg.⁹

A síküveget, ablaküvegeket úgy készítették, hogy a fűvott üveget szétvágás után kite-
rítették és előmelegített hengerekkel kilapították, végül feldarabolták. A táblaüvegnyújtó kemencék a 18. századtól egyre szélesebb körben terjedtek el hazánkban. A fenti kemencék valamelyikét vagy egy másikat használtak a fa szárítására, agyagformák vagy olvasztótégelyek készítésére.

A fenti folyamatok tetemes mennyiségű fa eltüzelését kívánták, melynek következtében az üvegcsűrök körül az erdők néhány évtized alatt kipusztultak, ezért mindig új helyre települtek.¹⁰ Ez történt a Kelet-Mecsek rengetegeiben is.

Üvegművesség a Kelet-Mecsekben

A Hosszúhetény–Pusztabányán létesült kora újkori üveghuta a régészet és az ipartörténet határmezsgyéjén áll. Bár az üzem működése már a régészeti határvonal (1711) után történt, de az üvegyártás ezen formája, technológiája és egész szervezete még korábbi századokból eredeztethető.

Az üvegművesség egykoron virágzó manufakturális iparág volt hazánkban, ami különösen a török kiűzését követően, a 17. század végétől lendült fel. A 18. században szinte minden, erdőben bővelkedő, középhegységi, dombvidéki tájon létesült üveghuta.¹¹ Technológiájuk és termékeik tekintetében 17–19. századi üvegcsűrjeink a késő középkori - kora újkori német-cseh üvegműveléssel álltak szoros kapcsolatban. A virágzásnak indult üvegiparunk megőrizte a fűvott stílus dominanciáját, sajátos magyar stíluselemekkel, motívumkinccsel gazdagítva azt. Ekkor terjedt el szélesebb társadalmi körben az ablaküveg és a mindennapi használatra szánt ún. öblösüveg, rusztikus üveg vagy más néven „parasztüveg”.¹² A Kelet-Mecsek hegyei között több mint száz éven keresztül folyt az üvegyártás. A Kelet-Mecsek vidéki üveghuták jelentőségére utal, hogy termékei a Dél-Dunántúlon kívül Szlavóniában és a Dél-Alföldön is megjelentek.¹³

A Kelet-Mecsekben a 17. század legvégétől a 19. század elejéig négy műhelyben készítettek üveget. A német Gassteiger-Adler hutamester család kötött traktusokat (szerződéseket) a nagy erdősegeket birtokló egyházzal, majd megtelepedett itt német-cseh munkásaival. Az uradalmi alapítású üveghuták magán és uradalmi szükségletére, valamint köznépi igények kielégítésére termeltek. A huták általában csak néhány évtizedig működtek egy-egy helyen, mert a hamuzsírhoz és a tüzeléshez szükséges famennyisége olyan nagy volt, hogy 10-20 év alatt erdőrészeket irtottak ki.¹⁴ A hutákat fel lehet fűzni

⁹LANG 2008: 12–22.

¹⁰CSIFFÁRY 2006: 12.

¹¹LANG 2008: 13., VERES 1989: 15. A 18–19. századi üvegyártás 3 földrajzi területen koncentráldott: Erdély, Felső-Magyarország és a Dunántúl (VERES 1989: 16–28). A 18. században több mint 60 üveghuta működött a Történelmi Magyarország területén, ha nem is egy időben (VERES 2006: 63–99.)

¹²Az erdei üveget vagy parasztüveget (Waldglas) legelőször a Rajna vidékén, erdőkben létesített hutákban készítették, nevüket innen kapták. Ezek az üvegedények zöldes vagy sárgásbarna árnyalatúak, anyagukban kissé buborékosak voltak (LANG 2008: 12., 39., VERES 1989: 41.).

¹³LANG 2008: 44.

¹⁴VERES 1989: 16.

egy 23 km hosszú, ún. Üvegesek Útjára (3. ábra), ennek legkorábbi és legrövidebb életű tagja, a pécsvárad apát hutája a Réka-völgyben (1699–1701) volt.¹⁵ A Pécsi Püspökség soron következő üveghutái körül írtástelepülések jöttek létre, először Óbányán (1710–1761),¹⁶ majd Kisújbanán (1762–1784),¹⁷ végül "Üveg Bánya Szálláson", ahol az általunk feltárt és ismertetett üveghuta 1784 és 1805 között működött. Üvegbánya viszont a huta felszámolását követően elnéptelenedett, így lett "Pusztabánya", ami elhagyott üveghutát jelent.¹⁸ A 19. század elején az üvegekészítés megszűnt, a huták elenyésztek, csak hagyományaik, halvány nyomaik maradtak fenn, átadva helyüket a modern üvegiiparnak.¹⁹

A pusztabányai üvegcsúr kutatása, előzmények

Írásunk tárgya, az üveggyártás „jelke”, a pusztabányai üvegcsúr, a Kelet-Mecsekben, Hosszúhetény település északi határában, az Országos Kéktúra útvonala mentén helyezkedik el (4. ábra).²⁰ A hutát egy kisebb fennsík, az erdő közepén, bővizű források mellett építették fel.²¹

Az iparrégészeti lelőhelyen az 1980-as évek közepén Kárpáti Gábor vezetésével, Jegenyész János üvegművész közreműködésével megkezdődött a pusztabányai hutahely feltárása. Az erdei hutáépület nagy része nagyon jó állapotban fennmaradt az ún. „cseh-bajor” („északi típusú”) kemencével együtt.²² Előkerült a kettős hutakemence, ami egy boltozott, tojásdad alakú, 4–6 tégelyt befogadó olvasztókemencéből és egy vele egybeépített, boltozatos mellékemencéből (hűtőkemence) állt. A tagolt kemence két részét egy hosszú huzatcsatorna (más néven fekvőkémény) kötötte össze. A huzatcsatorna feletti boltozatos hűtőkamrát is megtalálták. A kettőskemence terméskőből épült, csak a boltozata volt hóálló téglából.

1995-ben az Országos Erdészeti Egyesület itteni vándorgyűlése alkalmából és a Mecseki Erdészeti Rt. támogatásával egy rekonstrukció is készült a kettős kemencéről (olvasztó és hűtőkemence). Újabb 8 év elteltével, 2003 őszén az üvegcsúr É-i felében egy újabb kemencét tártak fel, ami szolgálhatott kalcinálásra és/vagy olvasztótégelyek előmelegítésére is. 2003-ban Kárpáti Gábor, Jegenyész János, Pap János és ifj. Lang Ádám vett részt a munkálatokban.²³ Az ekkor feltárt kemence teljes egészében téglából épült a terméskő támfaltól eltekintve.²⁴

¹⁵A Réka-völgyi hutáról bővebben LANG 2008: 45–54.

¹⁶Az óbányai hutáról bővebben LANG 2008: 55–64.

¹⁷A kisújbanányi (Neuglashütte) hutáról bővebben LANG 2008: 65–82.

¹⁸Korszakunkban a Dunántúlon leginkább az "üvegbánya" név terjedt el a huta megfelelőjeként, mely elnevezéseket az ország más részében nem használták (LANG 2008: 5, 1. lbj).

¹⁹LANG 2008: 5, 99.

²⁰A terület tulajdonosa a Magyar Állam, a vagyonkezelője a Mecsekerdő Zrt.

²¹LANG 2008: 87.

²²E kemence típusról részletesebben LANG 2008: 8, 25–26.

²³Sajnos egyik feltárásról sem készült írásos és fényképes dokumentáció sem. Egyedül egy 2003-ban készített, méretarányos felszínrajz maradt meg a feltárt üvegcsúr déli részéről.

²⁴LANG 2008: 22–23.

Nyomdokaikon haladva, 2016 és 2018 között, nyílt lehetőségünk arra, hogy a teljes üvegcsúrt feltárjuk, ezáltal rekonstruálni tudjuk annak működését.²⁵ 2016–2017-ben az üvegcsúr déli, mintegy 2/3-ad része került feltárássra, több mint 20 m hosszúságban. A romok és a már korábban feltárt helyiségek mélyítése során nyilvánvalóvá vált, hogy az üvegcsúr délkeleti és délnyugati helyiségeiben, továbbá a rekonstruált temperáló- és olvasztó kemence környékének feltárása, teljes mélységben, a múltban nem valósult meg teljes egészében. A 2017-2018-ban végzett munkálatok során a teljes üvegcsúrt feltártuk (5. ábra). Ezt követően, 2018 őszén elvégeztük a már feltárt kőfalak és téglalapítványok állagmegóvását és az üvegcsúr konzerválását.²⁶

*Az üvegcsúr (6. ábra)*²⁷

Az ún. üvegcsúrban több munkafolyamatot is végeztek: itt szárították a tűzifát, olvasztották a kvarchomokot, majd szóda és mészhozzáadásával állították elő az üveglavadékokat. Itt történt az üvegfüvés, a késztermékek kialakítása és szárítása is. Itt tárolták a fúvóformákat, a hűtés során használt agyagtálcákat, a különféle eszközöket és talán a késztermékeket is.

A pusztabányai üvegműves épület egyedülállóan jó állapotban maradt meg hazai és nyugat-európai viszonylatban is, hála annak, hogy utolsó lakói ezt elhagyták és nem bontották el. Az észak-déli irányú építmény teljes külső hosszúsága 36,4 m, legkisebb külső szélessége: 11,5 m, legnagyobb külső szélessége 15,4 m. A falak vastagsága: 50-80 cm. Érdekesebb, hogy az épület nagy méretei ellenére nem volt belső alátámasztásnak nyoma (7-8. ábra).²⁸

A huta alja, az egykori járósínt a kettőskemencénél volt a legmélyebb, a gyepszinttől kb. 50-60 cm-re került elő. A nyugati és a keleti falaknál jól látszódtott a talajrétegződés: a felső 10-20 cm kevert, agyagos talaj, alatta 20-30 cm-es kevert világosbarna agyag, alatta 5-10 cm-es (az olvasztó kemencétől É-ra 20 cm vastag) fekete, faszenes, égett pusztulási réteg, alatta 5-10 cm vastag világosbarna, kevert agyagos talaj, majd az altalaj jelentkezett (9. ábra).

A most következőkben az épület egyes részeinek, objektumainak részletes leírása következik. Az üvegcsúr déli oldalán két nagyobb és egy kisebb helyiség került elő – ezeket az 1980-as években már részben feltárták. A helyiségek falszélessége 50-60 cm közötti, míg a keleti oldalon levő falszakaszok 80 cm szélesek. A lapos kövekből álló, magasztott küszöbvel ellátott bejáratuk északi irányba nézett. A délnyugati helyiség (S-1) küszöbköveit 30 cm szélességben és 120 cm hosszban, a délkeleti helyiségét (S-2) 50 cm szélességben és 200 cm hosszban rakták ki. Mindkét küszöb 25-30 cm magas. A délny-

²⁵A 2016–2017. évi feltárást az Nemzeti Kulturális Alap 207113/00080, a 2017–2018. évi feltárást a Nemzeti Kulturális Alap 207134/00310 pályázati azonosító szám alatt nyilvántartott pályázata alapján valósítottuk meg a pécsi Janus Pannonius Múzeummal együtt. A feltárást cégünk, az Ásatárs Kft. végezte el. A feltárással és az állagmegóvással munkatársai: Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi régészek, György Ferenc, Kurucz Máté, Móricz Róbert, Kispál Béla, Litauszki Zoltán, Keresztes Noémi Ninetta, Haramza Márk és az Ásatárs Kft. további munkásai. Szakmai konzulens és tanulmányunk lektora: ifj. Lang Ádám hutatörténész. Munkájukért köszönet. A geodéziai felmérést az Archeoline Kft. végezte el. A feltárási munkálatokat a Nemzeti Kulturális Alap, Hosszúhetény Község Önkormányzata és az Ásatárs Kft. támogatta. Fogadják érte köszönetünk!

²⁶Az állagmegóvásban a Mecsekerdő Zrt., Derksen Gyöngyi, Kovács István Attila, a Janus Pannonius Múzeum és oroszlanrészben cégünk, az Ásatárs Kft. nyújtott anyagi támogatást. Az üvegcsúr 3D-s rekonstrukcióját és végleges ortofotóját a Pazirik Kft. készítette el. A fentebb felsorolt résztvevők támogatásukért, munkájukért fogadják köszönetünk!

²⁷A feltárásról megjelent népszerűsítő írás: GALLINA–GULYÁS 2018: 64–68. A Pazirik Kft. 2019 tavaszán „Pusztabánya, az utolsó mecseki üveghuta története” címmel kisfilmet készített az egykori üvegcsúr történetéről és a régészeti és állagmegóvási munkálatokról.

²⁸A korábbi feltárással során seholy sem érték el az altalajt. A kettős kemence rekonstrukciójánál pedig ráépítkeztek az omladékrétegre, melyet 2016–2017-ben ki kellett termelnünk.

gati helyiség nyugati oldalán kapupersely is érzékelhető volt. A S-1 helyiség középső-nyugati részén nagyméretű, háromszögletes alakú meszes, faszenes folt (S-22) került elő. Ennek a közepén kb. 1,3 m átmérőjű vörösrre átégett felületet dokumentáltunk. A helyiség nyugati és a déli fala mentén 50 cm széles mélyedés haladt. A dél-délkeleti sarok közelében, félig a falhoz támasztva került elő két kerek alakú, ún. tányérüveg (23. *ábra 12*). Az egykori padlószint felett, a helyiség keleti oldalán betaposott üvegszilánkréteg húzódott, felette pedig üvegsalakok. A helyiséget feltehetően vegyszer, mérge- és mérészaktárnak, esetleg síkűveg és üveghulladékok átmeneti tárolására is használhatták (10. *ábra*).²⁹

A délkeleti helyiség (S-2) északi oldalán egy kerekded alakú tűzhely maradványa (S-12) került elő, melytől délre és keletre, az első ásónyomban szögletes szájú kályhaszemek (26. *ábra 1*), az egykori cserépkályha maradványai voltak. A S-12-től kelet-északkeletre, 20-30 cm-rel magasabban egy újabb, de gyengébben átégett tűzhely maradványa került elő. A S-2 középső és délkeleti részén nagy mennyiségű köves-téglás omladék volt érzékelhető, benne öntőformák és edénytörédek. A helyiség alján, a középső és déli részén agyag fúvóforma – köztük két monogramos darab – töredékek feküdtek. A helyiség délkeleti sarkában szövetmintás kerámiatörédek, azok alatt pedig egy vas üvegvágó olló volt (25. *ábra 1*). A helyiség délnyugati sarkában bontottuk ki a kerekded alakú, S-21 cölöphelyet. A helyiség valószínűleg az üvegszűr gyakorlati irányítója, az olvasztár lakhelyként funkcionálhatott, melyre a cserépkályhára utaló leletek is mutatnak. Emellett fúvóformák, az üvegfúváshoz használt eszközök és késztermékek raktára is lehetett az itt talált tárgyak alapján.

A két helyiség között egy kisebb helyiséget (S-5), továbbá egy korábbi visszabontott, nyugat-keleti irányú fal (S-6) nyomát is megtaláltuk, tehát az épületet legalább egyszer átépítették (lásd lentebb!). A S-5 északi oldala nyitott, az alján nagy, kerek alakú mélyedést ástak, melyben 3 db nagyobb kő feküdt.

A délkeleti helyiség (S-2) északnyugati széléhez építettek egy hosszanti irányú kürtőt/kemencét (S-7) – melyet a 2000-es években a kettőskemencével együtt rekonstruáltak. A kemence kürtőjétől északra, az altalajon került elő egy hármás gödör (S-16). A kisméretű gödör csoport keleti részében fúvópipa (25. *ábra 2*), agyagfülek, a nyugati felében samottos anyagú kerámia, a középső részében pedig kötégely töredékek helyezkedtek el. A hármás gödör északi széle enyhén vörösrre volt kiéve. Valószínűleg előkészítő funkciója lehetett a S-7 kemencéhez kapcsolódva. Ettől délnyugatra két kerek alakú cölöphelyet (S-8, S-9) bontottunk ki.

Az üvegszűr központi részén helyezkedett el a kettős (olvasztó és temperáló) kemence (11. *ábra*). Az olvasztókemence (S-3) tojásdad alaprajzú – mely a kettőskemence északi traktusát alkotta – boltozott felső része jól megmaradt, az oldalán tartólyukakkal. 4-6 olvasztótégely befogadására volt alkalmas. A tűzmegeosztással működő kemencéknél különösen ügyelni kellett arra, hogy az adott fázishoz szükséges hőmérséklet uralkodjék, amit hutacsatornákkal, nyílásokkal oldottak meg. E huzatnyílások itt jól megfigyelhetőek voltak. Az olvasztókemence szájnyílása északi irányba mutatott, mely előtt a hosszanti előtér-gödör (S-14) helyezkedett el. A kemence szája széles, kiugró, kövekkel körberakott, legyező alakban kiszélesedett. Az előtér-gödör déli vége letapasztott, kővel kirakott, fala helyenként átégett. Az előtér-gödör felső részét kerekded alakúra kiszélesítették valószínűleg a korábbi feltárások során, amikor két dréncsővet helyeztek el itt, hogy a rekonstrukciót a csapadékos időben víztelenítsék (12. *ábra*).

²⁹Az üveghulladékot a hatótól délkeletre mintegy 10–12 m-re halmozták fel, mely az idők során kisebb dombockává nőtte ki magát. Az elmúlt kétszáz évben felszínét benőtte az erdő. Feltárása, átvágása mindeztidáig nem történt még meg.

A kettőskemence déli végén levő négyszögletes alaprajzú, boltozott hűtőkemence (S-4) már rekonstruált, ennek ellenére körbentottuk (két ásonyom mélységben). Az összetett kemence két traktusát fent a tégelypadok szintjén keskeny ún. tűzlyuk (13. ábra), lent a tűztér szintjén huzatsatorna, ún. fekvőkémény kötötte össze. A készülék visszahűtését tehát az olvasztókemence hulladék hőjével oldották meg. A kemence délre nyíló szájnnyílása előtt félköríves, átégett, platni keménységű felületet fogtunk meg. Ettől nyugatra, részben a hűtőkemence délnyugati része alatt megfogtunk egy korábbi, elbontott kemence (S-43) alapozását (14. ábra). A hűtőkemence szájnnyílásától nyugatra találtunk egy sekély, kerekded alakú mélyedést (S-20), két oldalán vörös, égett foltokkal. Ettől északra szürke színű, keményre letaposott, korabeli padlószint is érzékelhető volt. A S-20-tól délnyugatra egy cölöplyuk (S-21) feküdt. A kettőskemencét vöröses, égett sáv kísérté két oldalt. A fűtőkemencénél ez a sáv folytonos, a hűtőkemencénél pedig részleges.

A kemence körül kisebb kiszolgáló egységek, gödrök és lelet-koncentrációk jelezték a korabeli előkészítő munkafázisokat (15. ábra). Északkeleti oldalán egy nagyobb méretű gödör (S-18) volt. Ettől északkeletre és a középső falszakasz között, az altalajon nagyméretű kötégely darabjai (24. ábra 11), öntőformák, agyag fúvóformák és edénytöredékek feküdtek (S-19). Innen került elő egy igen vastag, sárgásbarna színű agyaglap is és számos, egyik oldalán üvegesre kiégett kemencefalazat. A S-19-től északra 4 átégett vörös foltot találtunk a járósinten. Az említett, szélein két sorban négyszögletes alakú lyukakkal ellátott agyaglap (26. ábra 6.) a Reichenau am Freiwald-ban (Ausztria) 1601-1686 között működő huta feltárásából származó leletek között is szerepelt, ott kemencefalazatként azonosították.³⁰ Mivel lelőhelyünkön mi is kemencefalazatokkal együtt találtuk, így minden bizonnyal e tárgyat a kemence részének tekinthetjük.

A kettőskemencétől észak-északkeletre egy újabb, 520 cm hosszú, téglalap alakú, észak-déli irányú, kívül kőből, belül téglából épített, valószínűleg faszárító kemence (S-26) került elő. Az északi végén lehetett a szájnnyílása, itt csatlakozhatott hozzá a kiugró fatároló. A kemence belső téglarésze helyenként samottos volt, legalább két téglasor szélességű lehetett. A boltíve nem maradt meg, beomlott – ezt jelezte a belső részén, másodlagos helyzetben fekvő téglatörmelék. A kemence belső részének alja platni keménységű, jól átégett. A legelső téglasorát nyugat-keleti irányba fektetett téglákkal rakták ki. A kemence északi vége előtt 140 cm szélességű, félkörívben átégett, vörös rész figyelhető meg. Az északi falvég nyugati részén maradt meg magasan a belső téglafal bélés (8 sorban). A kemence északi fala rácsatlakozott az üvegcsűr északi falára és az S-27 helyiség déli falára. A kemence szája északra nyílt, pontosan ezzel egy vonalban helyezkedett el a S-27 bejárata (16. ábra).

A S-26 kemencétől északra egy újabb helyiség (S-27) került felszínre. A közel 47 m² alapterületű, téglalap alaprajzú helyiség déli oldalán volt a 80-90 cm széles bejárata, a S-26 kemencével szemközt. A bejárat küszöbszintje téglából rakott, melyen omladékréteg volt. A helyiség falvastagsága a bejárat, déli oldalán a legvastagabb. Betöltése az északi 2/3-ad részén erősen meszes, kevert talaj. Az alja sárga agyagos, egyenletes. A helyiség feltehetően az S-26-os faszárító kemencével összefüggésben fatároló helyiség lehetett, tűzvesélyessége miatt is ugorhatott ki az épület síkjából (17. ábra).

Az üvegcsűr nyugat-északnyugati oldalán egy, az épület síkjából erősen kiugró kívül kőből, belül téglából álló, nyugat-keleti irányú, téglapadozatú-, kettős kürtős kemence-együttest (S-24, S-25) is feltártuk. Ezt a korábbi feltárások során már részben megtalálták és kürtőjét sárga homokkal töltötték fel. A S-24 kemence az északi tag. A kemence kürtője 80-90 cm átmérőjű. Felső részén, 30-35 cm mélységig sárga homokos visszatöl-

³⁰TARCSAY 2008: 154, Abb. 1.

tés, alatta érintetlen, téglatörmelékes réteg jelentkezett. A kürtő keleti íve/része beomolhatott az idők során. A kürtő egy sor téglából körbe rőtt. A kürtő felső részét lapjában lerakott téglapadozat fedte. A kürtő előtt (keleti oldalán), az üvegcsűr alján 1,8-1,9 m átmérőjű félkörívben 20-30 cm szélességben feketére átégett réteg volt megfigyelhető. A nyugati végén 35-40 cm széles és több mint 1 m hosszúságban nem találtunk téglát, mely alapján itt sejtethetjük a kémény helyét. A kéményrész nyugati oldalán két sorba rakott téglavolt. A S-25 kemence kürtője egy sor téglából körbe rőtt. A kürtő felső részét lapjában lerakott téglapadozat fedte. A kürtő előtt (keleti oldalán), az üvegcsűr alján közel 3 m átmérőjű félkörívben 20-30 cm szélességben feketére és azon belül vörösré átégett réteg figyelhető meg (intenzívebb égési nyomok, mint a S-24-nél). A kemence felett megmaradt az ovális alakú, nyugat-keleti irányú, 180 x 290 cm-es padozat alsó téglasora is. A padozat észak-északkeleti része beomolhatott, hiányos. A nyugati végén padka figyelhető meg, amely előtt a téglalap alakú kémény nyílása lehetett (mérete: 25 x 65 cm, iránya: észak-dél). Feltehetően e kemence együttes szolgálhatott a síküveg gyártására (nyújtó vagy simító kemence), az olvasztótégelyek előmelegítésére és kalcinálásra is (18. ábra).

A kiugró helyiség északkeleti és délkeleti szélét egy-egy belső támpillérrel erősítették meg. A síküveg készítő- vagy szárítókemencék között számos kisebb gödör, cölöphely kiszolgáló egység, égett felület, a korabeli munka szintere mutatkozott (S-28–35). Továbbá a S-24, S-25 szájnyílása között egy négyszögletes alakú, 60 x 65 cm-es köpöllér alsó kősorát (S-36) is megfigyeltük.

A keleti falat három helyen egy-egy, közel 3 m hosszúságú, az alján lapos kövekkel kirakott kapu tagolta. A kapuk között 80 cm széles és 2-3 m hosszú falszakaszok húzódtak. Az üvegcsűr északi oldalán is volt egy bejárata, melynek alja erősen lejtett az épület felé.³¹

Az üvegcsűr nyugati falát is megtaláltuk. A nyugaton levő kettős falszorostól, melynek valamelyik tagját utólag építhették (lásd lentebb!), északra és délre kibontottuk a 2,5 m széles északnyugati és a délnyugati pillért is, mely utóbbival a keleti oldalon a délebbi kapu feküdt. A nyugati falszakasz szélessége 50-80 cm között változott. Úgy tűnik, hogy a K-i fal vastkosabb volt, míg a nyugati fal valamivel keskenyebb, de két pillérrel is megerősítették, valószínűleg a terepi adottságok, az erózió miatt.

Az épület feltárása során többször megfigyeltük, hogy az épületet legalább egyszer átépítették. Erre utal a délnyugati és délkeleti helyiség (S-1-2) közötti kis helyiség (S-5) alatti korábbi visszabontott fal (S-6), a hűtökemence (S-4) délnyugati része alatti korábbi kemence (S-43) és az előbb említett nyugati falszoros kettős fala.

A kettőskemencétől északra 6 kisebb, kohószerű apró kerek, 20-27 cm átmérőjű tűzhely (S-37–42) nyoma került elő (19. ábra). Használatuk nem függött össze az üveggyártással, talán az épület felhagyása után itt meglepedhetett cigány vándorkovácsok tűzhelyei lehettek.

Rekonstrukciós lehetőségek, párhuzamok

A pusztabányai üvegcsürről egyértelműen az Alpoktól északra elterjedt erdei hutákkal rokoníthatjuk. A szintén tüzmegosztással működő kemencéket azonban itt nem vertikálisan, egymás fölé építették, mint a Mediterráneumban, hanem horizontálisan, sorban egymás után,³² ahogy Pusztabányán is. Kiváló leírását adja a horizontális kemencéknek Theophilus Presbyter 12. századi munkája.³³ Az olvasztó- és a hűtökemence összeépíté-

³¹A 17–18. századi üvegcsürröknek rendszerint 4 bejárata volt (VERES 1989: 29).

³²CHARLESTON 1978: 20–29.

³³Theophilus Presbyter: A különféle művességekről. Fordította és jegyzetekkel ellátta: Takács Vilmos. Budapest, 1986. 59–60.

sét jól szemlélteti egy 15. század eleji ábrázolás, ami csehöldi erdei hutát ábrázol. A feltehetően tűzcsatornával összekötött kemence-együttes, működési elvét tekintve őse a pusztabányai kettős kemencének.³⁴

A dél-németországi Baden-Württemberg tartományban, Nassachtalban egy olvasztó-hűtökemence együttesből álló 15. századi hutát tártak fel és igen nagy részletességgel dokumentálták le.³⁵

Ugyancsak részletes publikáció született a Hochtaunusban (Hessen tartomány) végzett feltárásokról, ahol 1440 környékén induló és az 1500-as évek vége előtt lehanyatló, majd 1615 és 1700 között ismét működő üveghutákat tártak fel a 2000-es években három helyszínen is.³⁶

Alsó-szászországban, a Solling-hegységben Lakenbornban tártak fel egy, a pusztabányaihoz nagyon hasonló szerkezetű, 17. század második felére keltezhető üvegcsürűt, benne némileg eltérő funkcióval értelmezett kettőskemencével (20. ábra).³⁷

Felső-Ausztriában, Liebenau mellett egy 18. század második feléből származó hutát ismerünk, ahol a pusztabányaihoz nagyon hasonló szerkezetű olvasztó-hűtő kettős kemence, dupla nyújtókemence és monogramos fűvóminták kerültek elő.³⁸ Jól érzékelhető, hogy a pusztabányai üvegcsürűt és berendezéseit 15-18. századi német-cseh üveghutákkal rokoníthatjuk.

Lang Ádám is kihangsúlyozza a kelet-mecseki üveghutákkal foglalkozó könyvében, hogy a hazai régészeti anyag meglehetősen gyér és ellentmondások a hazai feltárások eredményei, ahol sokszor az egykori építmények azonosítása is kétséges. Az egyes építmények, munkaterek pontosabb funkció meghatározását a jó állapotban fennmaradt huták megkutatása tenné lehetővé.³⁹ A pusztabányai üvegcsürű épületének szerkezetével és a pusztabányai kemencével némileg rokon üveghutát ismerünk a Mátyás korabeli Visegrádról (21. ábra).⁴⁰

*A leletanyag*⁴¹

A pusztabányaihoz hasonló kelet-mecseki üvegcsürőkben főként a helyi, köznapi és az uradalmi igényeket elégítették ki az üvegyártás tekintetében.⁴² A feltárás során hatalmas mennyiségű üveglelet került elő, melyek elsősorban tábla- és zöld színű parasztüvegek, erdei üvegek töredékei voltak. Érdekesség képen érdemes megemlíteni, hogy az általunk végzett feltárás során egyetlen kisméretű üvegcsé kivételével nem került felszínre ép üvegedény (23. ábra I).⁴³

A zöld, a barnás-zöld színű és az áttetsző, buborékos anyagú üvegtöredékek között különféle méretű palackok, boros üvegek, hosszú nyakú-, nyolcszögletű aljú palackok, pálinkás butéliák, porciósüvegek,⁴⁴ bokályok (kancsók) perem-, nyak-, váll-, oldal- és fenéktöredékei fordultak elő (22. ábra, 23. ábra 2-8, 10). Ezeken kívül számos 0,5-1,5

³⁴LANG 2008: 26.

³⁵LANG 2001, LANG 2008, 29–30.

³⁶STEPPUHN 2009. A feltárt kemencék felszínrajzai és fotói: STEPPUHN 2009: Abb 10–16, 23–24.

³⁷LANG 2008: 31, MYSZKA 2008: 132–138.

³⁸SCHWANZAR 2003: 182–187.

³⁹Ez elmondható a pásztó, diósjenői és mátraszentimrei feltárásokra is (LANG 2008: 35–37).

⁴⁰MÉSZÁROS 2008: 168–171. A kemence alaprajza nagyon hasonlít a pusztabányaihoz. Furcsa, ferde elhelyezkedése miatt valószínűleg nem egykorú az épülettel.

⁴¹A restaurált leletanyag egy része a Janus Pannonius Múzeumba, a másik része a hosszúhetényi üvegkiállításba került, ahol a kelet-mecseki huták üveges hagyatékát őrzik. A tárgyak restaurálását Móricz Róbert (Ásatárs Kft.) végezte el.

⁴²LANG 2008: 13.

⁴³A korábbi feltárások során biztosan egy ép üvegedényről van tudomásunk (LANG 2008: 10).

⁴⁴A falusi kocsmákban feles pohár helyett használt üvegek.

cm átmérőjű, színes (piros, halványzöld, barna, sárga), egyenletes szélességű üvegcső töredéket is gyűjtöttünk (29. ábra 9).⁴⁵ Az üvegszilánkok mellett nagy mennyiségű, főként sötétbarna, de kevés színes (kék, sárga) üvegolvadék is előkerült, mint az üvegyártás mellékterméke.

A mindennapi életben használt üvegtárgyakon kívül Pusztabányán jelentős mennyiségben gyártottak színezetlen sík-,/tábla-, azaz ablaküveget is.⁴⁶ Ezek kivételesen nagy mennyiségben kerültek felszínre a délnyugati (S-2) helyiségben, ahol szinte összefüggő réteget alkottak. Ugyanitt a falhoz támasztva két halványzöld színű, 21 cm átmérőjű, közepén lyukas, peremes szélű karika- vagy tányérüveget is találtunk (26. ábra 12). Ezek a darabok nagy valószínűség szerint ablaküvegnek készültek, valamivel kisebb – 130-140 mm – átmérőjű párhuzamaikat a 17. századi osztrák anyagban is megtaláljuk.⁴⁷

Néhány olyan unikális töredék is előkerült, mely alapján tudjuk, hogy a huta nemcsak „tömegcikkeket”, hanem megrendelésre egyedi, drága üvegeket is előállított. Ilyen két domború liliumdiszes, áttetsző üvegphár- és egy kék festékkel színezett peremű kancsó töredéke (26. ábra 11, 13). Nagy valószínűség szerint az áttetsző anyagú, hosszú nyakú, tölcséresen kiszélesedő szájú üvegtöredékek sem tömegcikk, hanem illatszeres üvegek lehetnek (26. ábra 10).

Előkerültek az üvegedények gyártásához szükséges samott, kő- és agyageszközök is. A nagyméretű, samottból készült tárgyak közé az olvasztótégely darabok sorolhatók, melyek belső oldala az olvasztáskor üveggé vált. A feltárás során ép tégelyt nem találtunk, viszont több töredéket is össze lehetett ragasztani a restaurálás során. Az egyik legépebb tégelytöredék falvastagsága 3-5 cm, fenékatmérése 55 cm, eredeti magassága pedig elérhette a 70 cm-t is (24. ábra 11). Az egyetlen, valószínűleg erről a huta településről származó olvasztótégelyt Jegenyés János egy kisújbányai háznál találta meg.⁴⁸

Az üvegyártás másik fontos részét az agyagból készített tárgyak alkották, így a négy- vagy nyolcszögletes, és a kör átmetszetű fúvóformák (24. ábra 1-6). A fúvóforma, mint a neve is mutatja, arra szolgált, hogy a mester abba fújja az üveget, mely a forma belső alakját felvette ez által. Több olyan fúvóforma töredéket is találtunk, melynek belső oldala hosszanti irányú mélyedésekkel, barázdákkal tagolt (24. ábra 3, 5-6), így a késztermék is ilyen felületű lett. Számos fúvóforma külső oldalán látható monogram, pl.: BS, FP vagy MP, melyek Lang Ádám szerint nem személyekhez köthető betűk, hanem az adott formából készíthető üvegtárgyak rövidítései, jelzései lehetnek (24. ábra 1-2, 5).⁴⁹ Az említett agyagtárgyak között 6-7 cm, 14,5 és 18 cm magas darabok is voltak.

Fontos szerepet játszottak a kötégelyek hűtésére használt, külső oldalán szövet-/vagy zsákmintás kerámia lapok/tálcák is (24. ábra 7, 10). Az álló, lekerekített peremű, meredek falú, egyenesen levágott aljú, 30-40 cm átmérőjű tálcák 20 cm magasak voltak. Külső mintájukat a még kiégetetlen agyagtárgy köré tekert zsákvászón adta. E kerámia-töredékek között (is) többször találtunk vastos, félkör alakú, díszítetlen vagy felső részükön hosszanti mélyedéssel díszített, kerek vagy sokszögletes átmetszetű hurkafül darabokat (26. ábra 4). Talán ezek a fülek a tálcák külső oldalára lehettek rögzítve, megkönnyítve azok hordását. A nagyméretű fülek végei kör alakban elkeskenyedő, nyakszerű nyúlványban végződtek, melyeket az adott edénybe készítésekor dugószerűen benyomtak, illeszkedésüket pedig eldolgozták. Több agyagtálca töredéken voltak dróto-

⁴⁵Ehhez hasonló hengeres vagy kissé tölcséresen kiszélesedő formájú, hosszukás üvegcsöveket Peter Steppuhn a hochtaunusi feltárásán orvosi vagy patikai üvegeknek határozta meg (STEPPUHN 2009: 82, Abb. 74).

⁴⁶LANG 2008: 87.

⁴⁷TARCSAY 2008b: 173, Abb. 1. 5.

⁴⁸LANG 2008: 17.

⁴⁹Lang Ádám szóbeli közlése.

zásra, utólagos megerősítésre utaló nyomok, továbbá néhány töredéken narancssárga festéket is megfigyeltünk.

Ugyancsak az üvegyártáshoz köthető anyagtárgyak a lapos, nyújtott $\frac{3}{4}$ -ed köríves tévők, melyek közepe lyukas, feladatuk, hogy a kidolgozó ablakokat elzárják (24. ábra 8-9). Néhány agyagtéví töredéken mélyen bekarcolt X jelzés volt látható. Ez feltehetően a tárgy használatának a helyére utalt.

Az üvegyártáshoz köthető eszközök a fanyeles reszelő (S-26 nyugati oldalánál), a kissé deformálódott állapotban talált vas üvegvágó olló (S-1) (25. ábra 1.) és a vasból készített fúvópipaszár (S-16) is (25. ábra 2).

A gyártáshoz kapcsolódó leletek mellett az itt dolgozókhöz köthető személyes tárgyak is felszínre kerültek, de sokkal alacsonyabb számban, mint az üveghulladékok. Ezek között a korongon készített külső-belső vagy csak belső oldalán zöld-, barna- és színes mázas korsók, tálak, továbbá a máztalan fazekak, tál alakú kályhaszemek (26. ábra 1.) és a fedők említethők meg (26. ábra 5). Ezek az edénytípusok mind gyorskorongon készültek, anyagukat homokkal soványították és vörösre, fehérre vagy világosbarnára égették ki őket. A tálasedények között megtalálhatóak az egyenletesen sima és elvékonyított peremű tányérok, továbbá a hangsúlyozottabb peremű tálak is (26. ábra 2-3, 7). A töredékek többségén barna és zöld olommázás, írókás díszítések láthatóak.

A fémleletek között vaskések, vaskulcs (25. ábra 3), kocsai alkatrészek (25. ábra 4), fémfedeles pipa (25. ábra 8), bronz- és ezüst övcsatok (25. ábra 7, 10), gyöngyház bera-kásos gomb (25. ábra 6), bronzgombok (25. ábra 5), egyszerű pántgyűrű és számos 1761 és 1800 közé keltezhető érme szerepel (25. ábra 9).

Hutatelepülés

Pusztábanya (*Vitriaria*) egykoron száz-kétszáz lelkes falu lehetett, mára azonban teljesen elnéptelenedett. A faluban délnémet és cseh-morva vidékekről érkező üvegművesek és családjaik telepedtek le. A környezet ideális volt az üvegcsűr létrehozásához, bőségesen volt fa (bükk és tölgy), patak, valamint a közelben kvarchomok bánya is. Egy 1785-ben készített összeírás alapján a hutában a mester irányítása alatt 4 morva, 4 cseh szakmunkás, 2 cseh inas és 7 helybeli munkás, összesen 17 fő dolgozott, mely igencsak magas létszámnak tekinthető. Valószínű, hogy 15-20 családnál több nem élt e településen, akik között a német anyanyelvű szakmunkásokon kívül néhány cigánycsalád is felbukkant. A helyi lakosok kiegészítő tevékenységet, favágást, fafaragást és hamuzsir-főzést végeztek.⁵⁰

Az üvegcsűrtől északra a hutamester háza állhatott (27. ábra). Ez a több szobás, konyhas, kamrás épület vályogból épült, tetejét pedig zsúpszalmával fedték. A házhoz tartozott még egy kővel kifalazott, boltozott pince, egy istálló, egy ácsolt kocsiszín és egy vályogtéglából emelt üvegraktár is.⁵¹ A 2017-2018. évi feltárás során két kutató árkot nyitottunk az említett épület területén. A próbaárkokkal megtaláltuk az egykori épület megközelítőleg észak-déli irányú, 50 cm széles falának kőalapozását és az épület fűtésére használt díszes kályha maradványait. 2020-2021-ben a hutamester házát feltártuk,

⁵⁰LANG 2008: 87–92.

⁵¹LANG 2008: 92. Lang Ádám javaslatára a hutamester házán kívül 3 helyen nyitottunk meg egy-egy kutató árkot, hogy az épülethez tartozó lehetséges melléképületeket (istálló, kocsiszín, üvegraktár) megtaláljuk, de a szondákban ezek nyomaira egyelőre nem bukkantunk. A hutamester háza kutatását nem tekinthetjük teljes körűnek. A déli oldalon még számos fa akadályozza a teljes feltárást. Remélhetőleg egyszer hozzáférünk.

melynek egyes falszakaszai láthatók voltak már a felszínen.⁵² Az északnyugat-délkeleti irányú, 20,7 m külső hosszúságú és 10,5 m külső szélességű kőfalú építmény északnyugati részét teljesen benőtte az erdő, a nagyobb fák gyökerei miatt ezen a részen csak részleges falszakaszokat tudtuk kibontani. Az épület külső falának 50 cm szélességű alapozását jól meg tudtuk fogni, s követni. A bontás során az egykori épület nyílászáróit, bejáratait és ablakainak helyeit is rögzítettük. Az egykori épület egy négyhelyiséges, kőalapozású, valószínűleg faszerkezetes ház lehetett. A helyiségek az észak-északnyugati traktusban nagyobbak voltak és a nyugati rész szélesebb volt.

A területről a Janus Pannonius Múzeum munkatársai lidar felvételt készítettek, melyen viszonylag jól kivehető az egykori üvegcsűr körbevevő épületek szerkezete (28. ábra). A huta környezetében további építmények körvonalai rajzolódnak ki. Ezek között sejtjük az itt dolgozó mesterek (olvasztó, szódafőző) és az inasok lakhelyeit, a békasót összezúzó malmot, a hamuzsír készítő műhelyt, fűrészmalmot és más épületeket.

Pusztabánya volt az utolsó kelet-mecseki üveghuta. Az üveggyártáshoz szükséges alapanyagok beszerzése egyre nehezebbé vált, továbbá a szakmunkaerő hiány is fellépett, a szakmunkások a munka után mentek.⁵³ A település gyorsan lakatlanná vált. Az üvegcsűr felhagyása után vándorkovácsok és/vagy cigányok húzták meg magukat a még álló falak között. A huta vagy a település kiürülése vagy az ideiglenesen itt tartózkodók távozása után leégett. Ezt követően gyorsan benőtte az erdő a romokat, de ez is őrizte meg.

Állagmegóvás, rekonstrukció, távlati tervek

2018-ban elvégeztük az üvegcsűr állagmegóvását. Kő és téglafalait trasszhabarccsal kijavítottuk, a kisebb kiegészítéseket helyi anyagokból elvégeztük, a falazat réseit agyaggal kifugáztuk és vegyszerekkel konzerváltuk szokat. Dréncsövezéssel megoldottuk az állandó problémaként jelentkező víztelenítést. A járószintre geotextil és zúzott kavicsborítás került. A földbe mélyített objektumokat helyi kő és téglapakolással jelenítettük és őriztük meg (29-30. ábra).

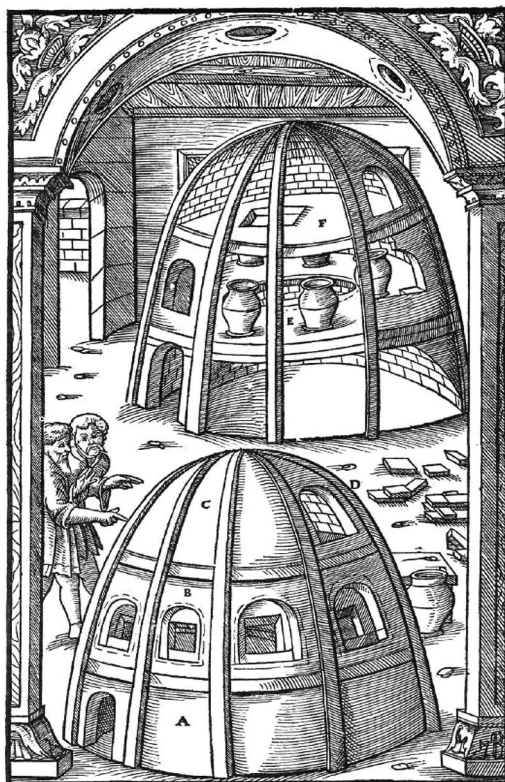
Pusztabánya feltárt üvegcsűrjével és körülötte, az avar alatt pihenő épületeivel sok új ismeretet ígér a magyar üvegművesség kutatói számára. Távlati célunk az üvegcsűr korhú anyagokból és módon történő felépítése, teljes rekonstrukciójának megvalósítása és bemutatása (31-32. ábra), valamint a hutatelepülés további megismerése, az üvegcsűr feltárása után az egyéb épületek megkutatása, ami már egyedülálló lenne a Kárpát-medencei huták sorában. A teljes hutatelepülés feltárása és rekonstrukciója a korabeli mesterség szemléletes és komplex, interaktív bemutatását tenné lehetővé, megjelenítése ezért elsőrangú érdek, ami nagy tömegeket vonzana. A jól megfogható rekonstrukcióval be lehetne mutatni egy letűnt nagyszerű világ emlékeit, okulásul szolgálva minden nemzedék számára.

⁵²A feltárást az Nemzeti Kulturális Alap A2023/N6588 számú pályázata alapján valósítottuk meg a pécsi Janus Pannonius Múzeummal együtt. A feltárást cégünk, az Ásatárs Kft. végezte el. Munkatársak: Gallina Zsolt és Gulyás Gyöngyi régészek, György Ferenc és Kurucz Máté technikusok. Szakmai konzulens: ifj. Lang Ádám hutatörténész. A geodéziai felmérést az Ásatárs Kft. végezte el, a drónfotókat Simon Béla (JPM) készítette. A feltárási munkálatokat a Nemzeti Kulturális Alap, a Janus Pannonius Múzeum és az Ásatárs Kft. támogatta. Fogadják érte köszönetünk!

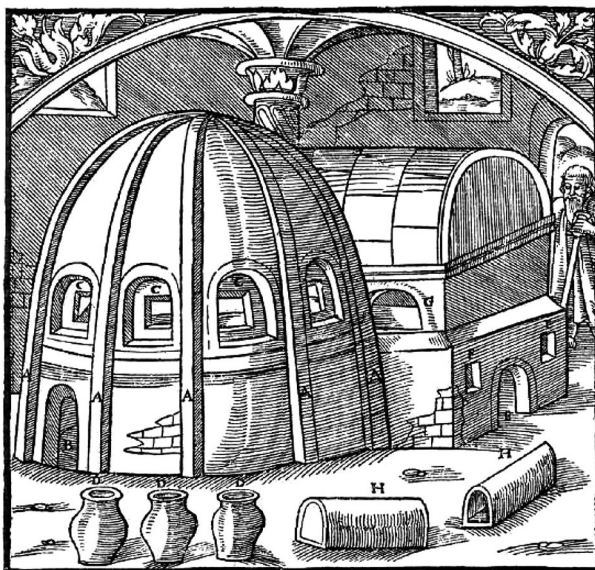
⁵³LANG 2008: 99.

Irodalom

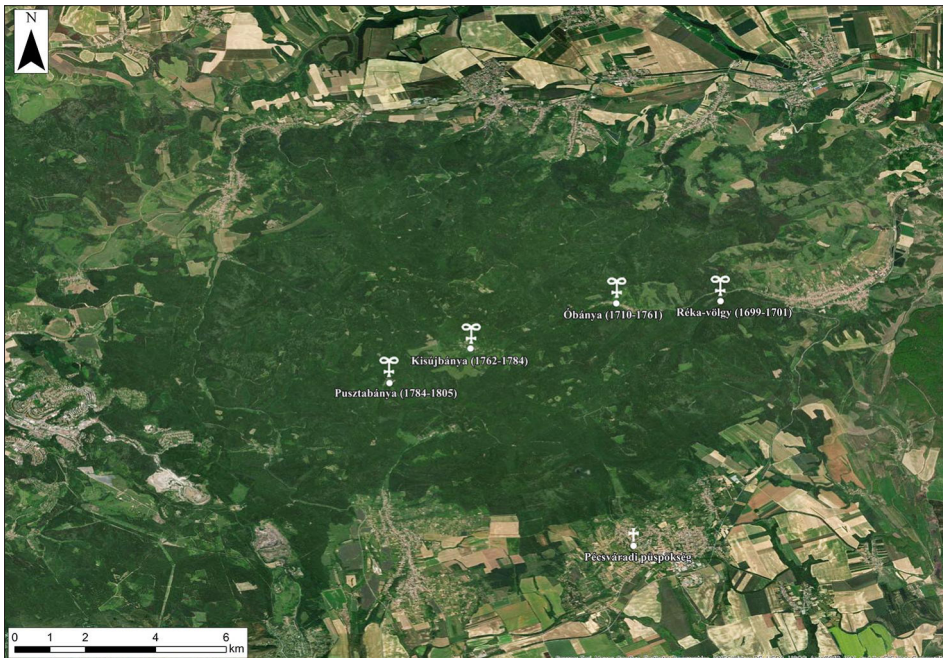
- AGRICOLA, GEORGIUS: De re metallica Libri. Az Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület Kiadványa, Műszaki könyvkiadó, Franklin nyomda, Budapest, é. n.
- CHARLESTON, R. 1978: Glass Furnaces through the Ages. *Journal of Glass Studies* 20: 9–33.
- CSIFFÁRY D. 2006: Magyarország üvegipara 1920-ig. *Studia Agriensia* 25. Eger 2006.
- GALLINA Zs. – GULYÁS Gy. 2018: „*Pusztabánya hol régenten üvegbánya volt, egyes maradványa még látható*”. Az utolsó mecseki üveghuta története. *Határtalan Régészet* 3(4): 64–68.
- MÉSZÁROS, O. 2008: Archeological remains of the medieval glass workshop in the 15th century royal residence Visegrád, Hungary. In: *Glasshüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium*. Hrsg.: Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg, 2008. 168–171.
- MYSZKA, R. 2008: Vorbericht über die Ergebnisse der Ausgrabung der frühneuzeitlichen Glashütte am Lakenborn im Solling. In: *Glasshüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium*. Hrsg.: Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg, 2008. 132–138.
- LANG, W. 2001: Spätmittelalterliche Glasproduktion im Nassachtal, Uhingen, Kreis Göppingen. *Materialhefte zur Archeologie in Baden-Württemberg* 59. Stuttgart, 2001.
- LANG Á. 2008: Üveghuták a Kelet-Mecsekben. Pécs 2008.
- SCHWANZAR, CH. 2003: Zwei Glashüttengrabungen der Oberösterreichischen Landesmuseen. Auf glasernen Spuren. Der Beitrag Mitteleuropas zur Archäologisch-historischen Glasforschung. *Beiträge zur Mittelarchäologie in Österreich* 19 (2003) 179–187.
- STEPPUHN, P. 2009: Archäologie einer Glashütten-Landschaft – Der Hochtaunus. *Berichte der Kommission für Archäologische Landesforschung in Hessen* 9, 2006/2007 (2009) 21-129.
- TARCSAY, K. 2008a: Die mittelalterlichen und neuzeitlichen Glashütten des Mühl- und Waldviertels und ihre Standorte. *Fines Transire* 17: 153-160.
- TARCSAY, K. 2008b: Erster archäologischer Nachweis der Tellerglasherstellung des 17. Jahrhunderts in Ostösterreich. In: *Glashüttenlandschaft Europa. Beiträge zum 3. Internationalen Glassymposium in Heigenbrücken/Spessart*. Hrsg.: Flachenecker, Helmut – Himmelsbach, Gerrit – Steppuhn, Peter. Regensburg, 2008. 172-176.
- VERES L. 1989: Magyar népi üvegek. *Borsodi Kismonográfiák* 28. Miskolc 1989.
- VERES L. 2006: Üvegművességünk a XVI-XIX. században. Miskolc, 2006.

1. ábra: Vertikálisan tagolt kemence (AGRICOLA 291. ábra)

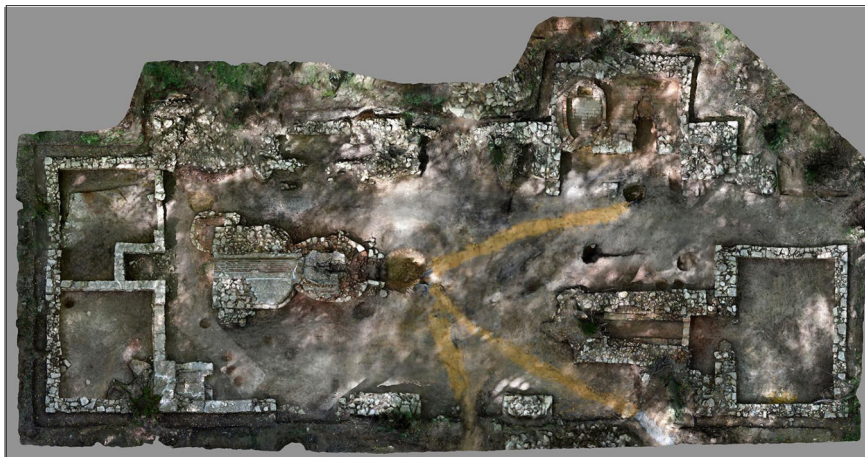
2. ábra: Horizontálisan tagolt kemence (AGRICOLA 290. ábra)

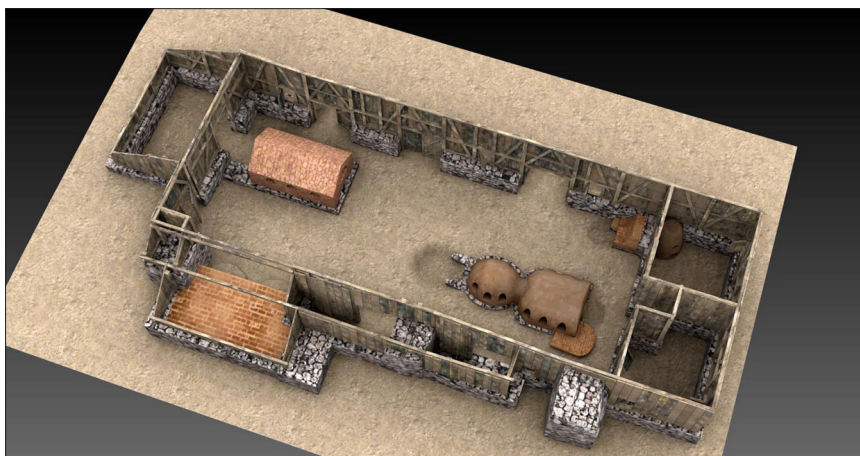
3. ábra: Az ún. Üvegesek Útja (Készítette: Czukor Péter)

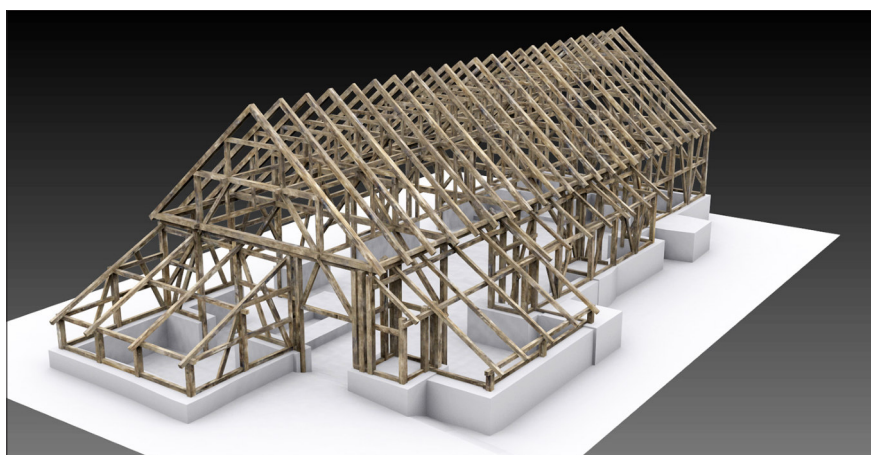
4. ábra: Az üvegcsűr a feltárás előtt (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

5. ábra: Ortofotó az üvegcsúrról (Készítette: Pazirik Kft.)

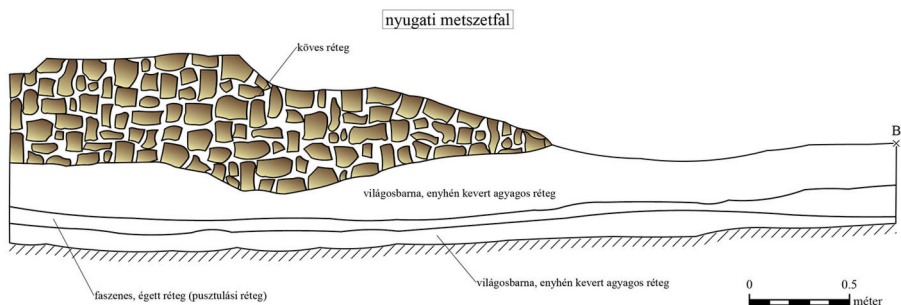
6. ábra: Az üvegcsúr belső felosztásáról készített 3D-s modell (Készítette: Pazirik Kft.)

7. ábra: Az üvegcsúrról készített 3D-s modell (Készítette: Pazirik Kft.)

8. ábra: Az üvegsűr feltételezett tetőszerkezete egy németországi példa alapján (Fotó: Borsi-Lakatos László)

9. ábra: Metszetrajz a nyugati falszakasról (Készítette: Gulyás Gyöngyi)

10. ábra: A délnyugati helyiség (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

11. ábra: A kettőskemence (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

12. ábra: Az olvasztókemence szájnyílása az előtérgődörrel (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

13. ábra: Tűzlyuk az olvasztókemence oldalán (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

14. ábra: A visszabontott kemence maradványa (Fotó: Kurucz Máté)

15. ábra: A kettőskemencétől keletre levő kiszolgáló egységek (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

16. ábra: A szárító kemence belső téglafal bélése (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

17. ábra: Az észak-keleti helyiség és a szárító kemence (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

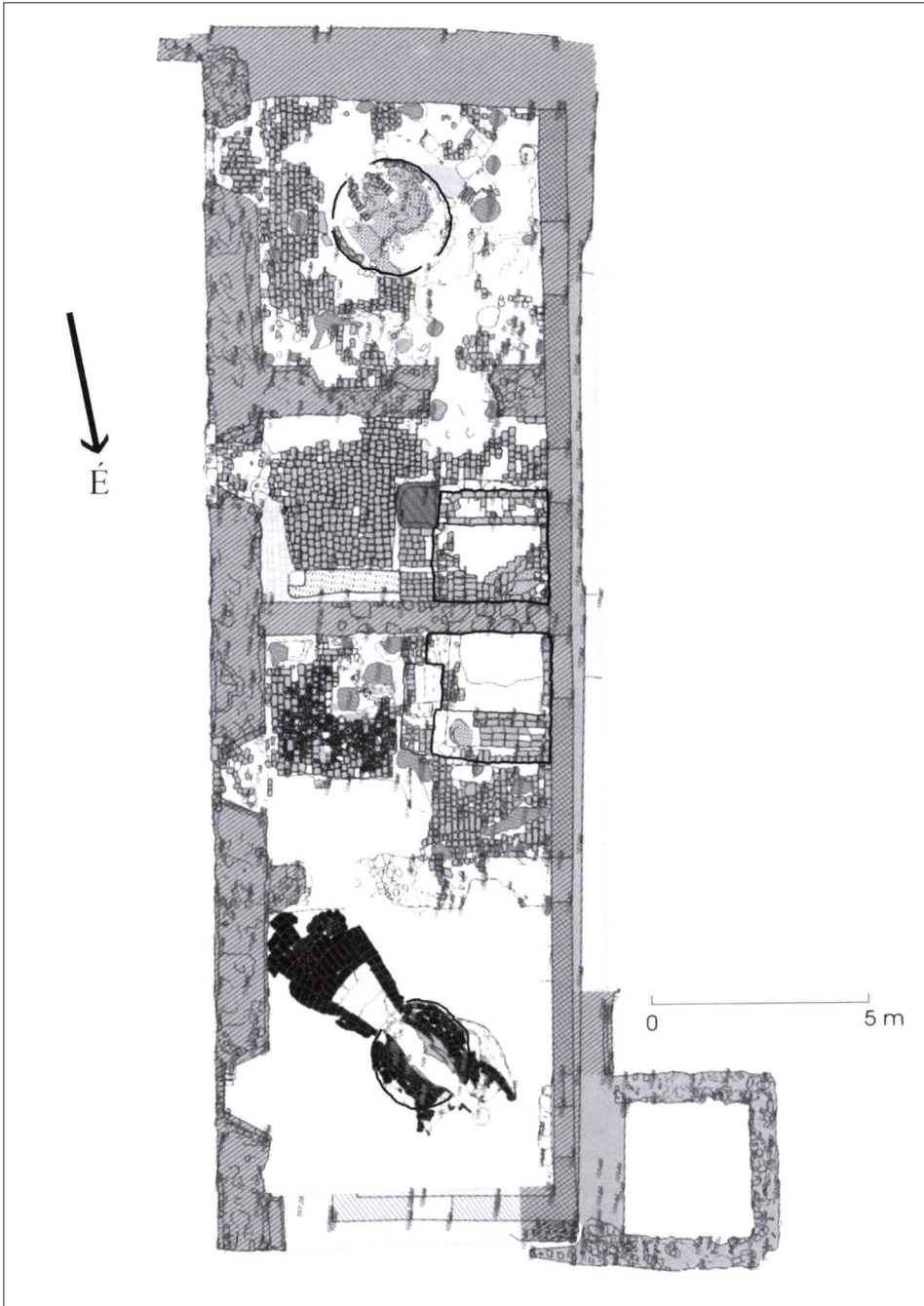
18. ábra: A téglapadozatú kettős kürtös kemence-együttes (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

19. ábra: Az ún. cigánykohók (Fotó: Gallina Zsolt)

20. ábra: A lakenborni üveghuta (MYSZKA 2008, 2. ábra)

21. ábra: A Visegrád Rév utcai üveghuta felszínrajza (MÉSZÁROS 2008)

22. ábra: 18-19. századi üvegpalackok Észak-Magyarországról (VERES 2006.)

23. ábra: A feltárásról származó üvegleletek (Fotó: Tóth Zsolt, Gulyás Gyöngyi)

23.1. Ép edény, 23.2. Palackok perem- és válltöredéke, 23.3-6. Edények fenéktöredékei, 23.7. Palackok perem- és válltöredékei, 23.8. Hosszú nyakú edény töredéke, 23.9. Színes üvegcsövek töredékei, 23.10. Valószínűleg illatszerez üvegek töredékei, 23.11. Liliom díszes töredék, 23.12. Karikaüveg, 23.13. Kék festékkel színezett peremű kancsó töredéke

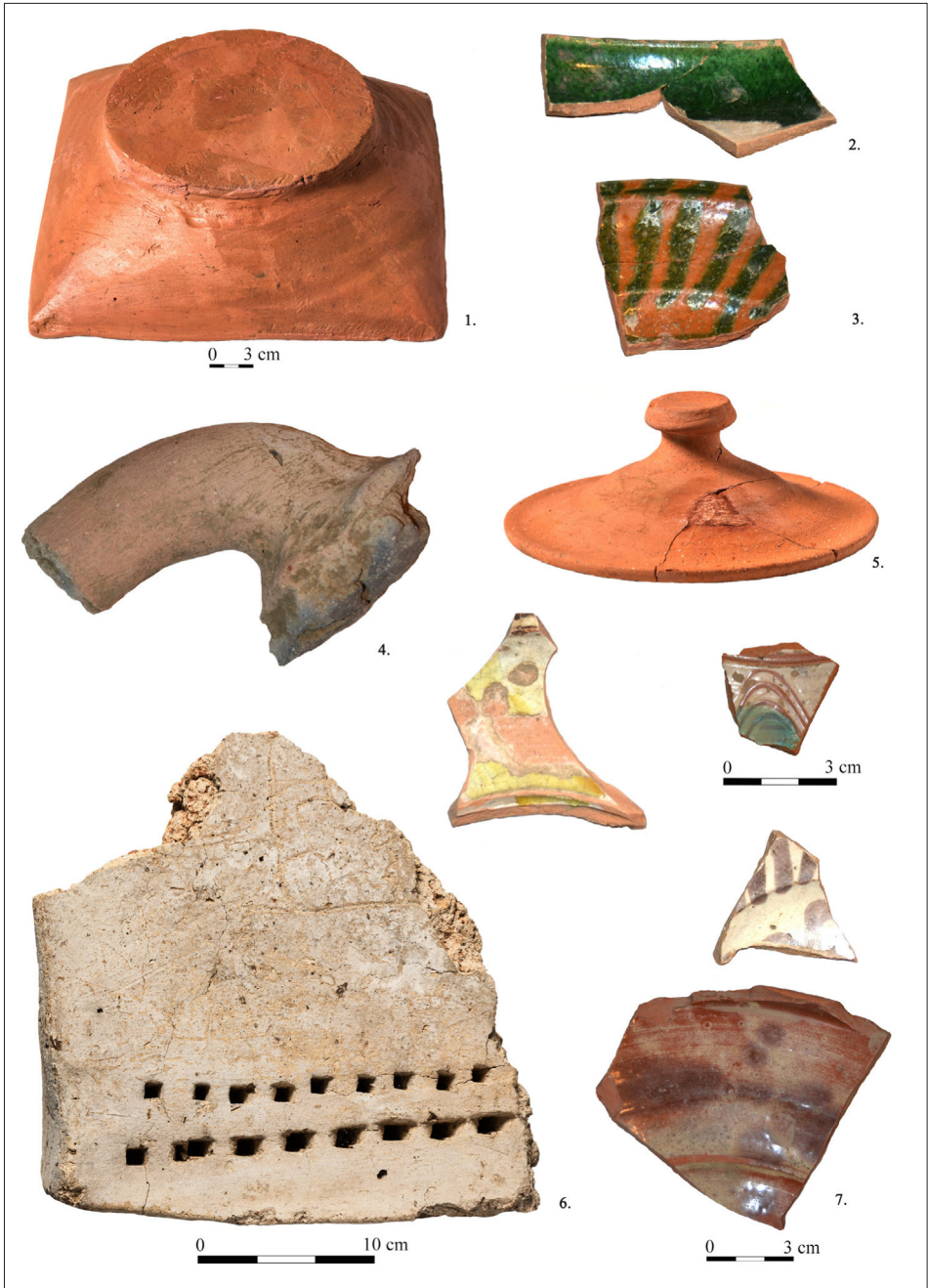
24. ábra: A feltárásról származó agyag fúvóformák, olvasztótégely, agyagtéví és agyagtálca töredékek (Fotó: Tóth Zsolt, Gulyás Gyöngyi)

24.1-2, 5. Monogramos fúvóformák, 24.3, 6. Belső oldalukon barázdált fúvóformák, 24.4. Szögletes fúvóforma, 24.7, 10. Agyagtálca töredékek, 24.8-9. Agyagtéví töredékek, 24.11. Olvasztótégely

25. ábra: Használati eszközök az üvegsűrből (Fotó: Tóth Zsolt, Mórincz Róbert)

25.1. Vas üvegvágó olló, 25.2. Vas fűvő pipaszár, 25.3. Vaskulcs, 25.4. Vas kocsi alkatrész, 25.5. Bronzgomb, 25.6. Gyöngyház berakásos gomb, 25.7. Bronz övcsat, 25.8. Agyagpipa kupakkal, 25.9. Bronz egy krajcáros (1761), 25.10. Ezüst övcsat

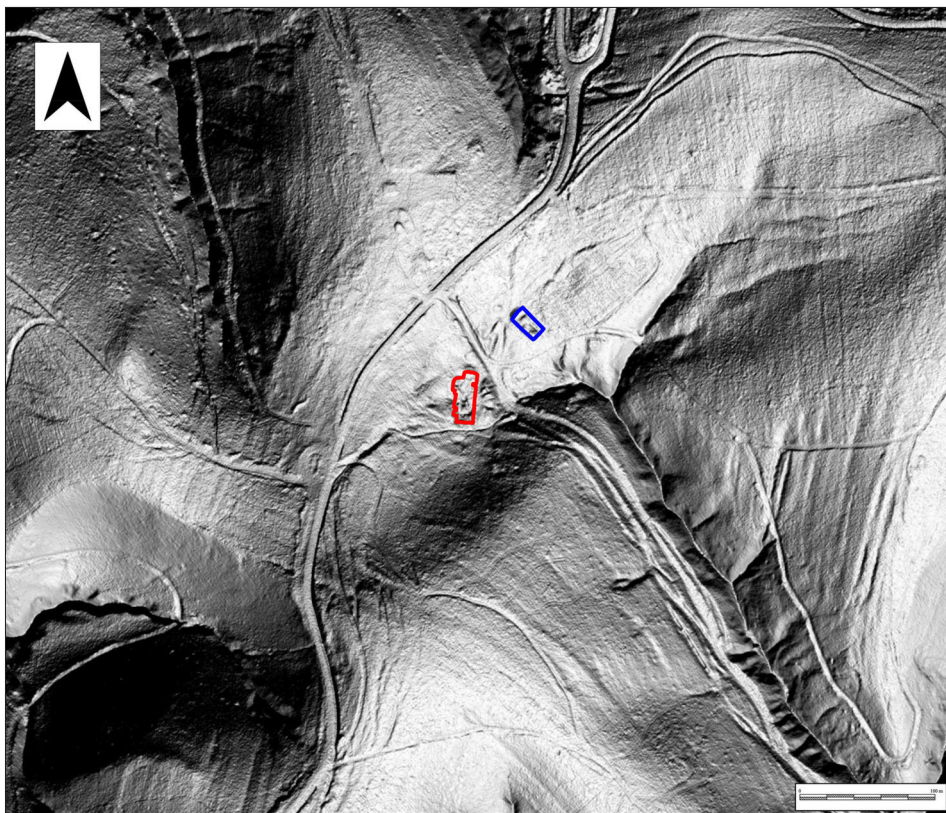

**26. ábra: Kerámiák és edénytöredékek az üvegsűrből
(Fotó: Tóth Zsolt, Móricz Róbert, Gulyás Gyöngyi)**

26.1. Kályhaszem, 26.2. Zöld ólommalazas táltöredék, 26.3. Zöld ólommalazas tányértöredék, 26.4. Agyagfűl töredék, 26.5. Fedő, 26.6. Agyagtábla (asztal) töredéke, 26.7. Színes ólommalazas tányér- és táltöredékek

**27. ábra: Ortofotó a hutamester házáról
(Készítette: Simon Béla és Czukor Péter)**

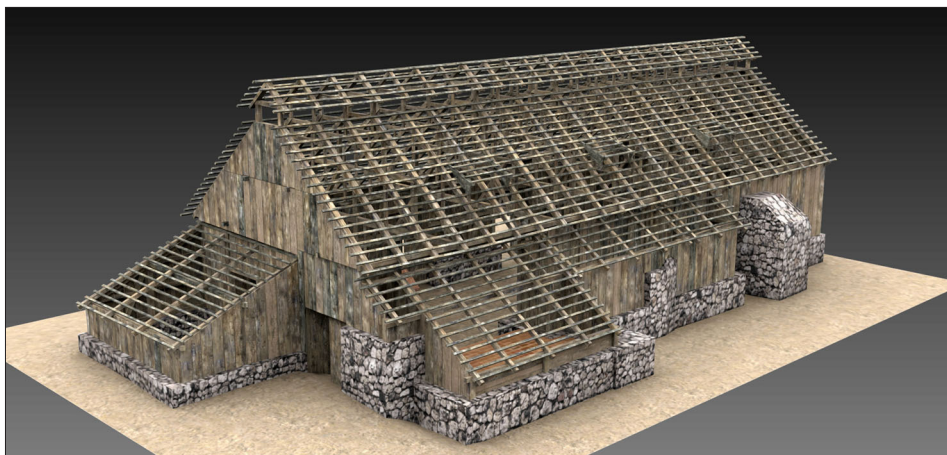
28. ábra: Lidar felvétel a huta környékéről: pirossal jelölve a feltárt üvegcsűr, késsel a feltárt hutamester háza (Készítette: Janus Pannonius Múzeum és Czukor Péter)

29. ábra: A kettős kürtös kemence-együttes az állagmegóvás után (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

30. ábra: A huta déli helyiségei az állagmegóvás után (Fotó: Gulyás Gyöngyi)

31. ábra: A huta szerkezetének 3D-s rekonstrukciója (Készítette: Pazirik Kft.)

32. ábra: Az üvegsúr 3D-s rekonstrukciója (Készítette: Pazirik Kft.)

Kossuth címer és vattakabát: a Baranya megyei honvéd karhatalom 1956-ban

DÁVID FERENC

Pécsi Tudomány Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar
Büntetőjogi Tanszék, e-mail: davidferenc85@gmail.com

Rezümé: Az 1956 novemberében hatalomra segített forradalmi munkás-paraszt kormány csak szovjet segítséggel tudta érvényesíteni akaratát, de már az átmeneti időszakban szüksége volt egy fegyveres szervezetre, ami hatalma támaszául szolgált. Az egész országban megalakultak az ún. „forradalmi” honvéd karhatalmi egységek, ismertebb nevükön „pufajkások”. Jelen tanulmány célja bemutatni az 1956 novemberében alakult pécsi és komlói honvéd karhatalom történetét, szerepét és jelentőségét.

Kulcsszavak: forradalom, szabadságharc, karhatalom, 1956

Kossuth coat of arms and cotton jacket: the Baranya County armed police force in 1956.

Summary: The revolutionary workers' and peasants' government, which was brought to power in November 1956, could only enforce its will with Soviet help, but they already needed an armed organization to support their power during the transition period. Throughout the country, the so-called “revolutionary” armed police force had been established. The aim of this study is to present the history, role and significance of these armed companies of Pécs and Komló, which was founded in November 1956.

Keywords: revolution, war of independence, armed police force, 1956

Bevezetés

Az 1956-os forradalom és szabadságharc történetében választóvonal volt a szovjet intervenció. A szovjet bevonulás reménytelenséget és egyértelmű helyzetet keltett, amelyben a magyar társadalom egy részének a szabadságharc fegyveres folytatását, másoknak a korábbi pártállami rend helyreállítását jelentette. Az 1956 novemberében hatalomra segített forradalmi munkás-paraszt kormány szovjet segítség nélkül nehezen tudta volna érvényesíteni akaratát. A magyar államvédelem a forradalom októberi győzelmével szétszéledt és csak kevesen vállaltak ismét szolgálatot. Az államrendőrség többé kevésbé a helyén maradt, de létszámhiánnyal küzdött és számos esetben csak vonakodva hajtotta végre a rá bízott feladatot. A néphadsereg alakulatait a megszálló szovjet csapatok lefegyverezték, a legénységi állományát szélnek eresztették, a tiszteket állomáshelyük felé irányították. Már az átmeneti időszakban szükség volt egy fegyveres szervezetre, ami a Kádár János vezetésével alakult Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány támaszaként szolgált. A hatalom megszerzése és megtartása érdekében helyre kellett állítani a közbiztonságot, le kellett törni a sztrájkokat és a forradalmi tanácsok hatalmát, fel kellett számolni a fegyveres ellenállást és begyűjteni az utcákra került hadianyagot, valamint városon és vidéken egyaránt érvényt szerezni a központi kormányzat

utasításainak. A szovjet bevonulás napján kezdetét vette a szervezőmunka, aminek eredményeként az egész országban megalakultak az ún. „forradalmi” honvéd karhatalmi egységek, ismertebb nevükön „pufajkások”. A tanulmány célja, hogy több nézőpontból vizsgálva mutassa be az 1956 novemberében alakult pécsi és komlói honvéd karhatalom történetét, aminek részeként külön alfejezetben tárgyalja a századok megszervezésének körülményeit, az állomány morálját, felszereltségét és ellátását, valamint a szabadságharc idején és azt követő hónapokban betöltött szerepét és jelentőségét.

A honvéd karhatalom megszervezése

A honvéd karhatalom baranyai egységei Pécs (-Komló) központtal 1956. november 4. és 5. napjai között és szovjet támogatás mellett alakulhattak meg miután már november 5-én rádiófelhívásban közölték, hogy honvéd karhatalmat szerveznek a rend fenntartására érdekében. A szovjet döntést a katonai megszállás feladatainak komplikáltsága adta. Tehermentesíteni akarta saját csapatait és megóvni őket a komolyabb veszteségtől, miközben fenn kívánta tartani a baráti segítségnyújtás látszatát. Rövidesen három század állt fel, amelyek hónapokkal később egy zászlóaljparancsnokság alárendeltségébe kerültek összevonásra. Az 1. és 2. század Pécsen, a 3. század Komlón állt fel, majd működésüket innen terjesztették ki vidékre.¹ Állománya jelentős részét a Magyar Néphadsereg tisztjei és tiszthelyettesei adták, a létszám a központi hatalom erősödésével párhuzamosan növekedett a néphadsereg, a bányászalakulatok és az államvédelem tagjainak jelentkezésével.

A pécsi karhatalom tagjai a BM Megyei Főosztályának épületében gyülekeztek. A tisztek nagy része már az első napon jelentkezett, míg mások megvárták november hónap közepét és az események további alakulását.² A pécsi 1. század a volt 1480. lövész ezred és a 1963. tüzér osztály hivatásos tiszti és tiszthelyettesei,³ a pécsi 2. század a volt 1201., 1202. bányász zászlóalj, 1227., 1228. építő zászlóalj és a Dózsa Lövész Tiszti Iskola állományának rendelkezésre álló hivatásos tisztjeiből, tartalékos tisztjeiből és tiszthelyettesekből állt,⁴ a komlói 3. század a volt 4066. bányász zászlóalj hivatásos és tartalékos tisztjei, tiszthelyettesei, valamint honvéd állományáa alkotta.⁵ Az 1. század

¹Hadtörténeti Levéltár [HL] Magyar Néphadsereg. Különgyűjtemény, 1956-os gyűjtemény [MN-KGy-F] 11. őrzési egység [őe.] 16. [Baranya megye karhatalmi egységeinek története] Zászlóalj-történet 1.

²HL MN-KGy-F 2. őe. 41. [Magyar Néphadsereg 22. lövészezred] 13.

³Mindkét alakulatot már a forradalom előtt felszámolták, az állománya áthelyezésére várt. Lásd: MN-KGy-F 11. őe. 16. 1. század 1.

⁴A beszámoló nem említette, de a Baranya Megyei Kiegészítő Parancsnokság tisztjei is részt vettek a honvéd karhatalom tevékenységében. A forradalom ideje alatt a Megyei Kiegészítő Parancsnokságon vonták össze a Pécsi Járási Kiegészítő Parancsnokság, a 3. számú Vasútgazgatósági Katonai Szállításvezetőség (VKSZV), a bányász és építő zászlóaljak mozgósítható tisztjeit, akik később a karhatalmi századokhoz jelentkeztek. A karhatalom munkáját a Kiegészítő Parancsnokságok folyamatosan támogatták. Lásd: HL MN-KGy-F 6. őe. [Kiegészítő parancsnokságok] 41. [Megyei hadkiegészítő parancsnokság, Pécs] 2., 9-10.; A forradalom és szabaságharc bukását során a 3. számú VKSZV részt vett a sztrájkok letörésében és a vasúti forgalom ellenőrzésében. Lásd: HL MN-KGy-F 5. őe. 4. [3. sz. VKSZV] 4-5.; Megj.: a pécsi 9. számú Egyetemi Katonai Tanszék beosztottjai az 1956. november 5-i rádiófelhívás után jelentkeztek karhatalmi szolgálatra, de ott azt a választ kapták, hogy menjenek vissza az egyetemre. A bizalmatlanság oka a tanszék dolgozóinak részvétele a forradalmi Katonai Tanács munkájában és a szovjetekkel szembeni védelem megszervezésében volt. Lásd: HL MN-KGy-F 1. őe. 37. [9. sz. Egyetemi Katonai Tanszék, Pécs] 7.

⁵Pécs Pécs helyőrség 1956 októberében volt létszámadatai alapján az állomány egy részével számolhatunk, lásd: Megyei Kiegészítő Parancsnokság 20 fő, Járási Kiegészítő Parancsnokság 20 fő, 3. számú VKSZV 10 fő, Pf. 1201 (bányászalakulat) 650 fő, Pf. 1202 (bányászalakulat) 850 fő, Pf. 1228 (építőalakulat) 450 fő, ÁVH ismeretlen, Határőrség ismeretlen. Lásd: HL MN-KGy-F 6. őe. 41. 2.

már az első napon 100-110 fős létszámra került feltöltésre, míg a 2. és 3. századnak 5-7 napra volt szüksége, hogy ugyanezt a szintet elérje. A különbség magyarázata, hogy a hivatásos állomány egy része már az első napon szolgálatra jelentkezett és a pécsi 1. századba szervezve részt vett a Mecsek déli lejtőin folytatott harcokban, a századok szervezésében, miközben a további jelentkezések üteme időlegesen lelassult.⁶ Ezt követően már a komlói 3. század létszáma indult gyors növekedésnek. A komlói század 1956 decemberére 180 fős létszámra duzzadt, aminek két oka lehetett. Egyrészt a létszámot nem csak önkéntesekkel, de behívások útján is növelték, másrészt a növekedés ütemét sem a „tisztí nyilatkozat” aláírása,⁷ sem a forradalom idején tanúsított tevékenység felülvizsgálati eljárása nem akasztotta meg.⁸

A karhatalmi századok élén századparancsnok, helyettes és politikai helyettes álltak. A századokat szakaszokba, rajokba szervezték, akik nagyobb egységben, vagy kisebb járőrként tevékenykedtek. Bár az így megszervezett karhatalmi alakulatokat század elnevezéssel illették, minden esetben szükségük volt egy hónapra, hogy elérjék, majd akár meg is haladták a szükséges létszámot. A jelentkezők számának növekedésével a baranyai századokat november 18-án egy zászlóaljba, közös parancsnokság alá vonták össze⁹ és összeállították az első szabályzatokat is. Személyi összetételük nem volt egységes, de szervezésük politikai (bizalmi) irányt vett. Közvetlenül a rádióban közölt felhívásra honvéd tisztek kisebb csoportja jelentkezett, de megjelentek a volt Magyar Dolgozók Pártjának (MDP) pártfunkcionáriusai, a Partizán Szövetség tagjai, az Allamvédelmi Hatóság (ÁVH) állománya és más önként jelentkezők. A „tisztí nyilatkozat” aláírásának kötelezettsége komoly választóvonal volt Pécsen. A nyilatkozatot többen nem írták alá és inkább leszereltek, mások aláírták, de egyidejűleg leszerelésüket kérték. A bizonytalanságot és a bizalmatlanságot növelte, hogy a Magyar Néphadsereg hivatásos tisztjei közül többen kerültek leszerelésre és felelősségre vonásra a forradalom alatt tanúsított magatartásuk miatt. A honvéd karhatalom nem volt politikailag független, az MSZMP és a szovjet városparancsnokság meghatározó szerepet játszott a századok munkájának irányításában. Bár a propaganda hangsúlyozta az önkéntességet és a közbiztonság megteremtése érdekében vállalt szolgálat szükségességét, időközben mind többen szereltek le, vagy léptek be az MSZMP-be.¹⁰ A pécsi 2. század 90 %-a csatlakozott a párthoz, illetve pártmunkát folytattak a pécsi üzemeknél és a környékbeli bányásztelepeken. A pártszervező munka érdekében folyamatosan fejtettek ki propagandát, szervező és agitációs tevékenységet. A két pécsi század több baranyai járás területére kiterjedően, összesen 35 településen megkezdtek a helyi MSZMP szervezet létrehozásában,¹¹ miközben több eltávolított tanácsi vezetőt is visszahelyezett a környező falvak, községek élére.¹² A pécsi 1. század 42 községben folytatott agitációs tevékenységet a forradalom „szellemi és fizikai jelenlétének megtörésére”.¹³

⁶HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 2.

⁷A szovjet bevonulással egyidőben és az Elnöki Tanács által 1956. november 10. napján kibocsátott ún. „tisztí nyilatkozat” aláírásának megkövetelése lett a hadsereg politikai szempontok szerinti megtisztításának eszköze és módja. HORVÁTH 2006: 658.

⁸A nyilatkozatot a pécsi 1. század 70-80 %-a, a 2. század 90-92%-a, a komlói 3. század teljes állománya aláírta. A kieső létszám pótlására tartalékos tisztek kerültek behívásra. Lásd: HL MN-KGy-F 6. öe. 41. 9.

⁹HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 3.

¹⁰1956 novemberében 70%-ra nőtt azoknak a száma, akik az MSZMP-hez igazoltak, jelentős részük korábban is MDP párttag volt.

¹¹HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 2. század 6-7.

¹²HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 5.; Megj.: Ez nem mindenhol ment könnyen, mert a kőkényi lakosság a tanácsot egy istállóba száműzte, míg Bodán a tanács épületét visszavette korábbi tulajdonosa.

¹³HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 4.

Morál, felszerelés, ellátás

Az ún. „forradalmi honvéd”¹⁴ karhatalom szinte megalakulása pillanatától találkozott az ország többségének ellenérzésével. A hétköznapi szóbeszéd rémtetteik mellett magas illetményüket emlegette. A közvélemény „hazaárulónak”, „Kádár-pribéknak” és a bélelt téli katonai felsőruhazatra utalva, de később átvitt értelemben is használatban maradt „pufajkásoknak” nevezet őket. Megítélésükön rontott, hogy együttműködtek az országot megszállva tartó szovjetekkel és az erőszakkal hatalomra segített Magyar Forradalmi Munkás-Paraszt Kormányral. Mindezen körülményeknek hatására a karhatalom és a társadalom egy meghatározó része gondolkodása és céljai tekintetében teljesen elszigetelődött egymástól. Az első hónapokban a teljes bizonytalanság volt tapasztalható. A forradalom idején a megfelelő tájékoztatás hiánya a felsőbb utasításhoz szokott alsó- és középső vezetői réteg tanácsalanságához és döntésképtelenségéhez vezetett. A minden napokat megnehezítették a karhatalmon belüli személyi ellentétek, az egymással szemben tanúsított bizalmatlanság és az általános politikai bizonytalanság. Ezt az elvi (politikai) törésvonalat szemlélteti, hogy a megyei kiegészítő parancsnokság beosztottjai az első időkben civilben jártak be szolgálati helyükre és csak ott öltöztek át, ami a honvéd karhatalom „önkénteseit” nemcsak zavarta, de felerősítette a századokon belüli ellentéteket.¹⁵ Másrészt, a honvéd karhatalom megszervezése tisztekhez és tiszthelyettesekhez, tartalékosokhoz és önkéntesekhez, ezáltal alacsonyabb rendfokozatban szolgált személyekhez kötődött.

1956 novemberében még jellemzőek voltak a fegyveres összetűzések Pécsen, Komlón és a Mecsek leejtőin. A pécsi honvéd karhatalom kritikája az egykori parancsnokokkal, helyetteseikkel és politikai tisztjeikkel szemben fogalmazódott meg. A karhatalmi századok és zászlóalj eredetileg megválasztott vezetői mellett megjelentek a polgári ruhába öltözött, de rendfokozatuknak megfelelő beosztást kérő korábbi főtisztek. Miután helyben nem jártak sikerrel, mind többen utaztak fel Budapestre, hogy ott keressenek a kérdés eldöntésére illetékes felettest. Az összevisszaságra jellemző, hogy a pécsi karhatalom százados parancsnokát ketten is félreállították miután felhatalmazást szereztek maguknak. A helyzet zászlóalj szinten sem volt rendezettebb, mivel ketten is írásos felhatalmazást szereztek a parancsnoki beosztás betöltésére, ráadásul a zászlóaljtörzsbe is korábban a karhatalomban szolgálatot nem vállalt személyeket helyeztek, ami csak tovább mélyítette az ellentéteket.¹⁶

Bár a századok ellátását saját parancsnoksága pozitívan értékelte, ez tényszerűen nem igazolható. Egyrészt, hiába került nagy mennyiségben sorozatlövő és egyéb lőfegyver a szovjet csapatok birtokába, annak egy részét helyben hatástalanították, vagy a begyűjtött fegyverzetfőlösleget a szovjet parancsnokság felé történt leadást követően elszállították. A századok fegyverzete a megalakulás pillanatában nem volt számottevő, a tisztí és tiszthelyettesi állomány csak saját személyi lőfegyverével rendelkezett. Nem mindenkinek jutott fegyver, a többség puskával és karabéllyal került felszerelésre. Előfordult, hogy a karhatalmi járőr, vagy őrség csak feketére festett gyakorló, alakizó puskát kapott. A rendelkezésre álló lőfegyverek száma, minősége és a lőszer mennyisége csak házkutatás, fegyveres harc, vagy terepátvizsgálás alkalmával nőtt, de rövid időn belül és a szabadságharcosok felszereltségével szemben a karhatalom javára változott.¹⁷ A komlói

¹⁴Az 1956 után konszolidálódott szocialista államrend ideológiai megközelítésében az 1956-os eseményeket az „ellenforradalom” fogalma alá vonta, ezért az azzal szemben álló honvéd karhatalmat „forradalmi” jelzővel illette. Lásd például: SZABÓ 1977.

¹⁵HL MN-KGy-F 2. öe. 41. 13.

¹⁶HL MN-KGy-F 2. öe. 41. 14-15.

¹⁷HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 2. század 4.

3. század lőfegyvereinek 90%-át a fegyveres ellenálló csoportok felszámolásakor zsákmányolta.¹⁸ A karhatalom ruházata egységesnek volt mondható, de a ruházati és felszerelési anyagraktárak már korábban kiürültek, mert ebből szerelték fel a nemzetőr egységeket és ami megmaradt, azt gyakran a lakosság hordta szét. A ruházatot a komlói bányász egység készleteiből fedezték, illetve nagyobb mennyiséget szedtek össze a környékbeli településekről. Az ellátásról és a fizetéséről ugyancsak eltűzött kép terjedt el, a valóságban lényegesen szerényebb volt. Valójában a hivatalosan megszabott alacsony tisztii fizetés mellé ingyen étkezés és napi 10 szál cigaretta járt. Egyetlen esetben, november hónapra kaptak 500 Ft veszélyességi pótdíjat, amit később jogtalanak minősítettek és vissza is fizettettek.¹⁹

A századok tevékenységei

A helyi honvéd karhatalom megalakulásától részt vett a szabadságharc fegyveres ellenállásának felszámolásában és a központi hatalom megszilárdításában. Szerepet vállaltak az objektumok őrzésében, a tüntetések feloszlításában, a honvédségi eszközök gyűjtésében és a Mecsek átfésülését kísérő fegyveres harcokban. A novemberi időszak döntő többségét az objektumok őrzése, a belső rend megszilárdítása, a járőrözés, a Mecsek erdős részeinek átvizsgálása töltötte ki.²⁰

A pécsi 1. század személyi állományát még a forradalom napjaiban szerelte fel az ÁVH és bevonta a városi és a járási tüntetések feloszlításába. A szovjet bevonulás után a tisztikar zöme szolgálatra jelentkezett és 100-110 fővel karhatalmi századdá szerveződtek. Önállóan nevezték ki a parancsnoki kart és elzárkóztak a Baranya Megyei Kiegészítő Parancsnokság azon próbálkozása elől, hogy saját hivatásos tisztjét küldje a század élére.²¹ A kezdeti időszakban a parancsokat és a feladatokat a magyar városparancsnoktól kapták, majd a parancsnok személyét és törzsét az 1480. lövész ezred adta. A század a rendőrség épületében, majd november 9-től a 1963. tüzérsztály laktanyájában rendezkedtek be. Az első napokban megszervezték az ellátást és fegyvereket szereztek be. Az első feladatuk közé tartozott a Mecsekre vezető utak lezárása és ellenőrzése, a lőfegyverek begyűjtése, a járőrtevékenység megszervezése, továbbá az egyem és főiskola épületeinek átkutatása Pécsen.²² Az első időszakban a tevékenység zömét az objektumok (rádió és posta épülete, pályaudvar, mecseki erősítő, a málomi lőtér, lőszerraktár és laktanya) őrzése és járőrszolgálat adta. A járőrtevékenységet a kijárási tilalom egésze alatt, valamint ünnepek és évfordulók alkalmával folytatták. A század tagjai egy esetben kerültek tűzharcba, amikor a mecseki erősítő őrségét és épületét a szabadságharcosok

¹⁸A század létszáma 1956. november 6-án alig haladta meg a 20-30 főt, amikor két szovjet harckocsi támogatásával felszámolta a komlói katonai tábor környékén még ellenálló szabadságharcos csoportot. Ennek során automata és ismétlő lőfegyvereket, valamint hozzá tartozó lőszert zsákmányolt. 1956. november 7. és 10. napjai között megkezdtek az általunk megbízhatatlannak minősített személyek begyűjtését és tűzharcot folytattak ellenálló csoportokkal. A honvéd karhatalom által begyűjtött és zsákmányolt fegyverekről készített kimutatás megegyezik a szabadságharcok által készített kimutatással, ahol a „mecseki szabadságharcos csoport” fegyvereinek 75-80%-át ismétlőfegyverek (puska, karabély, kispuska, vadászpuska) alkották. Lásd: DÁVID 2006: 841–842.

¹⁹HL MN-KGy-F 11. ée. 16. 1. század 7.

²⁰HL MN-KGy-F 11. ée. 16. 3. század 3.

²¹A döntésben közrejátszott, hogy kiegészítő parancsnokság parancsnoka, Bukszár Béla alezredes és állománya szerepet vállalt a pécsi Forradalmi Katonai Tanács munkájában.

²²HL MN-KGy-F 2. ée. 41. 13.

két alkalommal is géppisztoly és karabély tűz alá vették.²³ A pécsi pályaudvar őrzése mellett a megye vasúti személyszállításának ellenőrzésében is részt vettek.²⁴ A határ menti területen járőrbe szerveződve igazoltatásokat végeztek és disszidálás gyanújával, vagy személyi okmányok hiánya miatt több száz személyt adtak át a rendőrségnek. A karhatalom adatai alapján január 19. és 29. között 90 személyt vettek őrizetbe, de előfordult, hogy egy nap alatt 70 főt adtak át a rendőrségnek. Több alkalommal folytattak házkutatásokat, amikor is fegyvereket és eltulajdonított honvédségi anyagokat kerestek.²⁵

A pécsi 2. század feladata is objektumok őrzésében és a harci feladatok végrehajtásában merült ki. Ennek során felügyeletük alá vonták a szénbányászati épületeket Pécsbányatelepen, Szabolcsbányatelepen, Vasas aknán, az Uránércbánya Vállalat 2. számú bakonyai telepén és a honvédségi laktanyáknál. A 2. század 1956. november 5-én már katonai vállalkozást hajtott végre, amikor 15 fővel megszállták a pécsbányatelepi lőszerraktár területét, miután a városparancsnoksághoz – utóbb alaptalannak bizonyult – bejelentés érkezett a raktár felrobbantásának tervéről. Ezzel egyidőben a század másik része a szovjet alakulatokkal és a rendőrséggel megkezdte a Mecsek nyugati részének felderítését és az ott lévő szabadságharcos csoport felszámolását. A század által kihelyezett őrszemélyzetet többször, különösen a pécsbányatelepi és vasasi részeken érte fegyveres támadás, továbbá működése során három héten át folyamatosan sor került fegyveres összetűzésekre. 1957 januárjától az objektumok őrzése és a működésük biztosítása vált a fő a feladattá. A személyi állomány a rádiónál, a mecseki erősítőnél, a relénél, a mecseknádasdi viaduktoknál, a málomi lőszerraktárnál és a laktanyában teljesített szolgálatot.

A járőrtevékenység mellett terepszakaszok átfésülésében vettek részt, aminek során 80-100 főt fogtak át és adtak át a rendőrségnek. Megalakulását követően a század jelentős mennyiségű lőfegyvert és más haditechnikai eszközt gyűjtött be²⁶: november 7. és 16. között 29 géppisztolyt, 37 karabélyt, 7 puskát és 4-500 kézigránátot szedtek össze, majd november 15. december 16. között 117 alkalommal tartottak házkutatást és megközelítőleg 3 vagonra való felszerelést és műszert gyűjtöttek be. A honvéd karhatalom gyűjtött mindent, ami használható volt és a Magyar Néphadsereg tulajdonát képezhette: csizmát, inget, ponyvákat, benzineskannát. Gyakran találtak elhagyott polgári és katonai gépjárműveket a Mecseken és a közutakon, amelyek közül összesen 37 darab honvédségi gépkocsit halmoztak fel.²⁷

A komlói 3. század és megalakulásának, majd működésének története több szempontból is eltért a pécsi mintától. Komlóról egy háromfős tisztí különítmény indult, hogy segítséget kérjen a Pécssett állomásozó szovjet parancsnokságtól. A szovjetek egy harcokocsikkal megerősített egységet küldtek a városba, majd összehívtak egy megbeszélést, ahol parancsba adták a karhatalom azonnali megalakítására. A komlói 3. honvéd karhatalmi századot 12 fő tiszt és 1 honvéd alakította meg, majd rádión és személyesen felhívást intéztek a bányász alakulat tisztjeihez és tiszthelyetteseihez, rendőrökhöz és megbízhatónak ítélt polgári személyekhez. Ennek köszönhetően a létszám ugrásszerűen megnőtt és a növekedés üteme folyamatos maradt az előírt létszámcökkentésig.

²³HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 5-7.; Megj.: A pécsi 1. és 2. század tevékenysége során sem haláleset, sem sebesültet nem jelentett és anyagi vesztesége sem volt. Lásd: HL MN-KGy-F 11/16. 2. század 5.

²⁴HL MN-KGy-F 2. öe. 41. 17.

²⁵HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 1. század 3., 6-7.; Megj.: a pécsi 1. század által begyűjtött kézi lőfegyverek száma elenyésző volt. Amikor önállóan jártak el csupán 20 darab, míg a szovjet csapatok részvételével már 150 darab lőfegyvert szedtek össze a Mecsek átfésülése során.

²⁶A pécsi 2. század 1956. november 9-én vonult ki Egerágra, ahol a parancsnoka által hátra hagyott és helyi lakosság által széthordott légvédelmi jelző- és figyelő-berendezéseket szerezte vissza.

²⁷HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 2. század 4., 6.

A század a szükséges felszerelést a bányászalakulatok készleteiből szerezték be, míg fegyvereket és gépjárműveket az ellenállóktól zsákmányoltak. Az első napokon a felszerelés hiányossága az őrzési feladatok ellátására korlátozta a feladatellátásukat, majd ezt követően folyamatosan tágították tevékenységi körüket. Az első nap szervezési munkái után, 1956. november 6-án már megszállták a rádiót, a lőszerraktárt, a párt- és tanácsházat és katonai táborni, amihez tényleges erőt a rendelkezésükre bocsátott két szovjet harcokosi biztosított. November 7. és 10. között ellenőrzésük alá vonták a várost. Razziák és házkutatások során 54 főt – köztük a forradalom és szabadságharc Komlón maradt vezetőit – tartóztatták le, valamint 221 ismétlő- és automata lőfegyvert zsákmányoltak, miközben létszámuk 70 fő fölé emelkedett. A komolyabb fegyveres összecsapások 1956. november 11. napjától, a Mecsek átfésülése és a járőrtevékenység megindulásával vették kezdetét. Aznap a magyaregregyi erdőszélen érte támadás a karhatalmi járőrt. Hiába érkezett egy 12 fős, majd további 15 fős karhatalmi erősítés, valamint egy szovjet páncélgépkocsi és személyzete, a kialakult tűzharcban egy társuk életét veszített. A tűzharc következtében megkezdték a magyaregregyi erdő átvizsgálását, miközben a harc súlypontja Mára-vár köré összpontosult. Az erősítés elfoglalása során a karhatalom nem szenvedett veszteséget, míg az ellenállók közül 2 főt lelőttek, további egy sebesültet és a túlélők keresése során egy nőt másnap foglyul ejtettek és átadták a rendőrségnek, ráadásul több lőfegyvert, lőszert és más eszközöket zsákmányoltak. A század november 12. és 14. között Sokonya, Kenderföld, Sikonda és Mecsekfalu irányába terjesztette ki járőrtevékenységét, ahol tűzharcban saját veszteség nélkül többeket őrizetbe vettek.²⁸

A járőrtevékenység a fegyveres ellenállás gyengítését és a környező települések helyi tanácsszervei hatalomba történő visszahelyezést szolgálta. A mecseki szabadságharcos csoport pécsváradi támadását követő napon a karhatalom elhatározta,²⁹ hogy megszerzi az ellenállók által megszállt településeket. Eljárásuk során a szovjet harcokosokkal és lövészekkel megerősített karhatalmi egységek birtokba vették a megjelölt településeket, az azokhoz vezető útvonalakat és átfésültek a környező területeket. Ezzel szisztematikusan szorították vissza az ellenállók nagyobb csoportjait mindaddig amíg felmorzsolódtak és megszűntek szervezett erő lenni. A megszállt településeken felvették a kapcsolatot a tanács vezetőivel, kiosztották az előttük álló feladatokat és ehhez további támogatást ígértek. 1956. november 15-én Magyaregregy-Szászvár-Máza környéke, majd november 17. és 20. között – már fogságba esett ellenállók „segítségével” – Kőlyuk, Mánfa, Vágotpuszta térsége került átvizsgálásra. A Pécsen állomásozó szovjet parancsnokságtól érkezett felderítő parancsnokkal és erősítéssel november 16-án megtervezték, majd végrehajtották Sikonda és környékének átfésülését.³⁰

²⁸HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 3. század 1–2.

²⁹DÁVID 2011: 69–82.

³⁰HL MN-KGy-F 11. öe. 16. 3. század 2-3.; Megj.: a harcok során 7 fő szabadságharcos életét veszített, egy fő megsebesült, ketten pedig fogságba kerültek. Lásd még: Rózs 2008: 163–190.

Kitekintés

1956 decemberétől országszerte tüntetések kezdődtek a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormánnyal szemben. Pécsen a tömeg megkoszorúzta a Kossuth szobrot, tüntetett a Széchenyi téren és a belvárosban. A nőkkal és gyermekekkel szembeni fellépésre vonatkozó utasítást a honvéd tisztikar sem fogadta megelégedéssel és ez a karhatalom államonya egy részének a tüntetés kezelésében tanúsított passzív magatartásában is megmutatkozott.³¹ 1956 decemberében életbe lépett a statárium, majd a konszolidációval megkezdődtek a leszerelések és a tiszti állomány eredeti állomáshelyére történt visszatérése.³² 1957 első hónapjaiban könnyebb szolgálat és az MSZMP vidéki jelenlétének erősítése került előtérbe, majd a zászlóalj századait a honvéd karhatalom megszüntetéséig a pécsi székhelyű 20. önálló karhatalmi században vonták össze.³³

Irodalom

- DÁVID F. 2011: A Mecseki Szabadságharcos Csoport pécsváradai rajtaütése. In: BENE K., DÁVID F., SARLÓS I.: Fejezetek a hadtörténelemből 1. Pécs, 2011.
- DÁVID F. 2006: Vágotpuszta, 1956. A „Mecseki Láthatatlanok” nyomában. Hadtörténelmi Közlemények 3 (2006) 840–856.
- HORVÁTH M. 2006: Fejezetek a Magyar Néphadsereg 1956. évi történetéből. Hadtörténelmi Közlemények 3 (2006) 603–668.
- ROZS A. 2008: A „mecseki láthatatlanok” és a munkástanácsok utóvédharcai. In: Rozs A. (szerk.): Pécs és Baranya 1956-ban. Pécs, 2008, 163–190.
- SZABÓ Á. 1977: A Magyar Forradalmi Honvéd Karhatalom, 1956. november – 1957. június. Budapest, 1977.
- TEGZES F. 2008: Jelképek 1956-ban – 1956 jelképei. In: Rozs A. (szerk.): Pécs és Baranya 1956-ban. Pécs, 2008, 105–160.

³¹HL MN-KGy-F 2. ée. 41. 16.; Lásd még: TEGZES 2008: 124–126.

³²HL MN-KGy-F 6. ée. 41. 2.

³³HL MN-KGy-F 11. ée. 16. 1. század 4., 9.

Az egy kilobájtos géptől a világbanki programig

Faránki Gyula mérnök tanár, informatikus pályaképe és a pécsi számítástechnika oktatás kezdetei az 1980-as, '90-es években

GERNER ANDRÁS

Janus Pannonius Múzeum, 7621 Pécs, Káptalan u. 5., e-mail: gerner.andras@jpm.hu

Rezümé: Faránki Gyula (Siklós, 1949–) villamosmérnök, mérnök tanár, közlekedési mérnök kezdettől fogva nagyon fontos szerepet vállalt a pécsi számítástechnikai képzés megteremtésében. Évtizedek óta a Pécsi SZC Zipernowsky Károly Műszaki Szakgimnázium tanára, ahol nemzedékeket tett a racionális gondolkodás elkötelezettjévé. Kiemelkedő szakmai eredményei közé tartozik az intézmény informatikai eszközállományának lépésről lépésre, a kor színvonalához igazodó fejlesztése, valamint a Világbank hitelprogramja (1992) keretében az iskolában megvalósuló képzés és eszközbeszerzés szaktanácsadóként való koordinálása. E program keretében írta meg Informatikai eszközök c. könyvét, amely a tárgy közismereti tudanyagát tartalmazza.

Kulcsszavak: számítástechnika, oktatás, műszaki oktatás, Pécs, Zipernowsky Károly Műszaki Szakközépiskola, Faránki Gyula, Győr, távközlés, híradástechnika, Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola

From the one kilobyte computer to the World Bank's loan program. The career of engineering teacher and IT specialist Gyula Faránki and the computer science education in Pécs in the 1980s and '90s.

Summary: Gyula Faránki (Siklós, 1949–) electrical engineer, engineering teacher, transport engineer played a very important role in the creation of computer training in Pécs from the very beginning. He has been a teacher at the Károly Zipernowsky Technical High School in Pécs for decades, where he has made generations committed to rational thinking. His outstanding professional achievements include the step-by-step development of the institution's IT equipment – in line with the standards of the age –, and the coordination of school training and equipment acquisition as a consultant within the framework of the World Bank's loan program (1992). As part of this program, he wrote a book titled IT Tools, which contains general knowledge of the subject.

Keywords: computer science, education, technical education, Pécs, Zipernowsky Károly Technical Secondary School, Gyula Faránki, Győr, telecommunications, College of Transport and Telecommunications

Bevezetés

ZH80 – ez a két betű és egy szám nem egy autó hiányos rendszámából származik, hanem az első pécsi fejlesztésű mikroszámítógép két tervezőjének nevéből (*dr. Zákány László, dr. Halász Péter*) és az elkészítés évszámából áll össze. 2019. október 17-én a JPM Történelmi Osztályának Padlásán *Halász Péter* előadása után meg lehetett csodálni két, ma is működőképes gépet az akkor megtervezett és legyártott modellek közül¹.

¹Faránki Gyula úgy véli, hogy ha a két tervező, Halász Péter és Zákány László az általuk birtokolt szakmai tudással, innovációval nem Magyarországon, hanem másuttal valósítják meg fejlesztésüket, világhírnévre tehetek volna szert. A ZH-80 ugyanis flopirendszerket tudott kezelni, tehát az egyik hajlékonylemezzről másolt adatokat a másikra, a géppel kommunikálva. Erre akkoriban még az Apple-2 sem volt képes. Tehát „szerecsébb” helyre születve a Zákány-Halász kettős Jobs-Wozniak ismertségű alkotópárossá válhatott volna.

1. ábra: Faránki Gyula és Halász Péter a bemutatón (a tervező éppen egy évtizedekkel ezelőtt használt adattárolót, a hajlékonylemez mutat)

(Fotó: Gerner András, 2019. október 17., JPM Várostartörténeti Múzeum, Padlás)

Előtte azonban *Faránki Gyula* vezette be a közönséget a számítástechnika alapjaiba. A legendás pedagógus, mérnök-tanár, informatikus – aki évtizedek óta oktat a *Pécsi SZC Zipernowsky Károly Műszaki Szakgimnáziumban* – szemléletesen, a rá jellemző humorral, a laikusok számára is teljesen közérthető egyszerűséggel magyarázta el a számítógépek működését. Tartalmas, szórakoztató előadása után nem volt és nem is lehetett olyan érdeklődő a közönség soraiban, aki nem érezte egy kicsit közelebb magát az informatikához, s egyáltalán a gépek lelkéhez, világához.

Már gyermekkorában is gépeket szerelt, javított, épített

Faránki Gyula 1949-ben született Siklóson (*Bar. m.*). Bólyban (*Bar. m.*) járt általános iskolába, ahol a tanára miatt megszerette a kémiát, és elsősorban a fizikát. Főleg a gépek, a szerkezetek mozgatták meg képzeletét. Kísérletezett – drótokat, vezetékeket büttykölt. Egyszer elhatározta, hogy detektoros rádiót készít. A terv megvalósult, a készüléken három adót lehetett fogni. A vasboltban nevettek a fiú tervein, és el sem tudták képzelni, hogy azért van szüksége több száz méter kerítésdrótra, hogy antennát építsen a ház körül.

Érdeklődésének homlokterében már kisgyermekkorától a vonatok álltak, mozdonyvezető akart lenni. Villanymotort, relét, morzét rakott össze nagyszülei házában, sőt egy sikeres kísérlet eredményeként még egy technokit – azaz egy villanymotor modellt – is született az ifjú tervező asztalán.

Tanulmányait a *Bólyi Mezőgazdasági Szakközépiskola* mezőgazdasági gépszerelő tagozatán folytatta, bár akkor már nem az olajos gépek kötötték le a figyelmét, hanem inkább az elektromosság világa vonzotta. A kitűnő érettségi, majd a kötelező katonai szolgálat után a győri (*Győr-M.-Sopr. m.*) *Közlekedési Távközlési és Műszaki Főiskola* (KTMF) vasúti biztosítóberendezés és távközlés szakára nyert felvételt.

A tervezői, alkotói kedve itt sem hagyott alább. Olyan kapcsolást készített a vasúti biztosítóberendezésekhez, hogy a gyárihoz képest negyedannyi alkatrész elegendő lett

volna ugyanahhoz a teljesítményhez. Tanára azt mondta, a megoldás csak modellvasúton használható, nem akart felelősséget vállalni egy esetleges balesetért. Faránki Gyula figyelme ezután inkább a távközlés felé fordult, tudományos diákköri dolgozatát is e témában írta. S itt végre sikerült mentort találnia, ugyanis tanára, Nagy József (a MÁV telefonrendszerének tervezője) felkarolta, és minden ötletét támogatta. Pedagógusi elhivatottságára jellemző, hogy bár teendői máshová szólították volna, az utazás helyett bent maradt a kollégiumi szobában, és a hallgatók terveivel foglalkozott, éjszakába nyúlóan is velük konzultált.

Telefonos konferenciabeszélgetés 1972-ben

Faránki Gyula a főiskolán a kötelező feladatok teljesítéseként létrehozott innovációi közül kiemelkedik az a relés szerkezet, amelynek segítségével a vasútnál háromfős konferenciabeszélgetésre nyílt mód. A ma már természetesnek számító technikai lehetőség 1972-ben évtizedekkel előzte meg a korát. Az eszköz nem véletlenül kapott tudományos diákköri előadói díjat. Később diplomamunkaként ezt a szerkezetet fejlesztette tovább, úgy tűnik, tanárai megalégedésére, a szakot kitüntetéssel végezte el.

Immár diplomásként egy évet a KTMF szegedi tagozatán töltött a *Biztosítóberendezés Tanszék* tanszéki mérnökeként, majd Győrbe költözött. Pécsen is lett volna lehetősége tanítani (tanári végzettség nélkül), de Győrben lakáshoz lehetett jutni. Ez nem volt elhanyagolható szempont egy frissen összeházasodott embernek. (Általános iskolai osztálytársát, Somogyvári Rózsáttal vette el feleségül.)

Győrben, a *Közlekedési Távközlési és Műszaki Főiskolán* fő feladata, tevékenysége mellett felkérésre az *Elektronika Tanszéken* is ténykedett, főbb érdemei közé tartozik az ottani labor kialakítása. Bár egy korábban barátjának hitt kollégája rosszindulatú mesterkedése miatt egy évet csúszott a tanársegédi kinevezése, közben minden elektronikával kapcsolatos könyvet megvett és megtanult.

Ezután a *Távközlési Tanszék* tv adó, tv vevő laborjába került, emellett a *Vasútgépész Tanszéken* volt óraadó. Végre ismét gyermekkori „szerelmeivel”, a mozdonyokkal foglalkozhatott. Feltalálói, alkotói energiái jótányit sem hagytak alább: az akkor éppen készülő V46-os aszinkron motoros frekvenciaszabályozós hajtású villamos mozdony méréséhez állított össze egy szerkezetet. Második diplomamunkájaként a V43-as villamos mozdony keferugó erőmérő célműszerét alkotta meg.

Az innovációs sikerekhez hozzájárult, hogy a főiskolán rengeteg olyan korszerű eszközhöz hozzáfért, amelyekhez máshol nem lett volna lehetősége. Nagyon sokat járt könyvtárba, bújtta az elektronikával, számítástechnikával kapcsolatos folyóiratokat.

Amikor *60 fillért* kellett fizetni egy belföldi postabélyegért, Faránki Gyula 500 forintot ellevezett csak azért, hogy minden őt érdeklő tudományos újdonságról hírt kaphasson. Mivel szerencsére a vasfüggönyön túl ilyen módon támogatták a szocialista országok lakosait, így saját gyűjteménye számos értékes katalógussal, prospektussal, mintaanyag-gal gyarapodhatott. A termékkatalógusok beszerzése már csak azért is fontosnak bizonyult, hiszen (akkor még internet híján) ezek nélkül az adott eszközöket, berendezéseket nem tudták volna használni.

Tanári hitvallása: kvalitás, intelligencia, humanizmus

Pályafutásában a rendkívül termékeny győri éveket 1983-ban a *Zipernowsky Károly Műszaki Szakközépiskola* (ma: Pécsi SZC Zipernowsky Károly Műszaki Szakgimnázium) követte, amely azóta is munkahelye, immár nyugdíjas óraadóként. Faránki Gyula egyszerre követelt kvalitást, intelligenciát és humanizmust diákjaitól. Mindig úgy vélte, hogy aki nem becsüli a humán műveltséget, nem tiszteli mindenben az embert, az hosszú

távon nem boldogul majd a műszaki területen, könnyen szűk látókörűvé, szakbarbárrá válik. „*A trafik ikés ige, hiszen a múlt ideje dohánybolt*” – csillogtatja meg lehetetlen humorát a beszélgetésünkben².

A pedagógusi pályát természetesen nemcsak a szavak, elvek szintjén képviselte és üzte kiválóan, eredményei rendre őt, módszereinek helyességét igazolták. Második osztályának érettségi átlaga 4,4 lett 1990-ben. Ez még gimnáziumokban is ritka teljesítmény. Világéletében szigorú, sőt rigorózus tanárember hírében állt, holott mindössze az volt a célja, hogy a diákjai tisztességesen viselkedjenek, tartsák be a szabályokat, és a tanulmányaik terén hozzanak ki mindent magukból.

Kétségtelenül messzire eresztette a hangját, ha például a tanórák közötti szünetben a nebulók benn maradtak a tanteremben, ahol különben tanár nélkül nem tartózkodhattak volna. A diákok kisebb-nagyobb csibészégeit is naplóban vezette, s azzal fenyegetőzött, hogy ha újra rosszalkodnak, felhasználja ellenük a viselt dolgaikat. Persze sohasem történt ilyesmi, sőt, több alkalommal ő maga segített egy-egy bajba jutott tanítványán. Ma már az egykori gépiparisták nagyokat derülnek az osztálytalálkozókon az egykori „kőbe vésett” csínyeken.

A számítástechnika oktatás kezdetei az 1980-as és 1990-es években

„*A KTMF után olyan volt az eszközállomány a Zipernowskyban, mintha korábban BMW-vel jártam volna, és onnan át kell ülnöm egy 500-as Trabantba*” – ad szemléletes hasonlatot Faránki Gyula az iskola felszereltségéről. 1983-ban mindössze egyetlen darab **HT 1080Z** gép állt rendelkezésre, amely **Z80**-as processzorral működött. Később ez bővült egy bizományi áruházban, **19 000** forintért megvásárolt **ZX81**-es számítógéppel, amelynek memóriája 1 (!) kilobájt volt.

A fejlődés következő állomását a Dél-dunántúli Áramszolgáltató Vállalattól (DÉDÁSZ) érkezett három darab, egyenként 16 kB memóriával működő ZX Spectrum jelentette. Ezután egy **Commodore VIC-20**, majd **Commodore 64** és **Commodore Plus4** típusú géppel bővült az eszközpark. 1989-ben szintén a DÉDÁSZ bocsátotta az iskola rendelkezésre az **EMU 8x** asztalba épített profi gépeket.

S hogyan épült fel a számítástechnika oktatás akkoriban? Az első órán az informatika történelmével, a gép felépítésével, alapvető működésével ismerkedtek meg a tanulók. A hardveres alapozást követte az akkor használatos operációs rendszer, a DOS (*Disk Operating System*) működésének elsajátítása. Ezután a diákok a szövegszerkesztés, a **Quattro** táblázatkezelés, illetve az adatbázis-kezelés, majd a programozás – benne az időrendben egymást (fel)váltó programozási nyelvek (*Pascal, Delphi, Windows*) – terén szerezhettek mélyebb kompetenciákat.

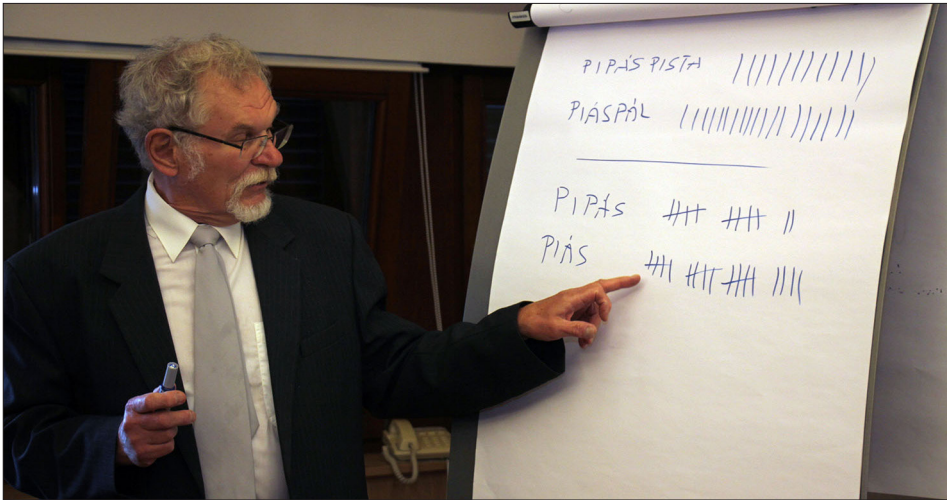
Világbanki Program (1992): a nagy lendület

A fejlődés ütemét már vázoltuk, azonban minden vitán felül álló tény, hogy ebben exponenciális növekedési lehetőséget adott a Világbank hitelprogramja. Az ipari szakképzés megújítását a megfelelő eszközhálózat beszerzésével biztosító **projekt 36 millió** dolláros keretét pályázat útján osztották szét az iskoláknak. A támogatást a Zipernowsky Károly Műszaki Szakközépiskola mellett kevés iskolának sikerült elnyernie³.

Egy-egy iskolára **600 000** dollár jutott, ezt (a támogató által előre meghatározott arányban) tantervek és tankönyvek készítésére, emellett vendégtanárok fogadására, külföldi

²Életútinterjú Faránki Gyulával. Hangfelvétel. (Rögzítve: 2020. 05. 19., 123 perc)

³Körzeti Magazin (1992.01.26.) – MTV Pécsi Körzeti Stúdió. Forrás: <https://youtu.be/tNs3EENLOmo>. letöltés: (2020. 07. 22.)

2. ábra: Faránki Gyula előadásában folyamatosan él a fanyar humor eszközeivel is (Fotó: Gerner András, 2019. október 17., JPM Várostarténeti Múzeum, Padlás)

tanulmányutakra lehetett költeni. A legnagyobb részt (70%) az eszközvásárlás tette ki. A hitelkeret minden támogatott iskolában azonos oktatási metódust írt elő. Négy éven keresztül történt a szakmai alapozás, majd az ötödik évben az erre épülő szakosodás⁴.

A támogatás feltétele az volt, hogy legyen az iskolának **önálló számítógépterme**, így erre a célra kijelölték a 108-as termet, amelyben **18 darab**, hálózatra kötött **számítógépet** telepítettek a tanulóknak, valamint egyet a szervernek és egyet a tanárnak. Az iskola később kapott egy SUN számítógéptermet (egy korábbi kapcsolatból eredően) ingyen, szerverrel. Ez azonban nem klasszikus *PC-nyelven* működött, hanem *Linux-rendszerre* alapult. Ezt a nyelvet a szakembereknek meg kellett volna ismerniük, ezt Faránki Gyulán kívül senki nem vállalta, őt viszont munkatársai nem engedték elmélyülni a témában. A kiemelkedően intelligens gépet végül igen banális feladatra, szövegszerkesztésre használták.

Az állandó és gyors ütemű technikai fejlődéshez nagymértékben hozzájárult a szakképzési alapteret is. 1993-tól a program jóvoltából a humán, műszaki tárgyakhoz is érkeztek hasznos taneszközök.

Faránki Gyula úgy került bele a világbanki programba, hogy 1991-ben az informatika tantervfejlesztésben aktívan közreműködő szakemberként informatika továbbképzésen vett részt Pinkafőn (*Vas m. – ma Pinkefeld /Ausztria/*). A neves Rieger professzor előadását egy hölgy fordította magyarra, azonban nem értette pontosan a bizonyos szakszavak közötti különbséget (pl. parancs vagy utasítás), ezért Faránki Gyula jelezte a hibákat. A professzornak megtetszett a szakmai lelkesedés, igényesség, így felkérte Faránkit az egyik csoport tanítására, s a következő ausztriai tanfolyamon már eleve ő lett az egyik felkért előadó.

A szaktanácsadói munkát soha nem felügyeletként, hanem tanácsadásnak fogta fel, hiszen úgy vélte, egy intézményben tett látogatás során csupán egy pillanatfelvételt van csupán lehetőség, igazságtalan és lehetetlen csupán egyetlen élményből általános véleményt alkotni egy tanárról vagy tanközösségről.

⁴Körzeti Magazin (1992.01.26.) – MTV Pécsi Körzeti Stúdió. Forrás: <https://youtu.be/tNs3EENLOmo>. letöltés: (2020. 07. 22.)

Mindez sikertörténetnek tűnik, azonban „anyaintézményében”, a Zipernowskyban sok nyílt vagy alattomos támadás érte, továbbá több szakmai kérdésben gyökeresen ellenkezett az álláspontja több munkatársával, ezért lemondott az informatika szakcsoport vezetéséről.

„Az egyik kollégám azt mondta, hogy nem kell 286-os gépet vennünk, elég lesz a kevésbé korszerű XT is. Nem látott előbbre az orránál. Az informatika fejlődésével még rugalmas szemlélettel is szinte lehetetlen lépést tartani, nem hogy így. Ekkor bennem volt, hogy hagyok csapot-papot, otthagynom a Zipernowskyt, de tanítani akartam. Ez volt a hivatásom, küldetésem, szenvedélyem. Pedig a pécsi APEH megalakulásakor hívtak informatikusnak, valamint később egy bankhoz is. Nem mentem, pedig nagyságrendekkel magasabb lett volna a fizetésem mindkét helyen” – mesél az általa bejárt rögzös emberi szakmai útról⁵.

Faránki Gyula meggyőződése az első világbanki program szakmai tantervfejlesztőjeként mindig az volt, hogy nem pusztán informatika, hanem műszaki informatika oktatására van szükség. Olyan szakembereket kell képezni, akik az automatizált világban komoly, megalapozott informatikai tudással rendelkeznek, és más műszaki területeken is eligazodnak. Éppen ezért a tananyagba bekerült több, a számítástechnikához köthető, fontos terület (pl. elektronika, gépészet). A világbanki program keretében megírta az Informatikai eszközök c. könyvet is, amely a tárgy közismereti tudásanyagát tartalmazza. A Zipernowskyban a 2000-es években már hét számítógépteremben folyt az oktatás.

A Zipernowsky Károly Műszaki Szakgimnázium informatikai téren való fejlődése természetesen nemcsak a számítógépek mennyiségi és minőségi mutatóinak javulásában mérhető. Az intézményben végzett tanulók elsajátíthatták először az **AUTOCAD**, **CADCAM** (számítógépes tervező) program használatát, amely ma már **CNC** technika alapját képezi. Amikor a *Térségi Integrált Szakképző Központ* az iskolába települt, az NC megmunkálóközpontok is odakerültek. Az akkor még szakközépiszkolaként működő oktatási intézmény így a technikusképzés fontos helyi, térségi bázisa lett. Ez azért jelentős, mert a technikusok nemcsak egy részfeladatot ellátó, hanem önálló munkavégzésre képes szakemberek, a hierarchiában a szakmunkás és a mérnök között foglalnak helyet.

Epilógus

Manapság, immár nyugdíjasként Faránki Gyula ugyanúgy aktív, mint korábban. Tanít a Zipernowsky Szakgimnáziumban, valamint a Gábor Dénes Főiskolán is. Diáknemzedékek emlegetik a nevét, még olyanok is, akiknek akkoriban a hátuk közepére nem hiányoztak a mérnök-tanár szigorú elvei. Faránki úgy véli, hogy mindent ki kell zárni az életünkből, ami csak az időnket rabolja. Eszerint él és gondolkodik évtizedek óta.

S az utódlás? Fia, az 1979-ben született Péter szintén informatikus lett. Már középiskolásként sem akart mást tanulni, mással foglalkozni, később diplomáit is e téren szerezte. Jelenleg informatikus mérnökként dolgozik a Pécsi Tudományegyetem Klinikai Központján. Miben (nem) hasonlít az édesapjára? „Péter nyugodtabb és alaposabb, mint én. Ami pedig az informatikát illeti, már túltesz rajtam. Nagyon felelősségteljes állása van, több, általa felügyelt telephellyel. Nagyon elégedett vagyok vele és büszke az eredményeire.”⁶

⁵.⁶Életútinterjú Faránki Gyulával. Hangfelvétel. (Rögzítve: 2020. 05. 19., 123 perc)

In Memoriam Marczi Mihály (1938-2021)

MARCZI GÁBOR – GÁL ÉVA*

*Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály,
7621 Pécs, Felsőmalom utca 9. e-mail: gal.eva@jpm.hu

Rezümé: Arra a neves kesztyűgyári szakemberre emlékezünk, aki sokat tett az ipartörténeti emlékek gyűjtése, megőrzése, a hagyományörzés terén is, s a Janus Pannonius Múzeum kesztyűgyári gyűjteményének feldolgozásában is mindig számíthattunk értékes tanácsaira, segítségére. Marczi Mihály a Pécsi Kesztyűgyárban hosszú évekig vezető beosztásban dolgozott, fontosnak tartotta megőrizni és bemutatni szakmája múltjának emlékeit. Egy fontos ipartörténeti kötet és több kesztyűgyár történeti kiállítás fűződik nevéhez, amelyek megvalósításában a Janus Pannonius Múzeum is közreműködött. Emlékét tisztelettel és kegyelettel őrizzük.

Kulcsszavak: Marczi Mihály, kesztyűgyűjtemény

Arra a neves kesztyűgyári szakemberre emlékezünk, aki sokat tett az ipartörténeti emlékek gyűjtése, megőrzése, a hagyományörzés terén is, s a Janus Pannonius Múzeum kesztyűgyári gyűjteményének feldolgozásában is mindig számíthattunk értékes tanácsaira, segítségére. Marczi Mihály 1956-tól a Pécsi Kesztyűgyárban – elsajátítva a szabász szakmát –, 1963-ig kesztyűszabászként dolgozott, majd 1964-ben bőrkonfekció-ipari technikumot, később, 1987-ben menedzseri tanfolyamot végzett. A kesztyűgyárban ismerte meg leendő feleségét is, 1962-ben nősült meg, Szabó Ildikóval tartalmaz, 58 éven át tartó közös életet éltek. 1963-tól a kesztyűgyár személyzeti osztályának oktatósi előadója, 1964-től az 1. számú Gyár vezetője, gyárigazgatója, majd az új, Európa legkorszerűbb kesztyűgyára az évi 1 millió pár gyártását elérte 2. számú Kesztyűgyár, később még a mellette lévő Bőrruházati gyár igazgatója lett. Emellett 1985-től a Vállalati Tanács elnökeként a Hunor Pécsi Kesztyű és Bőrruházati gyár egyik csúcsvezető posztjára is megválasztották. 1991-1992-ben a Hunortól leváló, önálló Penta Kesztyűgyár igazgatója. 1993-ban alapítója volt a Gant Pécsi Kesztyű Kft-nek, amely napjainkban is családi vállalkozásként működik. Közel 28 év során hozzávetőleg 2 millió pár kesztyű tervezésében, gyártásában, értékesítésében működött közre. A munkások sorsa iránti rokonszenv egész életében végigkísérte. A horvát (sokák) és a magyar anyanyelv mellett a német, francia, orosz és érintőlegesen más szláv nyelvek megértése és a kesztyűs gyakorlata sokoldalúan tárgyaló vezető tulajdonságait ötvözte, ami a rendszerváltozás után indult családi vállalkozás egyik alapmotorja volt.

Olyan nagy divatházakkal, divatmárkákkal sikerült együttműködni, mint a COACH, Ann Taylor, Chanel, Causse, Loewe, Lancel, Roedel, Handshuhpeter, Gucci, Melchinger, Gankos, Seraphin, TM Lewin, Szever, Balinets, Burfield, Bennett, Günther, Bogner, Bognár, Richter és George Morand.

2015-ben Kesztyűs Múzeumot hozott létre Pécsen, a Széchenyi téren, majd 2017-ben Pécs város kesztyűseinek, lakosságának és látogatóinak számára egy új minőségű Pécsi Kesztyű élmény létrehozásában tevékeny szerepet vállalt. 2017. május 11-én nyílt meg

az Effekt Látogatóközpont a Ferencesek utcája 17. szám alatt. Itt nemcsak a Pécsi Kesztyű Márkabolt, hanem a Janus Pannonius Múzeummal közösen berendezett Pécsi Kesztyű Múzeum és a Pécsi Kesztyű Látványgyár egy helyen mutatja be a Pécsi Kesztyű múltját, jelenét és a közreműködő látogatókkal, művészekkel alakítja a jövőjét.

Neki köszönhetjük egy fontos hiánypótló kötet megírását¹, amely az államosított Pécsi Kesztyűgyár 20. századi történetét foglalja össze. Munkásságában központi szerepet játszott a szakma tisztelete, a hagyomány megőrzése, a kesztyűgyártó múlt hagyatékának gyűjtése és közönség elé tárása is. A Gant Pécsi Kesztyű Kft. üzemeltetésével több értékes kiállítást készített gyűjteményéből, amelyben a Janus Pannonius Múzeum is partner volt, a kiállítások –közös szakmai munka eredményeként – múzeumi műtárgyakkal is kiegészültek. A JPM jeles Hamerli/Hunor kesztyűgyári gyűjteményének szakmai feldolgozó munkáiban Marcsi Mihály segítségére, alapos munkájára, szakmai tanácsaira mindig számíthattunk.

64 évet a Pécsi Kesztyűért dolgozott.

A könyvének záró mondataiban megállapította, *„hogy ennyi ideig vezető beosztásban tudtam dolgozni, elsődlegesen a családi háttérnek, feleségem segítő készségének és gyermekeim megértésének is köszönhetem.”*

Emlékét tisztelettel és kegyelettel őrizzük.

1. ábra: A Marcsi Mihály gyűjtése nyomán megvalósult kesztyűkiállítás ún. HUNOR terme, Pécs, Ferencesek utcája 17., Effekt Látogatóközpont

¹ Marcsi Mihály: A Pécsi Kesztyűgyártól a Hunor Rt-ig. Az államosítástól a privatizációig – a nagyüzemi pécsi kesztyűgyártás virágzása és hanyatlása, Pécs, 2019

Az 1933-as cserkész jamboree pécsi kirándulásának előkészítése a Janus Pannonius Múzeum forrásai alapján

VÁRDAI LEVENTE

Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabb Kori Gyűjteményi Osztály, 7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: vardai.levente.jpm@gmail.com

Rezümé: Az 1933-ban megrendezett gödöllői cserkész világtalálkozón nagyságrendileg 25.000 cserkész vett részt. Ez a jamboree azonban nem csak a cserkészek számára bírt nagy jelentőséggel, az ország diplomáciai kapcsolatai is épültek általa. A táborozás alatt, a résztvevő külföldi cserkészek különböző vidéki helyszínekre is ellátogattak. Így Pécsen tartózkodott 1933. augusztus 7–8 között egy 500 fős delegáció. Helyi szervezőbizottság alakult, hogy az ide érkező – elsősorban angol, francia, lengyel és amerikai – csoport minél részletesebben megismerkedhessen a város nevezetességeivel. A szervezési munkálatokra, előkészületekre, részletes programtervre vonatkozó iratsoport fellelhető a Városthörténeti Múzeumban. A tanulmány erre a forrásbázisra támaszkodva mutatja be a magyarországi jamboree helyi vonatkozásait, a kirándulás előkészítésének részleteit.

Kulcsszavak: jamboree, cserkész, idegenforgalom, Pécs

Analysis of the preparations for the trip to Pécs at the IV World Scout Jamboree (1933), based on the sources of the Janus Pannonius Museum in Pécs.

Summary: Approximately 25.000 scouts attended the 1933 World Scout Jamboree in Gödöllő. The high number of participants shows that this jamboree was of great importance for the international scout community, but they were not the only one who benefited from it. The event also encouraged the construction of diplomatic relations between Hungary and the participants' home countries. Although the camp took place at Gödöllő, the foreign scouts visited various sites in the countryside as well. Thus, a delegation of 500 people stayed in Pécs between 7 and 8 August 1933. A local organising committee was set up to enable the visitors - including English, French, Polish and American scouts mainly - to get to know the sights of the city in as much detail as possible. A group of documents relating to the organisational work, the preparations and the detailed programme can be found in the archives of the Janus Pannonius Museum in Pécs. Drawing on these resources, the study explores the different aspects of the Hungarian jamboree related to Pécs and gives a detailed description of the excursion's preparations.

Keywords: jamboree, scout, tourism, Pécs

Bevezetés

A Janus Pannonius Múzeum Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály gyűjteményének részét képezi Pécs város Idegenforgalmi Hivatalának iratállománya¹. Ez az anyag-

¹Pécs Idegenforgalmi Hivatala a korszakban számos névváltozáson esett keresztül (pl.: Pécs. szab. kir. város Idegenforgalmi Hivatala). A továbbiakban a rövidebb Idegenforgalmi Hivatal elnevezést használom.

csoport megadja a lehetőséget arra, hogy bepillantást nyerjünk a megyeszékhely két világháború közötti időszakának kulturális és turisztikai életébe. Az évente megrendezett Pécsi Ünnepi Hét, a Filléres Gyorsok szervezése mellett az 1933-as magyarországi cserkész jamboree pécsi rendezvényéről is részletesen beszámol az irategyüttes, nagyságrendileg 100 oldalnyi terjedelemben. A cserkész világtalálkozó alatt augusztus 7-8-án egy 500 fős külföldi delegáció látogatta meg Pécsét és környékét, melyet alapos szervezési munkálatok előztek meg. A tanulmány erre a forrásbázisra támaszkodva és sajtóforrásokkal kiegészítve mutatja be a magyarországi jamboree helyi vonatkozásait és a kirándulás előkészítésének részleteit.

A cserkészlet és a jamboree

A 20. századot az ifjúságnevelés aranykorának is nevezik, hiszen ekkor világszerte számos ifjúsági mozgalom alakult ki.² Közülük méretei és a nemzetközi szinten való gyors elterjedése miatt kitűnik az 1907-ben induló cserkészlet. Az alapító Robert Baden-Powell az egészséges és aktív állampolgárrá nevelést tűzte ki céljául.³ A cserkészlet elterjedésének kedvezett, hogy az egyes államok és nemzetek, a saját érdekeik mentén a helyi viszonyoknak megfelelően alakíthatták a nevelési programot. Magyarországon civil, egyházi és állami érdekek egyaránt hatást gyakoroltak a cserkészlet arculatának kialakulására. A cserkészlet Magyarországon 1912-ben intézményesült Magyar Cserkészszövetség néven (rövidítve: MCSSZ) és 1948-ig zavartalanul működött, majd a rendszerváltást követően újraalakult, így ma is ez a szervezet nyújt intézményes háttérrel a magyarországi cserkészcsapatok működésének.

Zászlóra tűzve a nemzetek közötti barátságot és békét, 1920-ban rendezték meg Londonban az I. cserkész világtalálkozót, azaz jamboreet. A korai jamboree-k nemcsak abban hasonlítottak az olimpiai játékokhoz, hogy négyévente tartották meg őket és nagy látogatóközönséget vonzottak, hanem ezen felül hangsúlyos szerepet kaptak programjaikban a sportmérkőzések is. Azonban a versenyek helyét már az 1929-es III. cserkész világtalálkozón átvették a nemzetek közötti barátságos és békés kapcsolatteremtésre irányuló tevékenységek.⁴

Teleki Pál miniszterelnök az 1922–1923 között főcserkészként, majd a továbbiakban tiszteletbeli főcserkészként meghatározó befolyással bírt az MCSSZ működésére.⁵ Teleki nemzetközi kapcsolatok kialakítására használta fel a cserkészletet, a trianoni békeszerződést követő külpolitikai elszigeteltség megtörése érdekében. 1931 decemberében a badeni nemzetközi cserkészkonferencián döntött el, hogy a Magyar Cserkészszövetség rendezze meg a IV. cserkész világtalálkozót. Így 1933-ban a rendezés jogáért pályázó Amerikai Egyesült Államok, Csehszlovákia és Magyarország közül végül itt zajlott le a cserkész világtalálkozó.⁶ A gazdasági világválság közepette a magyar állam felvállalta a jamboree szervezésének ügyét, így szimbolikus és materiális támogatást biztosított az MCSSZ-nek a találkozó megszervezéséhez. Teleki Pált a világtalálkozó megszervezéséért felelős kormánybiztosnak nevezték ki és egyben ő lett a tábor főszervezője, táborparancsnoka is.⁷

A főváros közelében elhelyezkedő és jól megközelíthető Gödöllő lett a magyarországi jamboree helyszíne. Az előkészítő munkálatokat követően augusztus első két hetében itt táborozott nagyságrendileg 26.000 cserkész, közöttük 46 nemzet képviselőjében több

²VITÁRI 2002, 9.

³NYÚL 2020, 155–157.

⁴BAKAY 1989, 136.

⁵ABLONCZY 2005, 288–294.

⁶BAKAY 1989, 137–138; FODOR 2001. 113., 124.

⁷ABLONCZY 2005, 300–304.

ezer külföldi látogatóval.⁸ Habár elsősorban a jamboree programja Gödöllőre és Budapestre fókuszált, felmerült szempontként az ország további településeinek és régióinak bekapcsolása is. A program szervezői így nyilatkoztak: „*Azt akarjuk, hogy az egész ország Jamboree legyen. Nemcsak azok vesznek részt benne, akik ott lesznek Gödöllőn, hanem minden magyar cserkész szerte az országban. A külföldiek kirándulásikon eljutnak az ország minden részére mindenegyes magyar cserkésznek készen kell lennie a külföldi cserkészek fogadtatására.*”⁹ A magyar vidék bemutatása a gyakorlatban úgy valósult meg, hogy a nemzetközi rendezvény keretében augusztus első két hetében, 16 vidéki helyszínre utaztatták a külföldi delegációkat. Ilyen kirándulási helyszínek voltak Balatonföldvár, Balatonfüred, Debrecen, Eger, Esztergom, Győr, Kecskemét, Miskolc, Pannonhalma, Pécs, Salgótarján, Sopron, Szeged, Tata, Veszprém és Visegrád.

Pécsi cserkészlet és az utazások

Pécsett viszonylag hamar megjelent a cserkészlet, hiszen már az első világháború alatt megkezdődött az első itteni cserkészközösség megszerveződése. A *Pécsi Napló* hasábjain 1914-ben és 1915-ben több ízben ismertették a cserkészmozgalom céljait és tagokat toboroztak egy helyi közösség megalakításához.¹⁰ Bár ebből a próbálkozásból hosszútávon nem jött létre csapat, 1915-ben a Pécsi Állami Reáliskolában megalakult a város első cserkészcsapata, mely évtizedekig működött.¹¹ Ezt követően a Horthy-korszakban folyamatosan alakultak további cserkészcsapatok Pécsett és környékén. A Dél-Dunántúl területén a VI–VII. cserkészkerület vezetősége munkálkodott a csapatok alapításán és összefogásán. Az MCSSZ egy korabeli kiadványa szerint az 1928-as évben a kerületben összesen negyvenhét cserkészcsapat működött, ebből tizenhárom Pécsett és további hat Pécs vonzáskörzetében.¹² Így elmondható, hogy az 1933-as jamboree idején már pezsgő cserkészélet folyt a vármegyeszékhelyen. A baranyai cserkészlet jelenlétére utalnak az Idegenforgalmi Hivatal filléres vonatokkal kapcsolatos iratai is, az 1930-as évek elejéről. Ezek alapján egyértelmű, hogy a városháza és a cserkészkerület együttműködött az idegenforgalom fellendítése érdekében. Ennek legjobb példája, hogy az ide látogató vendégek kalauzolásában a város cserkészei segítettek, így a vendégek a várost és a Mecseket jól ismerő fiatalok kíséretében tölthették el rövid üdülésüket.¹³ Ehhez hasonló módon került megszervezésre a Pécsre látogató jamboree delegációutazása is.

A jamboree szervezésének különböző területeiért szervezői csoportok, mai szóhasználatlaltal munkacsoportok feleltek. Az ügy nevezett *kirándulási csoport* koordinálta a külföldi cserkészek vidéki helyszínekre irányuló utaztatását. A múzeum gyűjteményében nincs utalás arra, hogy mely vidéki városok jöttek szóba kirándulási helyszíneként, de könnyen elképzelhető, hogy a városok bevetették lobbijüket annak érdekében, hogy a világtalálkozó által generált idegenforgalom úticéljaivá válhassanak. Árulkodó adat, hogy a filléres gyorsokat fogadó városokba a jamboree kapcsán is kivétel nélkül érkeztek látogatócsoportok.¹⁴ Pécs esetében feltételezhető, hogy a mediterrán városi atmosz-

⁸RADVÁNYI 1933, 18; GERGELY 1989, 165.

⁹Idézet: RADVÁNYI 1933, 5.

¹⁰*Pécsi Napló* 1914. augusztus 25. 2.; *Pécsi Napló* 1914. 08. 29. 2.; *Pécsi Napló* 1915. augusztus 22. 12

¹¹Lásd: BALLA D. – SIPTÁR L.: Csapattörténet, A 10. P.Á.R. cserkészcsapat 15 éves története. Pécs, 1931.

¹²BODNÁR 1980, 133–134. Érdekes azonban megjegyezni, hogy a statisztika közzését követő évben, 1929-ben az MCSSZ igazolta a Pécsi Pius Gimnázium cserkészcsapatát. A friss alapítású csapat anyaintézményét is felkereste a Pécsre látogató külföldiek egy csoportja. Az alapításról lásd: A Pécsi Pius-Alapítványi Jézus-Társasági Kat. Gimnázium értesítője az 1929/30. iskolai évről. Pécs, 1930, 43.

¹³JPM ÜLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. Sz.n. Dr. Bartók Egyed 1932. április 19-i levele; Sz.n. Dr. Bartók Egyed 1932. május 22-i levele

¹⁴MÁRFI 2009, 126.

férán túl, a vasúton való megközelíthetőség, a városba irányuló idegenforgalom szervezetsége, a Mecsek Egyesület működése és a helyi aktív cserkészélet is mind amellett szólt, hogy ezt a várost is megmutassák a külföldi látogatóknak.

A jamboree kapcsán vidékre utazó csoportok létszáma többnyire 500–1000 fő között mozgott és a látogatások egy-egy napot öleltek fel. Pécsre egy 500 főből álló delegáció érkezett, de a többi utazástól eltérően a vendégek több időt – két napot és egy éjszakát – töltöttek el a városban.¹⁵ A csoportlétszám meghatározásában szempontként merülhetett fel az utazást biztosító vonatok kapacitása mellett az is, hogy a helyszínen korábban milyen turisztikai tevékenységek zajlottak és mekkora idegenforgalom lebonyolítására rendezkedett be a helyi infrastruktúra. A városba filléres vonatokon érkezők létszáma is 600-1000 fő körül mozgott, így a jamboree csoport létszáma a pécsi Idegenforgalmi Hivatal számára – amely tevékenyen kivette a részét a szervezésből – ideális és kezelhető volt.¹⁶

Dr. Fodor Ferenc földrajztudós – aki később 1940-1943 között a pécsi tankerület főigazgatója lett – mint a „kirándulási csoport főnöke” minden vidéki helyszínen ellátogatott. Ezen alkalmakkor egyeztetett a helyi szervezési feladatokat vállaló ún. *fogadóbizottságokkal*. A pécsi utazás előkészítésének megkezdése érdekében Fodor 1932 decemberében kereste fel a várost.

Előmunkálatok Pécsen

A város lakossága a jamboree pécsi látogatásáról elsőként az 1932 december 21-én *Az 500 angol cserkész pécsi tartózkodásának előkészítése* címmel megjelent *Dunántúl* cikkéből értesülhetett.¹⁷ Az előző napokban megtartott ún. *társadalmi fogadóbizottság* alakuló ülésén a résztvevők köre – nagyszámú érdeklődő közönséggel és Nendtvich Andor polgármesterrel kiegészülve – az egyes feladatokra már korábban felkért önkéntesekből állt. A helyi társadalmi fogadóbizottságon belül a város életében fontos szerepet vállaló egyének széles csoportja tevékenykedett. Tehát a társadalmi fogadóbizottság ügyvezető elnökségében a jamboree kirándulási csoportját annak helyettes főnöke Dr. Szabó Pál Zoltán, a VI–VII. cserkészkerületet az ügyvezető elnök Dr. Bartók Egyed, a hadsereget vitéz Vizkelethy Árpád alezredes és Tövisházy-Ferjentsik Ottó hadnagy, a rendőrséget Dr. Derner József rendőrkapitány és Balla Ferenc rendőrfelügyelő, a MÁV-ot Tibor István főintéző és Dr. Halász Ernő MÁV titkár, a Zrinyi Reáliskolát vitéz Tallér Gusztáv alezredes és Kamarás László hadnagy, a postát Wallandt Károly postatanácsos és Dr. Szikszay Kálmán postasegédtitkár és végül a várost Dr. Schmidt Lajos tiszteletbeli főjegyző és Dr. Huzella Lajos tisztii orvos képviselte.¹⁸ Az ügyvezető elnökségen felül a bizottság munkáját többen támogatták, így például Gyarmathy Miklósné, aki azon fáradozott, hogy az ide látogató cserkészek emléktárgyakat vihessenek magukkal haza.¹⁹

A gyűlés keretében Fodor előadást tartott a jamboree fontosságáról és hangsúlyozta, hogy a világtalálkozó nem pusztán egy, a cserkészek számára kedves program, hanem egyben nemzeti ügy is. Az előadást követő operatív jellegű kérdések között figyelemre méltó Gulner Elemér gazdasági főfelügyelő ideológiai jellegű kérdése, aki a trianoni kérdés és a jamboree viszonyáról érdeklődött. *A Dunántúl* szerint: „*Feszült figyelemmel hallgatta a közönség Fodor Ferenc dr. válaszát, melyben mindenekelőtt azt hangsúlyoz-*

¹⁵JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 1. Kirándulási tervzet, vonatindulások JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 1. Kirándulási tervzet, vonatindulások

¹⁶MÁRFI 2009, 127.

¹⁷*Dunántúl*, 1932. december 21. 4.

¹⁸JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 11. Jegyzőkönyv az 1933. március 25-ei ülésről

¹⁹JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 4. Gyarmathy Miklósné felkérése

ta, hogy a jamboree nem magyar cserkésztábor, hanem nemzetközi táborozás. [...] Mi vendéglátó házigazdák leszünk és mint vendéglátóknak nem illik, de nem is szabad bajainkról panaszkodnunk. Ha azonban a külföldiek részéről történik az érdeklődés, akkor természetesen meg fogjuk adni a megfelelő felvilágosításokat.”²⁰ Ezen a találkozón a város lakossága részéről felmerült az ötlet, miszerint a trianoni határt is mutassák be a külföldi cserkészek csoportjának. Fodor erről energikusan megpróbálta lebeszélni az egybegyűlteket, melynek eredményeként a Pécsre kirándulók többsége végül nem látogatta meg a határt. Bár Fodor úgy tájékoztatta a tábor főszervezőjét, hogy minden a legnagyobb rendben van Pécsen, az irredenta közhangulat hatása alatt lévő helyi bizottság végül egy kisebb delegációt azért elküldött a határra.²¹

Fodor hangsúlyozta beszédében, hogy a jamboree megvalósításához elengedhetetlen a társadalmi összefogás. Itt a kirándulási csoport vezetője nemcsak a humán erőforrások összehangolására gondolt, hanem az anyagiakra is. A jamboree költségvetését ugyan az állami is támogatta, de az így biztosított minimális keret nem fedezett minden kiadást, tehát a finanszírozásba a helyieknek is be kellett szállniuk. A gyűlésen kötött megállapodás szerint „A pécsi ellátás két napja személyenként 4.00 P-be kerül. Ezért az összegért kapnak a cserkészek első napon megérkezésük reggelit, tiszórait, ebédet, utazaló uzsonnát. Ebből az összegből kívánja a bizottság, hogy a táborparancsnokság személyenként 2.40 P-t térítsen meg. A személyenként fennmaradó 1.60 P különbözetet a bizottság vállalja magára.”²² Hogy a bizottság a költségeket minimalizálja, számos társadalmi szervezettel, helyi céggel és állami szervezettel vette fel a kapcsolatot és segítséget kért tőlük. Így a szállást a Zrinyi Miklós Reáliskola kollégiumában a kultuszterca ingyenesen biztosította, a városi vízmű pedig a medence egyszeri feltöltését vállalta díjtalanul, amivel a vendégek tisztálkodása vált biztosítottá. A meglátogatni kívánt helyszínekkel levélben vette fel a kapcsolatot a fogadóbizottság. Belépődíj nélkül állt rendelkezésre többek között a Zsolnay kerámiagyár, a Pannonia Sörfőző Részvénytársaság, az Első Pécsi Bőrgyár Részvénytársaság, az Egyetemi Könyvtár és a Pius Kollégium. 1933. július legvégén az Idegenforgalmi Hivatal levelet küldött szét a pécsi gyáraknak, vállalatoknak és kulturális intézményeknek, hogy pontosítsák szándékukat a látogatást illetően.²³ Erre a korábban megszólítottak pozitív válaszleveleket küldtek, melyek alapján az 500 fős delegáció programterve is megtervezhetővé vált. Első napra öt csoportra osztva túrák lettek betervezve a Mecseken, a Tettyét, Misinát, Tubest és a Francia emlékművet felkeresve. Másnap öt csoport különböző útvonalakon a város nevezetességeit tekinthette meg, többek között a Székese gyház, Zsolnay, Pezsgógyár, városi múzeum és Belvárosi templom érintésével. Míg egy kisebb csoportot Sátorhelyre a határ közelébe utaztattak el, ezzel demonstrálva a trianoni békeszerződés hatásait.²⁴

Az utazással és étellemezzel járó kiadások fedezésére augusztus 7-én este nyilvános jamboree táborüzet szerveztek, mely a vendégek részvételével a Pécsi Athletikai Club (PAC) Tüzér utcai sportpályáján került kivitelezésre. A helyszínt – ahova a város lakosságát 30 filléres állójeggyel vagy 1 pengős páholy és tribün ülőhellyel várták – szintén ingyenesen sikerült megszereznie a fogadóbizottságnak.²⁵

²⁰Idézet: *Dunántúl*, 1932. december 21. 4.

²¹JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 9. Dr. Fodor Ferenc beszámolója

²²Idézet: JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 9. Dr. Fodor Ferenc beszámolója

²³JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 42. Felhívás a vállalatokhoz

²⁴JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 64. Részletes rendelkezések a külföldi cserkészek pécsi tartózkodására

²⁵JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 10. PAC pálya elkérése

A látogatás előtti végső munkálatok

Érdekes fordulat, hogy 1933. május 1-jén, azaz alig néhány hónappal az utazások megkezdése előtt, Tibor István MÁV főintéző átvette a fogadóbizottság vezetését és ezzel együtt a szervezési ügyeket is az addig ezekért felelős Dr. Schmidt Lajostól.²⁶ A döntés hátterére vonatkozóan nem áll rendelkezésre dokumentum, ugyanakkor feltételezhető, hogy az Idegenforgalmi Hivatal vezetőjének erőforrásait lekötötték további teendői, a filléres gyorsvonatok és a *Pécsi Ünnepi Hét* előmunkálatai, majd kivitelezése, melyet 1933. június 3-11 között rendeztek meg.²⁷ Habár Schmidt átadta a jamboree fogadóbizottság vezetését, továbbra is tevőlegesen támogatta a szervezőmunkát.

Az augusztusra tervezett látogatás előtt kevesebb mint egy hónappal, Dr. Fodor Ferenc 1933. július 10-én tájékoztatta a pécsi fogadóbizottságot arról, hogy „*Végre abban a helyzetben vagyok, hogy közölhetem a kirándulók nemzetiségét, valamint létszámát is. Ezek szerint aug. 7-én Pécsre megy 100 angol, 100 lengyel, 100 francia, 50 amerikai, 15 szíriai, 12 izlandi, 75 osztrák, 25 bolgár, 15 egyiptomi, továbbá 10-12 magyar kísérő.*”²⁸ Tehát a fél évvel korábban megjelent sajtócikk közléseivel ellentétben végül nem 500 angol cserkész érkezett a jamboree kirándulás során a városba, sőt az ide látogató delegáció csupán 20%-át tették ki az angliai cserkészek. A levélben közölt nemzetiségi megoszlás lényegében nem változott a továbbiakban, így augusztus 7-én ilyen arányban érkeztek a külföldi cserkészek Pécsre, nagyjából egy tucat központi magyar cserkész kísérelével, akik tolmácsolási feladatokat láttak el.

A Pécsre látogató külföldi cserkészek fogadásának előkészítésén dolgozó fogadóbizottság utolsó gyűlésére 1933. július 31-én került sor. A városházán végső megbeszélést tartottak, ahol már olyan részletkérdések is tisztázódtak, mint például az, hogy az ajándéktárgyakat augusztus 8-án, az ebédnél fogják átadni.²⁹ Ezután már csak minimális szervezési feladatok maradtak vissza. A helyi sajtót az utolsó héten is tájékoztatták a jamboree ügyéről, hirdették a lakosság körében a tábortüzet, hogy az ott keletkezett bevételből fedezni tudják a vendéglátással kapcsolatos kiadásokat.³⁰ 1933. augusztus 3-án a helyi sajtó már nem angol cserkészek érkezését adta közre, hanem *Kilenc nemzet ötszáz cserkészenek pécsi látogatása* címmel hívta fel a figyelmet a külföldi delegáció érkezésére.³¹ Heterogénebb képet alkotott az érkező csoport az eredetileg vártnál, így minden bizonnyal ezekben a napokban készült el a városházán az a többnyelvű polgármesteri üdvözlő beszéd is, mely az Idegenforgalmi Hivatal irataiban fennmaradt. A beszédet Makay István alpolgármester – 1936-1940 között a város polgármestere – mondta el a vasútállomáson több nyelven. „*Pécs szab. kir. város közönsége nevében az őseinktől öröklött lovagiasság tiszteletadásával és a magyar vendégszeretet lelkesedésével köszöntelek benneteket. Ha nem értitek szavamat, nem tesz semmit, - így is megértjük egymást.*”³² – kezdődik a magyar nyelvű beszéd. A különböző nyelveken megírt beszédtervezetek olvasásakor kitűnik, hogy egyiket helyes németiséggel fogalmazták, a francia verzió fonetikus leíratban készült, míg az angol nyelvű verzió szinte érthetetlenre sikerült.³³

További külföldi idegenforgalom

²⁶JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek.14. Dr. Fodor Ferenchez levél, bejelentése az átadásnak

²⁷MENDÖL 2015. 247.

²⁸Idézet: JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 23. A kiránduláson résztvevők nemzetisége és száma

²⁹*Pécsi Napló*, 1933. augusztus 1. 1.

³⁰*Dunántúl*, 1933. augusztus 4. 4.

³¹*Dunántúl*, 1933. augusztus 3. 4.

³²Idézet: JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. 63. Makay István beszéde magyarul

³³JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. Sz.n. Makay István beszéde idegen nyelveken

Az utolsó pillanatokban a fogadóbizottsággal együttműködve az Idegenforgalmi Hivatalnak egy további külföldi cserkész delegációval is foglalkoznia kellett; cserkész-lányok is érkeztek Pécsre. A Horthy-korszakban a lányokat és fiúkat külön-külön tömörítő cserkészmozgalmi szerveződések között minimális szintű kapcsolattartás valósult csak meg. Így alakulhatott úgy, hogy az 1933-as jamboree-t a kizárólag fiú cserkészcsapatokat tömörítő MCSSZ szervezte meg. Bár a Magyar Cserkészleány Szövetség (rövidítve MCSLSZ) jelezte partnerségi szándékát, de végül szorosabb együttműködés a jamboree ügyében sem jött létre a két nem képviselőit elkülönítve nevelő cserkészszövetségek között.³⁴ A gödöllői táborban kizárólag fiúcserkészek táboroztak, a lányok – az érdeklődő civil tömegekhez hasonlóan – csupán látogatásokat tehettek a táborhely területén.

Kevésbé ismert tény, hogy a cserkész világtalálkozó kapcsán külföldi cserkészleány szervezetek képviselői is érkeztek Magyarországra. Az MCSLSZ koordinálta a külföldi lányokból álló delegációk magyarországi tartózkodását. Őket a jamboree megtekintése mellett kisebb csoportokban utaztatták körbe az országban, hogy megismerjék a magyar vidéki városok látványosságait. A lányok részéről a kapcsolatot a pécsi Idegenforgalmi Hivatallal Lindenmeyer Antónia országos elnök vette fel 1933. július 25-én.³⁵ A lányok delegációjának fogadására, programtervének kidolgozására csak néhány hét állt rendelkezésre. Ebből a körülményből továbbá az alacsonyabb létszámból adódóan, a fiú delegáció ügyétől eltérően sokkal kevésbé dolgozták ki előre az érkező lánycsoport megvendégelésének részleteit.

Tehát az 500 főnyi cserkészfiúkból álló csoport látogatásával párhuzamosan, egy huszonegytől huszonhárom főig terjedő külföldi leánycserkészből álló delegáció is felfereste Pécsset. A tervek szerint a fiúktól eltérően nem vonattal, hanem külön autóbusszal érkeztek augusztus 7-én 11:30 körül a városba, és még aznap 18:00 táján tovább is utaztak, hogy meglátogassák a Balatont. Eleinte a belvárosban maradván megtekintették a Széchenyi teret és környékét, majd a Székesegyházat is. Ebédjüket követően a Tettyére látogattak ki, ahová autóbuszuk vitte őket.³⁶ A múzeumi forrásokból pontosan nem megállapítható, hogy az ide érkező cserkészleányok mely nemzeteket képviselték. A helyi sajtóban angol cserkészleányokként említik őket,³⁷ és ehhez illeszkedően, Lindenmeyer Antónia is azt írta levelében, hogy többnyire angol lányok érkeznek majd és angol-, illetve német nyelvű idegenvezetést és prospektusokat kért az Idegenforgalmi Hivataltól.³⁸ S bár az 500 fős delegáció előkészítésével többet foglalkozott az Idegenforgalmi Hivatal, a lányok csoportjának érkezését is fontos ügynek tekintette. Az itt járt lányok kéréseit teljesítve, távozásukat követően ingyenesen 30 db pécsi képeslapot és 10 db botjelvényt küldtek utánuk. Egy hónappal később az MCSLSZ országos gyűlése levélben köszönte meg az Idegenforgalmi Hivatal előzékenységét és segítségnyújtását.³⁹

A pécsi Idegenforgalmi Hivatal fennmaradt dokumentumai elsősorban a hivatalos jamboree utazás előkészítésére és a szervezési munkálatokra vonatkoznak, de kitérnek a leánycserkészek látogatására is. Ezeknek a dokumentumoknak a segítségével rekonstruálható a nagyjából 500 fiú és 21-23 lány utazása. A helyi Idegenforgalmi Hivatal irataiban található információkat kiegészíti, hogy a sajtóban még megjelent néhány további cserkészcsoport Pécsre látogatásának híre is. Ezek alapján bajor cserkészek huszonnyolc

³⁴GERGELY 1989, 162–163.

³⁵JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek.Sz.n. Lindenmeyer Antónia 1933. július 25-i levele

³⁶JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek.Sz.n. Lindenmeyer Antónia 1933. augusztus 4-i levele

³⁷*Dunántúl*, 1933. augusztus 8. 3.

³⁸JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek.Sz.n. Lindenmeyer Antónia 1933. augusztus 4-i levele

³⁹JPM ÚLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek.Sz.n. Lindenmeyer Antónia 1933. szeptember 26-i levele

fős csoportja látogatott és kapcsolódott be a PAC pályán augusztus 8-án tartott nyitott táborúzt műsorába, bár ők már a fogadóbizottság és az Idegenforgalmi Hivatal segítségével nélkül szervezték meg útjukat.⁴⁰ A jamboree lezárását követően nemcsak a Gödöllőn táborozó pécsi és baranyai cserkészek tértek haza, hanem egy utolsó látogatócsoport érkezésére is sorkerült. A látogatók sorát egy külföldi cserkész-eszperantista csoport zárta, hogy a helyi eszperantó közösség vendégszeretét kiélvezze, a jamboree kapcsán Pécsre áramló idegenforgalom utolsó képviselői legyenek.⁴¹

Dr. Schmidt Lajos tb. főjegyző, az Idegenforgalmi Hivatal vezetője, a jamboree lezárultával augusztus folyamán köszönőleveleket küldött azon helyi látványosságok tulajdonosainak, amelyeket a külföldi cserkészek a pécsi látogatás során tulajdonosi hozzájárulással ingyenesen megtekinthettek. Végül elmondható, hogy az 1933. augusztus 7–8-án Pécsen lévő cserkészdelegáció látogatása hozzájárult a város idegenforgalmának fellendüléséhez. A VI–VII. cserkészkerület vezetősége hivatalos levélben köszönte meg az Idegenforgalmi Hivatal szervezési segítségnyújtását.⁴² A jamboree-t követően a kerületi vezetőség és a hivatal együttműködése továbbra is megmaradt. Cserkészek segítettek az Idegenforgalmi Hivatal munkáját azzal, hogy a filléres gyorsan érkező turistákat a városban idegenvezetőként elkalauzolták.⁴³

Bemutatott múzeumi gyűjtemény

JPM Új és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály GySz. 6/76. Pécs Város Idegenforgalmi Hivatalának működésére vonatkozó dokumentumok gyűjteménye. Cserkészetre vonatkozó iratok.

Irodalom

- ABLONCZY B. 2005: Teleki Pál. Budapest, 2005.
 B. HORVÁTH Cs. 2002: A Mecsek Egyesület története 1891–2002. Pécs, 2002.
 BAKAY K. 1989: Ragyogj cserkészliliom!. Metrum, Budapest, 1989.
 BODNÁR G. 1980: A magyarországi cserkészlet története. Cleveland, 1980.
 FODOR F. 2001: Teleki Pál. Budapest, 2001.
 GERGELY F. 1989: A magyar cserkészlet története 1910–1948. Budapest, 1989.
 MÁRFI A. 2009: Pécsi filléres vonatok a két világháború közötti időszakban. In: BANA J. –KATONA Cs. (szerk.): Szigorúan ellenőrzött vonatok. Budapest-Győr, 2009, 125–144.
 MENDŐL Zs. 2015: Építmények és kiadványok az idegenforgalom szolgálatában Pécsen 1930–1945. In: GÁL É. (szerk.): A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve. 53 (2015) 245–260.
 NYÚL E. A. 2020: Cserkészvezetők az állampolgári nevelésről a két világháború között. In: TABAJDI G. – SZIGETI L. (szerk.): Magyar Cserkészélet (1910-1948). Budapest, 2020, 155–166.
 RADVÁNYI K. 1933: Jamboree Album. Budapest, 1933.
 VITÁRI Zs. 2002: A Hitlerjugend és Délkelet-Európa. Budapest, 2002.

⁴⁰Pécsi Napló, 1933. augusztus 9. 4.; Pécsi Napló, 1933. augusztus 11. 4.

⁴¹Dunántúl, 1933. augusztus 6. 7.

⁴²JPM ÜLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. Sz.n. Igaz Béla 1933. október 17-i levele

⁴³JPM ÜLGYO GySz. 6/76. IH. Cserkészek. Sz.n. vitéz Székely Pál 1934. május 29-i levele

„Előbb elhurcoltak, aztán meg kitelepítettek minket¹...”

*A „malenkij robotra” hurcoltak emlékezete a
Magyarországról kitelepített németek közösségében*

W. MÜLLER JUDIT

Janus Pannonius Múzeum, Új- és Legújabbkori Gyűjteményi Osztály, 7621 Pécs, Felsőmalom utca 9.
e-mail: wmuller.judit@jpm.hu

Rezümé: A „malenkij robotra” hurcolások 75. évfordulójára emlékezve a Baden-Württembergben lévő Gerlingen Város Önkormányzata és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn - A Magyarországról Származó Németek Szövetsége felkérte a pécsi Janus Pannonius Múzeumot, hogy mutassa be az „*Idegen ég alatt, Orosz földön meggyötörve...*” - *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944-1949* ("Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland" - *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944-1949*) című emlékkiállítását. Gerlingen Városházi Galériája után az érzelmileg is sokakat megérintő, nagy érdeklődéssel fogadott kiállítást az Örök tél című film bemutatójának kísérendezvényeként a Stuttgarti Magyar Kulturális Intézetbe is meghívták. Az érzelmekben gazdag és felemelő „svábföldi” tapasztalatokról, a kiállítás háttéréről és fogadtatásáról, a szerzőt mélyen érintő kollektív emlékezetéről szóló írás emléket állít a 75 évvel ezelőtt a hazájukból elűzötteknek, kitelepítetteknek is.

Kulcsszavak: kollektív büntetés; kis munka – „malenkij robot”; elűzés – kitelepítés; sorsok; lágerből hazahozott tárgyak; eredeti fotók és dokumentumok; kiállítás

"First we were carted away, then we were deported..." *The remembrance of the Germans deported from Hungary to the "Malenky robot."*

Summary: To commemorate the 75th anniversary of the "Malenkij robot", the Municipality of Gerlingen in Baden-Württemberg and the Association of Germans from Hungary (*the Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn*) asked the Janus Pannonius Museum in Pécs to present its memorial exhibition: „*Under a foreign sky, tormented in Russia*" - *Germans in Hungary during Soviet forced labour, 1944-1949* ("Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland" - *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944-1949*). After Gerlingen's Town Hall Gallery, the emotionally touching exhibition, which was received with great interest, was also invited to the Hungarian Cultural Institute in Stuttgart as a side event of the film premiere *Eternal Winter (Örök tél)*. The writing about the emotional and elevating "Swabian" experiences, the background and reception of the exhibition, and the collective memory that deeply affects the author also commemorate those who were expelled from their homeland 75 years ago.

Keywords: collective punishment; little work - "malenkij robot"; expulsion - deportation; fates; items brought home from labour camp; original photos and documents; exhibition

¹ Cím: Részlet a Hauck Mihályné „malenkij robotra” deportált túlélővel folytatott interjúból. Pécs, 2008. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

Bevezető gondolatok

A „málenkij robotra” hurcolások 75. évfordulójára emlékezve a Baden-Württembergben lévő Gerlingen Város Önkormányzata és a Landsmannschaft der Deutschen aus Ungarn - A Magyarországról Származó Németek Szövetsége felkérte a pécsi Janus Pannonius Múzeumot, hogy mutassa be az „*Idegen ég alatt, Oroszföldön meggyötörve...*” - *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944-1949* ("Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland" - *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944-1949*) című emlékkiállítását. Gerlingen Városházi Galériája után az érzelmileg is sokakat megérintő, nagy érdeklődéssel fogadott kiállítást a Stuttgarti Magyar Kulturális Intézetbe is meghívták. Itt az *Őrök tél* című film bemutatójának kísé-
rőrendezvényeként mutatkozott be a tárlat. Az érzelmekben gazdag és felemelő „sváb-
földi” tapasztalatok, a kiállítás fogadtatása, az egykori kitelepítettek leszármazottainak közösségében szerzett élmények és főleg az a kollektív emlékezet, ahogy a Magyarországról elűzöttek közössége a „málenkij robotra” hurcoltak emlékét őrzi, mélyen megérintett.

Biztosan nincs Közép-Kelet Európában, így Magyarországon sem olyan német nemzetiségű család, amelyet ne érintett volna a második világháború utáni, a német nemzetiségre kirótt kollektív büntetéssorozat. A győztes nagyhatalmak elnéző hozzájárulásával vagy éppen kezdeményezésével és a magyar kormányzati szervek döntései következtében a magyarországi németeknek – életkortól, nemtől és pártállástól függetlenül – az embertelen kollektív büntetés jutott osztályrészül. Valóban súlyos és sok bűnt követtek

1. ábra: Enteriőr az „*Idegen ég alatt, Oroszföldön meggyötörve...*” - *Magyarországi németek szovjet kényszermunkán, 1944-1949* ("Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland" - *Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944-1949*) című németországi emlékkiállításból. Baden-Württemberg, Gerlingen, Városi Galéria, 2020. január 19. (a szerző fotója)

el a náci Németországban a hatalom akkori birtokosai, ám ezekért a szörnyűségekért a bűnbakkeresés, a felelősségre vonás, a jóvátétel jegyében az egész németséget büntették.

A német származásúakat érintő kollektív büntetéssorozat a kényszermunkára, az „egy kis munkára” való elhurcolásokkal, azaz a „málenkij robottal” kezdődött, majd a Németországba történő kitelepítés következett, amit annak elszenvedői „kiüzésként” éltek meg.

Ezekkel párhuzamosan zajlott a német nemzetiségieknek a származásukon alapuló megfosztása az állampolgári jogaitól és a tulajdonuktól: a háztól, termőföldtől, ingóságoktól. Nem egymástól elkülönítve mozogtak ezek a sorscsapások 1944 és 1949 között, hanem együtt, egymásra épülve, és a német származású családokat mindegyik érintette. Erre utal e tanulmány címe is, ami egy „málenkij robotot” megjárt, majd a családját kitelepített visszaemlékező asszony szavaiból származik: *„Szeptember 13-án éjjel kopogtak az ajtónál. Édesapám kinyitott, akkor azt mondták neki, hogy pakoljanak össze, mert másnap el kell menniük Németországba. Egy óra múlva jött a nagy kocsi, sírva felszállt az édesanyám, édesapám és a sógornőm a kislányával. Az öcsém nem volt itthon, ő is Oroszországban volt fogságban. Mikor elindult a kocsi, lezárták a házat, becsukták a kaput, és én ott álltam egyedül a kislánnyal. Sírva mondtam, hogy jaj, előbb elhurcoltak, most meg elviszik a szüleimet Németországba! Most jöttem haza Oroszországból, hát hová menjek most, nincs már lakásunk sem...”²*

Marhavagonokban keletre, majd marhavagonokban nyugatra – elhurcolás /„málenkij robot” (Verschleppung), majd elűzetés / kitelepítés (Vertreibung)

A német nemzetiséget ért kollektív büntetéssel kapcsolatos ismeretterjesztő előadások, múzeumi foglalkozások, rendkívüli történelemórák során tapasztaltam, hogy gyakran összemosódik, keveredik a német származásúakat sújtott két büntetés: a Szovjetunióba, azaz keletre irányulóan az elhurcolás /„málenkij robot” (Verschleppung) és Németország irányába az elűzetés/kitelepítés (Vertreibung) fogalma.

Az elhurcolásokról, vagyis a „málenkij robotról” röviden: jelentése „kis munka”, ennek hazugságával hurcolták el 1944 végétől kezdve három-öt év szovjet kényszermunkára a 0060-as szigorúan titkos parancs értelmében a német származású 17-45 év közötti férfiakat és a 18-30 közötti nőket. Az egykori Szovjetunió területén, főleg a Donyec-medence szénbányáiban, az Urál és a Kaukázus ipartelepein, de más építkezéseken, fatelepeken, olajvezeték-építésen, kolhozokban stb. is jóvá kellett tenniük azt, amit el sem követtek. Nemcsak a német nemzetiségűeket érintette a „málenkij robot”, hadifogolylétszám-kiegészítés céljából a szovjet rendvédelmi szervek akár az utcán fogdosták össze az épp arra járó férfiakat, de az elhurcolás az etnikai tisztogatások eszköze is lett: az elcsatolt területeken a németek mellett a magyar nemzetiségűek eltávolítását is célozta. Dr. Dupka György kárpátaljai történész adatai szerint a történelmi Magyarországról elhurcolt 230-250 ezer áldozat felét magyar vagy német származásuk okán deportálták, mintegy fele-fele arányban.

A deportáltak egyharmada nem élte túl a számunkra elképzelhetetlen munkakörülményeket, a -30-40°C hideget, a légerek körülményeit. A „szerencsés” hazatérőkre súlyos titokként nehezedett a sorsuk, hiszen szigorúan tilos volt a szovjet kényszermunkáról beszélniük. Az utolsó transzportok testileg-lelkileg megtörve 1949 végén tértek vissza Magyarországra, ahol egy teljesen más világ várta már őket: minden vagyonukat elvették, a német családok fele már Németországban volt, házaikban a Felvidékről betelepített, vagy az Alföldről áttelepített magyarok éltek, és másodrangú állampolgárként tekintettek rájuk itthon.

²W. MÜLLER 2017: 27. 1

2. ábra: Baranyai sváb fiatalok „málenkij roboton”. Groznij mellett, Stari Promiszlavláger, 1946 (a szerző gyűjtése, a JPM tulajdona)

3. ábra: Budapest környékéről kitelepítendő svábok Németországba indulásuk előtt, 1946 (a fotó az ulmi DZM tulajdona)

A kitelepítésről, vagyis az elűzetésről röviden: az „elűzöttek” első csoportját szállító vagonok 1946. január 19-én Budaörsről indultak el az éhező és romokban heverő Németország felé.

A 2. világháborúban győztes nagyhatalmak 1945 augusztusában a potsdami konferencián tárgyalták a magyarországi németek kitelepítését, és a megállapodás alapján a magyar kormány engedélyt kapott arra, hogy a hazai német lakosságot vagy annak részét úgymond "rendezetten, humánus módon" Németországba telepítse ki. Azok kerültek elsősorban a kitelepítési listákra, akik az 1941-es népszámláláson német nemzetiségűnek vagy német anyanyelvűnek vallották magukat, akik a Volksbundnak, vagy valamely fegyveres német alakulatnak a tagjai voltak. A kitelepítés nemcsak a konkrét személyt, hanem annak közvetlen családját is érintette, a csecsemőktől kezdve egészen a legidősebbekig.

1946 és 1948 között mintegy 200 ezer német nemzetiségit fosztottak meg így a magyar állampolgárságuktól valamint teljes ingó és ingatlan vagyonuktól, emellett a svábság kitelepítésével az ország a kiváló gazdálkodóit is elvesztette.

A németellenességen, a bűnbakkeresésen kívül számos más ok is közrejátszott a német nemzetiségiek kollektív felelősségre vonásában. A „málenkij robot” esetében ez a „modern rabszolgaság”³ a súlyos munkaerőhiányt hivatott pótolni a Szovjetunióban, míg a kitelepítések révén a sváboktól a magyar állam tulajdonába került c. 250 000 hold föld, a c. 45 000 ingatlan a földosztásra, ill. a felvidéki és erdélyi – amúgy szintén a történelem áldozatainak tekinthető – magyarok elhelyezésére jelenthető megoldást.

Ám ne feledkezzünk meg az emberről, az egyénéről sem, akik egy közösség tagjaként bűnhődtek, ne feledkezzünk meg a sorstragédiákról, a családok szétszakításáról, az érintettek testi és lelki megtöréséről! Hogy a családoknak végig kellett nézniük, ahogy a szovjet katonák elhurcolják a munkaképes férfiakat és nőket az ismeretlenbe, ahonnan éveket még hírt sem kaptak róluk! Majd azt is végig kellett nézniük, hogy az évtizedek, évszázadok alatt sok-sok munkával összerakott vagyonukat pillanatok alatt széthordják. Sokan sírva hagyták el hazájukat, a vonatokra az „*Édes Hazánk, Isten Veled!*” feliratot festették, és a Himnuszt énekelték a Németország felé tartó marhavagonokban.

„Svábföldi” tapasztalatok az emlékkiállítás margójára

A Landesmannschaft der Deutschen aus Ungarn – rövidítve az LDU (A Magyarországról Származó Németek Szövetsége) 1949-től létező szervezet, melynek célja a magyar hazájukból elűzöttek és leszármazottaik közösségének formálása, a kollektív emlékezet ébren tartása. Ezt a célt szolgálják a különböző közös rendezvények, a megemlékezések. Így pl. minden év január 19-én, a kitelepítések emléknapján nagyszabású programokat tartanak a „málenkij robotra” hurcolások és a Németországba történő kitelepítések, elűzetések emlékére.

Az LDU gerlingeni (Baden-Württemberg) szervezetének meghívására 2020. január 19-én nyithatta meg a Janus Pannonius Múzeum az „*Idegen ég alatt, Orosz földön meggyötörve...*” - Magyarországi németek szovjet kényszer munkán, 1944-1949 (*„Unter fremdem Himmel, gemartert in Russland” - Verschleppte Ungarndeutsche bei der Zwangsarbeit in der Sowjetunion, 1944-1949*) című emlékkiállítását.

Az LDU elnöke, Joschi Ament a mintegy százötven fős megnyitón megrendítő, személyes szavakkal köszöntötte a jelenlévőket: nagyszülei is megírták a „málenkij robot” poklát, és épphogy hazatértek a szovjet kényszer munkáról, hamarosan a kitelepítés

³FÜZES 1990: 1.

pokla következett. Szívhez szóló beszédében az elnök úr az Elekről (Békés m.) a Donyec-medencébe kényszerszolgákra hurcolt, majd Németországba elűzött nagymamája naplójából olvasott fel részleteket:

„Oly keserves itt az élet, és oly irgalmatlan a sors, hogy szétszakította a családkunkat! Milyen jó is lenne együtt lenni, ehelyett egy idegen országban kell elhervadnom! Drága Férjem! Nagyon bízom benne, és azért imádkozom a Jóistenhez, hogy ti legalább ne szenvedjétek annyit, és hálát adok, hogy legalább te vigyázhatsz otthon a drága gyerekeinkre... Csak a remény tart engem életben, hogy egyszer újra együtt lehetek veled és a drága gyerekeinkkel, hogy a kis tanyánkon együtt élhetünk majd békén és nyugalomban...”⁴

A szovjet kényszerszolgáról 1947 nyarán hazatérő eleki fiatalok teljesen kicserélt országot találtak: volt, akinek az egész családja már ki volt telepítve Németországba, már mindenki házában idegenek – betelepítettek – voltak.

Rövid pihenés után kisebb csoportokban aztán Németországba mentek ők is, hogy megkeressék az elűzött családjukat. Hosszú évek teltek el, míg új hazájukat otthonnak érezhették...⁵

A kiállítás, mint az a címéből is kiderül, elsősorban a kényszerszolgákra hurcoltak történetét dolgozza fel, ám az elűzöttek közösségének meghívására kiegészítettem olyan adatokkal, tárgyakkal, sorsokkal, amelyekben a „málenkij robotot” követően a kitelepítés is jelen volt:

4. ábra: „Felejthetetlen emlékül a nagy megpróbáltatások – orosz internálásunk idejéből, 1945- 1947. Szakács-brigádóm. Ferter R. Laibach K. Lendbeisz I. Rital (?) K. Guth J. Donbasz, 1947. júl. 25-én.” E lágerben készült fotó hátlapjára írt képaláírásnál nincs is pontosabb. (Gaál Attila és Hadikfalviné Mányoki Elza gyűjtése, magántulajdon)

⁴Részlet az LDU-elnök, Joschi Ament nagymamájának egy leveléből (Krivojrog, 1946) Ford: W. Müller Judit

⁵Részlet az LDU-elnök, Joschi Ament megnyitőbeszédéből. Gerlingen, 2020. január 19. Ford: W. Müller Judit

5. ábra: Molitor Ferencné (Rézi néni) és két unokája, Molitor György és Molitor Teréz a kitelepítésük előtt két évvel még az erdősmecskei házuk udvarán. 1947 szeptemberében üzték el őket Németországba, de 1948 végén visszaszöktek magyar hazájukba. Maga a hazaut több mint egy hónapig tartott. (a szerző gyűjtése, magántulajdon)

A baranyai Nagymányokról 37 éves korában hurcolták el kényszermunkára a háromgyermekes *Guth Jánost*, a donyeci szénmedence Sznyezsnoje 32-es bányájának közelében kiépített Andrejovka 1026. számú lágerbe vitték.

A „málenkij robotban” töltött szinte valamennyi napjáról részletes feljegyzést írt, 11 napló őrzi emlékeit, gondolatait. Fájós, beteg lába miatt a láger konyháján dolgozott, így lehetősége volt arra, hogy a Kanadából segélyként érkező konzervdobozok papírját leáz-tassa, megszáritsa, és ezek hátuljára jegyezte fel a lágerbeli történéseket. Szinte csak nagyítóval olvasható apró – de gyönyörű – írással jegyezte le érzéseit, kínzó honvágyát, a napi tevékenységét. A rézdróttal egybefűzött tömbökre írt lapokon egy családjától elszakított, sorsát igazságtalannak, magát végtelenül elárultnak és megalázottnak érző ember vívódásai tárulnak elénk. Családjának, feleségének és három gyermekének esetleges kitelepítése feletti rettegetése és önmarcangolása, hogy ő ez ellen semmit sem tehet, sok-sok oldalon és szinte minden hazaküldött levélben megjelenik:

„Néha-néha kapunk kézhez egy újságot *Igaz Szó* címmel, a magyar hadifoglyok újsá-ga, ami néha egy szikrát ejt Magyarországról, ebből tudok kivenni sokat (...) egy márc. számban írja, hogy a m-orzági svábokat kitelepítik N-országba, már febr. utolsó heté-ben indult a 4.vonat Pest környéki svábokkal. S most a napokban futott be egy levél a Tolna m. K-dorogról, amelybe az van írva, hogy címzett szülei ki vannak lakoltatva a házukból és magyarok vannak benne, ők pedig pusztán dolgoznak, míg sorra kerülnek a kitelepítésre. Ilyenek hallatán mit érez az ember; azt nem lehet leírni. Ha az én édesapám, feleségem, gyerekeim és testvéreim szintén kitelepítésnek vannak kitéve. Én pedig olyan messze vagyok tőlük, és nem tudok a segítségükre sietni, amikor segíteni kellene. Még egy írva szót sem küldhetek nekik levélben. De én azt hiszem ez a kitelepítés csak bundosokra vonatkozik, hisz én mindig hű fia voltam a magyar hazának. Vagy talán elég

az hozzá hogy német nevem van amiről én nem tehetek. Ez a nagy bizonytalanság családom és hazámtartozói sorsáról nem hagy nyugtolt éjjel nappal. Semmi életjel hazúrol 2 év alatt ez rettenetes.”⁶

Beszélgetéseink során szinte mindegyik hazatérő „málenkij robotos” említette, hogy dönteniük kellett a határon, hogy hazamennek-e a falujukba, vagy továbbmennek Németországba:

„Máramarosig hozott hazafelé minket a vonat, 1948 júliusa volt. Aztán Pesten megkérdezték, ki hova megy: marad, vagy megy tovább Németországba. Sokan tudták akkor már, hogy a családjukat közben kitelepítették, azokat mindjárt tovább is vitték. Én ekkor még semmit nem tudtam a családomról. A vonaton találkoztam egy hetényi emberrel, ő mondta meg, hogy édesanyám már nem él, öngyilkos lett. Apám és a húgom ekkor Pécsváradon szolgáltak, mert hát közben a házunkat, meg mindenünket elvették. Ők jöttek ki az állomásra elém Pécsváradra. Másnap apám vitt el Mecskére édesanyám sírjához. Nem volt már házunk, nem tudtam hova menni. Akkor hát elmentünk a Verkáékhoz, ők mondták, hogy ott maradhatok náluk, befogadnak engem. Ott is voltam, míg férjhez nem mentem. Soha többé nem mertem a lábam betenni a szülői házunkba.

6. ábra: A képen Schauermann Henrik mindkét nagymamája a hidasi házuknál, 1959-ben. Balról Schauermann Jánosné, a kitelepített nagymama, aki Németországban is a hidasi viseletet hordta élete végéig. Mellette az anyai nagymama, Schäfer Györgyné, akinek férjét és a lányát is „málenkij robotra” vitték. (a szerző gyűjtése, magántulajdon)

⁶GAÁL – HADIKFALVI 2015: 92. (a levél eredeti írásmódja és fogalmazása szerint idézve)

Ott laktam mellette, mégsem. Egy hetényi embernek, egy vargának adták, azt mondta mindig, ő vörös katona volt, ezt a házat ő kiérdemelte...”⁷

Az elhurcoltak az otthonról kapott levelekből már értesülhettek a kitelepítés tényéről, de az elzárt szovjet lágervilágban a hozzátartozóikról a részleteket nem, vagy csak kevesen tudhatták meg, így a hazajövetelkor feltett kérdésekre is csak taláalomra válaszolhattak:

„Mindenkinek el kellett Debrecenben döntenie, hogy Németországba megy-e a kitelepített családtagjai után, vagy inkább a szülőfalujába utazik. Mi mind hazamentünk a falunkba, utolsóként öt év után, 1949. november 27-én érkezünk meg, huszonnégy nő és egy férfi. Nem tudtam én a családomról semmit, nem tudtam, élnek-e, kitelepítették-e őket, de úgy döntöttem, bárhogya is, én hazamegyek, majdcsak megtalálom őket, bárhol vannak is.”⁸

Sokan nem tudtak a Németországba telepítettek közül sorsukba belenyugodni, és megpróbálták visszaszökni Magyarországra. Korabeli adatok szerint mintegy 6-8.000 fő már a kitelepítések idején megszökött, további 3-4.000 fő pedig Németországból szökött vissza.⁹

Így tett másfél évnyi Dreza környéki tartózkodás után az akkor 14 éves Molitor György családja is, akik gyalog, kifdicamodott bokával, bujkálva árkon-bokron át, majd vonattal, egyszer visszatoloncolva Ausztriába, de végül mégis hazaértek:

„Apámék úgy határoztak, inkább visszamegyünk. Mi Magyarországon születünk, nekünk ott lenne a helyünk, hát visszamegyünk. A nagymama, a húgom és én elindultunk, hogy jutunk, amíg jutunk, próbáljuk meg, hátha vissza tudunk jönni Magyarországra! Apám meg anyám jön majd utánunk, ők mindenhogyan utol fognak érni bennünket! Egy 14 és egy 10 éves gyerek, meg egy 60 év körüli asszony, akik abban az időben jóformán még Pécsig sem jutottak el, most azt keresik, hogy merre kell Németországból hazafelé menni...”¹⁰

A pécsi Schauermann Henrik is hordozza magában a felmenőin esett „málenkij robotos” és a kitelepítés okozta sebeket:

„Három és fél éves voltam, mikor édesanyámat, aki még 22. életévét sem töltötte be, és nagyapámat, aki ekkor 45 éves volt, elvitték (...) édesanyámat a Donyec-medencében lévő szénbányában, földalatti munkán dolgoztatták, édesapja, a nagyapám 1945 őszén a kaukázusi Groznijban az olaj és gázvezeték építésén lelte szörnyű halálát. A szemtanúk beszámolóit szerint emberhez méltatlan módon, ruhátlanul, minden közösségi szertartás nélkül másodmagával tuszkolták bele a legyengült rabtársak által a földből kibányászott kis gödörbe... Közben újabb tragédiák érlelődtek a háttérben: a „sváb” tulajdonok elkobzása, a házakból, majd az országból való kitelepítés.(...) A hidasi és a völgyesgi járás német nemzetiségű falvaiban lakó emberek helyzetét tovább nehezítette B.Gy. budapesti ügyvéd magánkezdeményezése. Célja az volt, hogy a történelem egyébként éppúgy ártatlan áldozatainak, a Bácskából elűzött bukovinai székelységnek a letelepítését az elűzésre ítéltetett „svábok” falvaiba megkönnyítse. Saját szavaival: „magamat elneveztem kormánybiztosnak. A lengyeli Apponyi-kastélyt koncentrációs tábornak neveztük ki.”

Ebbe a táborban internálták nagymamámat és dédnagyapámat, miközben még nem is tudtuk, hogy édesapámnak 1945 áprilisában nyoma veszett Kelet-Pomerániában az utolsó harcokban, édesanyám pedig még szovjet „málenkij roboton” van. (...)

⁷MÜLLER 2009:19.

⁸Interjú Elblinger Istvánné (Pálfi Borbála) „málenkij robotra”deportált túlélővel. Mecseknádasd, 2009. A hangfelvétel a szerző tulajdona.

⁹dr. SZÉCSÉNYI-NAGY 2016. <https://semmelweis.hu/szinapszis/2016/03/30/a-magyarorszagi-nemetek-kitelepitese/>
A letöltés ideje: 2020. május 20.

¹⁰W. MÜLLER 2009: 12

Nagymamám internálása után az apai nagyszüleimhez kerültem, akiket viszont 1946 őszén Németországba „száműztek”. Apai nagyapámat sosem láttam viszont, ő Németországban meghalt, nagymamámmal még néhányszor tudtam találkozni.

Amikor anyai nagymamám kiszabadult a lengyeli, majd az ezt követő nagymányoki internáló táborból, volt otthonában már az új tulajdonos lakott. Dédanyámmal együtt a volt szomszédos kis házba telepítették át őket, az ott lakó egyedülálló öreg nénihez.”

Záró gondolatok

A fentiekben taglalt büntetéseket az emberekre bár egyénileg, személy szerint mérték, ezeket mégis mint egy adott közösséghez tartozók, mint német nemzetiségiek szenvedték el. Csak a rendszerváltás után kezdődhetett meg e tragikus események feldolgozása, és az eltelt mintegy 75 év távlatában bár gyógyulnak a sebek, de elfelejteni nem lehet e megpróbáltatásokat. Közelmúltbeli történelmünkben így óriási szerepe van a megélt történelemnek, az érintettek visszaemlékezéseinek, a megélt tapasztalataiknak. Minden nap, amikor eltávozik egy elhurcolt vagy hazájából elűzött áldozat az élők sorából, közös történelmünk egy szelete is sírba száll. Szerencsére vannak, akik az utolsó pillanatokban még lejegyezték, elmondták emlékeiket, elővették a szovjet lágerekből hazahozott, vagy épp a kitelepítésükre emlékeztető tárgyaikat, dokumentumaikat.

Ezek feldolgozásával, bemutatásával valósulhatott meg a fenti kiállítás is, melynek gerlingeni fogadtatása felülmúlta minden előzetes reményemet: a hála, a szeretet és a

7. ábra: A „málenkij robotból” származó ruhadarabok ma már ereklyék. Enteriőr a gerlingeni kiállításból. (a szerző fotója)

köszönet mellett az emlékezés könnyei és a megbékélés érzése uralta a megnyitót. Nem a régi sebek feltépeése volt ez, hanem sokkal inkább a kibeszéletlen és feldolgozatlan sérelmekről való szabadulás. Mindenki a családját ért meghurcoltatásról beszélgetett, mindenki el akarta mondani a saját történetét, régi emlékeket idéztek fel, családi képeket mutattak, csendben emlékeztek. Valami kimondhatatlan béke és harmónia uralkodott a mintegy százötven fős rendezvényen: az elfogadás, a megbékélés érzése. Érvényes volt ez minden jelenlétűre, így Gerlingen és Tata város polgármesterére és kíséretére (Gerlingen testvérvárosa Tata, maga a kiállítás is a tatai Német Nemzetiségi Múzeumon keresztül kapott meghívást, köszönet érte ismét!), az LDU elnökére és tisztviselőire, az érintettek, a családtagjaikra, minden érdeklődőre. És álljon itt még egy konkrét név is, Erich Gscheidle, az LDU ügyvezető elnökének a neve, aki fáradhatatlanul dolgozott a kiállítás gerlingeni majd stuttgarti bemutatásán is.

A kiállítást záró rendezvény tovább mélyítette az emlékezést, az összetartozás és a megbékélés érzését: a színvonalas finisszázson levetítettük a Német Kör szervezésében megvalósult uráli kutató- és zárandokutunkról forgatott német nyelvű filmet. Ebben olyan egykori lágereket, temetőket, emlékhelyeket láthattak az érdeklődők, ahol a deportált felmenőink egykor a jóvátételként rájuk rótt rabszolgamunkájukat végezték.

A hazájukból elűdzött németek Chartájában (Charta der deutschen Heimatvertriebenen - Stuttgart, 1950) lefektetett alapelvek szerint az elűzöttek kemény és fáradhatatlan munkával részt vesznek Németország és Európa újjáépítésében, de jogot formálnak hazájukra és sorsuk rendezésére:

„Elvezettük hazánkat. A hontalanokat ezen a földön mindenhol betolakodóknak tekintik. Az emberek hazáját Isten jelölte ki. Az embereket hazájuktól erőszakkal elszakítani, egyet jelent szellemiségük megsemmisítésével. Ezt a sorsot elszenvedtük és átéljük... Felhívunk minden népet és embert, hogy azok, akik tenni akarnak valamit a jó ügyért, lássanak munkához, hogy a bűnből, szerencsétlenségből, bánatból, nélkülözésből és nyomorból mindnyájunk számára megtaláljuk a kivezető utat egy jobb jövőbe.”¹¹

A Baden-Württembergben tapasztaltakat megerősítik a túlélőkkel, a visszaemlékezőkkel folytatott korábbi beszélgetéseim is:

„Sosem sugalltak nekünk, gyermekeknek gyűlöletet, vagy ellenszenvet a családot megcsonkító oroszok, vagy a vagyunkánkba betelepített új tulajdonosok iránt: édesanyám sokszor meghatódva mesélte, hogy a fogolytáborból körülvéve orosz (ukrán) egyszerű emberek milyen empátiával viseltettek irántuk. Néha, a szinte csak túlélést biztosító szegényes kislenedelüket is megosztották velük saját családjuk rovására. Nagymamám pedig a szomszédunkban lakó sokgyermekes székely család gyermekei számára is juttatott egy-egy szelet lekváros kenyert, vagy egy-egy fazék főtt ételt.”¹²

Úgy gondolom, számunkra is ez lehet az útmutató: a történelmi tények ismeretében és a megbékélés jegyében őrizni, ápolni minden korszak ártatlan áldozatainak, így a kényszer munkára hurcoltak és a hazájukból 75 évvel ezelőtt elűzöttek emlékét és emlékezetét.

¹¹https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/nemetek/torokbalint/torokbalint_gross-turwall/pages/002_A_hazajukbol_eludozott.htm; Részlet A hazájukból elűzött németek chartája c. dokumentumból Letöltés: 2020. május 21.

¹²Schauermann Henrik írásos visszaemlékezése, melyet 2016-ban adott át a szerzőnek.

Irodalom

- FÜZES MIKLÓS: Modern rabszolgaság. "Málenkij robot" – Magyar állampolgárok a Szovjetunió munkatáborába 1945-1949. Budapest, Formatív Kiadó, 1990.
- GAÁL ATTILA: hadikfalviné mányoki Elza: Embersorsok a viharban. Nagymányokiak a 1026-os lágerben. Nagymányoki Német Nemzetiségi Önkormányzat, 2015.
- SZÉCSÉNYI-NAGY BALÁZS: A magyarországi németek kitelepítése. Szeged, Semmelweis Szinapszis, 2016. március 30.
- W. MÜLLER JUDIT: „Aztat tollal nem írhatom / Mit Feder kann ich es nicht schreiben”. Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 2017.
- W. MÜLLER JUDIT: Több mint élettörténetek. Sorsok. Pécs, Baranya Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2009.

A Mágocsi Állami Agyagipari Szakiskola 1887-1897

TEGZES FERENC

ny. főlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára 7623 Pécs, Rét utca 9.
e-mail: ftegzes@freemail.hu

Rezümé: Az iskolára vonatkozó iratanyag nem maradt fent. Az iskola értesítői és a korabeli sajtó azonban az intézmény történetének megismerésére elég eligazítást adnak. Mágocs és környékének agyagipari hírneve a 19. sz. második felében már annyira elismert volt, hogy a minisztériumok illetékesei perspektívát láttak a szakemberek helyi képzésében. A Mágocsra telepített szakiskolának kettős célja volt. Elsősorban a minőségi szakképzés. Másodsorban a jelentős németajkú lakosság gyermekeinek a magyar nyelvben való minél mélyebb jártasságának elmélyítésére.

Az iskola 1887. október 2-án nyílt meg. A beiratkozás és a tanítás ingyenes volt, a szülőknek csak az élelmezésről és a ruházatról kellett gondoskodniuk. Kettő alapítványi helyet létesítettek: Baranyavármegye a megyében született pályázók közül egy tanulót támogatott, a Pécsi Kereskedelmi Ipartestület egy, az illetékességi területén (Baranya, Somogy, Tolna megyék) született tanulót támogatott, akinek apja agyagiparos volt. Az oktatás színvonalát az jelzi, hogy a végzett, 15. életévüket betöltött tanulóknak nem kellett inaskodniuk, hanem munkakönyvet kaptak, és ezzel elhelyezkedhettek a kályhaiparban.

Az országban, iskolánk fennállása időszakában, csak három agyagipari iskola működött: Ungváron, Rimaszombaton és Székelyudvarhelyen. Azonban bármennyire is színvonalas oktatás folyt Mágocson, a tanulói létszám nagyon alacsony volt. Az államnak már nem érte meg az iskolát anyagilag fenntartani. Így az oktatás a 1896/1897. tanévben már nem indult el. Az agyagipari képzést a továbbiakban Pécsen a Zsolnay-gyár saját kebelén belül állami segítséggel biztosította.

Kulcsszavak: agyagipar, szakiskola, tanügy, Mágocs

The State Vocational School of Mágocs 1887-1897.

Summary: There are no historical documents relating to the school. However, the school's yearbooks and the press of the time provide enough information to understand the history of the institution. In the second half of the 19th century, the reputation of the clay industry in and around Mágocs was so well established that the Ministry of Religion and Education saw a realistic opportunity to train young people for this sector. The vocational school in Mágocs had a dual function. Firstly, to provide quality vocational education. Secondly, to give the students a deeper knowledge of the Hungarian language among the German-speaking ethnic population in the area.

The school opened on 2 October 1887. Admission and tuition were free of charge, parents only had to provide food and clothing for their children. There were two foundation places provided by local authorities. The quality of the education provided was demonstrated by the fact that the students, who had completed their studies and had reached the age of 15, did not have to work as apprentices but were given a work booklet which enabled them to find employment in the stove industry.

In the country, at that time, there were only three schools for the clay industry: in Ungvár, Rimaszombat and Székelyudvarhely. However, no matter how high the quality of education in Mágocs, the number of students was very low. The state could no longer afford to maintain the school. Thus, education did not start in the school year 1896/1897. The Zsolnay factory in Pécs continued to provide training in the clay industry within its own walls, with the help of the state.

Keywords: clay industry, vocational school, education, Mágocs

Források

Sajnos az iskola irattára nem maradt fenn. Rendelkezésünkre áll az iskola 1890-ben megjelent Értesítője az 1887-1890. tanévről, és az 1895-ben kiadott Értesítője az 1894/1895. tanévről. Ezekben az iskola történetére vonatkozóan találtunk nagyon használható adatokat. Baranyavármegye közigazgatási iratanyaga csak annyiban forrás, hogy a megye által létrehozott alapítvánnyal kapcsolatban ad támpontot. A településen belüli elhelyezkedésre eligazítást adott az Allami Földmérési Felügyelőség birtoknyilvántartása. A pécsi, mohácsi sajtó foglalkozik kellő információ megadásával a baranyai agyagipar művelőinek minőségi utánpótlására létrehozott oktatási intézménnyel. A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara éves jelentései is forrásanyagként szolgáltak.

Képanyag csak egy áll rendelkezésünkre, mely az iskola tanműhelyét ábrázolja. Készítette Zelesnyi Károly pécsi fényképész. Látható az 1896-ban kiadott vármegyei monográfia első kötetében.¹

1. ábra: Felirata: Az egyetlen fennmaradt kép a mágocsi agyagipariskoláról

Bevezetés

Az agyagot, mint kézműves nyersanyagot szinte életre keltve, emberközelbe hozza élénk egy 20. sz. eleji ismertető mű: *”Az agyag -a sáros agyag- vagy egyszerűen a sár, ahogy a harangöntő és gölöncsér nevezi, sokfelé igen-igen megvetett anyag. Az emberek lábukkal tiporják, - és még ott sem igen túrik- hisz köztudomású, hogy sáros lábbal nem illik belépni a szobába. De vessük csak ezt a megvetett, lábbal tiport agyagot tűzbe, - nem fog az ott elpusztulni, - hanem a regék főnixmadaraként új életre kél a sok mindent elhamvasztó, megsemmisítő lángokban. A drágakövek legdrágábbika – a gyémánt –*

¹VÁRADY 1896.:361

áldozatává lesz a tűznek, és nem marad belőle csak egy kis szénsavgáz, amiből pár krajcárért literszámra vehetünk. De nem így az agyag. Annak nem árt a tűz, nemcsak, hogy új életre kél, hanem megneimesedik, megszépül benne. Az a kenhető, lágy, sokszor utálatos, semmilyen színű agyag, a tűzből kikelve az érett meggynek kívánatos piros színétől kezdve a hónap vakító fehér színéig majd minden színt felvehet, és nem lesz többé újunkkal szétnyomható, hanem megkeményedik és hangja hasonlatos lesz az acél csengéséhez. Égetés útján belőle a legszebb művészi munkák örök életre rögzíthetők.”²

Helyzetkép Mágocs Agyagiparáról 1883-ról

A Budapesti Állami Közép Ipartanoda vegyészeti oktató tanára, Petrik Lajos átfogó képet adott az ország agyagipari viszonyairól 1883-ban. A minket érdeklő mágocsi helyzetről a következőt írta az Ipartanoda Értesítőjében (Sajnos, az nem derül ki, hogy az értesüléseihez honnét jutott hozzá.): „Mágocson 2 kályhás és 6 fazekas van. A fazekasok sötétszínű mágocsi agyaggal dolgoznak, melyet váraljai és voitsbergi fehér agyaggal engobiroznak.”³ Készítenek itt fehér és színes kályhákat. A fazekasok meglehetősen primitív módon dolgoznak; kettős fehér, engobirozott 4 durva fazekasárut készít. Mint értesültem, Mágocson is szándékoznak agyagipari tanműhelyt felállítani. Azt tartom, hogy a mágocsi agyagipar oly jelentéktelen, és a nyersanyag se valami kiváló, hogy ily intézet felállítását ott nem találom szükségesnek. A földmivélés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. minisztérium, jelenleg egy mágocsi kályhás fiát ösztöndíjban részesítette, s ez ifjú jelenleg intézetünkben tanul. Véleményem szerint elég lesz, ily csekély iparral bíró helyekről egyes segédeket kiképeztetni, és esetleg későbben ezeket, mint önálló iparosokat támogatni.”⁴

Egy pécsi sajtóorgánum még 1852-ben másként látta: „Az agyagárukkal foglalkozó iparos szakmák Mágocson már a század kezdetén nagy jelentőséggel bírtak. A fazekas iparosok száma évről évre nőtt. Termékeik keresettek voltak, ők látták el az egész környéket. Egy feljegyzés szerint a Mágocson működő fazekasok -a század második felében évente 80-100000 tárgyat (tányér, korsó, egyéb agyagedény) adtak el.”⁵

Megjelenés

Még szerencse, hogy az illetékes minisztereknek (Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter, gróf Széchenyi Pál földmivélés-ipar-kereskedelmügyi miniszter) más volt a véleménye. Így Baranyavármegye legújabb oktatási intézményének megjelenéséről, létjogosultságáról, az újságolvasók már 1887. augusztusában olvashattak először az iskola felügyelő bizottságának elnökének, Halvax Józsefnek a tollából: „Baranya-Mágocson, - hol az eddig is már nem közönséges ízléssel készített edényneműek és kályhás munkák a kultuszminiszter figyelmét is magukra vonták, - tetemes áldozattal állami agyagipariskola állíttatott. Az iskola 3 éves tanfolyamával oly célból létesíttetett, hogy abban elemi iskolát végzett, 12 évüket betöltött fiúk három tanító vezetése alatt naponként 8 órán át, úgy a műhelyi gyakorlati tanítás, mind az agyagiparhoz megkívánható

²EGRY 1913.

³Engobozás: durva agyagedény bevonása színezett agyagréteggel. <https://elfelejtettyszavak.blogspot.com/search?q=engoboz%C3%A1s>. A letöltés ideje: 2021.10.05

⁴Értesítő IV. 261. Az ismertetőt közli: Mohács és Vidéke, 1884.07. 20. 3. A „Zsolnay-féle” gyárról is kapunk átfogó képet. Az újságíró nagyon nehezményezi, hogy Petrik Lajos a mohácsi agyagiparról nem tesz említést.

⁵Fünfkirchener Zeitung, 1852.64. 10. 5. Idézi: TEUFEL 1989: 192–193

rajzolásban, és vegyészetben való oktatás, és általában az iparos szükségletéhez mért ismeretek elsajátítása oly kellő kiképzetést nyerjenek -még pedig ingyen- hogy ez iparág készítményeit eddigi alakjukban ugyan, de tökéletesebb, és versenyképes minőségben állíthassák elő. Mint az intézet felügyelő bizottságának elnöke, felhívom e szakiskolára általában a nagyközönség figyelmét; de különösen is, azon szülőkét, kik gyermekeiket netán ez iparágra szánják; nemkülönben az ezen iparágban működő mestereket is, azon megjegyzéssel, hogy szakmájukban szükségesnek érzett gyakorlati útbaigazítást (például: a mázak összeállításában stb.) az illető szaktanítótól vasárnaponként nyerhetnek. Ezúttal egyszermind jelzem, hogy a 11 hónapon át tartó tanítás az intézetben szeptember hó első napjaiban veendi kezdetét; a megnyitás napját, mihelyt megállapítatik, hírlapilag és hirdetményileg tudatni fogom.

A haladás mai korában mindenki beismeri már, hogy csak alapos műveltséggel, kellő értelmi képzettséggel, s gyakorlati szakismerettel bíró iparos osztály emelheti fel a magyar ipart pangásából, és képes a külföld iparával - mely a szaktudomány vívmányait immár minden téren érvényesíti, - lépést tartva fejleszteni azt, és ekkép szebb jövőt biztosítani számára. Ebből indul ki a kultuszminiszternek a magyar ipar emelésére irányuló abbéli intézkedése, melynél fogva hazánk különböző vidékein, azok sajátosságai szükségleteihez képest, létesít műasztalos, esztergályos, gép- és mulakatos ipartanműhelyeket; a baranya-mágocsi agyag-ipariskola e téren hazánkban első.⁶

1887 nyarán egy mohácsi újságíró látogatott el Mágocsra. Ebből megtudjuk (hivatkozik a pécsi lapokra), miszerint „a kultusz miniszternek figyelmét magukra vonták a mágocsi Maratt-féle kályhák, melyek a budapesti országos kiállításon is feltűnést keltettek, - továbbá a Bach féle mágocsi kancsók s egyéb féhéredényes munkák, melyek mint izléses alakjuk, úgy kiállításuknál fogva bármely hasonnemű iparcikkal megállhatják a versenyt. S ennek következtében állíttatott fel a 3 évi tanfolyamú agyagipariskola.” Mivel az újságíró mohácsi volt, ismerte az ottani agyagipari termékek előnyeit, hátrányait, hihetünk neki.⁷

Mágocson az Állami Agyagipari Iskolát 1887. október 2-án nyitotta meg Szalay Imre minisztériumi tanácsos.⁸

1887 novemberében újságíró látogatója volt az iskolának Pécsről. Annak ellenére, hogy nem régen kezdődött meg a foglalkozás, elragadtatottan szemlélte hogy a „kis iparos jelöltek minő kedvvel gyúrnák, dagasztják az agyagot, hajtják a korongot, és már kisebb tárgyakat kellő ügyesség és izléssel készítenek is.” A siker és munkakedv előmozdításában az oktatók jó bánásmódját, szakértelmét emeli ki: „mert úgy Marót, mint Hübner tanárok nem sajnálnak semmi fáradságot, hogy tanítványaikkal a kellő eredményt elérhessék.” Felhívja a figyelmét az olvasóknak, hogy akiket érdekel a haza ipar haladása, ne mulassza el az agyag-ipariskolát meglátogatni.⁹

Elhelyezés

Az iskolát a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alapította és tartotta fent, majd 1892-től a Kereskedelmi Minisztérium főhatósága alá került.¹⁰

⁶Pécsi Figyelő, 1887.08.20. 2. 'Agyagipar-iskola Mágocson'.

⁷Mohács és Vidéke, 1887.08.28. 2. 'Kisszély Andor: Agyagipar-iskola Mágocson. Fazekasaink és korsósaink figyelmébe.'

⁸Értesítő II. 3.

⁹Pécsi Figyelő, 1887.11.26. 3.

¹⁰Értesítő II. 5.

Az iskolát a volt Flasschits féle épületben helyezték el.¹¹ Topográfiailag Beltelek 427. házsám alatt volt. Lakóházat, udvart, gazdasági épületet foglalt magába 811 m. nagyságban. Tartozott hozzá még 1475 m. kiterjedésű szántóföld is.¹²

Az épület megvétele, átalakítása oktatási célra és a felszerelés biztosítása az államnak 10000 forintjába került. Az épület beosztása:

1. Rajzterem, ahol az elméleti oktatást is tartották. A szabadkézi-, mértani- és szakrajz-mintákon kívül az elméleti előadásokhoz szükséges tanszerekkel is ellátták.

2. Műhely, melyben hat fazekaskorong, egy kályháskorong, három munkaasztal, polcos állványok, egy szárító. Természetesen a megfelelő szerszámok.

3. Agyagkamra.

4. Gipszöntő helyiség.

5. Iroda, ide került később a felszaporodott létszám miatt a műhelyből három mintázó asztal. A gipszminták is nyertek elhelyezést, valamint a könyvtár, és az agyagipari tárgyak gyűjteménye.

6. Laboratórium, nagy dolgozóasztal, két szekrény „gazdag vegyszergyűjteménnyel”, két finom mérleg, egy iszapoló állvány, két mázórló, mozsarak, poharak csészék.

7. Égető helyiség, egy nagy kemence, több kisebb-nagyobb zártkemence („Muffel”), kísérleti kemence.

8. Egy szoba a szaktanító lakásául.

9. Zárt folyosó, a munka alatt levő tárgyak elhelyezésére szolgál, ez „kiegészítő része a főépületnek.”

Udvar. A kút közelében vannak az iszapolók.

Az iskolaszolga lakásául szolgáló épülettel kapcsolatos helyiségek az agyag és fakészletek elhelyezésére szolgálnak.¹³ A két tanár évi fizetése 800-800 forint volt. A rajztanító lakáspénze 150 forint. Az óraadó tanító díja 160 forint. A házmester (szolga) fizetése 240 forint.

A dologi kiadások 1887-ben 375,55 forintot tettek ki. (De ekkor még a különböző tanszerek, bútorzat beszerzése is aktuális volt, valamint építkezések is folytak.) 1888-ban 173,95 forint volt, 1890-ben 41890 forint. „A nagyobb mérvű kiadást a III. évfolyamot befejező tanulók gyakoribb égetési próbáinál elhasznált tüzelőanyag okozta.”¹⁴

Létrehozás célja

Az iskola felállításának kettős célja volt. A Mágocs és vidékének háziiparként gyakorlott „gelencsér” mesterségben a tanulókat szakszerűen képezzék ki. Az eddig hagyományos „edényneműek” és kályhák eddigi alakjukban történő, de tökéletesebb kivitelben megvalósítható gyártására legyenek képesek. Ezáltal természetesen versenyképesebbek is lesznek. Tehát a külföldi áruk kiszorítása a hazai piacokról. A felnőtt mesterek és segédek továbbképzése is az iskola céljai közt szerepelt. Természetesen az iskolának a másik feladata „a nagyrészt német ajkú iparos és földműves szülők gyermekeiből álló tanulók a magyar nyelvet az iskolában egész jól elsajátítják, s így az iskola közvetve a magyarosodásnak is némi szolgálatot tesz.”¹⁵

¹¹TEUFEL 1989, 195.

¹²Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára. (Továbbiakban: MNL BaML.) VI. 181.a. Pécsi Állami Földmérési Felügyelőség. 155. Mágocs adóközség Birtokrészleti jegyzőkönyv 1888. 1 bécsi öl= 1,89 m.

¹³Értesítő I. 6-7.

¹⁴Értesítő I. 6.

¹⁵Értesítő II. 3-4.

Működés

Az első év befejező vizsgájára 1888. június 28-án került sor, Petrik Lajos (Budapesti Állami Ipariskola tanára) miniszteri biztos elnöklete alatt¹⁶. Ő volt az, aki a párizsi 1889-es világiállításán feltűnt amerikai avanturinmázás edények készítési módját „kísérletezés útján kitalálván, azt az iskola szaktanítójával megismertette, s így ezen kerámiai újdonság előállítás módja iskolánk titkát képezi.”¹⁷

A tanidő 1892/1893. tanévig bezárólag 3 éves volt. Majd az 1893/1894. tanévtől kezdődően 4 évesre emelte fel a kereskedelemügyi miniszter az 1893. november 27-én kelt 83216/1893.VI. sz. rendeletével.¹⁸ A tanári kart kezdettől fogva három fő alkotta:

Maráth József igazgató. Tantárgyai: agyagipari technológia, műhelyi és laboratóriumi gyakorlat. Egyúttal az iskola számadója is ő volt. (Igazgatóvá történő kinevezésének idejéről, valamint a számadások vezetésének feladatkörének átvételéről, nincs adatunk. Valószínűsíthető, hogy 1892-től, amikor a kereskedelemügyi miniszter vette át a főfelügyeletet.)

Krammer Károly óraadó tanító, elemi iskolai tanító. Tantárgyai: olvasás, fogalmazás, ügyirattan, szám- és mértan.

Hübner Rezső. Tantárgyai: vegytan, szabadkézi rajz, mértani rajz, szakrajz, mintázás. A tanulók részére hetente egy órában saját lelkészüktől hittan oktatásban részesültek.¹⁹

A főfelügyeletet a kereskedelemügyi miniszter látta el, egyrészt a kerületi iparfelügyelőn keresztül, illetve az ipariskolákat felügyelő megbízott szakközege segítségével. Az elméleti oktatás felett a vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízottja gyakorolta az ellenőrzést.

A közvetlen felügyelet a felügyelő bizottság feladata volt.

Az első időszakban a tagok:

- „1. Elnök: Halvax József plébános, egyúttal az igazgatói teendőket is ellátta, és a számadások vezetése is az ő feladata volt.
2. Zsolnay Vilmos, tiszteletbeli bizottsági tag.
3. Festetich Alfonz uradalmi tisztt.
4. Reichardsperg József sebész.
5. Szép Géza gyógyszerész.
6. Krammer József tanító.
7. Bach Gyula edénygyáros.
8. Feuerstein János kereskedő.
9. Marath József id. kályhás.
10. Schmidt Nándor fehéredényes.”²⁰

Az 1894-1895. tanévről szóló beszámoló szerint a bizottság tagjai, akik a következő hároméves ciklusra kaptak megbízást:

Elnök Halvax József mágocsi plébános volt. Hivatalból tagja volt az igazgató, a műhely vezetésével megbízott szaktanár. A többi tagot a miniszter nevezte ki, azzal a lehetőséggel, hogy mivel Baranyavármegye, és a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara is részt vett az iskola fenntartásában, ők is jelölhettek 1-1 személyt.²¹ Baranyavármegye

¹⁶Értesítő II. 4.

¹⁷Értesítő II. 4.

¹⁸Értesítő II. 5.

¹⁹Erre csak az Értesítő I. 4. oldalán találunk utalást.

²⁰Értesítő I. 14.

²¹Értesítő II. 22., 38.

egy alapítványi helyet létesített, jogosult volt egy tagot beválasztásra javasolni. Erre került sor 1893. február 15-én, amikor Jilly Ignác mágocsi községi jegyzőt javasolta a miniszternek.²² Az 1894-1895. tanévről szóló beszámoló szerint a bizottság tagjai, akik a következő hároméves ciklusra kaptak megbízást:

- „1. Halvax József plébános, a bizottság elnöke.
2. Maráth József igazgató tanító, a bizottság jegyzője.
3. Bach Gyula edénygyáros.
4. Feuerstein János kereskedő.
5. Festetich Alfonz gróf, uradalmi tisztt.
6. Jilly Ignác községi jegyző, Baranyavármegye kiküldöttje.²³
7. Kranmmer József kályhás.
8. id. Maráth József kályhás.
9. Reichhardsperg József lovag, körorvos.
10. Schmidt Nándor fehéredényes.
11. Záray Károly, a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara titkára, a Kamara kiküldöttje.”

Megkülönböztetett minősítést kapott 1890 novemberében az iskola a kereskedelmi minisztertől. Azok közé a gyakorlati ipariskolák közé került besorolásra, ahol, ha a diák sikeresen befejezte az iskolai tanulmányait, és betöltötte a 15. életévét, a kályhakészítő iparban kedvezményt kapott. Ez azt jelentette, hogy az 1884: XVII. tc. 101. §.-ának c). pontja alapján munkakönyvet kap anélkül, hogy inaskodnia kellene.²⁴ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1890. tanévről szóló jelentése arról számol be, miszerint „Az 1887. év óta fennálló b. mágocsi állami agyagipari iskola dicséretesen működik”, 21 tanulója volt, s mindenki jó előmenetelt tanúsított. A felvétel és a tanítás díjmentes. A szülőknek csak az ételmezésről és a ruházatról kell gondoskodni. Szállást ingyen kapnak. Az iskola fenntartása az államnak 2669 forintjába került.

A Pécsi Kereskedelmi- és Iparkamara, a vármegyéhez hasonlóan, egy tanuló részére 140 forintos ösztöndíjas helyet alapított. A Kamara területéről való diák pályázhatta meg, akinek apja agyagiparos volt.²⁵ Az 1891. áprilisában megjelent helyi sajtó a Kamara 1890. évi jelentése kapcsán arról számol be, hogy a Kamara véleménye az, miszerint az állami agyagipari szakiskolai képzés Mohácson jobban töltené be hivatását, mint Mágocson.²⁶

Ez a véleménye a Kamarának abból a szempontból érdekes, hogy a képzés színvonalát már az első tanév végén bizonyíthatta az iskola. A Pécsen 1888. augusztus 10-én megnyílt „Általános Mű-, Ipar-, Termény- s Állatkiállítás” hivatalos lapjában a következő tudósítás látható: „A harmadik tanügyi kiállítási teremben föltűnő a mágocsi állami agyagipar iskola kiállítása, mely áll égetetlen korszokból, részint kiégetett ornamentikai agyagminták- és kályhalapokból, helyes irányú rajzolatokból. Ha összevetjük a gondosan készített csinos munkálatokat, ez intézmény alig egy évi fönnállásával, úgy annak jövőjéhez a legszebb reményt fűzhetjük. És ha tekintetbe vesszük, hogy ez intézet mily elemekből nyeri növendékeit, csak gratulálhatunk az intézet élére és vezetésére hivatott férfiaknak azon elért sikerért, melyet ily rövid idő alatt fölmutatni szerencsések voltak.”²⁷

A képzés töretlen színvonalát dicsérte az is, amikor 1891 májusában Budapesten szakmába vágó kiállításon vettek részt. Itt „az iskola kitett magáért, s a községi lelkész

²²MNL BaML. IV.b. Baranya vármegye alispánjának iratai (Továbbiakban: MNL BaML. Alispáni iratok.) 2432/1893.

²³Értesítő II. 6.

²⁴Pécsi Figyelő, 1890.11.22. 2. 'Kedvezmény a mágocsi agyagipariskolának.'

²⁵Pécsi Figyelő, 1891.04.22. 6. 'A pécsi kereskedelmi és iparkamara évi jelentése.'

²⁶Pécsi Figyelő, 1891.04.29. 5. 'A pécsi kereskedelmi és iparkamara évi jelentése.'

²⁷Kiállítási Értesítő, 1888. 22. szám.

[Halvax József], *ki a tárgyakat bemutatta, elégülten adhatja hírül híveinek, hogy a miniszter nagyon meg volt elégedve.*²⁸ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara az 1891/1892. tanévről Baross Gábornak küldött jelentést. Ebben megfogalmazta, miszerint ezt az iskolát nem lenne szabad megszüntetni, „mert ilyen iskolára itt szükség van.” Megoldásként javasolja, hogy a pécsi Zsolnay gyárban nyernének elméleti és gyakorlati oktatást, ahol az agyagipar minden ágával megismerkednének. A „műzslésük nemesítésére, fejlesztésére...bőséges alkalom kínálkozik.”²⁹

A tanulmányi évről is, a vizsgák időpontjairól is, az érdekelt szülők minden esetben értesülhettek a helyi sajtók útján.³⁰ 1893 nyarán a Kamara jelentése arról számol be, miszerint az iskola a használati edények gyártásának meghonosításában dicséretes haladást tesz. A jelentés reményét fejezi ki, hogy „nemsokára találkozunk a hazai piacokon a znaimi, bonzlai és genshauszeni agyagárukhhoz hasonló, s ezekkel sikeresen versenyző mágocsi edényekkel.”³¹ A helyi sajtó 1893-ban felsorolta az országban fellelhető állami ipari szakiskolákat. Ebből kiderül, hogy agyagipariskola a mágocsin kívül csak Ungváron, Rimaszombaton található. Székelyudvarhelyen pedig kő- és agyagipariskola. Az újság a felsorolás kapcsán az olvasókhöz is szólt, miszerint az ipariskolák csak úgy tudnak céljuknak megfelelni, ha egyrészt a szülők, másrészt az „iparos közönség jóindulatú, hazafias pártfogásában részesíti.” A szülők úgy, hogy a gyermekeiket ügyes és szakképzett iparossá nevelésük érdekében, ezekben, az iskolákba küldik, az iparosok pedig úgy, hogy az ezekben, oktatási intézetekben végzett ifjakat üzleteikben alkalmazzák.³²

Az iskola gyakorlati oktatása az eddigi egyszerű majolika és kályhagyártást kibővítette az 1893. évben. Az eddig Cseh- és Morvaországból importált használati edények készítésével is kezdett foglalkozni. Azonban az iskola fenntartási költségei a tanulók létszámához viszonyítva nagyon magasak.³³

A kereskedelmi miniszter megélhetési és szociális szempontból, 1893. szeptember 19-én rendeletet bocsátott ki 65717. sz. alatt az iskola részére. Megengedte, hogy azok a végzett növendékek, akik fiatal koruknál fogva, vagy más okból, nem tudtak elhelyezkedni, az iskola műhelyében fizetés ellenében dolgozhattak. A munkájuk díjazására 300 forint külön forgó tőkét biztosított.³⁴

Az iskola fenntartási költségeit 1892 augusztusáig a Vallás- és közoktatásügyi Minisztérium viselte, majd a Kereskedelemügyi Minisztériumra hárult.³⁵

Az iskola a végzett növendékeinek további sorsát is figyelemmel kísérte:

„Tanév 1887-1890

1. *Ginzer Bálint: 1 évig egy helybeli, 3 évig pedig egy szentlőrinci kályhás műhelyében volt alkalmazva, mint kályhakészítő segéd. Jelenleg is utóbbi műhelyben működik.*

2. *Hallbich Jakab: 1 évig egy helybeli edénygyárban, 1 évig pedig egy kaposvári majolika gyárban dolgozott, mint „retuchör”. 2 év óta Pécsen, a Zsolnay-féle kályhagyárban mint gipszinta öntő segéd működik.*

²⁸Pécsi Figyelő, 1891.05.27. 3. 'Pécs és Baranya megye az agyag-, cement-, aszfalt- és kőipari kiállításon.'

²⁹Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1892. 73–74.

³⁰Pécsi Napló, 1893.06.23. 4., Pécsi Figyelő, 1893.06.24. 3., Pécsi Figyelő, 1893.07.19. 8.

³¹Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara jelentése 1893. 71., Pécsi Figyelő, 1893.07.29. 5. 'A keresk.- és iparkamara évi jelentéséből. Az ipari termelés.'

³²Pécsi Figyelő, 1893.10.11. 3. 'Iparos szakiskolák.'

³³Pécsi Kereskedelmi és Iparkamarajelentése. 1894. 116.

³⁴Értesítő II. 6.

³⁵Értesítő II. 7.

3. Kallenberger Ede: Félévig egy helyi edénygyárban, mint formázó és mintázó volt alkalmazva. Mint kályhás-segéd dolgozott Tatán, Ungváron, Zágrábban, mely utóbbi gyárból –iskolánk ajánlata folytán – agyagipari szaktanítóná leendő kiképzetése céljából a kereskedelmi miniszter 70092/1892. sz. rendelete alapján felvételét a budapesti állami ipariskolába, ahol évi 300 forint állami ösztöndíjat élvezett. Meghalt 1894-ben.

4. Kirchner Ferenc: 1,5 évig egy helybeli, 2 évig pedig egy majsi kályhás műhelyben volt alkalmazva, mint segéd. Jelenleg dolgozik, mint segéd.

5. Kohn Manó: Mint segéd, egy helybeli kályhás, illetve edénygyárban, Tatán, Zomborban és Eszéken dolgozott. Jelenlegi tartózkodási helye ismeretlen.

7. Rill József: Mint segéd dolgozott egy helybeli edény és kályhás műhelyben, 2 év óta pedig egy hőgyészi kályhakészítőnél van alkalmazva, mint segéd.

8. Stallenberger J.: Mint kályhás segéd működött helyben. Simontornyan és Majson. Jelenleg egy kaposvári kályhagyárban van alkalmazva.

9. Vézer Adolf: Mint segéd alkalmazva volt helyben, Kaposvárott, Tatán és Ungváron. Jelenleg, mint formázó segéd egy helybeli edénygyárban dolgozik.

Tanév 1888-1891

10. Gay Károly: Mint kályhás segéd dolgozott helyben. Szegeden és Zilahon. Az iskola ajánlása folytán agyagipari szaktanítóná leendő kiképzetése céljából a kereskedelmi miniszter 7002/1892. sz. rendelete következtében felvételét a budapesti állami ipariskolába, ahol 300 forint állami ösztöndíjat élvezett.

11. Schneider H.: Tartózkodási helye ismeretlen.

12. Haas Elkan: Egy bécsi kályhagyárban dolgozik.

Tanév 1889-1892

13. Heisz Vendel: Mint segéd alkalmazva volt Székesfehérváron, Simontornyan, Pécsen. 1 év óta egy temesvári kályhagyárban dolgozik.

14. Magyar János: Mint kályhássegéd dolgozott Mágocson, Pécsen, Ungváron. Jelenleg egy esztergomi kályha gyárban működik.

15. Maráth Róbert: Az iskolát elvégezve beiratkozott a budapesti iparművészeti iskolába, ahol mint rendes tanuló 2,5 évig járt. Tanulmányait megbetegedése miatt abba kellett hagynia. Mint jeles növendéke a nevezett intézetnek évi 200 forint állami ösztöndíjat élvezett. Meghalt 1895 áprilisában.

16. Prunauer V.: Az iskolában évi 140 forint vármegyei ösztöndíjat élvezett.

17. Steiner József: Mint segéd dolgozott Mágocson egy edény, illetve kályhás műhelyben, Tatán, Herenden.

Tanév 1890-1893

18. Bach Lajos: Mint segéd alkalmazva volt atyja gyárában, Győrött, Zomborban.

19. Geisz Mihály: Tanulmányainak folytatása céljából felvételét a budapesti állami ipariskolába.

20. Ujváry (Halvax) Jenő: További kiképzetés végett beiratkozott rendes tanulóul a budapesti iparművészeti iskolába.

21. Kohn Mór: Az ungvári agyagipar részvény társaság gyárában, mint segéd alkalmazva.

22. Ruppert Henrik: Mint segéd alkalmazva volt Bonyhádon, Majson. Az iskolában évi 140 forint iparkamarai ösztöndíjat élvezett.

Tanév 1891-1894

23. Bors Boldizsár: *Mint segéd az iskola műhelyében alkalmazva.*

24. Majer Mátvás: *Mint segéd az iskola műhelyében alkalmazva.*³⁶

Tananyag

„I. osztály

Olvasás a következő tárgykörökből (heti 1 órában):

a) *Erkölc- és jellemfejlesztő olvasmányok,*

b) *Földrajzból: Magyarország és társországai. Hazánk általános ismertetése. A dombvidék. Az alföld. A felvidék. Az erdélyi felföld. Horvát-Szlavonország. Fiume és a magyar-horvát tengerpart. Óstermelés. Ipar.*

Kereskedelem. A magyar nép jellemző sajátságai.

c) *Történelemből: Az ipar története hazánkban: 1. Az Árpádházból való királyok alatt. 2. A vegyesházból való királyok alatt. 3. A Habsburg- és Habsburg-Lotharingen-házból való királyok alatt*

d) *Alkotmánytanból: A magyar állam szervezete és viszonya Ausztriához. A magyar király méltósága és jogai. A nemzet részvétele a törvényhozásban. Az országgyűlés működésének köre és módja.*

Fogalmazás és ügyirattal (mind a 3 osztály együtt, heti 1 órában):

Helyesírási gyakorlatok 1. Levelek: üzleti, családi, kérő levelek. 2. Folyamodvány, mellékletek. 3. Egyéb ügyiratok: hirdetmény, számla, árjegyzék, elismervény, térítmény, nyugtatvány.

Szám- és mértan (mind a három osztály együtt, heti 2 órában): Műveletek tizedes törtekkel.

Mértékek: Szétbontás és összevonás. Százalékszámítás. Területmértékek és terület számítás. Köbmértékek és köbszámítás, mindkettő az iparra vonatkoztatva.

Vegytan (heti 1 órában): A keverés, vegyítés és vegytan fogalma. Egyszerű testek vagy elemek. (Azon 36 elemtájékoztató, átnézeti táblázata, melyek ismerete az agyagiparra nézve szükséges és a III. évfolyam tananyagát képezi.) A képletekről.

A hidrogén, az oxigén, élegek, savak, aljak, sók, nitrogén, széneny, az égés, égetés.

Szabadkézi rajz. (heti 8 órában.)

Mértani rajz: 'Eder Szuppan vezérkönyve' I-füzet összes mintái. (Heti 4 órában)

Mintázás: az összes tanuló 2 csoportba osztva naponként 1-1 csoport 2 órán át.

Műhelyi és laboratóriumi gyakorlat (Heti 25 óra): Az agyag előkészítés módja, a korong és a kézi szerszámok megismertetése, egyszerű henger alakú edények korongon való készítése, edény és egyszerű kályha részletek formázása.

A mázórlők megismertetése és kezelése.

II. osztály

Olvasás (mind három osztály együtt, heti 1 órában):

a) *Erkölc- és jellemképző olvasmányok (évenként 8 óra).*

b) *Földrajzból: Az osztrák császárság, Svájc, Németország, Belgium, Hollandia, Franciaország, Pyrénai-félsziget, Appenini-félsziget, Balkán-félsziget, Dánia, Oroszország, Skandinávia, Angolország.*

c) *Történelemből: Róma iparosai az ó-korban, tanulmányok az ipar terén, a kiállításokról.*

³⁶Értesítő II. 8–13.

d) Alkotmánytanból: igazságszolgáltatás, törvényszék, polgári jogok és kötelességek: a magyar állam kormányzása, törvényhatósági önkormányzat, községek önkormányzata, a községi illetőség, egyesületi és gyülekezési jog, az iparügy rendezése, munkaadó és munkás.

e) Természetanból: természeti tünemények, a testekről általában, a súrlódás, a likacsosság és hajcsövesség, a nehézségi erő és a lejtő, a munka, az egyszerű gépek, a légkör, a szél keletkezése, az eső.

Fogalmazás és ügyirattan (mindhárom osztály együtt, heti 1 órában): A helyesírás elsajátítása, fogalmazványok: felmondások, szerződések, kötelezvények, engedmény, meghatalmazvány, adásvevési szerződés.

Szám és mértan (mindhárom osztály együtt, heti 2 órában): műveletek közönséges törtékkel, hármasszabály, összetett hármasszabály, arányosztás, időszámítás.

Vegytan (heti 1 órában): a kén, a foszfor, bor, szilícium, fluor, klór, bróm, jód, kálium, nátrium, mészeny, bárium, stroncium, magnézium, alumínium, cink, vas.

Agyagipari technológia (heti 2 órában): Az anyag minősége és tulajdonsága, befolyása a máz vagy zománkra. A kerámia terén használt fémtelegek és kénegek tulajdonságai, festőképessége és gyakorlati alkalmazása. Engobok vagy színes

anyagok összetétele és alkalmazása. A máz és a mázolás célja. Közönséges és finom fazekasáru. Kőedény és kőanyag. A porcellán.

Szabadkézi rajz (heti 8 órában).

Mértani rajz (heti 4 órában).

Mintázás (az összes tanuló két csoportba osztva naponként egy-egy csoport 2 órán át. 'Vasady-Vidéki' -féle gipszgyűjtemény).

Műhelyi és laboratóriumi gyakorlat (heti 23 órában): főzőedények, tálak, kancsók, virágcserepek készítése szabadkézzel és gipszmintából, kályha párkányrészek és fülkék, sarkok stb. formázása. Lemezes (überschlagen) kályha részek készítése.

Engob és máz keverés, mázolás.

III. osztály:

Olvasás (heti 1 órában):

a) Erkölc és jellemfejlesztő olvasmányok (évenként 8 óra).

b) Földrajzból: Ázsia, Afrika, Amerika. Az ötödik világrész. Némi csillagászati ismeretek.

c) Történelemből: A gyárak története hazánkban, gépíparunk, a világipar és kereskedelem feladata, a tudomány az ipar szolgálatában.

d) Alkotmánytan: az ipar megkezdéséről, az ipar gyakorlásáról, az ipartársulatokról, az iparos és gyáros segédszemélyzete, a gyármunkásokról, az iparhatóságokról.

e) Természetanból: a vasút, a delejtű, az elektromosság forrásai és alkalmazásai, a távíró, a meleg mint munka, mi hajtja a gőzmozdonyt, a színek keletkezéséről.

f) Nemzetgazdaságtanból: a szükségletekről, a váltó, a bankokról, a pénzről.

Fogalmazás és ügyirattan (heti 1 órában, a három osztály együtt): A helyesírás elsajátításához: ajándékozási okirat, letéti szerződés, zálogszerződés, kérvények és beadványok a váltóismeret legfőbb szabályaival kapcsolatban.

Szám és mértan (a három osztály együtt, heti 2 órában): Arany és ezüst számítás, pénz számítás, az előző évfolyamok fontosabb műveleteinek ismétlése.

Vegytan (heti 1 órában): kobalt, nikkell, mangán, króm, ón, réz, ólom, arzén, bizmut, antimontium, higany, ezüst, arany, platina.

Szabadkézi rajz (heti 12 órában):

Szakrajz (heti 12 órában): Kályhák és edények (főleg antik alakjainak) ábrázolása a szabadkézi és mértanirajz alkalmazásával, szerkesztések, tervrajzok (konstrukció, kompozíció).

Mintázás (az összes osztály két csoportba osztva naponként egy-egy csoport 2 órán át.) Mindennemű szabavágó díszítések mintázata, rajz és a tanuló saját tervezete után, agyag és viaszban.

Műhely és laboratóriumi gyakorlat (heti 25 órában): Komplet kályhák (kandallók) önálló elkészítése szabadkézzel lemezekkel (überschlagen) és gipszmintákból, használati formák gipszből való készítése, jobb minőségű főzőedények (znaimi

mód szerint), nagyobb méretű használati dísz tárgyak készítése, kályhák és edények festése engobok és színes mázakkal, mázak keverése, olvasztása, mázolás, berakás és égetés."³⁷

Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara alapítványi helye

A tanulók ingyenes oktatásban részesültek. Két alapítvány hely létesült. Az egyikről a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1887. november 7-én tartott közgyűlésén döntött, miszerint, a területéhez tartozó Baranyavármegye, Somogy vármegye, Tolna vármegye területéről 1 arra érdemes, szegény tanuló részére, felváltva, egy-egy, 140 firt-os alapítványi helyet létesít.³⁸

Olyan tanulók élvezhettek előnyt a felvételnél, akiknek apjuk fazekas, korsós vagy kályhás volt. Az első ízben felvett kaposvári ösztöndíjas tanuló „miután gyenge előmenetelével kellő szakképesség elsajátítására reményt nem nyújtott, az ösztöndíjától megfosztatott.” Helyette egy szintén kaposvári születésű ifjúnak adta oda az ösztöndíjat a Kamara.³⁹

Baranyavármegye alapítványi helye

Baranyavármegye közgyűlése 1888. október 8-án tartott ülésén határozatot hozott, miszerint egy tanuló részére 140 forintos alapítványt hoz létre a mágocsi agyagipari iskolában: „...a jó hírű mágocsi agyagipart méltányolva, valamint ehhez képest a mágocsi ipariskola fontosságát felismerve, a mágocsi ipariskolában egy, a megyei ipariskolai alapból évi 140 firt-tal javadalmazandó ingyenes hely alapítását határozza el akként, hogy ezen helyre a megye bármely községéből való ifjú pályázhat, az adományozás joga pedig a közönség nevében a megye alispánját fogja megilletni. Ezen határozat jóváhagyása a Nagyméltóságú földmivelés-ipar és kereskedelmi m. kir. minisztériumtól kikérendő.”⁴⁰ Az illetékes miniszter 1888. december 4.-én jóváhagyta a vármegye felterjesztését.⁴¹

A vármegye meghirdette a pályázatot az alapított helyre:

„Pályázhat a megye bármely községéből való, legalább 12 éves, és legfeljebb 16 éves ifjú, ki legalább a népiskola 4. osztályát jó sikerrel elvégezte, és az agyagipar folytatá-

³⁷Értesítő II. 23–27.

³⁸Értesítő II. 3.

³⁹Értesítő II. 4–5.

⁴⁰MNL BaML. IV. 410.b. Baranya vármegye alispánjának iratai, Bvm. kgy.jkv. 506/1888.

⁴¹MNL BaML. Alispáni iratok. 8662/1888.

sához szükséges képesítést óhajtja megszerezni.” A pályázatot az agyagiparisiskola igazgatóságának útján kellett benyújtani.⁴² A pályázatra történő felhívást az alispán kiküldte a járási főszolgabírákhoz, azzal, hogy juttassák el a településekhez. A pályázatok minden esetben megjelentek a helyi újságban is. Egy példa:

Baranyavármegye köztörvényhatósági bizottsága 1888.évi 506. sz. közgyűlési határozatával mágocsi állami agyagipar-iskolánál egy évi 140 firtos ösztöndíjat, illetve ingyenes helyet alapított, a melyre az alispán az 1892/3-ik tanévre pályázatoit irt ki. Pályázhatnak a vármegye bármely községéből származó, legalább 12 és legfeljebb 16 éves ifjak, kik a népiskola négy osztályát jó sikerrel elvégezték és az agyagipar üzéséhez szükséges képesítést elnyerni óhajtják. A jobb és szegényebb sorsu tanulók előnnyelbírnak. Az iskolai, erkölcsi és vagyoni bizonyítvánnyal fölszerelendő folyamodványok f. évi július 31-ig nyújtandók be a mágocsi állami agyag-ipar iskola igazgatóságánál.”⁴³

Mivel a vármegyéből nem volt pályázó 1888/1889-es tanévre az alapított helyre, ezért a pécsi születésű⁴⁴ Prunaer Vince jelentkezését fogadta el az alispán, aki 1889. július 26-án nyújtotta be pályázatát az 1889/1890-es tanévre. (Ő a pécsi népiskola 5. osztályát jó eredménnyel végezte el.) Az alispán utasította a vármegye főpénztárnokát 1889. augusztus 23.-án, az összeg átutalására az Agyagiparisiskola Felügyelő Bizottság elnökéhez, Halvax József plébánoshoz.⁴⁵ Prunaer Vince minden tanévben megpályázta, és el is nyerte az ösztöndíjat.⁴⁶ Amikor befejezte tanulmányait, köszönőlevelet irt az alispánnak:

„Nagyságos Alispán Úr!

Alulírott, ki Tekintetes Baranyavármegye jóságos kegyéből élveztem 3 éven át a mágocsi állami agyagiparisiskolánál a megyei 140 firtos ösztöndíjat, melyet teljes egészében Ft. Halvax József plébános úr számomra, illetve fenntartásomra kiszolgáltattott; most midőn jó képesítéssel ellátott pályavégzett kilépek az élet iskolájába, szent kötelességemül ismerem: mélyen érzett hálából fakadó forró köszönetemet a Nemes Vármegye magas színe előtt kifejezni legalázatosabb és legmélyebb hódolatom mellett, mellyel vagyok

A Tekintetes Nemes Vármegyének örökre lekötelezettebb aláztos szolgája Prunaer Vincze.” A „hálaírat” betérjesztésével egyidejűleg Halvax József kéri az alispánt, miszerint a megüresedett ösztöndíjas hely betöltése iránt intézkedjen.⁴⁷

Az 1892/1893.-as tanévre, a pályázatra jelentkező mohácsi illetőségű Bencze István részére adományozta az alispán az ösztöndíjat 1892. augusztus 9.-én. Azonban 1892. augusztus 16.-án a Felügyelő Bizottság elnökétől, Halvax Józseftől, a következő meglepő értesítést kapta az alispán:

„Tekintetes Alispáni Hivatalnak Pécssett. Alig hogy vettem a fent tisztelt Hivatal 11223. sz. kegyes intézkedését, mellyel a megyei ösztöndíjat Bencze István folyamodó részére adományozott, Ugyanaz nap az ösztöndíjas atyja ama ámulatba ejtő kijelentéssel lépett fel, hogy mivel Ő az ösztöndíjas helyet úgy értette, hogy a teljesen ingyenes ellátás és ruházás mellé járul a még az évi 140 ft. segély, most eziránt csalódván, illetve felvilágosodván, fiát magával viszi; miért is azon kellemetlen kényszerhelyzetbe jutott, hogy ismételten terheljem a fent tisztelt Czimet, azzal a kérésemmel, hogy 11223.

⁴²MNL BaML. Alispáni iratok. 8726/1889.

⁴³Pécsi Figyelő, 1892.07.13. 5. 'Agyagipari iskolai ösztöndíj.'

⁴⁴Pécs nem tartozott a vármegye közigazgatása alá.

⁴⁵MNL BaML. Alispáni iratok. 9809/1889.

⁴⁶MNL BaML. Alispáni iratok. 13267/1890, 16485/1891.

⁴⁷MNL BaML. Alispáni iratok. 9389/1892. Az ösztöndíjra jelentkezés megjelent a helyi sajtóban. Lásd fentebb

sz. intézkedésének visszavonásával kegyeskedjék az idezárt és kellőleg felszerelt folyamodvány kérelmezőjét, Moravcsek Antalt az ösztöndíjra kinevezni, ki is rögtön belép az iskolába.⁴⁸ Moravcsek Antal ugyancsak mohácsi születésű és illetőségű, 1892. augusztus 5.-én írta meg pályázatát. Támogatást kapott az 1889-ben alakult mohácsi ipartestülettől: „...van szerencsénk a mágocsi agyag-ipariskollánál üresedésbe jött hely elnyerésére, Moravcsek József helybeli lakós szíjgyártó iparos Moravcsek Antal nevű fiát ajánlani, ki Ránics Mátyás helybeli fazekas iparosnál körülbelül 2 éve van alkalmazásban. Miután mia nevezett fiút jóra való, szorgalmas és iparkodónak ismerjük, korábbi szülei szegényebb sorsúak, mit a b/ alatt csatolt községi bizonyítvány is igazol, – nevezett fiukat, kinek a művészesebb kivitelű agyagipar tanulására nagy hajlama van, – saját költségükön taníttatni képtelenek, s miután végül a nevezett fiúnak ügyessége és szorgalma bennünk is az érdekeltséget felkeltette, úgy felette érdekünkben áll, hogy nevezett tanoncnak jövőjét tehetségünk szerint előmozdítsuk.”⁴⁹ A felvett tanuló nem volt érdemtelen a beléhelyezett bizalomra, ezt tanúsítja az első tanévének elvégzéséről 1893. szeptember 12.-én kiállított bizonyítványa: „erkölcsi magaviselete: dicséretes, szorgalma: jó, szabadkézi rajz: jó, mértani rajz: jó, mintázás: jó, korongozás: jeles, formázás: elégséges, olvasás: jó, fogalmazás: elégséges, földrajz: elégséges, történelem: jó, alkotmánytan: jó, természettan: elégséges, nemzetgazdaságtan: jó, szám- és mértan: elégséges, vegytan: jeles. A bizonyítványt aláírta: Maráth József igazgató, Hübner Rezső szaktanár, Krammer Károly óraadó tanár, Halvax József felügyelő bizottsági elnök.”⁵⁰ Érdekében Halvax József pártolólág írt az alispánhoz. Ennek eredményeként a következő tanévi ösztöndíjat is elnyerte Moravcsek Antal.⁵¹

Moravcsek Antal az 1893/1894. tanévet „általános” jó eredménnyel fejezte be. Erről értesítést kapott az alispán.⁵² Természetesen az 1894/1895. tanévet is az Agyagipari iskola ösztöndíjasaként végezhetette el. Az év végi záróvizsgán „általános jó osztályzatot nyert.” Mivel az ösztöndíjas hely így felszabadult, ezt a már 1. osztályt itt elvégezett Tanner Márkus József részére kérte az iskola vezetősége Szily László alispántól. Indoklásuk: „...igen szorgalmas és jó magaviseletű fiú, mit a mellékelt évi bizonyítvány másolata is igazol. de azon kívül nagyon szegény szülők gyermeke is. Az első évi eredményei: szorgalom: igen szorgalmas, magyar nyelv és irálytan: jó, számtan: jó, mértan: jó, mértani rajz: jeles, szabadkézi rajz: jeles, mintázás: jeles, természettan: jó, vegytan és ásványtan: jeles, vegytani gyakorlatok: jeles, műhely gyakorlat: jeles, tollrajz: jeles.”⁵³ Azonban az alispán elutasította a kérelmet, mivel az ösztöndíjat csak Baranya megyei illetőségűek részére alapította a megyei közgyűlés 1888-ban, az 506. kgy. szám alatt. A beajánlott tanuló pedig tolnavármegyei volt.⁵⁴ Ezért Halvax Józsefnek kérnie kellett az alispánt a pályázat kiírására.⁵⁵ Az újból kiírt pályázat alapján a mocsoládi Jauch Ferenc kapta meg az ösztöndíjas helyet. Ezt a Felügyelő Bizottság elnökéhez juttatta el a megyei számvevőség.⁵⁶

⁴⁸MNL BaML. Alispáni iratok. 11698/1892.

⁴⁹MNL BaML. Alispáni iratok. 11698/1892

⁵⁰MNL BaML. Alispáni iratok. 14098/1893.

⁵¹MNL BaML. Alispáni iratok. 14098/1893.

⁵²MNL BaML. Alispáni iratok. 1600/1895

⁵³MNL BaML. Alispáni iratok. 13585/1895

⁵⁴MNL BaML. Alispáni iratok. 17844/1895.

⁵⁵MNL BaML. Alispáni iratok. 14458/1895

⁵⁶MNL BaML. Alispáni iratok. 16322/1895.

Bezárás

Azonban az 1895/1896. tanév már új tanulók nélkül indulhatott csak el, így a megyei ösztöndíjas helyet sem lehetett betölteni. Erről az alispán a következő levélből értesülhetett, melyet Maráth József igazgató küldött neki 1895. szeptember 6.-án:

„Nagyságos Uram! Hivatalos tisztelettel bátorodom azon, -valóban sajnálatra méltó tényt közölni, hogy immár felsőbb helyen elhatározott, hogy Baranyavármegye egyedi iparoktatási intézetét, a mágocsi áll. agyagipariskolát el fogja veszíteni. Ugyanis a mai postával érkezett hozzánk Szerényi József kir. iparoktatási miniszteri biztos úr erre vonatkozó átírat, melyben közli az iskola vezetőségével, hogy a Keresk. m. kir. Miniszter Úr Ó Kegyelmsége f. é. augusztus hó 23-án 57461. sz. a. kelt magas elhatározásával elrendelni méltóztatott, miszerint tekintettel az iskola feltűnően csekély látogatottságára, – az iskolába az 1895/96-ik tanévre új tanulók ne vetessenek fel, mert az, az 1895/96.-ik tanév végén be lesz szüntetve. A jelen tanévre pedig 7-8 új tanuló van előjegyezve. Készséges szolgálja Maráth József igazgató.⁵⁷ Az értesítés alapján az alispán a visszaküldését kérte a már adományozott ösztöndíjnak, mint „rendeltetéssel immár nem bíró segélyösszeget.” Az összeg visszaküldésével kapcsolatban az iskola vezetősége még reményét fejezte ki, hogy a Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara kérése az illetékes kormányserveknél meghallgatásra talál, amelyszerint az iskola Pécsre kerüljön, s ebben is lesz egy ösztöndíjas hely, melyre jelentkezőt a vármegye támogatná.⁵⁸

Az agyagipari képzés visszafejlesztésének koncepciója már 1894-ben az illetékesek tervében szerepelhetett. Amikor 1894. október 13.-án özv. Geisz Mihályné mágocsi lakos avval fordult a kereskedelemügyi miniszterhez, miszerint fia részére szeretne ösztöndíjat kérni agyagipari szaktanítónak történő kiképzéséről, a következő választ kapta:

„...a kérelmezővel leendő közlés végett értesítem a közönséget, hogy a közelebbi időben agyagipari szaktanítókra nem lévén szükségem...” elutasította a kérelmet. Ezt az elutasító levelet megküldte Baranyavármegyeének.⁵⁹ A Pécsi Kereskedelmi és Iparkamara 1895. szeptember 9-i közgyűlésén felemelte szavát a kereskedelmi miniszternél az agyagipari iskola bezárásának terve ellen. Ha már ez volt az egyetlen szolgáltatása a minisztériumnak a megye iparának támogatáshoz, az iskola eddigi fenntartása, az eddig erre szánt összegből máshol állítson fel hasonló intézményt. Javasolta az erre legalkalmasabb helyet, a pécsi Zsolnaynak „világhírű agyagipartelepét.”⁶⁰ Nemsokára, a helyi sajtó arról adott „örvendetes hírt”, habár az iskola megszűnik Mágocson, de az agyagipar fejlesztése érdekében Pécsen állítja fel a miniszter, mivel itt évente 30-40 tanulóra lehet számítani.⁶¹

A korábban bemutatott kimutatás szerint a végzett növendékek országszerte el tudtak helyezkedni, illetve egyesek még tovább is tudtak tanulni. Ez az iskolai képzés jó minőségét jelezte. Azonban, hogy mégis megszüntette az állam az iskolát, annak okára álljon itt az igazgató véleménye 1895-ből: „Annak, hogy a tanulók száma az utóbbi években nem igen növekedett, többféle oka van. Nevezetesen, a helybeli illetve környékbeli agyagiparosok egyrésze, midőn látta, hogy az iskolában készült tárgyak ugyanott eladásra kerülnek, az iskolában nem az ő érdekeit előmozdító intézetet látott, hanem versenytársat, mely oly élénk keresetnek örvendő készítményeivel, az ő anyagi érdekének ártal-

⁵⁷MNL BaML. Alispáni iratok. 17844/1895.

⁵⁸MNL BaML. Alispáni iratok. 17844/1895.

⁵⁹MNL BaML. Alispáni iratok. 20382/1897.

⁶⁰Pécsi Napló, 1895.09.10. 1–2. 'A mágocsi agyagipar-iskola megszűnik.'

⁶¹Pécsi Napló, 1895.09. 28. 4. 'A mágocsi agyagipar-iskola'

mára van, s hogy a versenytárostól szabaduljon, az iskolát minden kínálkozó alkalommal gáncsolta, a szülőket, kik gyermekeiket abban taníttatni akarták, lebeszélni igyekezett e szándékukról, mi sajnós sok esetben sikerült is. Mégis akadtak új növendékek, mivel a szülők látták, hogy a végzetek munkát találhattak. (Ahogy a korábban bemutatott végzősök elhelyezkedéseit láthatjuk.) Azonban a lakás és elhelyezés költségeit a nem helyben lakó szülők nyilván nem tudták vállalni, ezért mutatott egyre csökkenést a beiratkozások száma, illetve az évközben a tanulmányaikat abbahagyók száma. Éppen a csökkenő létszám miatt az állam már nem vállalta a magas fenntartási költségekkel járó oktatási intézmény működtetését.”⁶²

Az iskola szakmai és pénzügyi igazgatása akadozni kezdett 1896 elején. 1896. január 16-án a szaktanár igazgatót, Maráth Józsefet, aki egyúttal a számadásvezetője is volt az iskolának, a kereskedelmi miniszter áthelyezte Székelyudvarhelyre, az ottani Állami Kő- és Agyagipari Szakiskolába, amely 1893-ban jött létre.⁶³ Az 1896. február 20.-án kelt levelében Halvax József ismételten kérte az iskola vezetésének helyre állítását.⁶⁴ Az 1896. év eleje óta húzódó, a minisztérium által a mágocsi adóhivatal által a vármegye részére kiutalt 140 frt-os ösztöndíj visszaigénylése befejeződött. Mivel az iskola megszüntetése nyilvánvalóvá vált, a vármegye nem vette igénybe az adóhivataltól az összeget. Ezt tudomásul vette a kereskedelmi miniszter, s elrendelte 1896. május 11-én, hogy az „ösztöndíj elejtésbe hozassék.”⁶⁵ A székelyudvarhelyi szakiskola 1896/97. tanévről szóló beszámolójában már megemlíti, hogy Mágocsról átjött 3 tanuló részére a minisztérium gondoskodott a költségeik fedezéséről, Maráth József pedig mint szaktanár nyert alkalmazást.⁶⁶

Ezzel a Mágocsi Állami Agyagipari Iskola befejezte működését. A további években a pécsi Zsolnay gyár saját kebelén belül, állami támogatással oldotta meg az agyagipari tanoncképzést.⁶⁷

A megszüntetett agyagipariskola épületét, amely állami tulajdon volt, a pénzügyminiszter átengedte Mágocs községnek, a felállítandó állami óvoda céljára. Ennek jó karban hozatalára a tanfelügyelőt a közoktatási miniszter utasította.⁶⁸

Továbbélés

Az iskola megszüntetésének ténye politikai érvként is felhasználásra került az aktuális kormány ellen. A pécsi sajtó tudósítása alapján érdemesnek tartjuk közre adni. Az 1901. évi országgyűlési választások alkalmával, a sásdi kerület függetlenség párti jelöltje, Toldi Béla dr. tartott programbeszédet Mágocson. Az 1901. szeptember 22.-én megtartott beszédét a nagyközönség „sűrű” éljenzéssel fogadta. Különösen a helyi vonatkozások emlegetése aratott nagy tetszést, „amelyben Halvax József ottani plébánost aposztrofálta, a ki 1896-ban még a kerület függetlenségi pártjának volt elnöke, s most átvedlett kormánypárti elnökké.” A beszéd részlete: „Elvitt a kormány már Mágocsról mindent, elvitte a szolgabíróságot, adóhivatalt, agyagipariskolát, nagytrafikot „*nincs már más elvinni való, mint a pap...*”⁶⁹

⁶²Értesítő II. 14.

⁶³VIG 1932. 396

⁶⁴MNL BaML. Alispáni iratok.3809/1896

⁶⁵MNL BaML. Alispáni iratok. 10646/1896

⁶⁶Értesítő III. 7., 10.

⁶⁷Pécsi Közlöny, 1899.02.28. 3. 'Agyagipar-iskola Pécssett.'

⁶⁸Pécsi Közlöny, 1898.04.28. 5. 'Állami óvoda.' (Az óvoda felállításának alakulásáról lásd: TEGZES 2001).

⁶⁹Pécsi Figyelő, 1901.09.25. 2. 'Toldi Béla Mágocson'.

Hírt ad a Pécsi Közlöny arról, hogy 1902. szeptemberében az agyagipariskola épületét a kincstár átvette. Az átvételnél Augustz Ferenc pénzügyigazgató helyettes és Salamon József tanfelügyelő voltak jelen.⁷⁰

Érdekes módon, a Révai Nagy Lexikon 1915.-ben kiadott 13. kötetében a 133. oldalon még úgy szerepel Mágocs, mint ahol van állami agyagipariskola.

1. táblázat: Talán nem lesz érdektelen az első évfolyam (1887/1888) névsorát közreadni.⁷¹

ssz.	Név	Lakhely	Vallás	Megjegyzés
1.	Brüll Pál	Szil (Somogy m.)	izraelita	
2.	Ginzer Bálint	Mágocs	róm.kat.	
3.	Grünwald Gyula	Szlavónia	róm.kat	kilépett 1888.01.14.
4.	Halbich Jakab	Mágocs	róm.kat.	
5.	Horváth Viktor	Kaposvár	róm.kat.	ösztöndíjas
6.	Joó József	Pécs	róm.kat.	vendéglátogató, kimaradt 1887.12.20.
7.	Kallenberger Ede	Mágocs	róm.kat.	
8.	Kirchmer Ferenc	Mágocs	róm.kat.	
9.	Klein Nándor	Mágocs	róm.kat.	kilépett 1888.04.14.
10.	Kohn Manó	Mágocs	izraelita	
11.	Mittich István	Mágocs	róm.kat.	
12.	Rill József	Mágocs	róm.kat.	
13.	Stallenberger János	Mágocs	róm.kat.	
14.	Vézer Adolf	Bogyiszló	izraelita	

⁷⁰Pécsi Közlöny, 1902.09. 27. 4.

⁷¹Értesítő I. 10.

Irodalom

- A Vallás és Közoktatásügyi m. kir. Ministerium által alapított és fenntartott mágocsi agyagipariskolának értesítője az 1887 – 90. tanévig terjedő hároméves tanfolyamáról. Bonyhád, 1890.
- EGRY I.: Hazánk népies agyagipara. Budapest. 1913.
- ERDŐDY Gy.: A baranyai iparoktatás története III. In: *Pécsi Szemle*, 1999/tavaszi. 44.
- MARÁTH J. (szerk.): A Baranya-Mágocsi Állami Agyagipar-Iskola Értesítője az 1894-95. tanévről. Pécs, 1895.
- MÁRFI A.: A polgárosodás időszaka. In: Füzes Miklós (szerk.): *Mágoacs, 1251-2001. Mágoacs, 2001.* 187–188.
- SIRISAKA A.: Megyei népoktatási intézmények. A mágocsi agyagipar-iskola. In: Várady Ferenc (szerk.): *Baranya múltja és jelenje I.* Pécs, 1896. 362.
- TEGZES F.: A mágocsi óvodaügy. In: *Kisebbségek együttélése 3.* Pécs, 2001. 158–166.
- TEUFEL, F.: *Mágoacs. Nagyközség Baranyában I.* Mágoacs, 1989.
- TEUFEL, F.: *Mágoacs. Nagyközség Baranyában II.* Mágoacs, 1993. 195.
- VARGA Sz. – CSÁSZÁR L.: *Mecsek-Völgység-Hegyhát.* Szászvár, 2013. 171.
- VIG A.: *Magyarország iparoktatásának története az utolsó száz évben.* Budapest, 1932

Rövidítések

- Értesítő I.-* A vallás és közoktatásügyi m.kir. Minisztérium által alapított és fenntartott mágocsi agyagipariskolának értesítője az 1887-90. tanévig terjedő három éves tanfolyamáról. Bonyhád, 1890.
- Értesítő II.-* Maráth József (szerk.): A Baranya Mágocsi Állami Agyagipar-Iskola Értesítője az 1894-95. tanévről. Pécs, 1895.
- Értesítő III.-* Scheffler Nándor (szerk.): A Székelyudvarhelyi M.Kir.Áll. Kő- és Agyagipari Szakiskola Értesítője az 1896/97. tanévről. Székely-Udvarhely, 1897.
- Értesítő IV.-* Hegedüs Károly (szerk.): *Értesítő a budapesti állami közép ipartanoda 1883-84. ötödik tanévről.* Pest, Könyvnyomda Rt.

Zsinatok Baranyában a reformáció századában (16. század)

BALÁZS KOVÁCS SÁNDOR

nyug. néprajzos főmuzeológus, Wosinsky Mór Megyei Múzeum 7100 Szekszárd Szent István tér 26.
e-mail: bkovacs00@citromail.hu

Resumé: A Dél-Baranyában megtartott zsinatok számáról és helyszínéről sem maradt semmiféle adat. Csak utalásokból lehet arra következtetni, hogy zsinatot tartottak Laskón, Tolnán, a szlavóniai részekben, Valkón és Vukováron. A 16. század legnevezetesebb zsinatára azonban a hercegszöllői dombon álló református templomban került sor Vörösmarti Illés püspökségének idején: 1576. augusztus 16–17-én, 40 prédikátor gyűlt össze, s megszerkesztette a Hercegszöllői kánonokat, melyek nemcsak az egyházkerület életére, hanem az egész magyarországi reformátusságára kihatással voltak. Nemcsak a kortársak idejében hatottak, hanem rendelkezéseit nem mellőzték évszázadokon keresztül, amikor az egyházi törvényeket fogalmazták meg.

Kulcsszavak: superintendens, papok nőtlensége, kánonok, katechizáció, egyházfegyelmzés

Synod in Baranya: the Synod of Hercegszöllős 1576.

Summary: There is no information on the number and location of the synods held in South Baranya. There are only mentions that synods were held in Lasko, Tolna, and parts of Slavonia, Valko and Vukovar. The most notable synod of the 16th century, however, took place in the Reformed church on the hill of Hercegszöllős during the episcopate of Illés Vörösmarti: on 16-17 August 1576, 40 preachers convened and drafted the Hercegszöllős canons, which had an impact not only on the life of the diocese but on the whole of Reformed Church in Hungary. Not only did they have an impact in the time of their contemporaries, but their provisions were taken into account for centuries when church laws were formulated.

Keywords: superintendence, celibacy of priests, canons, catechisation, church discipline

Az egyházkormányzat kialakulása

Székesfehérvár és Pécs 1543-ban elesett, a török lassan a Balaton déli partvonaláig jutott, egyedül Szigetvár állt még. S ahol a török uralkodott, ott a magyar alkotmányos élet megszűnt, a nemesség elköltözött, az egyházi élet is az összeomlás szélére került. A pécsi püspök elmenekült, és sok helyről a többi pap is. Az alsó papság jó része maradt a hívekkel. Igazat adhatunk Miklós Ödönnek, amikor ezt írja: „A török hódoltság egyházi életét s vele a nyugati magyarság lelkivilágát az éppen e romlással egyidejűleg beköszöntő reformáció és annak szervezetei mentették meg a pusztulástól.” (THURY 1913: 425–439., 475–478., MIKLÓS 1942: 123.) Miklós Ödön, aki eddig legpontosabban értékelte a rendelkezésre álló dokumentumokat, azt írja, hogy „Magyarország valamennyi egyházvidéke közül talán legkorábban a baranyai területen indult meg a határozottan protestáns és egyházalkotmányi irányú szervezkedés – mégis ennek a folyamata áll legkevésbé tisztán előttünk.” (BOTTA 1989: 150.) Egyedül itt lehetett olyan eredményről

beszámolni, hogy Sztárai Mihály¹ hét év alatt százhusz egyházat alapított, persze ebben munkatársai is segítségére voltak. Sztárai baranyai tevékenysége 1544-től egészen 1563-ig tartott, mivel feltételezhetjük, hogy tolnai szolgálata során is szoros kapcsolatot tartott missziós területével. Az általa írt drámák pedig arról tanúskodnak, hogy itt a legkorábbi lutheránus egyházi keretek már kezdtek kialakulni, mielőtt a régiiek teljesen összeomlottak volna. A drámában szereplő vikáriusok tulajdonképpen „*vicearchidiakonusok*” voltak, akik, mint plébánosok helyükön maradtak. Az 1551. évi vaskaszentmártoni zsinat a régi és az új konfliktusának első – dokumentálható – jele, ez a zsinat jelezte a „*határt*”. Ez is és az eszéki archidiakonátusban a valpói, majd a valkói archidiakonátusban a vukovári zsinatok a bihariakhoz hasonlóan „*tempora synodi*”, vagyis szokásos, évenként meghatározott napon tartott lelkészi összejövetelek voltak. Ezeknek – és bizonyosan több nem említettnek is – az eredménye volt együttesen a százhusz gyülekezet. Ettől, az első vaskaszentmártoni zsinattól (1551) jelölhette magát Sztárai a „*senatus ecclesiasticus*”-ban „*episcopus de Laskó*”-ként, még akkor is, ha erre egy későbbi levél aláírása utal. S abban is bizonyosak lehetünk, hogy erre szabályos választás utáni zsinati határozat volt; ha erre nyom nincs is, ez önkényesen akkor sem történhetett. Ez pedig azt jelentette, hogy Sztárai episcopus vezetésével a már említett (szintén választott) testület vehette át az ordináció, a kiküldés és a vizitáció jogát is. Az 1551-es évet tekinthetjük tehát a hét év missziói munka után az alakulás évének. Külön kérdés, hogy ez a szervező és egyben tanító munka például lehetett, régebben alakult területen sem volt a kerület olyan egységes, mint itt. Sztárai említi ezt örömmel, de nem a maga, hanem mások véleményét idézi, melynek persze ő is örül. (KEVEHÁZI 2005: 195–196.)

A Sztárai és munkatársai által létrehozott missziós terület a 16. század második felére önálló református egyházkerületté fejlődött. Az egyházkerület létrejöttének hagyományos időpontja 1554, amikor Szegedi Kis Istvánt³ Laskón püspökké választották. Sokkal

¹Sztárai Mihály (? – 1575, Pápa): reformátor, evangélikus lelkész, énekszerző, a 16. századi magyar irodalom jelentős alakja. Drávasztárán született, az 1500-as évek legelején, 1510 körül. Sem iskoláiról, sem ifjúságáról nem tudunk semmit. Első, biztos adat az életéről, hogy Siklóson volt iskolamester, 1542-től az ifjú Perényi Ferenc nevelője. Tehát nem szerzetes, nem pap, hanem ügynevezett „*deák értelmiségi*” volt. 1543-ba járt Padovában a fiatal Perényi kísérőjeként, ekkor látogatta itt az egyetemet. 1544 tavaszától Laskón már a reformáció híveként működött és hét év alatt Baranyában és Szlavóniában százhusz protestáns egyházat alapított, melyek számára 1553-ban a szuperintendensi hivatalt is megszervezte, amit természetesen ő maga foglalt el. Ugyanebben évben tolnai pap lett; 1554-ben Szegedi Kis Istvánnak volt kénytelen átengedni a baranyai püspökséget, ő pedig Tolna megyében és talán Baranya északi részében levő egyházak kormányzását folytatta, míg 1558-ban visszament lelkésznek Laskóra. 1563 nyarán érkezett Gyulára prédikátornak. 1564 és 1567 között Sárospatakon dolgozott. 1567 végén vagy 1568 elején került Páparra, itt is halt meg 1575 elején. A magyar nyelvű irodalom művelésével elévülhetetlen érdemeket szerzett. Mint énekköltő elkészítette 16 zsoltár verses parafrázisát, s írt még 5 ének is. Ismerjük hat históriás énekét. – BOD 1766: 282–283, KENYERES 1967: 802., KATHONA 1974: 37., ZOVÁNYI 1977a: 616–617., BOTTA 1989: 150–154., LÁBADI 2000: 188–239., MARKÓ VI. 2007: 525., KEVEHÁZI 2005: 158.

²Varga Szabolcs kutatásai alapján megállapítja, hogy a 16. század közepén a reformáció korántsem volt annyira sikeres, mint amennyire azt a prédikátorok beszámolóikban feljegyezték. A protestáns egyházakat csak évtizedekkel később sikerült megszervezni, miközben egy jelentős katolikus kisebbség maradt talpon, és az oszmán megszállók is egyre durvábban bántak az új hit képviselőivel. Sztárai és Eszéki Zigerius levelei propagandisztikus célokból készült humanista írások, amelyeket forráskritikával kell kezelni a kutatóknak. – VARGA 2014: 238.

³Szegedi Kis István (1505–1572, Ráckeve): magyar református teológus, költő. A szegedi ferences iskolából indult, Gyulán, illetve Lippán tanítószkodott, 1535-től Bécsben, illetve Krakkóban tanult, majd 1543-tól Wittenbergben, Csanádon és Gyulán tanított. Ezt követően 1546-ban Ceglédre került, itt nősült meg, 1548-ban. 1551-ben már Mezőtúron, majd Békésen lakott. Temesváron is megfordult. 1552-től Tolnában, majd Laskón és Kálmáncschiben irányítója a Dél-Dunántúl protestánsainak. 1554-ben a baranyai kerület szuperintendense lett. 1561–1563 között török fogságot szenvedett. 1563-tól Ráckeven élt. Európai jelentőségű teológiai munkájában, a Loci communesben idéz Bonaventúráról, amely a ferences iskoláztatásának emléke. Magyar nyelven csak négy egyházi ének szerzett. – BOD 1766: 254–257., BUCSAY 1972: 375–376., KATHONA 1974: 36., KATHONA 1976a: 292–295., ZOVÁNYI 1977a: 583–584., LÁBADI 2000: 239–249., ÖZE 2005: 112., MARKÓ VI. 2007: 237.

valószínűbb azonban, hogy a református egyházkerület csak Sztárai kényszerű távozása után, Szegedi Kis István ráckevei lelkészsége idején, az 1560-as évek közepe táján jött létre. Az egyházzervezet kiépülésének állomásait érintő viták a lutheri irányról a helvét irányra való áttérés kontextusában az episcopus superintendens kifejezések körül folytak. Zoványi Jenő szerint: Sztárai még nem tölthetett be püspöki, hanem csak esperesi hivatalt. Botta István ezzel szemben arra mutatott rá, hogy Sztárai, mint lutheránus episcopus a katolikus episcopus helyébe lépett. Miután a török 1543-ban elfoglalta Pécsét, a római katolikus egyházi szervezet összeomlott és a gyülekezetek magukra maradtak. Botta azért gondolja úgy, hogy az új püspökség a régi katolikus szervezet mintájára épült ki, hiszen a folytonosság iránti igény, az egyház rendjének megbomlása, a reformációra tért egyházak szervezkedése szükségszerűen megkövetelte a püspöki tiszttel betöltését. Az is döntő tényező, hogy maga Sztárai is püspöknek nevezi magát 1551-ben Laskóról írt levelében, és így nevezi őt Somogyi Péter és Thuri Farkas Pál⁴ is. Ha el is fogadjuk Botta feltételezését az evangélikus egyházkerületről, akkor is valószínűbbnek tűnik, hogy Sztárai püspöki címét nem választásnak, hanem a missziós munka során szerzett tekintélyének köszönhette. (ÁCS – KRÁNITZ – SZALAI – VARGA 2017: 67–68.)

Miklós Ödön szerint már 1547-től valószínűsíthető a „*senatus ecclesiasticus*” működése, bár ennek dokumentuma nincsen. Lényegében azonban mégis az 1551-es évet tekintjük a döntő lépésnek. S az itt kialakult terület volt az első püspöki megye vagy kerület, ez később bővült. Szegedi Kis István „generális superintendens”-i tiszte püspöki vikáriusi cím volt Sztárai Mihály mellett. Szegedi Kis István, 1558, illetve 1560 táján lett püspök, de „*nem a Sztárai-féle szervezetben*” – írja Miklós Ödön. (MIKLÓS 1942: 135.) A későbbiekben pedig Sztárai Mihály utóda Veresmarti Illés⁵ hercegszöllősi, Szegedi Kis István utóda pedig Eszéki István⁶ tolnai lelkészek lettek, s ők már a helvét

⁴Thuri Farkas Pál (Mezőtúr? – 1571. december 1, Abaújszántó): reformátor, tanító, egyházi író, költő. Szülővárosában tanult és talán tanított is, majd 1555-től a wittenbergi egyetemre járt, a magyar coetus alapító tagja volt. 1557-től Tolnán, 1558-tól pedig Sárospatakon tanító, 1560–61-ben Sajószentpéteren prédikátor volt. 1563-ban mint a helvét irány egyik kezdeményezőjét evangélikus földesura, Perényi Gábor Wittenbergbe és Lipscebe küldte teológusok véleményét kérni. A kedvezőtlen válasz és a füzéri hitvita (1564) után elmenekült, Biharon lett lelkész. Részt vett az erdélyi antitrinitáriusok elleni küzdelemben. 1569-ben Abaújszántón ő volt az első pap, az itteni templomban temették el. A török hódoltság egyházi viszonyairól szóló latin levelét Johannes Bocatius (1613) és Szenci Molnár Albert (1616) adta ki. Híres latin disztichonja Kálvin Intitutiójáról. – BOD 1766: 303., KATHONA 1974: 39., ZOVÁNYI 1977a: 636., MARKÓ VI. 2007: 729., SZABÓ 2017: 266–267., THURI FARKAS 2018.

⁵Veresmarti Illés (Vörösmart, ? – Hercegszöllős, 1589.): református (1572–1589). Wittenbergben tanulhatott 1557-ben, s onnan hívták haza. Laskón, majd Hercegszöllősön lelkész. Hitfelei között nagy tekintélyt vívott ki, elismerték tudományos felkészültségét. 1566-ban az alsóbaranyai egyházmege esperese, 1572-ben püspökké választották az alsódunamelléki református egyházkerületben. Részt vett 1574-ben a nagyharsányi hitvitán, ahol Alvinczi György, Tolnai Ambrus Lukács, az antitrinitáriusokhoz csatlakozott pap győzedelmesen „ostromolta a Vörösmarti Illyés püspök, Mányoki Péter, Siklósi Miklós és mások által védett szentháromsági tant és Krisztus istenségét.” Halála után három gyermeke maradt: Hercegszöllősi Gáspár, aki atyja prédikátorának helyszíne nyomán vehette fel a Hercegszöllősi nevet, Vörösmarti Mihály és Vörösmarti István, kik „egyenként hírneves férfiak voltak, atyjukhoz hasonlóan tudománytal és kegyességgel jeleskedők s ugyancsak atyjukéhoz hasonló kopaszságukkal és nagy szemöldökükről híresek.” Az 1576-os hercegszöllősi zsinat az ő vezetése mellett fogadta el a régebbi baranyaiából református szelleművé alakított kánonoskönyvet. Hercegszöllősön halt meg 1589-ben. Egyházának kiépítésében szerzett mulhatatlan érdemeket. Könyvet is írt „a Fiú Isten megoltalmazására”, melynek csak pár részletéről maradt emlékezés, de még nyomtatási helye és ideje sincs meg, csak hogy Decsi Gáspár írt hozzá előszót. – IPOLYI 1875: 3., KÁLMÁN 1882. 91–95., ZOVÁNYI 1977a: 685., LÁBADI 2000: 276–277., DEBRECENI EMBER 2009: 770.

⁶Eszéki István: 1557-ben Wittenbergben tanult, nyolcadik seniora volt a magyar coetusnak 1557. december 5. és 1559. április 19. között. Hazatérése után decsi lelkész, majd Tolna mezővárosának vezető lelkésze lett (1558–1575), legkésőbb 1566-tól a tolnai egyházmege esperese, s itt még 1573-ban is élt (utóda Decsi Gáspár 1575-től). 1563-ban Szegedi Gergelyt vagy őt szerették volna Kolozsvárra hívní magyar prédikátornak. – FÖLDVÁRY I. 1898: 42., KATHONA 1974: 40., ÖZE 2005: 112–113., DEBRECENI EMBER 2009: 692., SZABÓ 2017: 136.

irányt képviselték. 1563 után Szegedi Kis Ráckevére került, s vezetésével innen kezdett formálódni a Duna két partján lévő hódoltsági egyházak egyesítése. Még ennél is későbbi helyzetet rögzít Pathai Sámuel⁷ 1647-es levele: „...mivel az ország mindedig kedvezőbb helyzetben volt, abban az időszokban ez az egész Alsó-Magyarország, vagyis Alsó-és Felső-Baranya mindössze egyetlen szuperintendens felügyeletét ismerte el. A szuperintendens pedig Hercegszöllősen működött. Ahogy a forrásokból tudom, Tolna, Buda, Cegléd és Kálmáncsehi voltak a nevezetesebb egyházmegyék, vagyis előljáróságok.” (FÖLDVÁRY I. 1898: 163.; DEBRECENI EMBER 2009: 483.)

Tudjuk, hogy a Dunamelléki Egyházkerület megalakulása is a reformáció századára tehető. „Magyarország valamennyi egyházvidéke közül talán legkorábban baranyai területeken indult meg a határozottan protestáns és egyházalkotmányi irányú szervezkedés – sajnos mégis ennek a folyamata áll legkevésbé tisztán előttünk.” (MIKLÓS 1942: 122.) Ez igaz, azzal a kis megjegyzéssel, hogy a „határozottan protestáns” – kétségkívül lutheránust jelent.

Ezt az egyházkerületet alsó-dunamellékinak is nevezték, mert a Duna déli folyása mentén fekvő gyülekezeteket foglalta magába (megkülönböztetendő a felső-dunamellékitől, amely utóbb a dunántúli egyházkerületbe olvadt bele). Felsőbaranyai, ráckevői, pataji és pesti néven is emlegették, a püspök szolgálati helyétől függően. Keletkezését akkorra tehetjük, amikor Szegedi Kis István baranyai püspök 1563-ban Ráckevére települt, és gondozását a közelében fekvő részekre is kiterjesztette. Földváry László szerint volt már előbb is püspök, Bakonyi Albert⁸, aki „püspökségének kezdő éveit rendszerint az 1547-dik évet írják, de ha hiteles a feljegyzése Skaricza Máténak, az egyedülnek, aki Bakonyi nevét és püspökösködését emlékezetben hagyta: akkor néhány évvel későbbre kell tennünk püspöksége kezdetét; s ezt annyival bátrabban tehetjük, mivel a magyarföldi zsinatok is csak az 1550-dik évtől fogva kezdenek a püspökségekről beszélni és intézkedni.” (FÖLDVÁRY I. 1898: 65.)

A 16. században már működtek a protestáns superintendenciák kormányzó és törvényhozó testületei, a zsinatok. A prédikátorok testülete éppen Hercegszöllősen mondta ki, hogy a baranyai egyházkerületben „minden esztendőben kétszer... tegyenek közönséges zsinatot.” A határozat azt sejteti, hogy a zsinaton való megjelenés kötelező lehetett. A kutatások azt támasztják alá, hogy a zsinat istentisztelettel kezdődött, olykor prédikációt is tartottak. (ZOVÁNYI 1898: 37.) A helyszín leggyakrabban a templom lehetett, csak kivételes esetben tarthatták másutt. A lelkészi testület gyűlése a lehető legszélesebb jog-

⁷Pathai P. Sámuel (Kannási) (Dunapataj, 1600 körül – 1661 (?)): református püspök. Debrecenben tanult, ahol 1617. május elsején subscribált, de még abban az évben rektornak ment Laskóra, ahol két évet töltött. Külföldön is járt, de nem tudni hol. Visszatérve Vörösmarton, majd Tolnán rektorkodott, míg 1630-ban lelkész lett Solton, 1634-ben Tolnán. Itt később esperessé választotta a tolnai egyházmegye, 1652 márciusában pedig püspök lett az alsó-dunamelléki egyházkerületben. 1653-ban Dunapatajra vitték papnak, ahol azonban 1657-ben kimaradt ebbéli hivatalából. Püspöki tisztét azonban haláláig megtartotta, mely legkésőbb 1661-ben következett be. Munkája az a levél, amelyet 1647. szeptember 10-én Szilágyi Benjámint Istvánhoz írt az alsó-dunamelléki és a baranyai egyházkerület múltjáról, mely rendkívül becses adatokat tartalmaz és fejlett történetírói felfogásról tanúskodik. – ZOVÁNYI 1977a: 462., BALÁZS KOVÁCS 2017: 464.

⁸Bakonyi Albert: református lelkész, püspök. Nem sokat tudunk életéről. Cegléden volt lelkész, és a kecskeméti egyházmegyében esperes 1563-ban. Skaricza szerint püspök is volt az alsó-dunamelléki egyházkerületben. Püspökségének kezdő évét rendszerint az 1547-ik évet említik, de ha hiteles a feljegyzése Skariczának, az egyedülnek, aki Bakonyi nevét és püspökösködését emlékezetben hagyta: akkor néhány évvel későbbre kell tenni kezdetét. Skaricza szerint több jeles ifjú között Bakonyi is a ceglédi iskolából került ki, melyben Szegedi Kis István 1546 és 1548 között Melanchthon közhelyeit magyarázta az ifjúságnak. Bakonyi miután előbb más helyen tanítói hivatalt viselt, ceglédi lelkész lett (1554-ben), majd püspökké választották. – FÖLDVÁRY I. 1898: 65–66., DEBRECENI EMBER 2009: 671.

körrel volt felruházva: „...körébe mindaz oda tartozott, ami akár egyetemes érdekű ügyét képezte az egész egyházkerületnek, akár olyan magánügy volt, melyet a köznek szempontjából kellett vagy lehetett elbírálni. Joga volt e szerint hitvallást alkotni s hitelvi kérdésekben dönteni, az egyháznak külső kormányzására, valamint a szentségek kiszolgáltatására és a szertartások miként való végzésére szabályokat készíteni, s azok megtartására felügyelni, egyházi tisztségeket szervezni s hatáskörüket, nemkülönben betöltésök módját és kellékeit meghatározni, ezzel kapcsolatban a lelkesztatás felől rendelkezni, az egyház hivatalnokainak és köztagjainak tanát, működését és magánéletét, nemkülönben a fizetések kiszolgáltatását az egyházlátogatás intézmény által közvetve ellenőrizni, s az ez irányban felmerülő panaszokat legfelsőbb fokon elintézni, közelebről úgy a belhivatalnokok közti viszályokat, mint a viszálykodó házastársak ügyét elbírálni, s ezzel kapcsolatban a házasságkötés módját és feltételeit szabályozni, úgyszintén fegyelmi ügyekben végérvényesen dönteni, végül az oktatásügyet teljes önállósággal intézni, s püspököt választani.” (ZOVÁNYI 1898: 37.)

„Bizonyosan nem tudom, hogy ki volt Baranyában az első szuperintendens. Szinte mindenki azon a véleményen van, hogy az első püspök az első kiváló reformátor, Sztárai Mihály volt. Sztárait, midőn Laskóról Gyulára költözött, Veresmarti Illés követte a szuperintendensi tiszten. Így emlegette ezt előttem egykor egy öreg atya, Laskai János, akinek atyja Sztárai után szolgált Laskón, és saját házamban, hová befogadtam egy évre szállásra, gyakran sokat mesélt a régi dolgokról. Veresmarti a ... káptalan papjai sorából hívták meg. Itt egykor tizenkét kanonokból álló káptalan volt, ma is biztos jelei vannak ennek. A hercegszöllősieket a boldog emlékezetű reformátor után Kákonyi Pétert⁹ alkalmazták az evangélium szolgálatára. Kákonyi Péter 1550 előtt volt a hercegszöllősi lelképásztor. Veresmarti Illés pedig sok évet töltött el szuperintendensi hivatalában, Hercegszöllősön halt meg, és itt temették el. Három fiút hagyott maga után, és pedig Hercegszöllősi Gáspárt¹⁰, Istvánt¹¹ és Mihályt¹². Mindnyájukat jól ismertük, mindhármán híres férfiak voltak, atyjukhoz hasonlóan képzettségük és kegyességük miatt szintén híresek, és az atyai hasonlóság, úgymint kopaszságuk és nagy szemöldökük miatt is nevezetesek. E dolgokról bővebb nyomozati anyagot is szeretnénk volna megszerezni, ezért összejöttünk, és szent tanácskozást folytattunk a tisztelendő pap urakkal, de mivel azok hirtelen semmi biztos dolgot nem tudtak előadni, mert ilyen dolgok sohasem izgatják őket, ezért elhatároztuk, hogy tisztelendő Halasi úr¹³ részleges zsinatot hív egybe,

⁹Kákonyi Péter: Református prédikátor, 16. századi énekszerző. Életéről csak énekeinek versfejeiből és Halasi Bálint laskói református papnak és baranyai superintendensnek egy 1647. aug. 16-iki Patai P. Sámuelhez intézett leveléből van néhány adatunk. E szerint 1550 előtt hercegszöllősi református lelkész volt, már 1544 elején itt fejezte be Asverus verses históriáját. Szintén ott szerezte a Sámsonról való históriáját, de ennek évszámát nem jegyezte fel, 1549-ben írt Astiagesének pedig szerzése helyét nem tudjuk. A 16. század bibliai epikusainak egyik jelesebbike. – SZINYEI V. 1897: 808–809., KENYERES 1967: 838., DOBSAI 2019/b.

¹⁰Hercegszöllősi Gáspár: Veresmarti Illés püspök fia. Tanulmányait Tolnában kezdte, Debrecenben folytatta, míg végül is mint Debrecen városának alumnusa 1589-ben Wittenbergbe ment az egyetemre. Hazatérte után előbb Debrecenben, ezt követően 1592-ben Tolnában lett rektor, majd 1593-tól laskói s végül ráckevei lelkész. 1607-ben az Alsó Duna melléki egyházkerület püspökének választották meg. Halálának időpontja ismeretlen. – FÖLDVÁRY I. 1898: 58., KATHONA 1974: 43., LÁBADI 2000: 288–289., SZABÓ 2017: 152.

¹¹Veresmarti István: Veresmarti Illés püspök fia, bizonyosan Tolnában tanult, s 1598-ban a tolnai iskola rektora volt, majd ennek az iskolának 1600–1602 évek közötti pusztulása után az újnak első rektora lett, s 1608-ban is ezt a tisztséget töltötte be. – KATHONA 1974: 45., LÁBADI 2000: 289., DEBRECENI EMBER 2009: 771.

¹²Hercegszöllősi Mihály: Az 1552-1553. tanévben a wittenbergi egyetem hallgatója volt. Visszatért Baranyába, ahol papként aláírta Szegedi Kis István által approbált egyházi törvényeket. Allítólag Veresmarti Illés baranyai püspök fia volt. 1620 táján, mint tolnai lelkész váratlanul, fiatalon meghalt. A Hercegszöllősi nevet születésének helyéről vette, ahol atyja prédikátor volt. – KATHONA 1974: 4., LÁBADI 2000: 275.

¹³Halasi Bálint: Laskói lelkész a mohácsi járásban volt esperes 1642-ben, 1645-ben pedig az alsóbaranyai református egyházmege esperese. – DEBRECENI EMBER 2009: 492., 699.

ahol mindezekre nézve komoly vizsgálatot fogok lefolytatni. Ezt is buzgón megtettük, de ezen az úton is csak keveset értünk el. Ugyanis nálunk, a legsúlyosabb török iga alatt, az egyházak ügye, amint a közmondásban mondják, szinte a tartalékok kezében van már, vagyis válságosra fordult. Mert igen keveset találunk olyant, aki legalább annyira ismerne az egyházak régi lelkészeit, a mi boldog emlékezetű elődeinket, mint én. Amikor Laskai János¹⁴ szuperintendensége idején iskolarektor voltam a veresmarti iskolában, gyakran tanácskoztam több, a látható ősz haj miatt már tiszteletre méltó atyával, akik a zsinat idejében vagy más alkalmakkor a tisztelendő szuperintendens urat üdvözölni akarván eme udvariassági tisztelgések alkalmával velem is gyakran találkoztak. Amikor az ország még szerencsésebb állapotban volt, az egész Alsó-Magyarország, tudniillik Felső- és Alsó-Baranya csak egy szuperintendens hatásköre alá tartozott. A szuperintendens pedig Hercegszőlősen működött. Amint azt az idősebbektől hallottam, a következő esperességek, vagyis egyházmegyéek voltak híresebbek: a tolnai, a budai, a ceglédi és a kálmánsehi. Most másként van a dolog. Akkor az espereseknek egyenként is megvolt a lehetősége a lelkipásztor felavatására éppen úgy, mint a tisztáninzeni espereseknek. Ha valamikor egybe kellett hívni az egyetemes zsinatot, csak a kiválóbbak és néhány kiválasztott gyülekezeti lelkipásztor ment el Hercegszőlőse, a zsinatra az esperesekkel. A háborús zavargások következtében később ezek a gyülekezetek két részre szakadtak és csak 1607–1608-ban állt helyre a béke, amikor a ráckevei zsinaton a testvérek közös szavazatával szuperintendensé választották Hercegszőlősi Gáspárt. Hercegszőlősen Laskai Lőrinc¹⁵ választották meg legfőbb esperessé 1608-ban. Mindkét egyházkerületben, a Felső és Alsó közösségben ugyanazokat a törvénycikkelyeket használták, amelyeket először Hercegszőlősen szerkesztettek meg latinul 1576. augusztus 10-én negyven kiválasztott gyülekezeti lelkipásztor jelenlétében. Később azonban Siklósi Miklós¹⁶ anyanyelvre fordította ezeket. Ezután mindkettőt, tudniillik a latint és az anyanyelvűt kinyomtatta Pápán a saját nyomdájában 1577-ben Huszár Gál, a latin nyelvűt ajánlja Skaricza Máténak, az anyanyelvűt pedig néhai Siklósi Miklósnak.” (DEBRECENI EMBER 2009: 482–483.)

¹⁴Laskai János: Tolnán való tanulása feltételezhető. Külföldi tanulásának semmi nyoma. A 16. század végén Vörösmarton volt lelkész. 1613-tól 1629-ig esperese volt az alsóbaranyai egyházmegyének és püspöke a baranyai egyházkerületnek. 1576-ban aláírta a hercegszőlősi kánonokat. – KATHONA 1974: 42., LÁBADI 2000: 285.

¹⁵Laskai Lőrinc: Laskói származású, az 1550-es évek második felében a tolnai iskola diákja lehetett. Arról nincs adat, hogy külföldön tanult-e. Amikor Veresmarti Illés 1589-ben meghalt, utóda lett a hercegszőlősi prédikátorságban. 1576-ban ő is aláírta a hercegszőlősi kánonokat, de a neve mellett nem szerepel, hogy ekkor hol volt szolgálatban. Az alsóbaranyai egyházmegye esperese és a baranyai egyházkerület püspöke 1608 és 1613 között. – FÖLDVÁRY I. 1898: 63., KATHONA 1974: 39-40., DEBRECENI EMBER 2009: 719., LÁBADI 2000: 273., LÁBADI 2001: 134.

¹⁶Siklósi Miklós: református lelkész. Siklóson született, s így Tolnán való tanulása feltételezhető. Valahol Baranyában lelkészkedett, Nagyharsányban és Pesten 1574-ben vitázott az unitáriusokkal. 1576-ban jelen volt a hercegszőlősi zsinaton, az ott elfogadott kánonokat magyarra fordította és szerepe lehetett a kiadásuknál, melyet Huszár Dávidnak a kánonok magyar szövege után hozzá intézett latin verse mutatja. Van olyan vélemény mely szerint ott volt Szigetvár 1566. évi ostrománál, az azonban igaz, hogy Zrínyi Miklós szigetvári hős halálára emlékverset írt a következő kiadványban: De Szigetho Hungariae propugnaculo, A Turca Anno Christi M.D.LXVI. obsessio et expugnatio opusculum Consecratum Virtuti Et Immortalitati Illustrissimi Et Nobilissimi Dn. Nocolai Comitiss a Zerinio etc. Collectum opera Albini Nivenantii. Witenbergae 1587. (RMK III. 765). – KATHONA 1974: 40., DEBRECENI EMBER 2009: 202., 211., 483., 739., BALÁZS KOVÁCS 2017: 472.

A vaskaszentmártoni zsinat

A Dél-Baranyában megtartott zsinatok számáról és helyszínéről sem maradt – az egy vaskaszentmártonit kivéve - semmiféle adat. Csak utalásokból lehet arra következtetni, hogy zsinatot tartottak Laskón, Tolnán, a szlavóniai részeken, Valkón és Vukováron. (KISS 1881: 674., ÁCS – KRÁNITZ – SZALAI – VARGA 2017: 62–64.) Érdekes vonása a magyarországi török uralomnak az, hogy a keresztények közötti vitás esetekben sokszor a döntést a pogány török hozta meg. Nemcsak egyházkormányzati és egyházi kérdésekben, hanem teológiai kérdésekben is határozott a török. Itt nem azokról az esetekről van szó, amelyekben a török a maga politikai hatalmánál fogva jogosítva volt a bírászkodásra. Hiszen a bírászkodás, mint igen jól jövedelmező hivatal, a török kezében volt. Sokszor megesett azonban az, hogy az egymással szemben álló felekezetek egymás között nem tudtak megegyezni, ilyenkor a maguk ügyeinek elintézésére a törököt kérték fel bírónak. A török ezt a tisztséget mindig vállalta és a vitás kérdésekben meghozta a maga szempontjából előnyösebb ítéletet. Természetes, hogy ezek a bírói ítélezések nem mentek megvesztegetés nélkül és az ügy kimenetele sokszor attól függött, hogy a per útját miként készítették elő ajándékokkal. (FÖLDVÁRY 1940: 88.)

Az 1550. április 20-án Vaskaszentmártonban (ma a baranyai Felsőszentmárton) egyenesen a török hatóságok parancsára és jelenlétében rendeztek hitvitát és zsinatot sokak részvételével. A sellyei török vajda, a pécsi bég rendeletére hivatkozva, kitűzte a vita és zsinat idejét, április 20-ára, és kegyelemvesztés terhe alatt megparancsolta, hogy a kijelölt időben Vaskaszentmártonban, mindkét részről, vagyis a pápisták és az új vallás hívei mindenhonnan jelenjenek meg, a papokon kívül két-három közember is és kölcsönös megegyezéssel segítsenek elintézni az ott felmerülő ügyeket. Ez alkalommal főként a papok nőtlensége és a bőjtre vonatkozó római katolikus tételek kerültek elő. Végre is a protestáns felfogás mellett foglalt állást a török hatóságoknak magát döntésre hivatottnak érző képviselője, még pedig olyan eréllyel, hogy az ellenkező nézetet valló kéméndi és belközi plébánosok, majd példájuk nyomán a hetényi, bátai, danóci, mohácsi és tolnai plébánosok is átálltak protestánsokká. Hogy nem mindnyájan meggyőződésből, hanem inkább a helyzet sugallta félelemtől, annak nyilvánvaló bizonyosságát adta közülük az az Antal nevű hetényi plébános, aki otthon ezentúl is ugyanazt hirdette, amit Vaskaszentmártonban már elismert megcáfoltnak. (ZOVÁNYI 1922: 220.) Sztárai mindenestre ezek alapján és hatása alatt írta meg még abban az évben megjelent egyik polémikus irányú drámai művét „*Comoedia de matrimonio sacerdotum*” (A papok házassága) latin címmel, de máskülönben teljesen magyar szöveggel.

A zsinatot a sellyei vajda és a vaskaszentmártoni kádi jelenlétében tartották, ők voltak a hatalom képviselői, ők biztosították a rendet, tehát mint egy védnökei voltak annak, örködtek a felett, hogy a vita hevében valamelyik fél, a felizgatott szenvedélytől, tettelességre ne ragadtassa magát. (THÚRY 1913: 438–439.) Úgy látszik a gondoskodás, csak a vita befejezéséig, a zsinati határozat megállapításáig, illetve kimondásáig tartott, mert a legyőzött félnek el kellett fogadni a közhatározatot, az egység érdekében annak is alkalmazkodnia kellett ahhoz, mert a pécsi bég, a másként gondolkodókat, tévelygőknek minősítette, ezek szertatásai helyett, az igaz istentiszteletet akarta rendszeresíteni, s ennek elérhetése, illetve biztosítása céljából, a világi hatóság a másként cselekvőkre súlyos testi fenyítéseket szabott ki: száz pálcát üssenek rájuk és nyelvüket vágják ki. A zsinat határozatát kihirdető vajda és kádi az említett büntetést a pécsi bég rendeletére való hivatkozással mindazokra kiszabták, akik a biblia tanításának ellentmondanak, sőt a súlyos testi fenyítéseket még azzal is fokozták, hogy az illetőket azon felül minden vagyonuk elvesztésével is büntetni rendelték. Azt akarták ezzel kifejezni, hogy a hit dolgában egyedüli szabályozó a szentírás. (THÚRY 1913: 478–479.)

A hercegszöllősi zsinat

A 16. század legnevezetesebb zsinatára azonban a hercegszöllősi dombon álló református templomban került sor Vörösmarti Illés püspökségének idején: 1576. augusztus 16–17-én, 40 prédikátor gyűlt össze, s megszerkesztette a hercegszöllősi kánonokat, melyek nemcsak az egyházkerület életére, hanem az egész magyarországi reformátusságára kihatással voltak. Nemcsak a kortársak idejében hatottak, hanem rendelkezéseit nem mellőzték évszázadokon keresztül, amikor az egyházi törvényeket fogalmazták meg. (LÁBADI 2000: 70-73.)

Az itt elfogadott egyházigazgatási kánonok, melyek pár évtizeddel korábbi baranyai kánonoknak átmeneti mellőzésével egészen református szelleművé átdolgozásából áll, ekkorra már szintén készen levő magyar fordítása vagy inkább átdolgozása pedig a harminckettedik cikkely kihagyása folytán csupán 46-ból áll. Miként az alapul szolgáló baranyai kánonoknak az ötvenes években, úgy emezeknek a hatvanas években Szegedi Kis István volt a szerkesztője, a néhány évvel későbbi lefordítását, jobbra átdolgozását pedig minden valószínűség szerint Skaricza Máté végezte. A jelen volt negyven lelkész már a zsinaton aláírta, a következő esztendőben pedig mind a latin, mind a magyar szöveget Huszár Dávid közre is bocsátotta pápai nyomdájában.

A baranyai kánonok

A magyarországi protestantizmus kánonalkotásának legrégebbi emléke a korábban meszleninek, illetve Réczés-félének, újabban azonban baranyainak nevezett ötvenöt cikkelyből álló kánonoskönyv, melyet Zoványi Jenő hitelt érdemlő következtetése szerint Szegedi Kis István állított össze a lutheri szempontoknak megfelelően 1554 táján, amikor a baranyai egyházkerület püspöke lett. Azt is megállapította Zoványi, hogy ez az az ősi kánonoskönyv, melyből terebélyes családot alkotva számos más rendtartás is ered, leginkább kiemelkedve közülük az ugyancsak Szegedi Kis által 1563 körül már ráckevei papsága és alsó-dunamelléki püspöksége alatt a helvét reformáció szellemében átdolgozott változat, melyet azután az unitarizmus térfoglalását követően soraikat újrarendező alsó- és felsőbaranyai egyházak 1576. augusztus 16. és 17. napjain Hercegszöllősön tartott zsinata szabályozó tekintélyül fogadott el a Skaricza által rendelkezésre bocsátott magyar szövegben.

A baranyai kánonok és a hercegszöllősi kánonok Szegedi Kistől feltételezett eredeztetését utóbbi latin szövegének bizonyos megnyilatkozása is igazolja. Ebben a lelkész megjelölésére használt pastor szó negyvenegyszer, a minister tizenegyszer, a doctor kétszer és a sacerdos háromszor fordul elő. Tehát, aki e szöveget fogalmazta, a lelkészi tiszttel kapcsolatban előszeretettel a pastor kifejezést vette igénybe. Emellett a minister szó használata alig haladja meg a pastor kifejezés előfordulásának egynegyedét, míg a doctor és sacerdos szavak igénybevétele egészen jelentéktelen. Ha azonban a doctor terminust a pastoral párosítjuk össze, igen figyelemre méltó megállapítást tehetünk. A pastor-doctor fogalompárosítás Kálvin genfi rendtartására utal, hol a lelkészek a két rendbe vannak sorolva, a pastor terminus jelölvén a gregárius (lelkészkedő) papok tömött sorát, a doctor pedig a teológiai tanítás értelmezésében jártas kiemelkedőbbeket. Szegedi Kis ismerte a lelkészek e kettős tagozódásának rendjét s nagy teológiai kézikönyvében behatóan ismertette azt. A hercegszöllősi kánonok szövegében a doctor kifejezésnek a pastor mellett való előfordulása csak tudatos magatartás eredménye lehet. Az 1554. évi laskói zsinat, mely Szegedi Kist a baranyai egyházkerület püspökévé választotta, ezen az alapon sorolta őt a pastorek közül az egyház doktorai közé. A doctor terminus még a baranyai kánonok tizenötödik cikkének magyar szövegében is felbukkan, nyilván az elveszett latin szövegváltozatot követve. Mindezt figyelembe véve a

baranyai kánonok és a hercegszöllősi kánonok szerkesztője, illetve előbbi átdolgozója azon a helyen és az akkori körülmények közt csakis Szegedi Kis lehetett, amire különben a hercegszöllősi kánonok harminckilencedik cikkében a zürichi egyház rendtartása a Bullinger iránti rokonszenv jegyében eszközölt utalás is mutat. Ez adja a megoldását annak a rejtélynek, hogy miképpen került az ő neve első aláírásként az 1576. évi hercegszöllősi kánonok alá, noha 1572-ben elhunyt. (KATHONA 1976b: 322.)

Mokos Gyula véleménye szerint a hercegszöllősi kánonok szerzője, Veresmarti Illés, a zsinat elnöke volt. Az egyháztörténész a következőket állítja: „*Semmi okunk arra, hogy a törvény szerkesztőjének ne a Hercegszöllősi Zsinat elnökét, Veresmarti Illés püspököt tartsuk. Abban az időben törvényjavaslatok készítése a szuperintendens tiszte volt.*” (VARGA 2016.)

A reformáció nyomán létrejött fiatal egyházi szervezetek első teendője volt, hogy kialakítsák tisztségeiket, intézményeiket és azok hatáskörét szabályozzák a maguk életében és a világhoz való viszonyukban jelentkező problémákat általában véve minden irányban kiépítsék szilárd jogrendjüket. A kezdetleges körülmények nehézségeivel küldő új egyház sokat tanulhatott azokból a kánonokból, melyek az első évszázadok úttörő egyházának próbálkozásai között születtek meg. A primitív egyházi élet minden jelentkező problémájának rendezéséhez található volt ezekben lemásolható recept s a reformáció egyháza élt is e lehetőséggel. A baranyai kánonokból, valamint ennek a hercegszöllősi kánonokban fennmaradt átdolgozott szövegéből meglehetősen biztonságosan ki lehet tapintani, hogy hol merített Szegedi Kis az ó-egyházi zsinati végzésekből s mi az, amit a saját szemléletéből hozott elő. (KATHONA 1976b: 323–324.)

A negyedik karthágói zsinat huszonkettedik kánona megkívánja a püspöktől, hogy a lelkészi ordináció jogát a klerikusok zsinatával egyetértve gyakorolja. Szegedi Kis tovább megy ennél, mert a püspöktől egész munkaterületén megköveteli a seniorokkal való együttműködést: „*az superintendens semmit az önnön fejétől ne cselekedjék, hanem ha valamit akar cselekedni, az senioroknak tudásokra adja és azoknak egyenlő tanácsokból és akaratjokból legyen, az mit akar cselekedni*”, „*Superintendens ex concensu Seniorum omnia faciat*”. Ő tehát az együttműködés területét messze kiszélesíti s a „*concilium clericorum*” helyébe a „*consensus Seniorum*”-ot teszi. Amikor Szegedi Kis úgy rendelkezik, hogy „*minden esztendőben kétszer az atyafiak öszve gyűljenek, közönséges zsinatot tegyenek*”, továbbá, hogy „*minden esztendőben egyszer az ecclésiák meglátogatassanak*”, régi rendszabályok precedens intézkedéseit másolja. Ugyanis már a harmincnegyedik Apostoli Kánon úgy intézkedett, hogy „*bis in anno concilia celebrentur*”, a tarragonai zsinat hetedik kánona is ezt mondja. Figyelemreméltó, hogy Szegedi Kis egyik kánonában sem nevezi meg, hogy melyik funkcionárius tartsa a zsinatot, illetve végezze az egyházlátogatást. Ez az eljárása mutatja, hogy szemléletében a püspöki és esperesi hatáskör még nem különült el teljesen, így a szóban forgó rendelkezések bármelyikre vonatkozhatnak. (KATHONA 1976b: 324.)

Folytatódik ez a határozatlanság a lelkészek ordinációjával kapcsolatban, melyről így nyilatkozik: „*az kik az Isten ecclésiájában akarnak szolgálni, azok először megpróbáltassanak*” (baranyai kánonok nyolc), majd másutt még határozottabban elrendeli: „*az kik ministerré akarnak lenni, minek előtte felszentöltessenek, annak előtte kívánjok, hogy az scholabeli mesterektől megexemináltassanak*”. Ez intézkedések hozatalánál a nyolcadik toledói zsinat nyolcadik kánonára tekintett Szegedi Kis. Természetes, hogy a vizsga anyagáról Szegedi Kis már máshogyan vélekedett. Egyébként, itt sem nevezi meg, hogy kit illet az ordináció joga s e magatartása az akkori körülményekből érthető.

A régi egyházból két tisztség került át megfelelő átértékeléssel a hazai reformáció gyakorlatába, a püspöki és a lelkészi. Mindkettő sajátos kérdéseinek, elrendezéséhez számos analógia volt található az ó- és középkori zsinati kánonokban. Csak egy olyan

egyházi tisztség kerekedett ki az új egyházban, melyben nevében igen, de hatáskörében nem volt megfelelője a római katolikus gyakorlatban, az esperesi. Szegedi Kis úttörő volt abban a tekintetben, hogy az esperesi tisztség gyakorlásához szükséges jogszabályokat a régi egyház püspököt illető kánonaiból vette át, mivel szemléletében a két hatáskör még sok területen, különösen a lelkészi ordináció jogának gyakorlásában is érintkezett. Egyébként az esperes tiszte Szegedi Kisnél csak közvetett módon, a lelkészi szolgálat kérdéseivel kapcsolatban merül fel. Így büntetés terhe alatt kívánja meg a lelkészeketől, „*ha valamelliket az seniorok hívatják, vagy valahova küldik, annak is engedelmes legyen.*”

A 16. század közepe körüli viszonyok közt gyakran előforduló és szabályozást igénylő kérdés volt, hogy a lelkészek egymás munkaterületére illetéktelenül ne hatoljanak be. E tilalom megfogalmazása is elárulja, hogy indító példája a második karthágói zsinat tizenegyedik kánonának ez a kitétele volt: „*nemo nostrum alienos limites transgrediatur.*” Naponta felmerülő kérdés volt a kezdeti laza viszonyok között az is, hogy egy lelkész hány gyülekezet gondviselését vállalhatja, ezért rendeli Szegedi Kis, hogy „*minden praedicator csak annyi terhet vegyen fel, az mennyi terhet látja, hogy elviselhet.*” A probléma ősrégi volt s a megoldásra hozott ó-egyházi végzések nem lehettek ismeretlenek Szegedi Kis előtt. Tapasztalta Szegedi Kis, hogy a lelkészek milyen gyakran változtatják helyüket s ez állandó vándorlás mögött sokszor anyagi okok húzódnak meg. Ezért rendeli el, hogy „*senki nagyobb jövedelemnek okáért helyét ne változtassa.*” Sok baj és bonyodalom előidézője volt, hogy egyes különféle nézeteket valló papok az ellenőrzés alól kibújva helyüket elhagyták és más superintendenciába mentek át. Szegedi Kis ez ügyben elrendeli, hogy „*senki se praedicator se scholamester egy superintendens alól másik superintendens alá ne menjen, hanem attól, amely superintendens alatt lakott, levelet vigyen*”, a gyülekezetek pedig csak olyan papot fogadhatnak be, „*az kinek mind tudományáról, mind életéről bizonyágtévő levele*” van. Gyakran megesett, hogy némely egyház papját önkényesen, kicsinyes okból elbocsátotta. Amikor Szegedi Kis elrendeli, hogy „*az kösség az ő pásztorát vagy reá való haragjában és ok nélkül való boszorkodásban az önnön fejétül az seniorok híre nélkül el ne küldje és mást ne fogadjon.*” (KATHONA 1976b: 324–325.)

A papok részegeskedése gyakori jelenség volt a 16. században. Szegedi Kis is kénytelen volt inteni a papokat, hogy „*magokat megójják*” e büntöl s szankciót helyezni kilátásba a vétkesek ellen. A lelkészek ruházkodását illetően előírja, hogy „*az tanétoknak legyen bizonyos tisztességes öltözetek, köntösök az ő személyekhez és tisztekhez.*” A hívek magatartását illető intézkedései során megtiltja Szegedi Kis a templomból az istentisztelet vége előtti távozást. Szintén a hívek fegyelmezését szolgálja az az előírás, hogy „*az haragosokat és az egymással való gyűlölködőket az tanétó megértvén, az Úr oltárához ne bocsásson mindaddig míg egymással meg nem békélnek.*” Az úrvacsora vételétől makacsul elzárkózók ellen foganatosított szigorú intézkedését, hogy „*az keresztyének közül affélék kitiltassanak.*” A baranyai kánonok harminchetedik cikkelye „*az keresztyénöket tisztességes lakodalomban mértékletes vigasságtul és örömtül*” nem tiltja el, a klerikusoknak megengedi a lakodalmi vendégségeken való részvételt azzal a feltétellel, hogy még a zenészek megérkezése előtt távozni tartoznak onnan. A lakodalom idejére nézve úgy rendelkezik Szegedi Kis, hogy „*nem engedjük lenni sem vasárnap...sem szombat, sem hétfőn*” Már a középkorban kialakult bizonyos ünnepkörök, melyekben nem lehetett esküvőt tartani. Szegedi Kis az esküvői tilalmi idő fogalmát a reformáció követelményeihez igazította. „*Az keresztelés jóllehet nincs bizonyos helhez...köteleztetvén...azt akarjok, hogy templomban legyen*”, nyilvánítja ki Szegedi Kis rendszabálya. (KATHONA 1976b: 325–326.)

A régi egyház zsinati határozataiból átvett rendszabályok azonban önmagukban nem voltak elégségesek az új egyház eredményes adminisztrálására. Számos olyan kérdés maradt még, melyre nézve az ó- és középkori kánonokból nem volt eligazítás meríthető, mert ezek már a reformáció sajátos problematikájából adódtak. Itt Szegedi Kis már a maga invenciójára volt utalva. Szerkesztett is az új viszonyokból jelentkező esetek szabályozására egészen önálló kánonokat, melyek a baranyai kánonok és a hercegszöllősi kánonok másik részletelemét képezik. E csoportba először a kánonoskönyvek teológiai bevezetésére kell figyelni. Itt mindenekelőtt az igaz Istennek való engedelmeséget írja elő s meghatározza, hogy milyen a Szentháromságban megjelenő egy igaz Isten. Egészen a reformáció szempontjainak megfelelően rendelkezik az ifjúság katechizációja és az ünnepek megülése felől. Korábban már „*az nevezetes evangeliomos szentek napját...propter historiam*” megtartandónak nyilvánította, ami a lutheri szemlélet befolyására mutat, később azonban már a helvét reformáció szempontjait érvényesítve elvetette ezeket. Ugyanilyen fejlődésen ment át a gyermekszülő asszonyok beavatásáról való intézkedése. Előbb „*propter bonum ordinem*” még gyakorolni rendeli ezt, utóbb azonban már kiküszöbölését írja elő. Megfigyelhetjük felfogása jellegzetes átalakulását a gyónásról való nézete tekintetében is. Az első rendtartásban még tartja azt, igaz, hogy „*nem a rómaiaknak módjok szerint, a másodikban azonban már feltétel nélkül elveti.*” Nincs ilyen változás az exkommunikációról és a betegek vigasztalásáról intézkedő végzésben, amennyiben előbbit az egyházfegyelmzés hathatós eszközül, utóbbit pedig a lelki gondozás fontos feladatául a lelkészek számára változatlanul előírja. A reformáció igényei szerint szabályozza az úrvacsorával kapcsolatos kérdéseket, mikor annak gyakori vételét megkívánja, kiszolgáltatásának rendjét előírja, s az apró gyerekeket tőle távol tartja. Az úrvacsorai jegyek tekintetében azonban álláspontja már a lutheri gyakorlattól a helvét reformáció felfogása irányába tolódott el, amennyiben előbb még „*kovács nélkül való kenyérral*” és „*oltárral*”, végül azután már „*cum pane communi*”, azaz közönséges kenyérral rendelte annak kiszolgáltatását az oltárhasználat kérdésére való kiterítés nélkül, jelül annak, hogy ekkor még számosan ragaszkodtak a régi hagyományhoz. (KATHONA 1976b, 326.)

Nyilván a hazai gyakorlat lebeg a szeme előtt a házasság megkötésénél érvényesítendő követelmények felállításánál. Az adminisztratív jellegű szabályok is kivétel nélkül a reformáció követelményeit és a hazai viszonyokat tükrözik. Az esperesektől megköveteli, hogy ne vendégeskedés, hanem szolgálat végett járják a gyülekezeteket s a nehéz ügyek intézésénél Isten igéjére és a régi zsinatok kánonaira támaszkodjanak. A lelkészeknek büntetés terhe mellett hagyja meg, hogy feletteseiknek engedelmeskedjenek, a közköltségek viselésében részt vegyenek. Bibliával rendelkezzenek s szolgáltatásaikat és hallgatóikat ne szidalmazzák. Érdekes világot vet a hazai viszonyokra a lelkészek felkészültségével szemben támasztott felette alacsony igény. Gyakorlati szükségből származhatott az iskolamestereknek illedelmes ruházkodásáról szóló határozat. Szegedi Kis István négy olyan saját maga által szerkesztett kánont iktatott be a hercegszöllősi kánonok alapszövegébe, melyek a baranyai kánonokban nem szerepelnek, éspedig a keresztelési anyakönyv vezetéséről, a tánc elítéléséről, a házasságkötésnél az eskü megkívánásáról és a bábakeresztelés megtiltásáról intézkedő artikulusokat. (KATHONA 1976b: 326.)

Ezeknek a kánonoknak semmiféle külföldi előképe nincs, teljesen Szegedi Kis szellemének önálló megnyilatkozásai. Ő gondosan felmérte az egyházigazgatás gyakorlati szükségait s ahol a régi kánonok nem nyújtottak példát a rendezésre, ott egyszerűen és józanon alkalmazta a konkrét esetekre a reformáció alapelveiből kínálkozó megoldásokat. Ekként Szegedi Kis a kánonszerkesztésben nemcsak az ó-egyházi zsinati döntésekkel szembeni alárendeltségének, hanem önálló magatartásának és aktív alkotóképesség-

ének is jelét adta. Sőt egynehány intézkedésével, így azzal, amely a keresztlési anyakönyv vezetését írja elő, kora úttörő egyházigazgató szakemberének is bizonyult. (KATHONA 1976b: 326.)

A hercegszöllősi kánonok

A törvénykönyv mind latin, mind magyar szövegében fennmaradt. Egyik másiknak nem egyszerű fordítása, hanem az eredetitől majdnem függetlenül való átdolgozása, annyira, hogy a latinnak a harminckettedik cikkelye teljesen hiányzik a magyar szövegből, de az ezáltal történő módosulásokon kívül egyébként semmi változás a cikkelyek sorrendjében és számozásában. Főként ebből a kihagyásból következtetve lehet a latint korábbinak tekinteni. Amit korábban még külön cikkelyben látszott indokolni: az egyházi esketés fenntartását, ellentétben a házasság polgári jellegének a protestantizmusban eleinte gyakori hangoztatásával, ami akkor még emlékeztetben lehetett, azt később az elv lasú elhalványodásával és az esketésnek változatlanul a papság kezében maradásával, nemcsak felesleges lett volna már emlegetni, hanem az egyház gyakorlati érdekéből egyenesen agyonhallgatása tűnt kívánatosnak. (MIKLÓS 1929: 148–157., KATHONA 1976b: 322–327., ZOVÁNYI 1977b: 158–159.)

Ez az 1576-ban megszerkesztett és 1577-ben kiadott kánon már komoly és kialakult szervezetet tükröz. Szó van benne többek között a püspökről, seniorokról, prédikátorokról és a tanítókról, mint szolgáló személyekről. Szerepelnek olyan kánonok is, amelyek az 1555-ös erdődi, mások az 1566-os gönci, majd megint mások az 1567-es debreceni zsinatok úteivel egyeznek meg. Ugyanakkor külföldi hatás is érezhető a szabálykönyvön. Az úrvacsoráról szóló cikkek Kálvin genfi kátéjából valók lehetnek. Mindez persze egyáltalán nem gyengíti a kánonok erejét és jelentőségét, csak gyökereire utal.

A kánonok hatása egészen a komjáti kánonok létrejöttéig (1623) szinte egész Magyarországon érezhető volt. Sőt „*elfogadták még a dunántúli ág. hitv. evangélikusok is, és pedig akkor, midőn izzó gyűlölettel fordultak szembe ref. feleikkel, kiváltak körük-ből, s külön püspökséget alakítottak.*” (MOKOS 1901: 10.)

A hercegszöllősi kánonoknak volt elődje, amely a hódoltsági reformáció egyházainak korai állapotára utalhat, s ez baranyai eredetű lehetett. Sőt: „*Az ún. baranyai törvénykönyv tehát véleményünk szerint is okvetlen létezett, s az is bizonyos, hogy ez nem lehetett annyira felekezeti jellegű, mint ennek 1576-iki redakciója.*” (MIKLÓS 1942: 153.) Az ötvenöt szakasos kánonoskönyv minden valószínűség szerint ezen a vidéken, a hódoltságban jött létre, mégpedig az 1550-es évek közepe táján. „*A győzelmet jelentő vaskasztmártoni disputa után magától értetődően tartották meg zsinatukat, fektették le egyházuk alkotmányának alapjait és választottak püspököt. Közvetlenül a vita után alakulhatott ki a baranyai püspökség, s lett episcopussá Sztárai Mihály laskói pap. Ő a hazai alapokra építve, wittenbergi rendtartásokat és vizitációs regulákat figyelembe véve lelkészársaival megszerkesztette az ún. baranyai vagy 55 szakasos kánonoskönyvet, amely alapjává lett a későbbi lutheránus és helvét kánonoskönyveknek. Ez jutathott el több más Sztárai művel együtt Huszár Gálhoz¹⁷, aki szervező munkája alapjául vehette,*

¹⁷Huszár Gál (? , 1512. október 16. – Pápa, 1575. október 23.): reformátor, nyomdász, énekszerző. A Heidelbergi Káté magyar nyelvre fordítója. Krakkóban tanult, beszélt görögül, latinul, héberül és németül, emellett zenei ismeretekkel is rendelkezett. Az első írásos emlék 1553. augusztus 4-ei kiközösítése a katolikus egyházból. Menekülnie kellett, Magyaróváron és Kálnokon lelkipásztori teendőket látott el. Megérkezése után nem sokkal iskolát alapított, ahol papokat taníttatott ki. 1558-ban nyomdát rendezett be Magyaróváron. 1559-ben Kassára hívták meg papnak, 1560-ban nyomdájával együtt Debrecenbe menekült. Itt papi állást nem vállalt, csak nyomdász feladatokat látott el, elsősorban Mélius Juhász Péter könyveit nyomtatta. 1562-ben a komáromi dunai naszádosok prédikátora lett, azután Nagyszombatba ment, de innen is menekülnie kellett. 1568-ban Csalóköz-Mátusföld püspökeként már Komjáton tartózkodott, később Forgách Imre udvari papja lett. 1575-ben Pápan a pestis áldozataként halt meg. Nyomdáját fia, Huszár Dávid vitte tovább, Több könyve és egy énekgyűjtemény jelent meg. – SZABÓ 1867: 146–166., BOTTA 1991, DEBRECENI EMBER 2009: 702–703.

és Réczés János¹⁸ csepregi espereshez, akinek másolatában ránk maradt, s aki az eredeti 'episcopus' címet az adott helyzetnek megfelelően 'superintendens'-nek írta át. Az 55 szakaszos kánonoskönyvre Havran Dániel talált rá az OSZK kéziratárának Quart. Lat. 1140. számú kéziratkötetében¹⁹, s bizonyítja, hogy azok baranyai eredetű kánonok. A szerzőség kérdésében azonban nem foglalt állást." (Botta 1989: 152.)

Vagyis ebből az ötvenöt szakaszos törvénykönyvből készíthették a negyvenhat szakaszos hercegszöllősi, majd a hetvenhárom szakaszos sopronit is. A közös forrás miatt sok azonos részlete van a Sopron megyei evangélikusok 1598-as kánonos könyvével, az egész Alsó-Dunamellékre kiterjedő kötelező volta miatt pedig jobbára egyezik a kerület kettévágása után az északibb részén végrehajtott módosításokból létrehozott Pest megyei kánonokkal. (ZOVÁNYI 1977b: 257.) Botta István szerint Sztáraitra, mint az ötvenöt szakaszos kánon szerzőjére annál bátrabban gondolhatunk, minthogy Szenci Molnár Albert²⁰ szerint ez első magyar lutheránus püspökünk nemcsak szoltárokat és posztillákat, hanem ágendát is írt. Sztárai egyházszervezői-püspöki szolgálatához tehát ez is hozzátartozott. Sőt minden bizonnyal neki köszönhetjük a magyar reformáció első kánonoskönyvét sok más műve mellett. (KEVEHÁZI 2005: 214.)

A hercegszöllősi kánonok eredetével kapcsolatban elfogadott nézeté vált, hogy „közvetlen mintája alighanem egy ugyanazon területen keletkezett még lutheránus vagy átmeneti szellemű (lehetséges, hogy magától szerkesztett, vagy befolyásolt törvénykönyv lehetett”, mely minta a 55 szakaszos szövegben jelenik meg. (LÁBADI 2012: 101.) A hercegszöllősi zsinórmértékül szolgáló zsinati végzések Tóth Ferenc szerint Szegedi Kis Istvántól származnak. Ladányi Sándor is úgy véli, hogy Szegedi Kis „...lankadatlan írói

¹⁸Réczés János (? – 1599. december 13.): evangélikus esperes. Miután előbb rektorságot viselt Hegyfaluban, 1570-ben már lelkész volt ugyanott. Később Csepregre került a z egyik nagyobb jövedelmű papi állásra. Itt már 1587. októberében esperesként is működött, s ebbeli minőségében a legtevékenyebb részt vette a helvét irány elleni küzdelemben. Jelen volt az 1591-i csepregi colloquiumon is, mikor pedig 1595-ben szakadásra került a sor a két irány hívei között, élén állott a lutherizmus mellett maradtaknak s minden eszközt megragadott együttartásukra. Ő lett azután a Sopron vármegyei esperesek között az első vagy fő. Legnagyobb része lehetett az új egyházkerület ágendájának és közigazgatási kánonainak (ez utóbbiaknak a baranyai kánonok nyomán) az elkészítésében, és minden bizonnyal az ő tolla által íródott az előszó, mely a Formula Concordiae kisebbik részének magyar fordítása (Summája azoknak az ártikulusoknak Sopronkeresztúr 1598.) előtt foglal helyet. – ZOVÁNYI 1977a: 502.

¹⁹HAVRAN 1900: 357–360.

²⁰Szenci Molnár Albert (Szenc, 1574. augusztus 30. – Kolozsvár, 1634. január 17.): református lelkész, nyelvész, filozófus, szoltárköltő, egyházi író, műfordító. Apja faragómolnár volt, a család elszegényedett. Szülővárosában kezdte tanulmányait 1584. szeptember 7-én. Édesanyja 1585. december 4-én bekövetkezett halála után, 1586-ban öt hónapig Győrben, 1587-től másfél évig Göncön, 1588-tól 1590 nyaráig Debrecenben tanult. 1590-ben előbb Kassán volt nevelő, majd november elsején külföldi tanulmányútra indult. Először Wittenberget kereste fel, 1591 nyarán Drezdában a Szent Kereszt Gimnáziumban, ősszel ismét Wittenbergben, majd 1592-ben Heidelbergben tanult. 1593. május elsején Strassburgba ment, ahol felvették a Collégium Wilhelmicumba alumusnak (ösztöndíjasnak); 1595. május 21-én a bölcsélet baccalaureusává avatták. 1596 nyarán Genfben látogatott, ahol megismerkedett az idős Bézával. Visszatérve Strassburgba, folytatta tanulmányait, de még ugyanebben az évben helvét irányzatú tanai miatt el kellett jönnie a városból. Ekkor nagyobb utat tett Svájcban, Itáliában, és úgy tért vissza Németországba. 1596. december 4-én teológiai diákként felvették a heidelbergi Casimirianumba, és 1597. január 22-én beiratkozott az egyetemre, ahol 1599-ig tanult. 1599 október végén kilenc év külföldi peregrináció után tért haza. 1600 márciusában Visszautazott Németországba, ahol több városban megfordult (Aldorf, Heidelberg, Speyer, Frankfurt). Novembertől Helbornban tanult. 1601-ben korrektor volt Frankfurtban, 1602-ben Ambergben házitánító. 1603. január 23-án beiratkozott az altdorfi egyetemre. 1611-ben feleségül vette a Luther családjából származó Ferinari Kunigundát. 1613-ban családostól Magyarországra költözött, Szalónakon, majd Rohoncon lelkész. 1614-ben komáromi lelkész. 1615-től Oppenheimben kántor, majd 1617-től rektor. Hivatali teendői mellett tovább dolgozott a magyar református vallásos irodalom területén. Sok hányattatás után 1624-ben végleg hazatért, 1625-től Kassán, 1629-től Kolozsváron élt szegénységben. Sok műve jelent meg, sokoldalú tudós volt: írt latin nyelvtan, latin szótárt, vannak szoltárfordításai és a többi. – DÉZSI 1897: 21–75.

munkássága és püspöki teendői közepette is szakított időt arra, már az ötvenes években, a lutheranizmusból a helvét irányhoz való átmenet idején, hogy egyházkerülete részére ki egyházigazgatási törvényeket. Ez az úgynevezett baranyai kánonok néven vonult be az egyháztörténetbe...” (LADÁNYI 1976: 176–177.) Szegedi Kis tervezetét még életében átdolgozhatta, s a helvét irányhoz igazíthatta, 1572. május 2-án bekövetkezett halála azonban meggátolta abban, hogy megérje tervezetének jogerőre emelkedését. A Szegedi Kis-féle kézirat sorsa az lehetett: „megmaradt egyéb műveihez hasonlóan ez is *Skaricza Máténál*”. Sőt megmaradt ennek magyar fordítása is, amelyet – a körülményekből következőleg – Skaricza Máté²¹ készített. Skaricza még Szegedi Kis életében célszerűnek vélhette, hogy a lelkészek anyanyelvén is meglegyen annak törvénytervezete, ezért a latin nyelvű szöveg megszerkesztése után néhány év múlva áttette azt magyar nyelvre, némely változtatásokkal. Ezt bizonyára bemutatta Szegedi Kisnek, aki elláthatta helybenhagyó aláírásával a két munkát. A latin és magyar nyelvű szöveg között azonban nagy az eltérés: a magyar textus inkább szabad átdolgozásnak, mintsem szövegű fordításnak tekinthető ezenkívül „*A latin 29. art. a magyarban előbbre téve 28. szám alatt fordul elő. A 32. ki van egészen hagyva: ezért áll a magyar 46 articulusból, holott a latinban 47 van.*” (LÁBADI 2012: 101.)

Amikor azután a Szegedi Kis helyébe lépő Veresmarti Illés alkalmasnak gondolta az időt 1576. augusztus 16-17-én kerületében, az ő lakóhelyén, Hercegszöllősen tartott közzsínat elé terjesztette mindkét szöveget. A zsinat némely újabban szükségessé vált módosítások beillesztésével el is fogadta mindkét formájában. mégpedig összeegyeztetés nélkül – s „*azonnal alá is írta a jelen volt negyven lelkész és rektor.*” (LADÁNYI 1976: 176., IVÁN-VARGA 2007.)

Hogy kik írták alá és kik fogadták el a hercegszöllősi kánonokat, az Debreceni Ember Pál kötetében megjelent névsorból – melyet Rátkai György révén szerzett meg, aki 1642-ben egy töredezett kéziratról másolta le –, valamint a Mokos Gyula által közölt nyomtatott példány végéről előkerült névaláírásokból kísérelték meg rekonstruálni. Debreceni Ember Pál névsora:

Elias Weresmarty, pastor HerczegSzöllősiensis et Superattendens utriusque Baroviae
 Gaspar Detsi Past. Tolnensis et Senior
 Gaspar Szovathi pastor Budensis et Senior
 Johannes Tsanaki pastor Pesthienensis
 Markus Bellinus Capellanus Tholnensis
 Nicolaus Monostori, Paulus Thuri, Petrus Dobrainus
 Michael Tatár past. Pathainensis

²¹*Skaricza Máté* (1544, Ráckeve – 1591): reformátor. Apai ágon horvát, anyai ágon ráckevei magyar családból származott. Ráckeven, Padovában, Genfben, Wittenbergben tanult, s Angliában is megfordult. 1563-ban Szegedi Kis István ajánlásával egy esztendeig pesti tanító, 1564-ben ráckevei segédtanár Szebeni János mellett, innen két év múlva Kolozsvárra ment tanulmányai folytatására, tanítója Károlyi Péter volt. Egy év után Szegedi Kis István visszahívta Nagyváradról, magával hozta Kaplonyi A. Tamást, akivel később együtt utazott Padovába. 1567-ben fél évre jászberényi, 1568 elején pedig ismét a ráckevei tanítóságot vállalta el. 1569 áprilisában külföldre indult Szegedi Kis István és néhány módosabb ráckevei polgár támogatásával. A padovai egyetemen tanult, majd bejárta Itáliát: 1570-ben hat hónapot töltött Genfben, rendszeresen találkozott Théodore de Bézével, aki Kálvin jeltelen sírját is megmutatta neki. Zürichben Heinrich Bullingernél vendégeskedett, majd a bázeli egyetemre távozott, Martin Bucer vejénél lakott. 1572-ben tért vissza szülőföldjére, ahol lelkésszé választották. Jelen volt a hercegszöllősi zsinaton, melynek kánonjai kiadásáról ő gondoskodott. 1588-ban hitvitát folytatott Pécsen az unitárius Válaszúti Györggyel. Nagy érdemeket szerzett Szegedi Kis István hátrahagyott műveinek sajtó alá rendezésével, kiadásával és a szerző életrajzával. – BOD 1766: 241., HERPEI 1936: 17–20., MÉSZÁROS 1972: 307–314., KATHONA 1974. 83–84., ZOVÁNYI 1977a, 547., MARKÓ V. 2004: 1188., SZABÓ 2017: 221–222.

Mattheus Scaricaeus past. R.Keviensis in insula Danubii infra Budam, vir longe celeberrimus et doctissimus, successor Szegedi Doct.

Nicolaus Modis, Nicolaus Siklosi, Valentinus Harsányi, Stephanus Juliensis, Paulus Kéri, Dominicus Szanki, Elias Ujfalvi, Thomás Belleyi, Johannes Tholnaeus, Andreas Watzi Tsepeliensis Past.

Matthaeus Nádasdi, Georgius Mányoki, Georgius Kaprontzai, Stephanus Tsongradi, Ambrosius SzentMihályi, Benedictus Batai, Emericus Siklyosi, Ambrosius Endrödi past. Földvariensis

Valentinus Miski Pastor (Postkaiensis) vel Böltске.

Antonius Zombori Past. Paxiensis

Emericus Babartzi, Dionysius Szentlászai, Emericus Kopatsi, Stephanus Karantsi, Franciscus Gyorgyfalvi, Georgius Kopatsi. (Debreceni Ember 2009, 210–211.)

A nyomtatott példány névsora:

Valentinus Harsányi, Matthias Zentlázlay, Dominicus Zanchius, Petrus Komari, Benedictus Karanczy, Johannes Kálmántsey, Michael Siklosy, Ambrosius Földvári, Basilius Foktőy, Joannes Laskay, Joannes Vörösmarthy, Martinus Ipaczifalvay, Ladislaus Kalátfalvy, Joannes Kálmánchey, Franciscus Szőlőskey, Joannes Beczenczi, Kis Peterdinus, Gregorius Kárászy, Benedectus Bereméni, Adamus Ethey, Joannes Herczegszöllősinus, Stephanus F. Lascovius, Lazarus W. Veresmarthy, Michael P. Herczegszöllősius, Thomas Tolnaeus, Franciscus Giapai, Nicolaus Kopácsi, Stephanus Ethey, Basilius Széplaki Sen., Stephanus Mohácsi, Jeremiás Pasztoris, Michael Bélley, Michael Uszodi, Laurentius Laskay, Stephanus T. Laskay, Petrus Tsany, Martinus Laky. (MOKOS 1901: 62.)

A két névsor összevetéséből némi ellentmondás olvasható ki, ugyanis lényegesen különböznek egymástól. Csak két név fordul elő mindegyikben: Harsányi Bálinté és Szanki Domonkosé. Emiatt felmerült a kérdés, hogy melyik lista az igazi. A titok megfajtására Balázs László tett kísérletet. Szerinte a nyomtatott példányhoz csatolt ívben szereplők többsége nem az 1576 körüli években élt, hanem később. A korábbi a hercegszöllősi zsinat idején is meglévő püspökség 1608-ban kettészakadt. A nagy pusztulások elmúltával, a bécsi és a zsitvatoroki békekötés után (1606) a kettészakadást szentesítő zsinaton történetelt, hogy „az alsó-baranyai püspökség, mint új egyházhatóság, elővett egyet a megmaradt kánonoskönyvekből, azt szépen bekötötte – ennek nyomai láthatók még romjaiban is – s az 1608. évi püspökválasztó, alakuló közgyűlésen a jelen levő baranyai lelkészek engedelmességük jeléül mind aláírták, ahogyan azt a 46. és 47. hercegszöllősi articulus kimondta.” A Debreceni Emberhez került „töredezett régi kézirat” is csak egy lehetett a közkezen forgó másolatokból, s az aligha a negyven Hercegszöllősen jelen levő a kánonalkotásban részt vevő prédikátor nevét tartalmazta, ugyanis szembetűnően – a nevek alapján megállapíthatóan – hiányoznak például a Sztárai Mihály által reformált, a Dráva jobb partján levő szlavóniai területek eklézsiáinak küldöttei. Debreceni Ember listájára, annak ellenére, hogy a törvénykönyv legelején kitétszik: „*Negyuen Praedikatroc ielön voltaban*”, mégis csak harmincnyolc név került, bár az utolsó után ecetera következik. (BALÁZS 1977: 13–15.) Vajon miért nem írta le a hiányzó két nevet? Vagy jóval több szerepelt még a listán? Az sem elképzelhetetlen, hogy a pápai nyomdába csak a törvénykönyv kézírata jutott el, az azt elfogadó aláírások az egyházkerület lédájában maradtak, hogy bármikor tanúságot elővehetők legyenek. Ebből kifolyólag még ma sem tudjuk pontosan, kik voltak azok, akik a baranyai mezővároskában lerakták a protestáns törvényalkotás alapjait.

Az említett két névsoron kívül létezik még egy harmadik névsor is, Tóth Ferencé. Forrását ekképpen jelölte meg: „*A Hercegszöllősi Magyar Canonok utolsó levelének tulso tiszta oldalára 1577ben, az akkori Baranyai Papok, a Hertzegszöllősi Zsinatban szám*

szerént 46an írták alá Neveiket. Ezen Subscriptiót magam tulajdon szemeimmel láttam közölvén velem azon Canonos Könyvet úgy mint van Tiszt. Baranyai Esperes Nharsányi Predikátor Ferentz Úr és abból azon Neveket magam leírtam, melyek így következnek” (TÓTH 1808: 266–267., FÖLDVÁRY I. 1898: 63.): Valentinus Harsany, Matthias Zentlázlay, Dominicus Zanthius, Petrus Komári, Benedictus Karanczy, Joannes Kálmántsey, Mihael Sikliosy, Ambrosius Földvári, Basilius Foktóy, Joannes Laskay, Joannes Vörösmarthy, Martinus Ipaczifalvay, Ladislaus Katátfalvy, Joannes Kálmántsey, Franciscus Szöllőskei, Joannes Beczeny, Stephanus Kis Peterdinus, Gregorius Kárászy, Benedictus Bereméni, Adamus Ethey, Joannes Herczeghszöllösinus, Stephanus F. Lascovius, Joannes C. Lascovius, Lazarus W. Veresmarth, Michael P. Herczegszöllösius, Tomas Tolnaeus, Franciscus Giapai, Nicolaus Kopátsi, Stephanus Ethey, Franciscus Nárádi, Andreas Chorogius, Stephanus Lascovius, Fabianus Szegedy, Petrus Kisharsány, Daniel Nádasdi, Joannes Kisharsány, Joannes Ethey, Basilius Széplaki Sen., Stephanus Mohátsi, Jeremias Pastoris, Michael Bélley, Michael Úszodi, Laurentius Laskay, Stephanus T. Laskay, Petrus Tsány, Martinus Laky. A 46. név Szegedi Kis Istváné, aki összeállította a törvénykönyvet. Ez a lista Mokos Gyuláéval egyezik meg néhány olvasatbeli eltéréssel.

A hercegszöllősi kánonok már a helvét irány hatását mutatják, és ennek alapján szabályozzák a kerület gyülekezeteinek az életét. Zoványi Jenő szerint a latin és magyar szöveg összeállítója eredetileg Szegedi Kis István lehetett, akinek az életében azonban már nem kerülhetett sor a zsinatra. Ennek az oka elsősorban az volt, hogy a török hatóság ritkán engedélyezte az ilyen alkalmakat. Skaricza Máté beszámolójából tudjuk, hogy tíz évvel korábban egy hasonló esemény kapcsán a decsieket csupán az összegyűlés miatt roppant mennyiségű pénzbírsággal sújtották a pogányok. Zoványi ezért feltételezi, hogy Szegedi Kis hagyatékának gondozója, Skaricza dolgozta át, és vitte magával a kéziratot. Ennek ellenére az sem elképzelhetetlen, hogy a kánonokat nem Szegedi Kis állította össze, hanem a püspöki székben őt követő Veresmarti Illés. A kánonok – kevés kivételtől eltekintve – nem dogmatikai kérdéseket, hanem az egyházi élettel kapcsolatos szabályokat fogalmaz meg, melyeket a zsinat törvényerőre emelt. A kánonok szövege már egyértelműen a helvét irányt tükrözi, és nagy átfedést mutat például az erdődi (1555), a gönci (1566) és a debreceni zsinat (1567) határozataival. Az úrvacsoráról szóló szakaszok pedig a Kálvin által írt „*Genfi kátéból*” származnak. (Ács et al. 2017: 69–70.)

A kánonok eredetije latin nyelven íródott. E változat negyvenhét paragrafusból, a zsinat határozatából magyarra fordított változat viszont egyvel kevesebből, negyvenhatból áll. Ez is azt bizonyítja, hogy a latin nyelven íródott törvények még a zsinat előtt születtek, a magyar nyelvű pedig magán a zsinaton. A zsinat befejező aktusaként, a jelenlévő negyven lelkész kézjegyével látta el a kánonokat, törvényeit ezáltal hitelesítve. A kánonok latin és magyar nyelvű szövegét Skaricza felhívására, aki akkor Ráckeven volt lelkész Huszár Dávid²² pápai lelkész nyomtatta ki 1577. augusztus 14-én. A latin változatot Skariczának, a magyart pedig Siklói Miklósnak, a kánonok magyar fordítójának ajánlotta.

A kánonok részletesen kitér a lelkészek, tanítók és az egyházi vezetők kötelességeire is. Minderre azért is szükség volt, mert az egyházmegyéből álló kerület élén a püspökkel a hódoltság időszakában a magyarság megmaradását jelentette, és így hasonló funkciót töltött be a magyar reformátusoknál, mint annak idején a keresztényüldözések alatt. A hódoltsági falvakban nem állt rendelkezésre megfelelő világi ellensúly arra sem, hogy a lakosságot megóvja például a tévtanítóktól vagy a nyereszkedőktől. A harmadik kánon

²²Huszár Dávid: Nyomdász, református lelkész. Huszár Gál fia. 1573 elejétől rektor volt Nagyszombatban. 1575-ben került Pápara papnak. Az első pápai nyomda alapítója. Két kiadványa maradt fenn 1577-ből: A Hercegszöllősi Kánonok és a Heidelbergi Káté. – TÓTH 1808: 76.

ezért kiemeli a püspöki pozíció fontosságát, de egyben korlátozza is a vele járó hatalmat: „Az Fő Pispek semmit az önnön fejétül ne cselekedgyék, hanem ha az kik többen arra valók lesznek, hírré tegye, és azoknak egyenlő tanácsokból és akarattyokból legyen, ha mit akar cselekedni.” (KISS 1881: 677., ACS ET AL. 2017: 70.)

A kánonok kitér a református közösség minden problémájára. Negyvenhat cikkelye között található erkölcsi és egyházszerkezeti tanítás is. Kitér például a tizennegyedik cikkelyben az iszákosságra: „Minthogy az Apostol is megveti az iszákos, részeges lelkészt, és Isten is kiltítja, ezért újra alkalmazásba léptetjük az apostolok és a szent atyák kánonait, melyeket a lelkészek részegeskedése ellen hozott az agathai gyűlés, - ahogy ez határozatok formájában olvasható. Tehát megszabjuk, hogy ha bárki is részegeskedéssel bemocskolja hivatását, azt el kell távolítani a szolgálatból. Azt nem engedjük meg, hogy a lelkészek a laikusokkal túlzott evés-ivásba merüljenek a kocsmákban.” Az idézetből több dologra is lehet következtetni, az egyik ilyen dolog a lelkészek mértéktelen ital és étel fogyasztása, a másik pedig a kocsmák látogatása, amely bizonyíthatja, hogy a zsinat előtt megbomlott az egyház szigorú vezetése, és a lelkészek, akiknek a példamutatás lett volna tisztségük, együtt isznak, sőt részegeskednek a híveikkel. S probléma súlyosságát az is mutatja, hogy a zsinat a vétkezőt kizárással büntette. (KISS 1881: 679., DOBSAI 2019: 96.)

A részegség a legelterjedtebb bűnök egyike írja Tolnai Decsi Gáspár²³. Így az iszákosságról írtakból megtudhatjuk, hogy „az egész nép az fejedelmekkel, bírákkal, polgárokkal egyetemben részegeskedik,” sőt e bűn alól egyes prédikátorok sem kivételek. A részegest könyörögtetik Istenhez: „Csak itt hadna engemet élni e világon feleségem mellett és jó boros pincében, bár övé lenne a menyország. Esztelenek nem tudják az ganajt megvalasztani az aranytul az gyengyet, és árpátul az Isteni felségnek gyönyörűségét az ő keservies mérges kívánságoktul.” (ÖZE 1991: 33.) A részegség színhelyei a társas összejövetelek, s a résztvevők minden ürügyet megragadnak arra, hogy társaikra „a bort nagy kannákkal” ráköszöntsék, itassanak „duskát” és „egyeset”. E részegek „a bort társaikra nagy kannákkal köszöntik, kiből csordulatlan, csöppenetlen kelljen hippenteniek közben körösztüll áll az szemek és golyóbis a nyelvek alatt. Csudálják, mint fénylik és tündöklük a bor, s így kiáltanak fel: Vinum de Baronya sicut Isten aranya!... Részegség veszté Babilont, Tróját!” Minden ürügy jó a bor „elköszöntésére”; isznak király egészségéért. bő bor, búza fejébe; némelyek „feleségekkel mondatnak jó bort János urannak”, s nagy kisebbségnek tartják, ha annyit nem iszol, amennyit read köszöntenek. Keményen dorgálja a korhelyeket: „Te borcsiszor bátya! Csaknem minden nap felteszed az Orbán süvegét, még pedig kétszer, háromszor is!” (TÓTH 1979: 85–86.) Sorra cáfolja a részegeskedők szokásos mentségeit, majd elősorolja e bűn végzetes következményeit. Végül a részegség büntetését hirdeti, melyből csak a megtérés ment meg. (KATHONA 1974: 70–71.)

²³Tolnai Decsi Gáspár (Decs, ?—Tolna, 1597. szeptember 21.): reformátor, református esperes, egyházi író, énekszerző. Először Tolnán tanult Dombroí (Dombi) Péter rektorsága idején, majd Kolozsvárott Szikszai Fabricius Balázs tanítványa, és 1566. május 20-tól Wittenbergben beiratkozott az egyetemre. Hazatérve Decsen, majd 1575-től Tolnán lelkész egészen 1597-ig, haláláig, esperes. Részt vett 1576-ban a hercegszöllösi zsinaton. Tudományos híréért és irodalmi működéséért nagyra becsülték, de a kockázatos sikraszállás nem tartozott tulajdonságai közé. Már 1573-ban közzévalentelente vonult el az őt meglátogató Gerlach elől, s káplánját küldte a tudós lutheránus pap fogadására. 1588-ban a pécsi disputa alkalmával a fenyegető mozgalmak láttára, jónak látta félre vonulni a küzdelem elől és a hercegszöllösi zsinatra hivatkozva megtiltotta híveinek, hogy a pécsiekkel érintkezzenek. Kevéssel ezután meghalt. Előszóval látta el Veresmari Illésnek az antitrinitáriusok ellen írott művét, írt latin nyelvű elégiákat is. – KATHONA 1974: 41., ZOVÁNYI 1977a: 144–145., SZABÓ 2017: 128–129., BALÁZS KOVÁCS 2020: 5–15.

A hercegszöllősi cikkelyeknek következő intézkedései érdemelnek különösebb figyelmet: az egyházkelést feleslegesnek nyilvánítják (7. cikkely); a fülbegyónást és a vétkek felsorolását eltörlik (45., illetve 44. cikkely); ünnepekül a vasárnap mellett karácsonyt, újév napját, nagypénteket, húsvétot, áldozócsüörtököt és pünkösödöt jelölik meg (8. cikk); a lelkészeknek a prédikáláson kívül kötelességükké teszik a gyermekek katekizálását (10. cikk); a prédikálást vasárnap kétszer, a hét folyamán legalább háromszor követelik meg (18. cikk); közzsinatot évente kétszer (15. cikk); az exkommunikációt fenntartják fegyelmi büntetésül, s a paráznákat is ezzel sújtották, nem pedig halállal, mint Melius Juhász Péter²⁴ (23. cikk); a lelkészséghez most már hozzákötik kellékül a latin tudást is, de ennek az egynek felavatásakor való megvizsgálását nem a közönség jelenlétében a templomban, hanem annak összegyűlte előtt külön az iskolában végeztetik el (28. cikk); és lelkészavatást nem teszik kizárólag a superintendens teendőjévé; a lakodalmak tartásának tilalmi idejét szombat és vasárnap mellett hétfőre is kiterjesztik (29. cikk) elrendelik kereszteleési anyakönyv vezetését (31. cikk); a kereszteleés helyét a templomra szorítják, csak ahol nincs, ott engedik meg máshol (38., illetve 36 cikk); de a bábák által végzését kereken eltiltják, sőt ha véletlenül mégis történék ilyen, azt érvénytelennek nyilvánítják (38., illetve 37. cikk); az úrvacsora anyagául a bor mellett a közönséges kenyeret állapítják meg, kifejezetten az ostya ellenében (41., illetve 40. cikk); megkövetelik a betegek vizsgálatását, de csak külön hívásra, viszont az ilyen alkalommal való úrvacsoráról teljességgel hallgatnak (46., illetve 45. cikk). (Kiss 1881: 676–686., ZOVÁNYI 1977a: 159.)

A hercegszöllősi zsinaton hozott egyik legfontosabb törvény a 23. paragrafus, amely előírja a lelkésznek a matrikula, illetve az anyakönyv vezetését. *„Akarjuk és követeljük, hogy minden lelkész készítsen egy könyvet, melyben összeírják, melyben összeírják az összes megkeresztelt gyermeket, mindegyikükhöz bejegyezve a dátumot és a nevüket. Jegyezzék fel azokat az eseményeket is, amik történni szoktak az egyházközségben, és azután ezeket a könyveket hagyják hátra utódaiknak.”* Bár az anyakönyvet a római katolikus egyház 1563-a tridenti zsinatának döntése alapján tették kötelezővé és vezették be, példátlan a hercegszöllősi zsinat azon törekvése, hogy szorgalmasan az anyakönyvvezetést, ezzel is megkönnyítve a lelkészek és az utókor dolgát, különös figyelmet szentelve az újszülött nevének, születési idejének pontos bejegyzésére. (Kiss 1881: 681., DOBSAI 2019: 96.)

Azt, hogy a kánonok az élet minden területére kitért és komolyan vette a vétkezők bűneit, mi sem bizonyítja jobban, mint a huszonkilencedik cikkely: *„Az egyházi megrovást, amit másként lelki igazságszolgáltatásnak vagy kiközösítésnek szoktuk nevezni,*

²⁴Méliusz Juhász Péter (Horhi, 1532 – Debrecen, 1572. december 25.): református püspök, egyháztudós, botanikus, a magyarországi reformáció legnagyobb hatású személyisége. Nemesi családban, lutheránusnak született. Szülőhelye a hódoltságban fekvő, elpusztult Horhi település lehetett Somogyban. Tanulmányait a tolnai iskolában kezdte, itt ismerkedhetett meg Szegedi Kis Istvánnal. 1556. október 25-én jegyezték be a wittenbergi egyetem anyakönyvébe. Itt teológiát, jogot, héber és görög nyelvet tanult, valamint természettudományos ismereteket is szerzett. Wittenbergből már Bullinger-Zwingli és Kálvin tanait követő lelkészként került Debrecenbe. 1559-ben Marosvásárhelyen, az első magyar református szuperintendensnek, majd 1661-ben püspöknek választották Debrecenbe. Írói munkássága a 16. századi magyar irodalom egyik legnagyobb életműve: polemikus iratok, hitvallások, prédikációk (Kolossei levél magyarázata, 1561), bibliafordítások és magyarázatok, egyházi énekek. Az első magyar református imakönyv (A keresztyének vigasztalása és könyörgések – A hitről és a keresztyénségről, 1562) szerzője, egyik szerkesztője az első magyar református énekeskönyvnek. Fáradhatatlanul vitázott a római katolikus és lutheránus teológusokkal, de hitvitázó munkássága legfőbb célpontja a Szentháromság-tagadó antitrinitáriusok voltak. A hatalmas életműből mégis egy természettudományos munka örízte meg Méliusz Juhász Péter hírét a halála után, 1678-ban Heltai Gáspárné kolozsvári nyomdájában kiadott Herbárium az füveknek nevekről, természetekről és hasznairól című műve, az első magyar botanikai munka. – ZOVÁNYI 1977a: 399–400.

ismét bevezetjük gyülekezeteinkben. Amíg világ a világ az egyháznál lesznek az oldás és a kötés kulcsai, melyek kezdetektől az egyháznál is voltak. Azt a végzést béhozó tehát, mivel Istent Igéje alapján az egyház köt és old, hogy minden gyalázatra vetemedő embert, iszákost, erőszakkal szidalmazót, tolvajt, kapzsit, házasságtörőt, bujálkodót, mindazokat, akik kamattal üzletelnek, akik Krisztus egyházának megütközésre vannak és belül, a nyáj közt tartózkodnak, lelki ostonnal kell büntetni, úgyhogy valakik megtisztulva élhetnek, akik viszont nem tisztulnak meg, örök kárhozatra jutnak. Azt is hozzátesszük, hogy nem fogadhatók vissza az egyházba azok, akik nyilvánosan bűnt követtek el, ha nem kapnak felmentést; ez pedig olyan intézés alapján történjen, amit az adott körülmények megkívánnak.” Világosan látható, hogy a református egyház egyformán elítélte, és az erkölcstelenül élő és azokat is, akik társaikat vagy a közösséget bármilyen módon megkárosították. Az ilyen személyt veszélyesnek ítélték a közösségre nézve, és ha nem tudott megváltozni, kizárták az egyházból. (KISS 1881: 682., DOBSAI 2019: 96-97.)

A törvénycikkelyeknek olyan egyházigazgatási gyűjteményét fogadták el a Hercegszöllősen megjelent prédikátorok, amelyek még hosszú évszázadokon keresztül visszaköszönek a református zsinati törvényalkotásokból. Ettől kezdve kálvini szellemben, a kánonok szerint igazgatták az összes dunántúli református egyházat. Az átmeneti jellegű baranyai kánonok után reformszellemben három nagy területet szabályoztak: articulusokba foglalták a lelkeszi tisztséggel és a rektorokkal — tanítómesterekkel szemben támasztott követelményeket, valamint a hívek számára magánéleti viselkedési szabályokat fogalmaztak meg. A közélet számára is máig ható döntést hoztak: kötelezően előírták anyakönyvek vezetését.

Végeredményben a baranyai kánonok ötvenöt artikulusából huszonhét, a hercegszöllősi kánonok negyvenhét artikulusából pedig húsz a régi ökumenikus vagy provinciális zsinatok határozatainak alapul, viszont előbbi huszonnyolc, utóbbi pedig huszonhét olyan cikkelyt tartalmaz, ami Szegedi Kis önálló szerkesztői munkájának az eredménye. Szegedi Kis kánonalkotó munkája jelentős hatást gyakorolt a hazai reformáció egyes területeinek jogi fejlődésére. A baranyai kánonok szövege egyik ágon a dunántúli magyar evangélikusok egyházigazgatási gyakorlatában érvényesült, majd jelentős mértékben feloldódott a Sopron megyei evangélikus egyházkerület 1598. évi törvénykönyvében, másik ágon pedig a csallóköz—mátyusföldi református egyházkerület közigazgatásának vált hatékony tényezőjévé, mint az 1592. évi barsi kánonoskönyv mutatja. A hercegszöllősi kánonok szövege viszont több helyen befolyásolta a 16. század legvégéről származó borsod-gömör-kishonti cikkelyeket, amennyiben annak harmincnolc artikulusából legalább tizenegy a hercegszöllősi kánonok szövege alapján készült, sőt vannak teljesen azonos artikulusok is. A dunántúli református egyházkerület Pathai István²⁵ által összeállított 1612. évi köveskúti kánongyűjteménye, valamint az

²⁵Pathai István (Pápa, 1555. augusztus 5. – Belényes, 1632/33 vagy 1637): Református püspök, egyházi író. Pápan és Tolnán tanult. 1572-ben szentelték lelkésszé. Rohoncon, majd 1585-től Pápan lelkész. 1612-ben Rohoncra ment, ahol gróf Batthyány Ferenc udvari lelkésze, egyben Szalónak gyülekezetének is lelképásztor lett. 1612 júniustól a dunántúli egyházkerület püspöke, 1613-tól Veszprémben, 1623-tól ismét Pápan lelkész. A reformátusok és evangélikusok közötti megegyezés létrehozásán fáradozott, amiért mindkét oldalról sokat támadták. A római katolikusokkal szemben éles polémiát folytatott, amiért feljelentették a nádornál. 1624-től Kiskomáromban, 1626-tól ismét Pápan lelkész. Végül Bethlen Gábor tanácsára Erdélybe ment, s Belényesen lett lelkész, 1631-től egyúttal a bihari református egyházmegye esperese volt. Több nyomtatott munkája is megjelent: Az sacramentokról in genere és kiváltképen az úrvacsorájáról való könyvetske (h. n. ,1592, címlapkiadás 1593, 2. kiad. Gyulafehérvár, 1643); Amaz hétfejű és tiszszarvú parázna Babilonnak mezítelen-ségének tüköre (névtelenül Pápa, 1626, 2. kiad. Sárospatak, 1671); Magyarra fordította Vives J. L. Keresztyén férjnek kötelességeiről írt könyvét. Énekeket is írt. – BOD 1766: 215., KATHONA 1972: 41–42., ZOVÁNYI 1977a: 462., MARKÓ V. 2004: 172–173.

alsódunamelléki református egyházkerület Simándi Bodó Mihály²⁶ püspök által a baranyaitól való szétváláskor 1628-ben készített úgynevezett pesti kánonai szintén a hercegszöllősi kánonok uralkodó befolyásáról tanúskodnak. Végül meg kell említeni, hogy a hercegszöllősi kánonok Szegedi Kis által 1563 táján készített alapszövege megfordult Mélius Juhász Péter kezében is, s bár az ő kánonszerkesztési szempontjai lényegesen eltérést mutatnak Szegedi Kisétől mégis az 1567. évi *Articuli Majores* egyes artikulusai egész szövegrészleteket vett át kánonaiból. (KÁDAS 1967: 280–304.)

Szegedi Kis, mint kánonszerző is kiemelkedő szerepet játszott a hazai református egyház 16. századi életében, s alakja méltán állítható a másik nagy kodifikátor, Melius Juhász Péter mellé. A munkájukat jellemző különbségek ellenére mindketten egyházuk jogi struktúrájának megalapozói voltak. Melius Juhász, mint az 1562. évi debrecen-egervölgyi hitvallás mutatja, kezdetben a tradicionalizmus hívének mutatkozott. Az *Articuli Majores* megszerkesztésekor 1567-ben azonban már eltávolodott e beállítottságtól. Szegedi Kis azonban anélkül, hogy forrásait részletezte volna, végig megmaradt ezen irányzat mellett. Szorosan az egyházigazgatás gyakorlati problémáira figyelt, s kerülte azokat a nagy elvi kérdéseket, melyeket a terjeszkedő egyháznak a világgal való érintkezése vetett fel. Melius Juhász viszont olyan törvénykönyvet alkotott, melyben ezek a református egyház maximalista álláspontjáról kerültek részletes kifejtésre. E különbözőségük társadalmi és politikai helyzetük eltérő voltából eredt. Szegedi Kis a hódoltságban élt. Itt a reformáció, ha a népesség nagy részét meghódította is, nem igényelhetett magának olyan független magatartást és rendelkezési szabadságot, mint az *Articuli Majores* hazájában, a Tiszántúlon. Itt nem lehetett kánonilag intézkedni olyan kérdések felől, mint a mise maradványainak kiirtása, az egyházi jövedelmek elidegenítőinek megbüntetése, a hatóságokkal szemben az alattvalók engedelmissége határának kimérése, a főemberek bűneinek nyilvános megfeddése és egyebek. Ugyanezek a problémák jelentkeztek a hódoltságban és az ország nyugati felében is, de megmaradtak nyitott kérdéseknek. Itt az egyház beérte a régiségből visszamaradt kanonikus szabályok megtartásával, illetve ezeknek a viszonyok által megkövetelt kiegészítésével.

E feladathoz Szegedi Kis hozzájárulása a baranyai kánonok és a hercegszöllősi kánonok elkészítése volt. A baranyai kánonokat csak az újabb idők kutatása ásta ki a múltból s nyilvánította Szegedi Kis művének. A hercegszöllősi kánonok pedig osztozott teológiai művei tragikus sorsában, csak halála után lett az egyház közkincsévé az által, hogy Skaricza Máté intézkedésére Pápan a Huszár Dávid sajtóján ki is nyomtatott. Eredete így is évszázadokon át homályos maradt, csak a 20. század második felében vált ismertté, mint Szegedi Kis műve. Ő, akinek posthumusz könyvei a wittenbergi és svájci reformátorok műveinek friss és aprólékos ismeretéről tesznek tanúságot, a kánonszerkesztésnél a régi egyház ősi zsinati döntéseire és a maga intenciójára támaszkodott. A magyarországi reformáció, miként az egyházszervezet kiépítésénél, úgy az egyházigazgatás megal-

²⁶*Simándi Bodó Mihály* (Simánd, 1590. szeptember 29. - ?, 1639.): Sárospatakon tanult, ahol 1614-ben lépett a felsőbb osztályba. 1617-ben Ráckeve-re ment iskolamesternek. Két évi tanítás után, 1620. január 25-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be. Hazájába visszatérve, 1622-ben Óbudán pappá szentelték és előbb ugyanott, majd a török elől Ráckeve-re ment papnak. Itt az 1626. március 15-én tartott zsinaton zsinaton egyhangúlag püspökké választották. Az 1631. március 27-iki dunapentelein azonban egész váratlanul nemcsak a püspökségről mondott le, hanem az egyházkerületet is elhagyta és Beregszászra ment lelkésznek, de már 1632-ben esperes lett és viselte ezt a tiszteletet 1639-ben történt haláláig. Rövid püspöksége idejéből sok magyar nyelvű levele maradt fenn, melyeket a hatósága alatti egyházakhoz és prédikátorokhoz intézett, amelyek érdekes világot vetnek a protestánsoknak a török uralom alatti állapotára. – TORMÁSSY 1892: 11–21., FÖLDVÁRY 1896: 577–591., FÖLDVÁRY I. 1898: 87–112., ZOVÁNYI 1977a: 543–544.

kotásánál sem tudott eleinte teljesen új útra térni, hanem a régi berendezkedés használható elemeit tartotta meg és alakította át az új viszonyokhoz. Olyan hazai kényszerítő erő volt ez, mely előtt Szegedi Kis is kénytelen volt meghajolni, s csak ott alkotott újat, ahol erre feltétlenül szükség volt.

Irodalom

- ÁCS M. – KRÁNICZ G. – SZALAI G. – VARGA, SZ. 2017: Reformátusok Baranyában. Pécs, 184 p.
- BALÁZS KOVÁCS S. 2017: Az Alsó-Dunamellék reformációja. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve 39: 443–502.
- BALÁZS KOVÁCS S. 2020: Tolnai Decsi Gáspár. Paksi Tükör 17/3: 5–15.
- BALÁZS L. 1977: Vizsgálódás hercegszöllősi kánonok két névsoráról és a 23 kánonáról. Református Egyház 29: 13–15.
- BOD P. 1766: Magyar Áthenas. www.athenas.oszk.hu letöltés: 2017. december 15. 360 p.
- BOTTA I. 1989: Sztárai Mihály baranyai püspöksége. Theológiai Szemle 3: 150–154.
- BOTTA I. 1991: Huszár Gál élete, műve és kora (1512-1575). Budapest, 497 p. (Humanizmus és reformáció 18.)
- BUCSAY M. 1972: A legutódosabb magyar reformátor: Szegedi Kis István 1505–1572. Theológiai Szemle 15: 375–376.
- DEBRECENI EMBER P. 2009: A magyarországi és erdélyi református egyház története. Sárospatak, 776 p.
- DÉZSI L. 1897: Szenci Molnár Albert 1574–1633. Budapest, 252 p.
- DOBSAI G. 2019: Areformáció hatása Szlavónia és a Drávaszög népeire. https://www.academia.edu/17947818/A_reformacio_hatasa_Szlavonia_es_a_Dravaszog_nepereire - letöltés: 2019. április 28.
- FÖLDVÁRY A. 1940: A magyar református egyház és a török uralom. Budapest, 210 p.
- FÖLDVÁRY L. 1896: Adalékok Simándi Bodó Mihály alsó-dunamelléki püspök életéhez. Protestáns Szemle 8: 577–591.
- FÖLDVÁRY L. (I-II.) 1898: Adalékok a dunamelléki ev. ref. egyházkerület történetéhez I-II. Budapest, 319 p.; 369 p.
- HAVRAN D. 1900: Ismeretlen protestáns egyházi rendtartás a XVI. századból. Protestáns Szemle 11: 357–360.
- HEREPEI J. 1936: Skarica Máté halála-ideje. Protestáns Szemle 45: 17–20.
- Ipolyi A. 1875: Veresmarti Mihály XVII. századi magyar író élete és munkái. Korrajz a hitújítás idejéből. Budapest, 692 p.
- IVÁN G. – VARGA GY. (szerk.) 2007: Hercegszöllősi Kánonok. Öt évszázad öröksége négy nyelven. Készült az 1901-ben, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság gondozásában megjelent kiadvány alapján. Eszék, 79 p.
- KÁDAS M. 1967: Méliusz kánonalkotó tevékenysége (Vázlat). A II. helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve. In: Bartha T. Tanulmányok és okmányok a Magyarországi Református Egyház történetéből a négyszáz éves jubileum alkalmából. Budapest, pp. 280–304.
- KÁLMÁN F. 1882: Veresmarti Illés emlékezete. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő 4: 90–95.
- KATHONA G. 1974: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, 250 p.
- KATHONA G. 1976a: Szegedi Kis István doktori címe. Theológiai Szemle 19: 292–295.
- KATHONA G. 1976b: A baranyai és hercegszöllősi kánonok ősi és egykorú alkotóelemei. A hercegszöllősi zsinat 400. évfordulójára. Theológiai Szemle 19: 322–327.
- KENYERES Á. (szerk.) 1967-1969: Magyar életrajzi lexikon I–II. Budapest. 1039 p; 1104 p.
- KEVEHÁZI L. 2005: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem.” Sztárai Mihály élete és szolgálata. Budapest, 316 p.
- KISS Á. 1881: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Budapest, 735 p.
- LÁBADI K. 2000: Istenek népei a Drávaszögben. Eszék, 586 p.
- LÁBADI K. 2001: Laskó. Budapest, 172 p.
- LÁBADI K. 2012: Egyházak Alsó-Baranyában és Szlavóniában. Eszék, 710 p.
- LADÁNYI S. 1976: „A Hercegszöllősi Kánonok” négyszázados jubileumára. Református Egyház 28: 176–177.
- MARKÓ L. (főszerk.) I–VI. 2001-2007: Új magyar életrajzi lexikon. I–VI. Budapest 2001–2007.
- MÉSZÁROS L. 1972: „Elég merni is a nagyot.” Skaricza Máté ráckevei prédikátor–költő élete. Theológiai Szemle 15: 307–314.
- MIKLÓS Ö. 1929: A hercegszöllősi kánonok (1576) eredete. Theológiai Szemle 5: 148-157.
- MIKLÓS Ö. 1942: A magyar protestáns egyházalkotmány kialakulása a reformáció századában. Pápa, 195 p.
- MOKOS GY. 1901: Hercegszöllősi Kánonok. Más egyházi kánonokkal egybeveté Mocos Gy. Budapest, 1901. 280 p.
- ÓZE S. 1991: „Bűneiért bünteti Isten a magyar népet.” Egy bibliai párhuzam vizsgálata a XVI. századi nyomtatott egyházi irodalom alapján. (A Magyar Nemzeti Múzeum művelődéstörténeti kiadványa II.) Budapest, 161 p.

- ŐZE S. 2005: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. (METEM Könyvek, 54.) Piliscsaba, 365 p.
- SZABÓ A. 2017: Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613. (Humanizmus és reformáció, 37.) Budapest, 384 p.
- SZABÓ K. 1867: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. Századok 1: 146–166.
- SZINNYEI J. 1891-1914: Magyar írók élete és munkái I–XIV. Budapest,
- THURI FARKAS 2018: Thuri Farkas Péter reformátor, lelkész. www.sajoszentpeter.tirek.hu/cikk/mutat/thury-farkas-pal-reformator-lelkesz/ Letöltés ideje: 2018. február 10.
- THURY E. 1913: Az 1550. évi vaskaszentmártoni zsinat. Protestáns Szemle 25: 425–439; 475–487.
- TORMÁSSY J. 1892: Adalékok a dunamelléki református püspökök életéhez. Pápa, 62 p.
- TÓTH F. 1808: A Magyar és Erdélyországi protestáns ekklesiák története. Komáromban, 462 p.
- TÓTH I. 1979: Villanások, Adatok Pécs-Baranya irodalmi életéből. Pécs, 242 p.
- VARGA GY. 2016: A Hercegszöllősi Zsinat jelentősége. rkevajdasag.com/wp/2016/08/18/a-hercegszollosi-zsinat-jelentosege-letoltés/ Letöltés: 2019. március 22.
- VARGA SZ. 2014: A reformáció folyamata a pécsi egyházmegyében a 16. században. „Örökségünk a tér és idő” Tanítványi tisztelgés Filep Antalnak. In: Kürtössy P. – Máté Gábor–Varga Sz. (szerk.) Pécs, pp. 223–242.
- ZOVÁNYI J. 1898: Magyarországi superintendenciák a XVI. században. Magyar Protestáns Egyháztörténeti monográphiák I. Budapest, pp. 3–58.
- ZOVÁNYI J. 1922: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Debrecen, 485 p. (reprint 1986)
- ZOVÁNYI J. 1977a: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Budapest, 712 p.
- ZOVÁNYI J. 1977b: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. (Humanizmus és Reformáció 6.) Budapest, 461 p.

Volt egyszer egy Orfői Skanzen

NEICHL NOÉMI

Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztály, H-7621 Pécs, Rákóczi út 15.
e-mail: neichlnoemi@gmail.com

Rezümé: A Baranyai Skanzen (más néven Orfői Skanzen) története az 1960-as években kezdődött, a többi hazai skanzen és szabadtéri néprajzi múzeum létrejöttével egy időben. Írásom célja az Orfői Skanzen rövid, de annál érdekesebb történetének bemutatása a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának szöveges és fotódokumentációi alapján.

Kulcsszavak: néprajz, szabadtéri néprajzi múzeum, skanzen, múzeumtörténet, Orfői Malmok, vízimalom, malommúzeum, tervdokumentáció, tudományos tervvázlat

There was an Open Air Museum in Orfű.

Summary: The history of the Baranya Open Air Museum (aka. Skanzen in Orfű) started in the 1960s at the same time as the other Hungarian skanzens and open air ethnographic museums were established. The purpose of my paper is to present a brief but fascinating history of the Skanzen in Orfű based on the text and photo documentation of the Department of Ethnography of Janus Pannonius Museum.

Keywords: ethnography, open air museum, skanzen, history of museum, Mills of Orfű, watermill, mill museum, project documentation, scientific outline

Bevezetés

A 2021-ben 50+¹ éves születésnapját ünneplő Orfői Malmoknak a közösségi médiában megjelenő bejegyzéseit² olvasva támadt az az ötletem, hogy a pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának muzeológusaként bemutassam az 1960-as években Orfűre álmódott Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum történetét. A koncepció kidolgozásában többek között a JPM akkori néprajzos és régész muzeológusai is bekapcsolódtak.

Az Orfői Skanzen egyik központi épülete az Orfői Malmok vízimalma és a mai Kézműves Ház épülete lett volna.

Írásomban a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának adattárában és fotótárában fellelhető dokumentáció alapján mutatom be a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum tervezése során készített tervdokumentáció, tudományos tervek, koncepciók és javaslatok áttekintésével az Orfői Skanzen rövid, de annál izgalmasabb történetét.

¹COVID19-járvány helyzet korlátozásai miatt 2020-ban nem tudott megrendezésre kerülni az jubileumi esemény
²Orfői Malmok Facebook: <https://www.facebook.com/hashtag/jubil%C3%A1lmalom>

Hogy is kezdődött az Orfűi Skanzen története?

Az európai szabadtéri múzeumok története a 19. század végére nyúlik vissza. Az 1891-es alapítású Stockholmi Skanzen példáját követve számos szabadtéri múzeum létesült Skandináviában és Európa más tájain a 19-20. század fordulóján. Magyarországon szabadtéri néprajzi gyűjtemény létrehozásának igénye a honfoglalás 1000. évfordulójára szervezett országos kiállítás kapcsán vetődött fel elsőként. A népi építészetnek az első és egyedülálló ilyen jellegű bemutatási módja Jankó János Néprajzi Faluja volt az Ezredéves Kiállításon. A Néprajzi Falu sikerén felbuzdulva a 20. század első felében számos terv és koncepció fogalmazódott meg egy központi és több regionális szabadtéri múzeum létrehozására. A tervek megvalósítását azonban anyagi nehézségek és a 20. század első felének ismert történelmi eseményei akadályozták meg. Az 1950-es években felgyorsult a hagyományos paraszti építészet átalakulása: a parasztházak és hozzá tartozó gazdasági épületek korszerűsítésre vagy elbontásra kerültek. E folyamatok egyre inkább előrevetítették ezen népi emlékek szabadtéri néprajzi gyűjteményekbe való áttelepítését, és az ez által való megmentésüket. 1958-ban a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága fogalmazta meg az efféle célokat szolgáló múzeum létesítésének szükségességét. Nem sokkal később minisztériumi megbízást kapott a budapesti Néprajzi Múzeum egy központi szabadtéri néprajzi múzeum megszervezésére Szentendrén. Ezzel párhuzamosan pedig vidéken is elindult a regionális szabadtéri néprajzi múzeumok kialakítása (Zalaegerszeg, Szombathely, Nyíregyháza-Sóstó, Ópusztaszer, Szenna).³ Baranya szabadtéri néprajzi múzeumának ügyét 1961-től Füzes Endre, a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának akkori vezetője szorgalmazta. Elképzelései szerint a megyeszékhelyen valósult volna meg e táj népi építkezési és települési hagyományait bemutató kiállítás. A pécsi Mandulásban képzelte el a megye szabadtéri néprajzi múzeumát, azonban ennek kivitelezését a távlati városrendezési tervek nem tették lehetővé. Egy másik koncepció szerint pedig Harkány adott volna otthont a szabadtéri gyűjteménynek, ám ezt a terület táji és infrastrukturális adottságai akadályozták meg. Mándoki László, a Néprajzi Osztály későbbi osztályvezetője viszont az akkoriban kiépülő orfűi üdülőterületen látta egy esetleges skanzen kialakításának lehetőségét. Ez a felvetés táji adottságaiban és turisztikailag is megfelelt volna az elvárásoknak.⁴

A Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum létesítésének terve tehát a regionális gyűjtemények létrehozásának folyamatába illeszkedett volna bele, melyet az egykori orfűi vízimalom és a hozzá tartozó épületegyüttes közvetlen környezetében építettek volna fel.

1. ábra: Az Orfűi községben kialakítandó szabadtéri néprajzi múzeum tanulmánytervéhez készült borító logója, Pécsi Tervező Vállalat, Szigetvári János építész-mérnök 1967. JPM Néprajzi Osztály Adattára, 993-83.

³FÜZES 1997: 310-311.

⁴MÁNDOKI 1967

Tervkonzultációk, előkészítő bizottságok, tudományos tervek hol vagytok már?

„Eljöhet a nap, / amikor minden aranyunk / sem lesz elegendő, / hogy a múlt időjének képét / visszavarázsolja...”⁵ —írja az Orfűi Skanzen tanulmányának bevezetőjében Szigetvári János, a Pécsi Tervezővállalat építészmérnöke. Szigetvári 1967 folyamán kezdett el foglalkozni a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum megtervezésével. A koncepció kidolgozását megelőzően több külföldi skanzenbe is ellátogatott, többek között a stockholmi Nordiska Mussetba is. Szigetvári János népi építészet és műemlékvédelem iránti elkötelezettsége és e téren végzett gyűjtőmunkái⁶ miatt már kellő ismerettel rendelkezett a szabadtéri néprajzi gyűjteménybe kiszemelt konkrét épületekről és megóvásuk gyakorlatáról is.

Szigetvári és a vállalat munkatársai – társadalmi munkában – nem csak tartalmában, hanem küllemében is igényes tervdokumentációt állítottak össze. Az Orfűi Skanzen tervezett logójával illusztrált fekete mappa szakvéleményeket, felméréseket, talajfeltárásokat és a Tervező Vállalat által elkészített elvi rendezési terveket tartalmazta.⁷ Ezekkel a dokumentumokkal ismerkedhettek meg a résztvevők 1967. december 18-án a Pécsi Tervező Vállalat hivatalos tervkonzultációján. A megbeszélésen Füzes Endre, a Művelődésügyi Minisztérium Múzeumi Főosztályának csoportvezetője, Mándoki László, a JPM Néprajzi Osztályának muzeológusa, igazgatója volt jelen, valamint a Baranya megyei Tanács részéről Lippenszky István és Ormai József, az Abaligeti Községi Tanácstól Somogyvári elvtárs, a Pécsi Tervező Vállalattól pedig Keresztfalvi Artur, Szigetvári János és Erdélyi Gábor. A tervkonzultáció egyik fontos konszenzusa az volt, hogy mivel eddig konkrét néprajzos szakmai irányítás nem egészítette ki a tervezést, ezért a tervező vállalat mellé be kell vonni a megyei múzeumot is mint szakmai szervezőt. 1968 márciusára Füzes Endre el is készítette Az Orfűi Szabadtéri Néprajzi Múzeum (Baranyai falumúzeum) tudományos tervének vázlatára című tanulmányát, melyben 14 táji egységet álmódott meg az Orfűi Falumúzeumba, ezek egy-egy baranyai portát mutattak volna be lakóházakkal és gazdasági épületekkel. A táji egységek mellett 17 különböző tematikus egység jelent volna meg, mint például olajmalom, patakmalom, halásztanya, pincék, egy csárda Botykapeterdről, temető, kálvária, cigány telep (román teknővájó kunyhók sárkemencével), hidak, haranglábok, útszéli keresztetek, kilométerkövek, iskolaépület, kocsmá és szatócsbolt.⁸

**2. ábra: A tervezési terület látképe Orfű Kis-tó partján, Lantos Miklós fotója, 1967.
JPM Néprajzi Osztály Adattára, 993-83.**

⁵SZIGETVÁRI 1967

⁶SZÁSZ – SZIGETVÁRI 1976

⁷SZIGETVÁRI 1967a

⁸JPM Adattár 1968c

Füzes terveinek előterjesztése után 1968. április 12-én a Baranya megyei Tanács VB Művelődésügyi Osztályának népművelődésügyi csoportvezetője, Antal Gyula elvtárs felkérte Dankó Imre megyei múzeumigazgatót a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum Előkészítő Bizottságának megalakítására. A bizottság javasolt tagjai a következő szaktekintélyek voltak: Andrásfalvy Bertalan (MTA Dunántúli Tudományos Intézetének munkatársa), Cseh István (Országos Műemléki Felügyelőség), Dankó Imre (JPM megyei múzeumigazgató), Füzes Endre (az országos skanzenbizottság tagja), Kodolányi János (a Néprajzi Múzeum főigazgató-helyettese, megyénk területi referense), Mándoki László (JPM Néprajzi Osztályának vezetője), Sarosácz György (Kanizsai Dorottya Múzeum igazgatója, Mohács), Szigetvári János (Baranyai megyei Tanács Tervező Iroda munkatársa), Takács Gyula (Baranya megyei Tanács VB elnökhelyettese). A bizottság feladatául tűzték ki a Baranya Szabadtéri Néprajzi Múzeum elvi és gyakorlati előkészítését, státuszának, szervezeti rendjének és illeszkedésének meghatározását, valamint azt, hogy a JPM Néprajzi Osztályára mielőbb egy, kizárólag e témára függetlenített szakmúzeológust helyezzenek.⁹

A tervegyeztető tárgyalás jegyzőkönyvéből kiderül, hogy először Szigetvári János mint tervező ismerteti az 1967-es koncepciót a megjelenteknek. Majd felhívja a figyelmet az egyes tájegységek még meglévő, de már pusztulásra ítélt épületeinek védelmére, illetve ezek skanzenbe való áttelepítésére. A tervegyeztető tárgyaláson a kivitelezés munkálatainak első ütemű megvalósítását 1970-re határozták meg, ennek során 3 épületet terveznek felújítani és a közönség számára elérhetővé tenni.¹⁰

A nagyközönség a Dunántúli Napló 1968. szeptember 6-ai számában közölte, a megyei Tanács elnökével készült interjúból értesülhetett arról, hogy készülnek a skanzen tervei, a 250 ezer forintos beruházást a megyei Tanács megszavazta, a terveket megrendelte.¹¹

A megvalósítás felé vezető következő lépésre Sellyén került sor, ahol is 1968. október 27-én a Baranyai Szabadtéri Múzeum Előkészítő Bizottságának nyilvános alakuló ülésén Füzes tudományos tervvázlatát a Baranya megyei Tanács Tervező Iroda elé terjesztették. A Tervező Iroda szakvéleménye még ez év december elsejéig el is készült, melyet a JPM Néprajzi Osztály vezetőjének meg is küldtek.¹² Ezzel párhuzamosan 1968. október 29-én a Baranya megyei Tanács Művelődési Osztályának nevében Orsós László elvtárs megrendeli az Orfűi Skanzen programját a Baranya megyei Tanács Tervező Irodájánál. A tervezéshez szükséges tudományos program alapját Szigetvári tervtanulmánya és Füzes tudományos vázlata szolgáltatja. Ezek kidolgozásáért azonban – a jegyzőkönyvek alapján – a Baranya Szabadtéri Néprajzi Múzeum Előkészítő Bizottsága és a JPM lesz a felelős. A beruházási költségek miatt a tervek kivitelezését öt ütemben határozták meg, ennek első üteme a vízimalom és a hozzá tartozó lakóház felújítása és kiállításra való előkészítése lesz.¹³

A koncepció és a konkrét tervek

Az elképzelés szerint, aki a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeumba látogat, öt egy bejárati kapu fogadja majd. A kapu két faszerkezetű, a népi építészetet jelképező épüle-

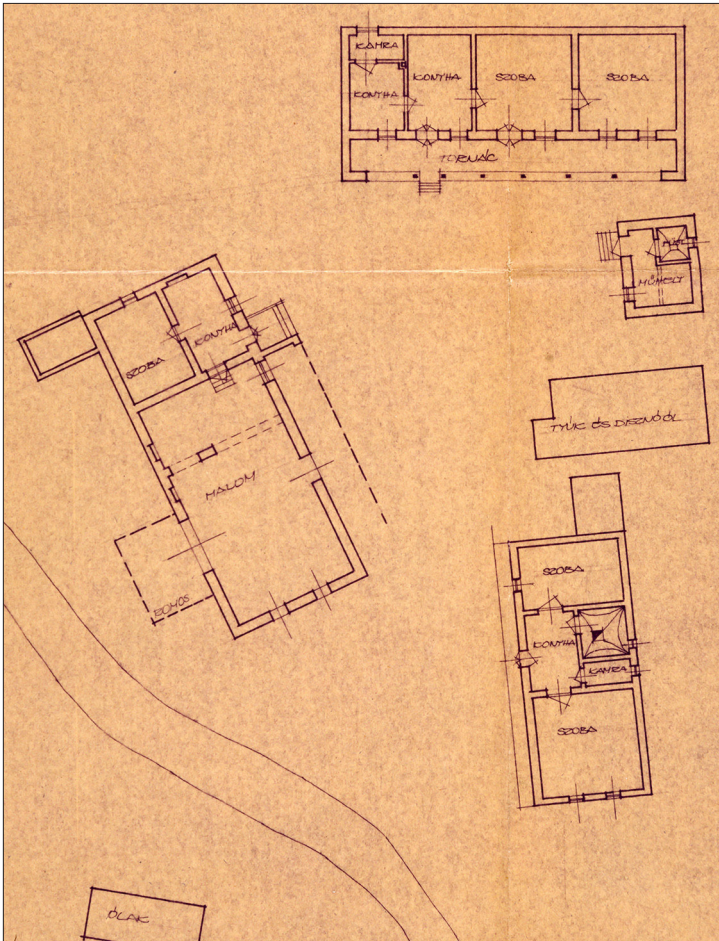
⁹MÁNDOKI 1968.

¹⁰JPM Adattár 1968a.

¹¹Dunántúli Napló, 1968.

¹²JPM Adattár 1968b.

¹³ORSÓS 1968.

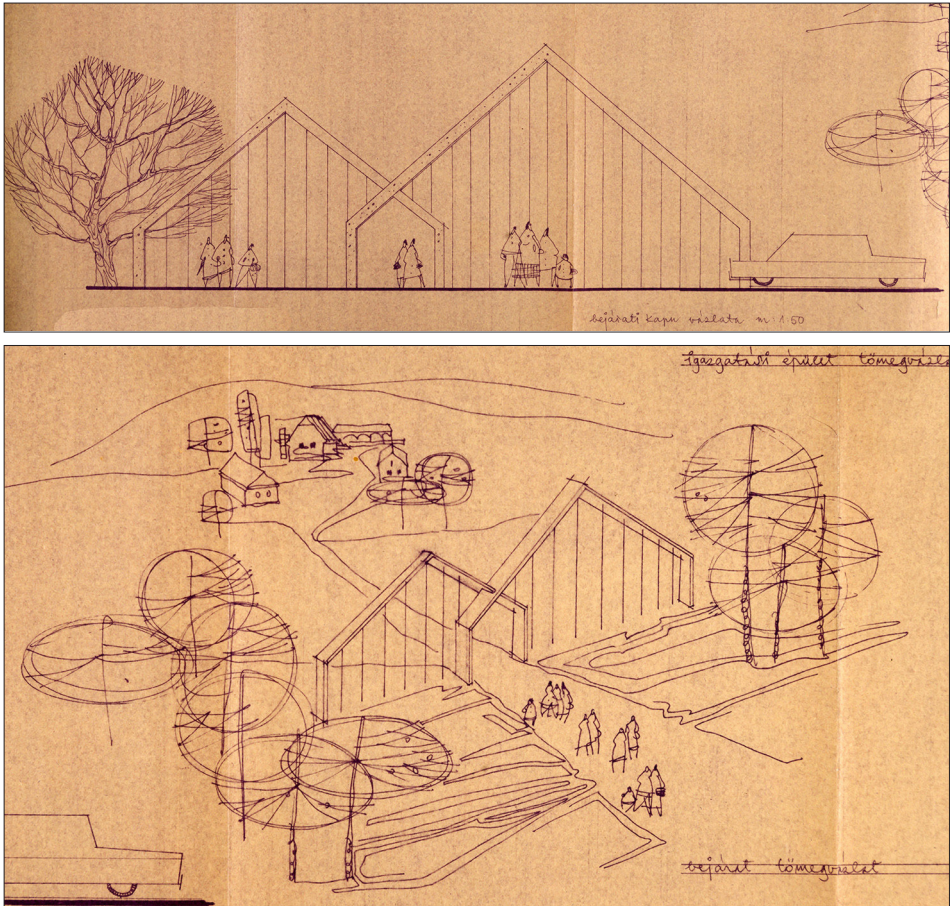

3. ábra: A vízimalom és a hozzátartozó épületek 1967-es felmérés alapján, 1967. Pécsi Tervező Vállalat terve, JPM Néprajzi Osztály Adattára, 993-83.

tek homlokzatát volt hivatott szimbolizálni, melyek aztán a tervező vállalat szerint az Orfűi Skanzen jelképéül és logójaként szolgáltak volna a későbbiekben. A bejárati rész mellett, de azon kívül a patakon innen helyezkedett volna el egy építménycsoport, mely a múzeumi igazgatásnak, az állandó- és időszakos kiállítótereknek, a kutatószobáknak, a kutatói szállásoknak, a gondnoki lakásnak, a műhelyeknek és a raktároknak adott volna helyet. Mindez a szükséges parkolási lehetőséggel biztosítva.

A kapun és a patakon túl a szabadtéri néprajzi múzeum kialakítására két tervváltozatot készített el Szigetvári János. Az „A” alternatíva inkább kiállítás jellegű, mert „– az építmények mellé helyezett pavilonokban kiállítás rendezhető” – magyarázta a tanulmányban Szigetvári. Míg a „B” változat inkább egy faluképet közvetít, mert „[az] egymástól jól elkülöníthető egységekkel összhangot teremt, a valódi élet benyomásait módszeresen adagolja a látogatónak. Az olyan, mint ha... látomásait helyezi elsődlegesen előtérbe.”¹⁴

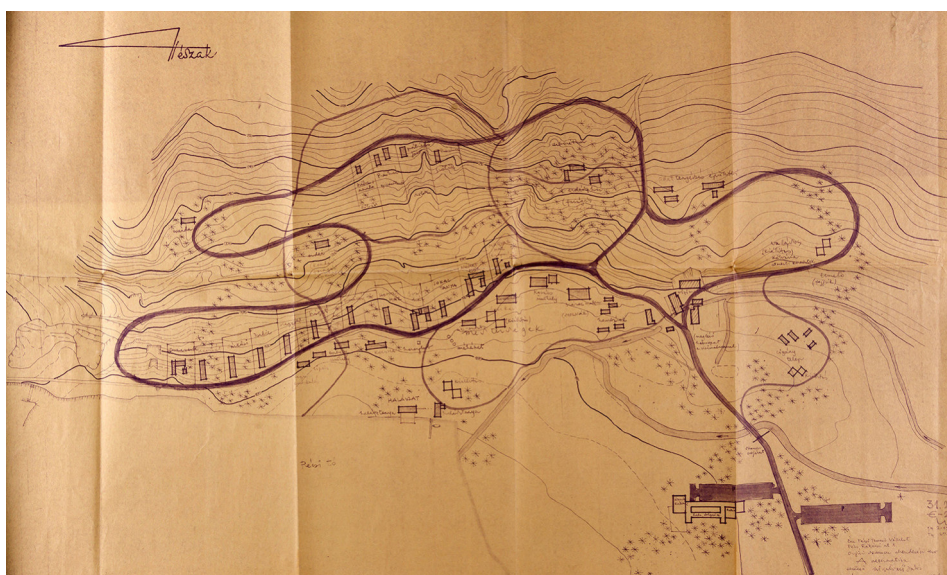
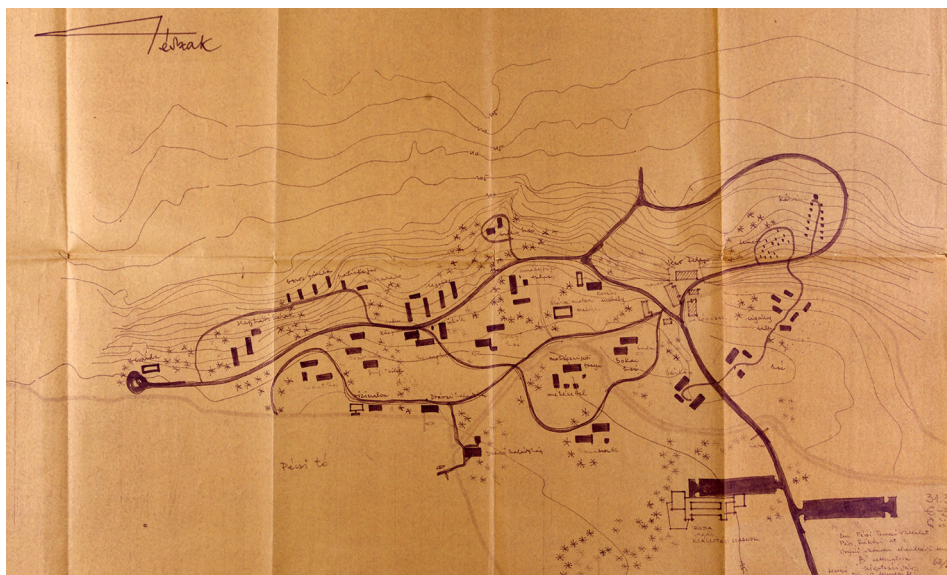
¹⁴SZIGETVÁRI 1967b.

4-5.ábra: Orfűi Skanzen bejárata és a bejárati főépület (igazgatóság), Pécsi Tervező Vállalat tervei, Szigetvári János, 1967. JPM Néprajzi Osztály Adattára, 993-83.

A bejárati részt elhagyva rögtön a helyben megőrzött malomok épületegyüttese (vízimalom, lakóépület, füstös kamra, pince) fogadja majd a látogatót, és ezután következett volna az áttelepítéssel létrehozott egy-egy baranyai táji egységet bemutató parasztporta vagy a tájra jellemző népi építészeti emlékeket bemutató épületek. A következőket választották ki: Szigetvidékről és az Ormánságból is egy-egy talpasház, mekényesi olajmalom (már akkor lebontva készen állt a szállításra, a telepítés 1974-ben megtörtént), Szemelyből délszláv ház, Mohács szigeti sokác tanya, német lakóház Óbányáról vagy Somberekről, tanya épület Élesdről, német polgári ház Komlóról, hegyháti magyar ház Kovácsszénájáról, zselici ház, horvát ház Drávasztáráról, verempincék Turbékről, talpaspince Becsfáról, drávai vagy dunai halásztanya, kovásműhely Goricáról, sárközi ház Decsről, cigánytelep Alsószentmártonból, temető ormánsági faragott fejfákkal. Továbbá helyet kaptak volna a népi kézműveseket és a közösségi élet tereit bemutató épületek is, mint iskola, kocsmá, szatócsbolt vagy csárda.

A Pécsi Tervező Vállalat és Szigetvári János által elképzelt koncepciót Füzes Endre a következőképpen egészítette ki 1968-as tudományos tervében: a célkitűzés megegyezett Szigetvári János elképzeléseivel, ő is kiemelte, hogy a bemutatáson túl, a népi építészet

6-7. ábra: Az Orfűi Skanzen „A” és „B” variánsa, Pécsi Tervező Vállalat tervei, Szigetvári János, 1967. JPM Néprajzi Osztály Adattára, 993-83.

több évszázados értékeit megőrző épületek megóvása is kiemelt szempont: „*olyan épületeket kell a múzeumba telepíteni, amelyek tudományos megalapozottsággal, hitelesen dokumentálják a táj népi építészettörténeti fázisait, illetőleg ezek etnikai vagy társadalmilag meghatározott formáit.*”¹⁵ Fűzes Endre tanulmányának bevezetőjében kiemeli azt

¹⁵Fűzes 1968.

a bemutatási módot, amit Szigetvári János a „B” alternatívának nevezett tervében is megfogalmaz, tehát az épületeket olyan módon kell elhelyezni, hogy az a látogatónak – „*az ismeretszerzésen kívül - élményszerű látványt nyújtson*”¹⁶. Füzes Endre tanulmánytervében táji egységeit képviselő parasztporták részletes bemutatását olvashatjuk, minden egységnél kifejtve egy-egy portán belül áttelepíteni kívánt összes épületegységet a lakóháztól kezdve a pajtán, az istállón át a disznóólig vagy a galambdúciig. Például a Zselici porta a 3. táji egység tételes felsorolásából megtudhatjuk, hogy a portára egy Magyarlukafáról áttelepített gerendavázas, talpas szerkezetű, karóközös-sárgombócos falú, faragott faoszlopokkal alátámasztott tornácú, háromosztatú, szabadkérményes lakóház került volna. A lakóház mellett gerendavázas, zsupfedeles pajta, cseréptetős, vertfalú istálló, disznóól, tyúkól, gémeskút és présház pincével mutatta volna be a paraszti élet mindennapjait¹⁷. A táji egységek között helyet kaptak volna a különböző tematikus egységek is, mint például ipari üzemek, faluközpont épületei (iskola, kocsmá, közösségi ház), szakrális épületek és egyéb tárgyak, présházak, pincék (Baranya megye neves borvidékeiről), cigánytelep, halásztanya, csárda.

A megvalósítás első üteme és a vízimalom megnyitó ünnepe

8. ábra: Malomépület az 1970-ben rekonstruált belső berendezéssel együtt, Mándoki László felvétele, 1970. JPM Néprajzi Osztály Fotótár 25198.

Az adattári iratok alapján megtudhatjuk, hogy 1970 márciusában mind a műszaki leírás, mind a tervdokumentáció elkészült a vízimalom helyreállításához. A leírásból kiderül, hogy a bontás is megtörtént, ehhez mellékeltek az épület bontási dokumentációját. A rekonstrukciós terveket részben a Pécsi Tervező Vállalat, részben a Pollack Mihály Építőipari Technikum készítette el. Az Orfűn felépítendő szabadtéri múzeum

¹⁶FÜZES 1968.

¹⁷FÜZES 1968.

első megvalósítási egységét a malomépület teljes felújítása képezte. Az építmény a tervek szerint a „*molnárpar bemutató múzeuma lesz, a belső felszerelést a Baranya megyei Malomipari Vállalat szakemberei a pécsváradi és zengővárkonyi malmokból származó berendezésekkel látják majd el. A molnárlakás belső berendezését korhű tárgyakkal a Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztálya irányításával kell berendezni.*”¹⁸

Az épület 1970. augusztus 20-ai megnyitóján a Janus Pannonius Múzeum igazgatója mondott beszédet. A szöveg jól vázolja a szabadtéri múzeum létjogosultságát térben és időben egyaránt:

„*A szabadtéri múzeumok, a svéd példa alapján ma már szerte Európában gyakoriak. Hazánkban az úgynevezett „skanzenek” létesítése már szinte divat: az országos gyűjtőkörű szentendrei skanzen mellett Zalaegerszegen már áll, Szombathelyen és Nyíregyházán készül a tájak jellegzetes népi építkezését bemutató szabadtéri múzeum.*

Baranya az elsők között kezdeményezte a szabadtéri múzeum létesítését. Menetközben felmerült problémák és anyagi nehézségek miatt csak most kerül sor a többlépcsős terv első objektumának átadására. A késlekedés azonban jót is hozott, terveink ma már egy speciális létesítmény kialakítására irányulnak. Orfű, a tó környéke egy különleges, a népi és a népi igényeket kielégítő kisiparok bemutatója lesz.

*Az itt álló vízimalom mellé hamarosan megyénk egyik legérdekesebb népi műemléke, az 1961-ben lebontott mekényesi olajmalom kerül. Felállításának előkészületei még a nyáron elkezdődnek. Az itt szomszédos épületben malomtörténeti kiállítást rendezünk be, majd később a különböző mesterségek bemutatására falusi műhelyek: kovácsműhely, bognár, kékfestő, köteles-műhely egészíti ki a népi emlékek sorát.”*¹⁹

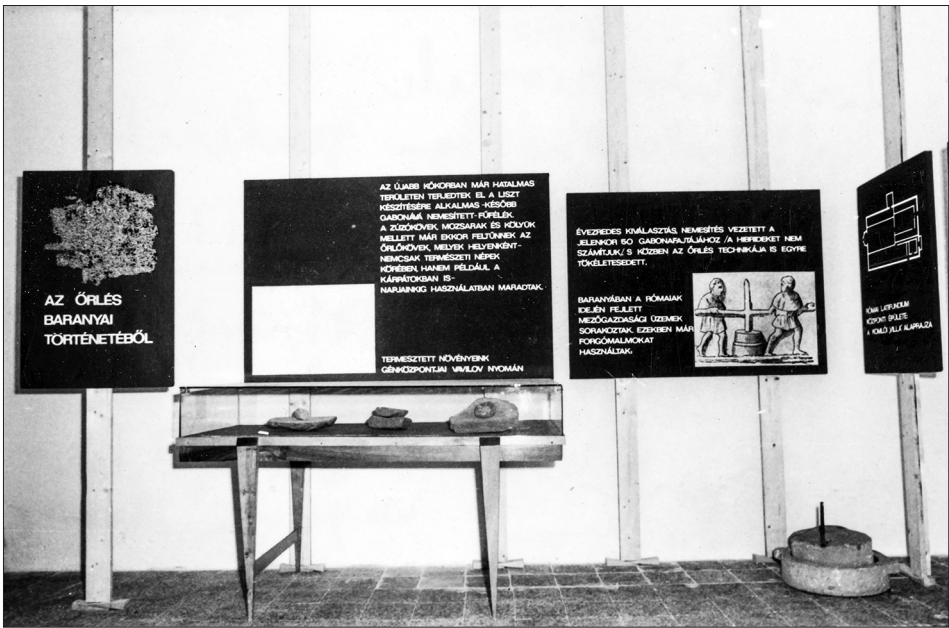
9. ábra: Vízvezető árokrendszer, Az épülő szabadtéri múzeum részlete, ezen keresztül vezetik a vizet a malom működéséhez, Mihályi Rozina felvétele, 1970. JPM Néprajzi Osztály Fotótára, 25189.

¹⁸JPM Adattár 1970a.

¹⁹JPM Adattár 1970b.

A Néprajzi Osztály fotótárában fellelhető fotókból azonban kiderül, hogy az átadó ünnepség után is még folytatták a munkálatokat a vízimalomban és környékén. Mándoki László és Mihályi Rozina néprajzos muzeológusok képei arról árulkodnak, hogy a területen még faanyagok, romos épületek álltak. Ugyancsak e dokumentumokból tudjuk meg azt is, hogy a volt molnárházban 1971. augusztus 20-án kiállítás nyílt *Az őrlés baranyai történetéből* címmel, melyet Mándoki László rendezett. Sáfrány Zsuzsa szintén a múzeum néprajzos muzeológusának 1974. júniusi fotódokumentációján pedig már egy rendezett, felújított épületegyüttest láthatunk. Rajta volt molnárház a ma is látható faragott oszlopos tornácaival, a vízimalom téglalépcsőjével és a nyári konyha fehérre meszelt homlokzatával.

Az Orfűi Skanzen története a vízimalom, a molnárház és az olajmalom áttelepítésével és felújításával feltehetőleg le is zárult, erre az adattári dokumentáció hiánya is bizonyíték. Egy szerző és évszám nélküli dokumentumból kiolvasható, hogy „*bár évek óta folynak az előkészítés munkálatai, a kérdés mégis lényegében egy helyben topog, s ennek oka, hogy mindmáig nem történt meg néhány alapprobléma tisztázása*”²⁰ E gondolatok írója szerint a legnagyobb gond, hogy se Megyei Tanács Múzeumi Igazgatósága, sem a JPM Néprajzi Osztály nem kapott hivatalos megbízást, az eddig Szigetvári János és Füzes Endre által elkészített tudományos tervvázlat kidolgozására, a koncepció gyakorlatban való megvalósítására.²¹

10. ábra: Az őrlés baranyai története című kiállítás részlete, Mándoki László felvétele, 1972. JPM Néprajzi Osztály Fotótára, 29457.

²⁰JPM Adattár é. n.

²¹JPM Adattár é. n.

11. ábra: Udvarrészlet az orfűi vízimalomnál, Sáfrány Csaba felvétele, 1974.
JPM Néprajzi Osztály Fotótára, 33228.

Az Orfűi Skanzen megvalósításának félbemaradása

Az 1982-ből származó adattári irat az épületegyüttest, mint Orfűi Múzeumot nevezi meg, a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Gyűjtemény helyett. Andrásfalvy Bertalan a JPM Néprajzi Osztályának osztályvezetője tett javaslatot az orfűi malommúzeum-együttes továbbfejlesztésére, és a következőképpen indokolja meg javaslatát. „A kb. 20 évvel ezelőtt kialakított terv szerint e területen létesült volna Baranya megye szabadtéri múzeuma. A félbemaradt vállalkozás ebben a formában, főként a pusztuló istállóspajta épülete, a tereprendezés és a bekerítés hiánya miatt, a befejezetlenség, abbahagyottság bélyegét viseli egy gyorsan fejlődő üdülőterület közvetlen közelében. Mindenképpen, ha csonkaformában is, be kell fejeznünk ezt a vállalkozást. Mivel a tervből tulajdonképpen csak a malmok valósultak meg, (egy helyszínen megőrzött és egy áttelepített malom) ésszerűnek látszik, hogy ebbe az irányba tegyünk még egy lépést.”²² Andrásfalvy kétféle jövőképet vázolt fel a malmok épületegyüttesének működtetésre: az egyik a kiállítóterként való funkcionálása, mely alapján az istállóspajtában egy hegyhátú kisüzem anyagát gondolta bemutatni (kocsi, borona, eke). Illetve áttelepítésre javasolt még egy kör alakú szárazmalmot, melynek belsejében a hegyhátú gabonatermelésről szóló kiállítás (Hogyan jut el a búza az őrlésig?) került volna kialakításra. A molnárház jövőjét pedig ideiglenes kiállítóternek képzelte el. A másik variáció szerint az akkortájt megalakuló Országos Kézműves Egyesületnek ajánlanák fel az épületegyüttest, ami ezután alkotóházként működne tovább, ahol szállások, műhelyek és továbbképzés helyül szolgáló terem is ki lett volna alakítva. Az épületek és műhelyek berendezési tárgyai és eszközei autentikus,

²²ANDRÁSFALVY 1982

a „néphagyománynak megfelelő” tárgyakkal lettek volna felszerelve, így egy hiteles képet adhatna a hagyományos népi kézművesség és kisipar egy-egy szegmenséről.²³

A Janus Pannonius Múzeum Adattárában és Fotótárában fellelhető dokumentáció alapján láthatjuk, hogy az évek során számos probléma merül fel a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum megvalósítása kapcsán. Mándoki László 1970 októberében íródott feljegyzésében a fő problémát a kivitelezéshez és a működtetéshez szükséges anyagi fedezet, illetve a személyi, jogi és szervezeti kérdések megoldásának hiányában látta.²⁴

Az Orfűi Malmok napjainkban

Igaz, az Orfűi Skanzen története az első ütem – a malomépületeinek részleges helyreállítás és a szárazmalom áttelepítése – után sajnálatos módon véget ért, de a jelenleg az Orfűi Malmok néven működő múzeum és a hozzátartozó sokszínű és színvonalas programokban bővelkedő kulturális tér kárpótolni tudja a népi építészet, a kézművesség, népzene, a hagyományos paraszti életmód után érdeklődőket, és ad egyben helyszínt a falu közösségi életének is. Az Orfűre látogatók malomtúrák során ismerkedhetnek meg az épületegyüttes történetével, a különböző malomfajták működésével. Betekintést kaphatnak a vízimalom, a szárazmalom és a papírmalom munkájába is. Végigkísérhetik a búza útját a kenyérig, az őrléstől a kemencébe vetésig. A múzeumi bemutatás mellett számos más szolgáltatást is kínál a Malmok csapata. A kulturális, néprajzi és múzeumpedagógiai programokon túl, magasszínvonalú cukrászdát és pékséget is üzemeltetnek, polcaikon megtalálhatóak a környék és a saját kézműves termékeik. A molnárház pedig a mai napig otthont ad az Orfűi Kézműves Egyesületnek, ahol szakkörök keretein belül bárki elsajátíthatja többek közt a kosárfonás, könyvkötés vagy a fazekasság fortélyait is.²⁵

12. ábra: Az Orfűi Malmok épületei, Orfűi Malmok Grafika Műhely, Nagy Gergő munkája.

²³ANDRÁSFALVY 1982

²⁴MÁNDOKI 1970

²⁵Orfűi Malmok weboldal: <https://www.orfuimalmok.hu/muzeum/>

Összefoglalás

Az 1960-as években országsszerte megjelenik a törekvés a szabadtéri néprajzi gyűjtemények létesítésére regionális és fővárosi szinten egyaránt. E folyamatba illeszkedik bele a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum terve és koncepciója is. A Janus Pannonius Múzeum Néprajzi osztályának adattárában és fotótárában fellelhető dokumentumok alapján követhető végig a megye szabadtéri néprajzi múzeumának története. Az eleinte Pécs külterületén, illetve Harkányba elképzelt beruházást végül Orfűre, az orfűi vízimalom épületegyüttese mellé álmodták meg. Szigetvári János és Füzes Endre tervei alapján betekintést nyerhetünk a beruházás részleteibe. A dokumentációból megismerjük koncepció egyes elemeit is, számos baranyai parasztporta és Baranya megyére jellemző népi építészeti emlékeket bemutató épület áttelepítési terve olvasható ki. A megvalósítás azonban agyagi forrás és szakmai irányítás hiányában elmarad. A vízimalom helyreállítása és a mekényesi szárazmalom áttelepítése után a szabadtéri néprajzi múzeum története félbeszakad, azonban a napjainkban Orfűi Malmokként működő múzeum és kulturális tér kárpótolni tudja az ideérkező látogatókat. A papírmalomban a papírkészítés hagyományos módszereivel, a szárazmalomban a köves őrlés, a régi vízimalomban pedig a hengersizékes őrlés rejtjelmeivel ismerkedhetünk meg.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY B. 1971: Kiegészítés az Orfői-Vízfő-i vízimalom múltjának ismertetéséhez. JPM Néprajzi Osztály Adattár 965-83. tétel.
- ANDRÁSFALVY B. 1982: Javaslat az orfői malommúzeum-együttes továbbfejlesztésére. JPM Néprajzi Osztály Adattár 1090-2015/I. tétel.
- Dunántúli Napló 1968: Készülnek a skanzen tervei, Nyilatkozik a Megyei tanács elnöke. Dunántúli Napló, 209 (1968. 09.06.): 3.
- FÜZES E. 1968: Az orfői Szabadtéri Néprajzi Múzeum tudományos tervének vázlata.
- FÜZES E. 1997: A népi építészeti emlékek védelme. In: Paládi-Kovács A. (főszerk.): Magyar Néprajz IV. Életmód. Budapest, 1997. pp. 310-312.
- JPM Adattár 1968a: Jegyzőkönyv az Orfői Skanzen tanulmánytervének tervezőbizottságának tárgyalásáról. JPM Néprajzi Osztály Adattár 977-83. tétel.
- JPM Adattár 1968b: Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum Előkészítő Bizottságának alakuló üléséről. JPM Néprajzi Osztály Adattár 970-83. tétel.
- JPM Adattár 1968c: Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum Előkészítő Bizottságának véleménye dr. Füzes Endre tudományos tervvázlatáról. JPM Néprajzi Osztály Adattár 962-83. tétel.
- JPM Adattár 1970a: Pollack Mihály Építőipari Technikum: Az orfői malom. JPM Néprajzi Osztály Adattár 925-83. tétel.
- JPM Adattár 1970b: Megnyitószöveg és levél az orfői vízimalom megnyitásához. JPM Néprajzi Osztály Adattár 961-83. tétel.
- JPM Adattár é.n.: A Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum problémáiról. JPM Néprajzi Osztály Adattár 967-83. tétel.
- JPM Néprajzi Osztály Adattár 999-83. tétel
- MÁNDOKI L. 1967: Megjegyzések a Harkányi Skanzen tanulmányához. JPM Néprajzi Osztály Adattár 972-83. tétel.
- MÁNDOKI L. 1968: Javaslatok a Baranyai Szabadtéri Múzeum Előkészítő Bizottságának megalakulásához. JPM Néprajzi Osztály Adattár 966-83. tétel.
- MÁNDOKI L. 1970: Feljegyzés a Baranyai Szabadtéri Néprajzi Múzeum ügyében. JPM Néprajzi Osztály Adattára 975-83. tétel.
- Orfői Malmok weboldal: <https://www.orfuimalmok.hu/muzeum/>, megtekintés dátuma: 2021.08. 08.
- Orfői Malmok Facebook: #jubilamalom hashtag bejegyzések az Orfői Malmok közösségi oldalán. <https://www.facebook.com/hashtag/jubil%C3%A1lmalom>, megtekintés dátuma: 2021. 08. 08.
- ORSÓS L. 1968: Orfői Skanzen programjának megrendelése. JPM Néprajzi Osztály Adattár 969-83. tétel
- SZÁSZ J. – SZIGETVÁRI J. 1976: Népi építészettünk nyomában. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1976, 275.
- SZIGETVÁRI J. 1967a: Orfői Skanzen építkezési terve (tervrajzok). JPM Néprajzi Osztály Adattár 1019-83. tétel.
- SZIGETVÁRI J. 1967b: Tanulmányterv az Orfői közelében kialakítandó Szabadtéri Népi Múzeum építkezéséhez. JPM Néprajzi Osztály Adattár 993-83. tétel.

Írország emlékezete, Martyn Ferenc ír pályatársai az Abstraction-Création csoportban

GETTO KATALIN

Janus Pannonius Múzeum, Képző- és Iparművészeti Osztály, 7621 Pécs, Káptalan utca 5.
e-mail: getto.katalin@jpm.hu

Rezümé: A szöveg eredetileg 2020. szeptember 9-én, angol nyelven hangzott el Írország budapesti nagykövetségén, a Martyn Ferenc műveiből megnyílt kiállítás megnyitóján. Nagy vonalakban igyekszik áttekinteni azokat a tényeket, amelyek Martyn kettős, ír-magyar identitásának alapjaiként szolgáltak, és annak kérdéséveti fel, hogy a művészi-érzelmi kapcsolat, amely Martynt Írországhoz fűzte, milyen valós, életrajzi kapcsolódásokra vezethető vissza. Ezek után három ír művész – Mainie Jellett, Evie Hone és Basil Ivan Rakoczi portréját vázolja fel, akik kortársai voltak Martynnak és művészi programjukat, hazájuk művészeti életében betöltött szerepüket tekintve mindenképpen párhuzamba állíthatók a magyar művésszel. Jellett és Hone a párizsi Abstraction-Création csoporthoz tartozott, amely Martyn művésszé válásában is meghatározó szerepet játszott. A dolgozat a Martyn írországi kapcsolataira irányuló további kutatások szükségességének szempontját is felveti.

Kulcsszavak: Martyn Ferenc, írországi modern művészet, Abstraction-Création csoport, Mainie Jellett, Evie Hone, Basil Ivan Rakoczi

Reminiscences of Ireland, Ferenc Martyn and his Irish fellows in the Abstraction-Création group.

Summary: The paper was performed as an opening ceremony speech in Budapest at the Embassy of Ireland on 9th September 2020, on the occasion of the opening of Ferenc Martyn's exhibition. It is an attempt to provide an overview of the biographical facts that contributed to the dual, Hungarian-Irish identity of the artist and concludes that Martyn was connected to Ireland mainly in artistic and emotional ways. The essay outlines the portraits of Mainie Jellett, Evie Hone and Basil Rakoczi, contemporary Irish fellow artists of Martyn. Although there are no evidences of any personal relationship between them and Martyn, based on their artistic agenda and the role they played in the art life of their respective countries, a broader parallel may be drawn with the Hungarian painter. Jellett and Hone were members of the Abstraction-Création group that had a decisive role in Martyn's artistic education. The paper suggests further research on his personal and artistic links to Ireland.

Keywords: Ferenc Martyn, Modern art in Ireland, Abstraction-Création Group, Mainie Jellett, Evie Hone, Basil Ivan Rakoczi

Mi, akik Martyn Ferencet és művészetét ünnepeljük Írország nagykövetségén, többé-kevésbé mindannyian tisztában vagyunk azzal, hogy családjának ír gyökerei, az Írországhoz való kulturális és érzelmi kötődése meghatározó szerepet játszottak Martyn személyes és művészi identitásának alakulásában. Világpolgári szemléletének formálódásában fontos szerepet kapott az a körülmény, hogy ír tengerészek és katonák leszár-

mazottjaként tartotta számon magát. Ez adott alapot a számára ahhoz, hogy a kijelentse, sehol sem érzi „lehorgonyozva” magát, számára voltaképpen mindegy, hol alkot, Budapesten, Párizsban vagy Pécsen.

Mindennek ellenére nehéz dolga van annak, aki az Írországgal való tényleges kapcsolat cáfolhatatlan tényeit szeretné megragadni Martyn élettörténetében. Az igazat megvallva azt az egyszerű kérdést sem könnyű megválaszolni, hogy az 1970-es években tett rövid látogatását megelőzően járt-e egyáltalán Martyn Ferenc Írországbán. Önéletrírásában említést tesz arról, hogy tízévesen utazást tett ősei hazájába, ám mindaddig semmiféle további információ nem került napvilágra ennek az utazásnak az időpontjával vagy pontos körülményeivel kapcsolatban.

Martyn számtalanszor hangot adott az óhaza iránti vágyakozásának. *„Készülök Londonba; - biztosan át fogok jutni, ha Írorszáig nem is, hol pedig roko-naim élnek és ami őseim földje; nagyon érdekel ez az út”* – írja egy 1926-ban kelt levelében.¹ A gyermekkori utazást e helyütt nem említi, noha számos művet hagyott hátra, amelyek tárgya Írországgal kapcsolatos, címében pedig az „emlék” szó szerepel: Írország emlékezete, Egy ír szövőszék emléke, Írországi emlék hárfával, és így tovább. Mintha szóhasználatában az „emlék” nem annyira a valóban átélt élményekre, sokkal inkább nosztalgikus érzelmeire, elvágódására utalna. Párizsi éveiben, az Abstraction-Création csoport vonzáskörében töltött időszak során szerzett tudomást a családtörténet azon részéről, amelyek ír származásáról szólnak. Minden bizonnyal meghatározó, önszemléletét megújító fejlemény lehetett ez számára, amely hozzásegítette, hogy művészként is önmagára találjon.

Az ír „királyi” elődök újonnan fellelt, mitologikus kultuszán túl azonban minden bizonnyal egyéb impulzusok is érthették, amelyek érdeklődését az ír kultúrára irányították. Nagyon valószínű, hogy Párizsban ismeretséget kötött az ír modern művészeti mozgalom két kulcsfigurájával, Mainie Jellett és Evie Hone festőkkel, akik már 1921-ben Párizsba költöztek. Mindketten alapító tagjai voltak az 1929-ben létrejövő Cercle et Carré csoportnak, majd az annak utódjaként, 1931-ben alakult Abstraction-Créationnak is, amelyhez később Martyn is csatlakozott. Mindketten az ír modern mozgalom hangadói voltak, és úttörő szerepet játszottak a modern művészet írországi meghonosításában és recepciójában. Alig elképzelhető, hogy a két ír művésztárs személye és tevékenysége elkerülte volna Martyn figyelmét, aki alkotói világának egyik fontos szegmensét mitikus ír identitására építette.

Ha Martyn és az Abstraction-Création köreihez tartozó ír művésztársai közötti személyes kapcsolat tényeit mindeddig nem is sikerült feltárni, művészi látásmódjuk és az a szerep, amelyet hazájuk művészeti életében betöltöttek, mindenképpen egymáshoz kapcsolja őket. Vessünk hát közelebbi pillantást a két festőnőre, akiknek úttörő tevékenysége olyannyira emlékeztet Martyn törekvéseire.

Mainie Jellett, akit az ír modernizmus kulcsfigurájaként tart számon a művészettörténet, 1897-ben született Dublinban. Jellett Elizabeth Yeats, a költő William Butler Yeats nővérének művészeti iskolájában kezdte meg festészeti tanulmányait. Később a londoni Westminster School of Art növendékeként ismerkedett meg Evie Hone-nal, a koramodern ír művészet másik ikonikus alakjával, akihez élete végéig szoros barátság és művészi törekvések közössége fűzte. 1921-ban együtt költöztek Párizsba, ahol André Lothe kubista festő és művésztanár illetve Albert Gleizes művész és művészet-teoretikus növendékeként folytatták tanulmányaikat.

A tíz év során, melyet Mainie Albert Gleizes párizsi iskolájában töltött, rendszeresen hazlátogatott Dublinba. A párizsi évek alatt nem csak saját absztrakt festői kifejezés-

¹Martyn Ferenc levelei Török Lajoshoz. Jelenkor, 1996. 9. szám, 786.

módjára sikerült rátalálnia, hanem az absztrakt művészet írországi elfogadtatásáért is jelentős erőfeszítéseket tett. 1923-ban és 24-ben önálló kiállításon mutatkozott be kubista képeivel. Az ír művészvilág konzervatív rétegének ellenséges fogadtatása ellenére továbbra is rendszeresen állított ki Dublinban, Az 1930-as évek európai absztrakt művészeti mozgalmának zászlóshajójaként számon tartott Abstraction-Création csoport megbecsült tagjaként Londonban és Párizsban is sikeres pályára számíthatott volna, ő mégis inkább visszatért Írországba. Ambíciója, hogy hazája képzőművészeti horizontját a modern művészet eredményeivel szélesítse, ismét csak Martyn Ferenczel rokonítja. Erős személyiségének és kiterjedt tanári, előadói és rádiós tevékenységének köszönhetően Mainie Jellettnek sikerült elérnie, hogy munkáját és a modern művészek alkotásait elismerjék hazájában: 1930-ban az akkoriban a konzervatív művészi ízlés bástyájának számító Royal Hibernian Academy rendezett kiállítást műveiből. Munkásságának legnagyobb elismerését 1928-39-ben nyerte el, amikor az ír kormány megbízta a Glasgow-i Világkiállítás és a New York-i Világkiállítás ír pavilonjainak dekorálásával.

Martyn Ferenchez hasonlóan Jellett és Hone aktívan részt vettek hazájuk művészeti életének formálásában, az új szemléletű művészközösségek szervezésében és irányításában. A II. világháború kitörésekor Írország, amely a háborúban semleges maradt, számos külföldi művésznek nyújtott menedéket, köztük a londoni White Stag (Fehér szarvas) csoport tagjainak is. Jellett segítette őket, és 1940-ben előadássorozattal járult hozzá a White Stag tevékenységének írországi népszerűsítéséhez.

A White Stag csoportra már csak azért is érdemes kitérnünk néhány mondat erejéig, mert azon túl, hogy az ír modernizmus alakulására meghatározó befolyást gyakorolt, kezdeményezőjének és vezéralakjának, Basil Ivan Rákóczinak a személyes sorsa, származása meglepő hasonlóságot mutat Martynéval. A White Stag csoport 1935-ben alakult meg Londonban, ám 1939-ben kényszerűségből Írországba tette át székhelyét, ahol egészen a világháború befejezéséig együtt maradtak a csoport tagjai. Basil Ivan Rákóczi 1908-ban Chelsea-ben született; anyja ír, apja, akivel egyszer sem találkozott, magyar ember volt – ennél többet nem is igen tudni róla, alakját jórészt az édesanya nosztalgikus visszaemlékezései őrizték meg a gyermek számára. Eszerint apja művész volt, zenész és filozófus, jögi, aki többnyire Párizsban élt. Rákóczi egész életében büszke volt arra, hogy anyai ágon az ír, apai oldalról a magyar hagyományok örököse. Kettős, ír-magyar identitása, a távoli ősök mitikus kultusza, amely művészi világának és alkotói énjének egyik pillérévé vált, valóban Martyn ellenpárjává teszi, akkor is, ha nem találunk utalást arra, hogy ezt a rokonságot bármelyikük is számon tartotta volna.

Martyn másik neves ír kor- és pályatársa, a 20. század egyik legkiválóbb üvegműveszeként ismertté vált Evie Hone azonban, Martyn monográfusa, Hárs Éva meglátása szerint kimutatható hatást gyakorolt a magyar művészre. Hone 1894-ben született Dublinban; Párizsi tanulmányainak végeztével, 1923-ban Jellettel együtt visszatért szülővárosába, ahol a két művész közös kiállításon mutatkozott be, amely műveik absztrakt formanyelve miatt a kritikusok és a közönség gúnyos támadásait váltotta ki. Az 1930-as évek elején Hone érdeklődése mindinkább a színes üvegtáblák művészeté felé fordult. Tanulmányozta a francia gótika művészetét, ellátogatott a franciaországi katedrálisokhoz, és nagy figyelmet szentelt a francia festő, Georges Rouault művészetének is. Az 1930-as évek végétől a katolikus egyház megbízásából számos üvegtábla tervezett szerte az országban. 1949-ben megbízást kapott az angliai Eton College nagy keleti ablakának megtervezésére, miután az eredeti üveg a 2. világháború során megsemmisült. Hárs Éva Evie Hone hatásának tulajdonítja, hogy Martyn maga is nonfiguratív üvegtábla-tervekkel kísérletezett. Az üvegtábla műfaji hatásait tükröző, az élénk, erős kontúrokkal határolt színmezőkből felépített műtípus egészen az 1980-as évekig megtalálható életművében.

Összegezve tehát elmondhatjuk, hogy bár Martyn Ferenc művészi magánmitológiájában a saját ír származására és az ír kultúrára való hivatkozás erős szólámot képvisel, és a művészi fejlődésében meghatározó szerepet játszó Abstraction-Création csoportnak jelentős írországi művészeti kapcsolódásai vannak, az életmű és a művész ír kortársainak művei közötti lehetséges kapcsolatok feltérképezése további kutatások új, izgalmas iránya lehet.

1. ábra: Martyn Ferenc: Ír király, 1943

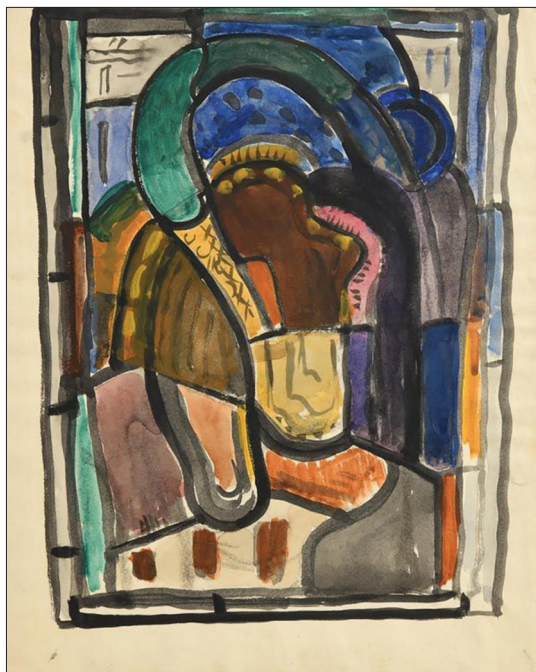
2. ábra: Martyn Ferenc: Írországi emlék, 1950

3. ábra: Mainie Jellett: Négyelemes kompozíció, 1925

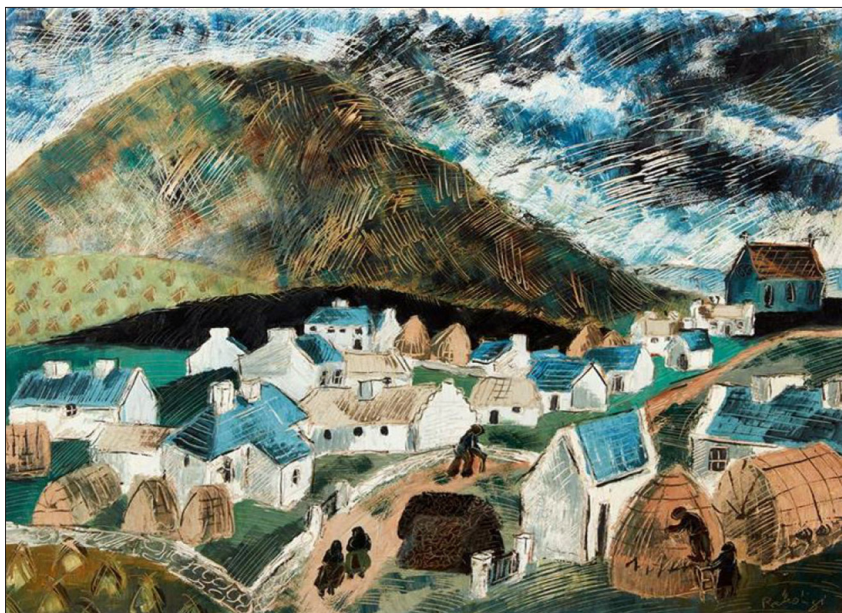
4. ábra: Mainie Jellett: Kompozíció, 1932-35

5. ábra: Evie Hone: Absztrakt üveglakterv, 1938

6. ábra: Evie Hone: Üvegablak terve é.n.

7. ábra: Basil Rakoczi: Keel, Achill, County Mayo, 1939

8. ábra: Basil Rakoczi: Kikötő, 1940

Múzeumpedagógiai kurzus régészhallgatóknak

MAJDÁN MIRA

Janus Pannonius Múzeum, Régészeti Osztály, Közművelődési és Múzeumpedagógiai Osztály,
7621 Pécs, Káptalan utca 5. e-mail: majdan.mira@jpm.hu

Rezümé: For several years there has been an ongoing partnership between the Janus Pannonius Museum and the University of Pécs regarding the tuition of archaeology students. In the last few years emerged a demand to put a bigger emphasis on the introduction of the students to the practical aspects of museum-associated work. Following this idea, the Janus Pannonius Museum has become the centre of museum pedagogical practices for the archaeology students. The study aims to present the work done in the three years since this type of practice began, focusing not only on its benefits but the hardships also.

Kulcsszavak: egyetemi oktatás, múzeumpedagógia, régészet, gyakorlat, kihívások

Museum pedagogy course for archeologist undergraduates.

Summary: For several years there has been an ongoing partnership between the Janus Pannonius Museum and the University of Pécs regarding the tuition of archaeology students. In the last few years emerged a demand to put a bigger emphasis on the introduction of the students to the practical aspects of museum-associated work. Following this idea, the Janus Pannonius Museum has become the centre of museum pedagogical practices for the archaeology students. The study aims to present the work done in the three years since this type of practice began, focusing not only on its benefits but the hardships also.

Keywords: university education, museum pedagogy, archaeology, practice, challenges

Néhány éve már, hogy a PTE BTK Régészeti Tanszékén felmerült az igény, hogy a hallgatók gyakorlati képzésében nagyobb hangsúlyt kapjon a múzeumokban folyó munka megismertetése. Az egyetem természetes szövetségese ebben intézményünk, így a 2018/2019-es tanév tavaszi félévében elindult a múzeumpedagógiai gyakorlat oktatása, ami jó lehetőséget nyújt a hallgatóknak, hogy megismerkedjenek a tudományos ismeretterjesztés korszerű módszereivel. Tanulmányunkban beszámolunk az első hat félév kihívásairól, tapasztalatairól és a további lehetőségekről.

Kezdetek

A régészet az egyik legszínesebben bemutatható múzeumi tudományterület, amiről mégis talán a legkevesebbet tudja a nagyközönség. Ezért is elengedhetetlenül szükséges, hogy a múzeumpedagógia révén megszólítsuk a látogatókat. Rendkívül fontos, hogy minden majdani múzeumi, tudományos szakember valamilyen szintű jártasságot szerezzen ebben a feladatkörben, hiszen sosem tudhatják, hogy mikor lesz szükségük azokra az információkra és készségekre, melyeket itt megkapnak, megszereznek.

Múzeumpedagógusként és régészként is izgalmas új feladat elé állított ez az együttműködés – közérthető módon továbbadni a múzeumpedagógia módszertanát, méghozzá pedagógiai alapismeretekkel nem rendelkező hallgatók számára teljesen más megközelítést igényel. Mivel azonban lelkes híve vagyok a sokféle területen megfelelni képes, többféle feladattípussal megbirkózó szakemberek kinevelésének, ezért örömmel fogadtam a kihívást.

Az alapszakos régészhallgatók másodév tavaszi félévében érkeztek hozzám, először 2019-ben. Természetesnek tűnt, hogy egy múzeumi helyszínen, méghozzá a Városházai Kiállításunkhoz megépült nagyszerű, modern foglalkoztató-teremben, a „Padlás”-on kezdjük meg a közös munkát.

A leadott elméleti tananyagban igyekeztem a közgyűjteményekben folyó köznevelési, közművelődési, közösségépítő munka teljes spektrumát bemutatni, így nem csak hagyományos értelemben vett múzeumpedagógia¹, hanem a múzeumandragógia², a drámapedagógia³, az élő történelem⁴ stb. is terítékre került. Fontosnak tartom, hogy a hallgatók legalább alapszinten ismerjék meg ezeknek a módszertanát is.

A gyakorlat megszerzéséhez hozzájárult a törekvés, hogy minél több helyszínen és különböző keretek között mérjék föl a lehetőségeket. Ezért a bemutatott kiállítóhelyek között nem csak a Janus Pannonius Múzeum saját tárlatai és az azokban folyó múzeumpedagógiai munka szerepelt. A hallgatók a Pécsi Egyházmegye jóvoltából ellátogathattak a Püspöki Kincstárba is, hogy az ottani lehetőségekkel is megismerkedjenek, mely a gyűjtemény jellegeből fakadóan természetesen teljesen más, mint nálunk.

A megismert foglalkozás-típusok között volt „rendes” másfél órás múzeumpedagógiai foglalkozás, kitelepülő interaktív történelem-óra, ingyenes Múzeumi Kedd-alkalom, és végezetül a Múzeumok Éjszakája, mint tömegrendezvény.

1. ábra: Múzeumok Éjszakája 2019 – a kép jobb oldalán a tanszék hallgatói

¹FELBERMANN–SZIRAY 2020: 181.

²KOLTAI 2020: 215.

³KNAUSZ 2001: 99.

⁴KÁLDY 2010: 148.

Az élőben megtekintett, illetve aktív részvétellel segített foglalkozások mellett fontosnak tartottam, hogy a hallgatók a saját ötleteik megfogalmazására is lehetőséget kapjanak. Ezért a félév lezárásaként a hallgatók középiskolásoknak szóló foglalkozás-terveket készítettek, ahol a téma kötött volt, a módszer azonban nem. Ideális körülmények között sor kerülhetett volna a foglalkozások kipróbálására is, de ez szervezési nehézségek miatt nem valósulhatott meg.

Kijelölünk 2 csapatot (magyar védők – török támadók). Kiosztjuk nekik a haderőkártyákat, illetve a védőknek a várkapitány-kártyákat is. A haderőkártyákat mindkét csapat úgy osztja el a területeken, ahogy akarja. Pl.: A magyar védelem koncentrálnálhat egyszerre maximum 2 vár megvédésére, de szét is oszthatják a 11 megvédendő terület között. Ugyan ez igaz a török támadók haderőkártyáira is. A rivális felek nem láthatják, kinek, hol, mennyi hadereje van.

Csata: A felsorakozó támadó-védő egységek száma, illetve az adott vár esetleges bónusza határozza meg a csata kimenetelét. Mindkét fél számára a csata közben csak a csapatok elvonása lehetséges, a helyszínre csoportosítás nem (tehát ekkor már nem érkezhetsz erősítés).

A játék közben mindkét csapatnak mindössze kétszer van lehetősége arra, hogy egy területet kiválasztva megnézhesse, az ellenfélnek abban a pillanatban mekkora serege tartózkodik ott (külön értendő ebben az esetben a vár (térképen: kék pontok), és a várhoz tartozó terület).

2. ábra: Részlet egy múzeumpedagógiai foglalkozás-tervből, 2019

A múzeum és a tanszék közti munka bővülésével a 2019/2020 tanév tavaszi félévétől kezdődően a levelezős hallgatók tantervébe is bekerült a múzeumpedagógiai gyakorlat oktatása. Ez természetesen tömbösített formában lett volna célszerű megvalósítani, ám közbeszóltak a körülmények.

2020 tavaszán a COVID-19 járvány következményeként az oktatási intézmények online oktatásra álltak át. A múzeumpedagógia oktatásában nem csak a hallgatók online térbe kerülő órái miatt jelentett ez megváltozott helyzetet, hanem mert a gyakorlat „alanyai”, az óvodások, iskolások is hazakerültek és a múzeum kiállításai is bezártak.

Új kihívások

Mivel a 2020 tavaszi helyzetben élő foglalkozások megtartására és megtekintésére nem nyílt lehetőség, oktatóként kénytelen voltam online elérhető anyagokra, illetve a múzeum korábbi rendezvényeinek dokumentációjára támaszkodni. Szembe kellett néznem a problémával, hogy nagyon kevés, és nem megfelelő minőségű digitális segédanyag áll rendelkezésre, melyet a hallgatókkal megoszthatnék. Ez igen komoly problémát jelentett egy alapvetően gyakorlati tárgy oktatásánál, melyre azóta is keresem a megoldást.

Ettől függetlenül a megadott kritériumok alapján a levelezős és nappalis hallgatók egyaránt elkészítették a kért foglalkozásterveket, és véleményezték a kiadott digitális anyagokat, melyeket összegyűjtöttem különböző, online elérhető foglalkozásokról.

2. Helyszín: Tettey Szathmáry-villa romok

Foglalkozás időtartama: 55 perc

Foglalkozás menete:

1. Séta a barlangtól a romokig (a résztvevők csomagjait szükség esetén addig a barlangban megőrizik/tárolják).

2. A rom rövid bemutatása: az épület története és a dervisek életének elbeszélése.

3. Létszámtól függően 4 vagy 5 fős társaságokba tömörülnek a diákok, majd a tanáruk által kiadott török költők által írt vers részleteket Ibrahim felolvassa, az adott csapatnak (akik elolvasták magyarul a pár soros részletet) pedig el kell mutogatnia, míg a többinek meg kell próbálni kitalálni miről szolt a részlet.

4. Miután megbeszélték az idézetek jelentését és azokat kontextusba helyezték, Ibrahim egy korabeli török viseletbe, tipikus török zenére, klasszikus dervis táncot add elő (SZEMÁ), amivel bemutatja hogyan akartak Istenükhöz közelebb kerülni akkoriban, valamint segít átszellemülni a diákoknak. Igény esetén és természetesen, ha az idő engedi egypár alaplépés megtanítása a diákoknak.

Foglalkozás zárása, elköszönés: Az elköszönésnél mindenki kap egy klasszikus török izvilágot tükröző tea filtert, ez szimbolizálja a törökök mesze földön híres vendégszeretetét, valamint így próbálják meg „tartóssá” tenni az élményt (és egykis reklámot adnak a szponzornak).

Megjegyzések: A vers idézetek főképpen a szeretetről szólnak vagy a magyarok „felszabeditásáról”.

A foglalkozásban való részvétel teljesen önkéntes.

Alkalmazott oktatási módszerek: Csoportos munka, zene-tánc, esetleg tánc tanulás, mutogatás, megbeszélés.

3. ábra: Múzeumpedagógiai foglalkozásterv részlete, 2020.

A 2020/2021 tanévvel a mesterszakos régészhallgatók tantervébe is beépült a múzeumpedagógiai gyakorlat oktatása. A mesterszakos hallgatók az első tanévük őszi félévében találkozhatnak ismét a múzeumpedagógiával. Ez szerencsés helyzet, hiszen itt már lehet építeni a korábbi tapasztalatokra, a korábbi tanulmányokra. Ekkora kiderül az is, hogy melyik hallgató milyen korszakra/témára specializálódik, amiben remélhetőleg már otthonosabban érzi magát leendő szakemberként. Egy-egy témakör mélyebb ismerete minden esetben segít a szakmailag megalapozott foglalkozások, ismeretterjesztő programok megtervezésében és lebonyolításában.

A specializációt a leadott tananyagban is igyekeztem megjeleníteni – a mesterszakos hallgatókkal a múzeumpedagógia „általános” célközönségein túllépve a hátrányos helyzetű célcsoportokkal történő munkába mélyedtünk bele. Szerencsére a félév kezdetén még volt lehetőség személyes találkozásokra a hallgatókkal, bár foglalkozások megtekintésére már nem kerülhetett sor, hiszen az iskolák nem szervezhettek programokat külső helyszíneken.

A 2020/2021 tanév II. félévében ismét a BA másodéves régészhallgatók, nappalisok és levelezősök számára egyaránt került terítékre a múzeumpedagógia. Sajnálatos módon, a járványügyi helyzet következtében ismét csak online keretek között volt szükséges valamiféle gyakorlatot szereznük.

A 2020 tavaszán és őszén tapasztaltakból kiindulva a nappalis hallgatók ekkor új feladatot kaptak a félév teljesítéséhez – online élményt kellett tervezniük. A koronavírus járvány első és második hulláma alatt számos közgyűjtemény igyekezett online tartalmakkal színesíteni kínálatukat, illetve egy kis kreativitást, élményt csempészni a karantén, a lezárások mindennapjaiba.

Az online tartalomszolgáltatás az akadálymentesítés szempontjából sem utolsó lehetőség, hiszen nagyon sokan vannak, akik különböző okokból, de nem tudják fizikailag meglátogatni a múzeumokat, kiállítóhelyeket. Bár véleményem szerint a virtuális „séták” és kiállítások sosem tudják pótolni a valódi, testközei élményt, mégis sok helyzetben jó alternatívát tudnak jelenteni.

Ezen a vonalon indítottam el tehát a nappalis hallgatókat, míg a BA levelezős hallgatók hagyományosabb jellegű, de hosszabb időtartamú, témanapokhoz való foglalkozásterveket készítettek el.

2021 őszén a múzeumpedagógiai gyakorlat tartásakor végre ismét lehetőség nyílt arra, hogy a nappalis mesterszakos hallgatók élőben látogathassanak el a kiállításainkba, és találkozassanak a célcsoportokkal. Ez mindenki számára örömteli változás volt, hiszen

4. ábra: Gyerecsapat a Jakab-hegyi témanapon, felnőtt kísérőkkel, múzeumi munkatársakkal és egyetemi hallgatókkal, 2021

a személyes találkozások, beszélgetések sokkal élvezetesebbé teszik az együttműködést nem csak a hallgatók, de az oktatók és a gyerekek számára is. A gyakorlati tudás átadására, a lehetséges szituációk – akár jó, akár rossz helyzetek – átélésére az élőben zajló közös munka alkalmas igazán.

Ahogy a fentiekből kitűnik, az eltelt három évben sok kihívással kellett szembenézni a régészhallgatók múzeumpedagógiai gyakorlataival kapcsolatban. Az elmúlt évek tapasztalatai oktatóként rendkívül hasznosak voltak számomra. A hallgatókkal végzett közös munkát abszolút érdemesnek tartom a folytatásra, de az eddigi tapasztalatok alapján felmértem, hogy nekem is fejlődni kell, és új utakat keresni, hogy hatékonyabban és élményszerűbben tudjam a gyakorlati tudást a hallgatóknak átadni – remélhetőleg ezzel további alapokat adva nekik ahhoz, hogy szakemberként remek munkát végezzenek. Az együttműködés folytatódik – reméljük, hogy kedvezőbb keretek között, járványoktól és lezárásoktól mentesen.

Irodalom

- FELBERMANN JUDIT – SZIRAY ZSÓFIA: Az interpretáció speciális módja: múzeumpedagógia. In: Modern múzeumi interpretáció. Múzeumi iránytű 23. Szerk.: BERECZKI I. – NÉPESSY N. Szentendre, 2020, 177–198.
- KÁLDY MÁRIA: Élő történelem vagy múzeumi színház? In: Tudás és gyakorlat. Múzeumpedagógiai módszerek – európai példák és hazai alkalmazások. Múzeumi iránytű 5. Szerk.: BERECZKI I. – SÁGHI I. Szentendre, 2010, 148–150.
- KNAUSZ IMRE: A tanítás mestersége. Budapest-Miskolc, 2001.
- KOLTAI ZSUZSA: Új trendek a múzeumandragógiában. In: Modern múzeumi interpretáció. Múzeumi iránytű 23. Szerk.: BERECZKI I. – NÉPESSY N. Szentendre, 2020, 211–224.

ArtCoMe - Nemzetközi oktatási program 2018–2020

VADVÁRI KATALIN

Janus Pannonius Múzeum, Közművelődési és Múzeumpedagógiai Osztály, 7621 Pécs, Káptalan utca 5.
e-mail: vadvari.katalin@jpm.hu

Az ArtCoMe nemzetközi oktatási program a „*Törésvonalak – A modern közép-európai polgár születése 1908–1928*” című nagyszabású – a Visegrádi Országok együttműködésére építő – projekt része volt. Az Olmützi Művészeti Múzeum kezdeményezésére 2018 szeptemberében indult el a projekt megvalósítása. A program magyar partnerintézménye a pécsi Janus Pannonius Múzeum volt. A nemzetközi múzeumpedagógiai projektben részt vevő munkatársak: Getto Katalin esztéta muzeológus, Kárpáti Katalin múzeumpedagógus, Vadvári Katalin múzeumpedagógus.

A múzeum több pécsi középiskolát felkeresett, és végül a Pécsi Apáczai Csere János Általános Iskola és Gimnázium, Kollégium, Művészeti Iskolával kötött együttműködési megállapodást. A Gimnázium két tanára – Bánáti Enikő és Alexovics Ingrid – két tanéven át heti rendszerességgel foglalkozott a kiválasztott öt-öt diákkal. A múzeumpedagógusok folyamatosan segítették a diákok és tanáraik munkáját, biztosították a szakmai anyagokat a felkészüléshez.

A „*Törésvonalak*” a közép-európai avantgárd művészet történetét dolgozza fel és mutatja be. A projektben a projektgazda Olmützi Művészeti Múzeum kezdeményezésére szlovák, lengyel és magyar partnerintézmények vettek részt. A Janus Pannonius

1. ábra: Csoportkép az olomouci (Csehország) diákterületen résztvevő csapatokról
Fotó: Zdeněk Sodoma MUO (Olmouci Művészeti Múzeum)

Múzeumra azért esett a szervezők választása, mert gyűjteménye kiemelkedő, és a két intézmény között több évtizedes, kiváló szakmai együttműködés áll fenn. A projekt megvalósítására a négy partnerintézmény közös pályázatot nyújtott be az Európai Parlament „Creative Europe 2018” felhívására, illetve a Visegrádi Alaphoz.

A kiállításorozat első rendezvénye 2018. szeptember 19-én, Kroměříž-ben (Csehország) megrendezett, „*A modern közép-európai polgár születése*”; című nemzetközi tudományos konferencia volt. Ezt követte szeptember 20-án az Olmützi Művészeti Múzeum „*Rozlomena doba/Years of Disarray*” ’Törésvonalak’ című kiállításának megnyitása. A második helyszínen, a krakkói (Lengyelország) Nemzetközi Kulturális Központban volt látható a kiállítás egy változata (2019. március 5. – június 9.), ezt 2019. június 27. és szeptember 30. között a pozsonyi (Szlovákia) Városi Galéria követte.

A kiállítás negyedik változatát 2019. december 13. és 2020. április 1. között láthatta a közönség a pécsi Modern Magyar Képtárban. A kiállítás kurátora Várkonyi György művészettörténész, társkurátora Szeredi Merse Pál művészettörténész volt.

A kiállítást nemzetközi oktatási program kísérte végig, ennek keretében országonként őt, középiskolai diákokból álló csoport utazhatott a kiállítási helyszínekre, Olmützbe, Krakóba, Pozsonyba. A pandémia miatt az utolsó pillanatban törölni kellett a teljes mértékben előkészített pécsi diáktalálkozót.

A diákok az együttműködő középiskolai tanárok és múzeumpedagógusok segítségével a kiállításokhoz kapcsolódó online tartalmakat hoztak létre, animációs filmet forgattak, Wikipédia szócikket írtak, kreatív foglalkozásokon vettek részt. A kiállításokhoz számos kísérőrendezvény – filmfesztiválok, koncertek, tárlatvezetések, múzeumpedagógiai foglalkozások, egyetemi előadások és nyári tábor – is kapcsolódott.

2. ábra: Munkában a magyar csapat az olomouci diáktalálkozón
Fotó: Tereza Hrubá MUO

Részletek az oktatási programról

Művészet és a Kortárs Én – A műalkotás, mint az európai identitás alakításának eszköze (ArtCoMe: Art & Contemporary Me. Artwork as a medium building European identity)

A program középpontjában az 1918-hoz kötődő társadalmi, politikai és kulturális változások álltak. A projekt célja az volt, hogy megmutassa, ezek a változások hogyan befolyásolták a modern Európa létrejöttét.

A célok között szerepelt az is, hogy a diákok ismereteket szerezzenek a művészettörténeti, kultúrtörténeti témákra irányuló kutatás módszereivel, a források feldolgozásával és kritikai elemzésével kapcsolatban. Nagy hangsúlyt kapott a diákoknak a művészethez és a művészeti értékekhez fűződő kapcsolatának fejlesztése, illetve az önálló vélemény kialakításának segítése is. A program célkitűzése volt továbbá, hogy támogassa a kulturális sokszínűséget és párbeszédet Európán belül, és hozzájáruljon a térség, Közép-Európa kultúrájának az európai kultúra szerves részeként történő értelmezéséhez.

A 17-18 éves diákok négy országból érkeztek (Csehország, Szlovákia, Lengyelország, Magyarország), a találkozót két részben tartották meg (1. Rész: Olomouc, Krakkó; 2. Rész: Pozsony, Pécs). Mindkét programon húsz-húsz diák vehetett részt.

Valamennyi múzeumpedagógiai projekt első találkozója (Olomouc, Pozsony) a társadalmi/történelmi körülményekre fektette a hangsúlyt (1918 eseményei és azok előzményei, stb.). A diákok Wikipedia-szócikket alkottak egy-egy általuk kiválasztott társadalmi-történelmi témáról. A második találkozók (Krakkó, Pécs) témája a „Years of Disarray” kiállítással fonódott össze. A diákok ezúttal Facebook profilt és rajongói oldalt készíthettek egy-egy, a kiállításon szereplő, hazájukból származó művésznek.

A diáktalálkozókra az otthoni intézményekben, iskolákban készültek fel a résztvevők. A foglalkozásokra való felkészülés keretében a diákok a tanáraikkal együtt kiválasztottak egy számukra érdekes témát, és együtt dolgoztak rajta a partnerintézmények múzeumpedagógusai és kurátorai segítségével.

A magyar csapatok három alkalommal utaztak külföldre. Az utazásszervezés a múzeumpedagógus és a JPM feladata volt: Utasbiztosítás, szállás, utazás megszervezése pénzügyi lebonyolítása a Creativ Europa pályázati keretből.

A diáktalálkozók időpontjai:

1. Olomouc 2018.11.23-26. (1. ábra, 2. ábra)
2. Krakkó 2019.04.05-08. (3. ábra, 4. ábra)
3. Pozsony 2019.10.15-28. (5. ábra)
4. Pécs 2020.03.27-30.

A Pécsre tervezett múzeumpedagógiai programok nagy részét a COVID19 vírus okozta határlezárások és a kiállítás bezárás miatt sajnos törölni kellett.

Az a rengeteg munka, amit a programok előkészítésébe fektettünk, így nem hozta meg gyümölcsét. Ennek ellenére megosztjuk a tervezett programok leírását, hogy beavassuk az olvasót az általunk elképzelt pedagógiai koncepciónkba.

**3. ábra: Csoportkép a krakkói (Lengyelország) diáktalálkozón résztvevő csapatokról
Fotó: Klaudyna Schubert ICC (Krakkói Nemzetközi Kulturális Centrum)**

4. ábra: Prezentáció a krakkói diáktalálkozón, ahol a csapatokat a 4 országból érkezett diákokból vegyesen állították össze a szervezők

5. ábra: Városi program a pozsonyi (Szlovákia) diáktalálkozón.
Fotó: Michal Vasil' GMB (Pozsonyi Városi Galéria)

A Janus Pannonius Múzeum Törésvonalak című kiállításának tervezett nemzeti múzeumpedagógiai kínálata

1. Utazz velünk!

Gyere velünk egy képzeletbeli vonatúra és fedezzük fel együtt a szomszédos országok kincseit. Ettől már pozsonyi kiflit? Tudod mi a knédli? Tudod, milyen színek alkotják a lengyel zászlót? Műalkotásokkal szegélyezett utunk során sok érdekességre fényt derítünk. Mindenki elkészítheti útlevelét, amelybe a felfedezett országok pecsétjeit gyűjtheti össze.

Eszközök: útlevél, előre nyomtatott sablon; országzászlók; ételekről fotók; várostáblák, amelyek feltüntetik a Pécestől való távolságot; nyomdák az útlevélhez

2. Betű-torna

Próbáltad már „eltornázni” a neved kezdőbetűjét? Készítettél már betűkből portrét? Itt a lehetőség, hogy kipróbáld magad. A foglalkozás során belevetjük magunkat az 1920-as évek tipográfiájába. Készítünk betűnyomdát és nyomtatunk újság címlapokat.

Eszközök: nyomda, vágóeszközök, festék, festékező henger, pecsételő párnák

3. Izmusnyomozó

Helyezkedjünk bele a művészettörténész bőrébe, aki megbízást kap egy elveszett műalkotás beazonosítására. Csak a képleírás áll rendelkezésére, hogy egy aukciós kiállításon megtalálja a művet. Ha sikerül a küldetés, be kell bizonyítania, hogy mi alapján talált rá a műre. A megbízó csak akkor vásárolja meg a művet, ha meggyőzték annak eredetiségéről. A nyomozáshoz rendelkezésre bocsátjuk a megfelelő szakmai anyagokat.

4. Képszilánkok

Mi is az a kubizmus? Szabályos vagy szabálytalan? Tudod, ki volt az első kubista festő? Mindenre választ kapsz, ha eljössz felfedezni a Törésvonalak című kiállítást. Gyere és próbáld ki, hogyan készül egy kubista portré!

5. Aukció

Mitől lesz értékes egy műtárgy? Kitől és milyen képet érdemes megvásárolni, hogy később még több pénzért eladhasd? Lego-ba fektesd a pénzed vagy műalkotásokba?

Ha érdekesnek talárod a kérdéseket, akkor a Képtárban a helyed. Játékos formában ismerheted meg a műtárgypiac törvényeit a Törésvonalak című kiállítás alkotásain keresztül.

6. Ember-város-gép

A technológiai forradalom a kiállítás tükrében. A korabeli járművek felkutatása. Milyen típusú járműveket használtak akkoriban? Mennyi ideig tartott az út Európából Amerikába? Milyen hangulat jellemző a várost ábrázoló képre?

Vita a metropoliszok mai jellegzetességeiről és arról, hogy milyen új eszközöket fejlesztettek ki később.

Alkotás: a mai modern városok víziójának megtervezése az interaktív óra tapasztalatai alapján; vegyes technikák alkalmazásával.

7. Dada

Adjunk jelentést a „dada” szónak! Kollázs készítés talált anyagokból. Képvörsek.

Korabeli filmek és fotók alapján felvázoljuk a dadaista előadás jellemzőit. A diákokat két csoportra osztjuk. Az egyik csoport készíti az előadás díszletét talált tárgyak és anyagok felhasználásával, kollázs technikával. A másik csoport képvörseket készít véletlenszerű szavakból. Végül a dada-díszlettel a háttérben előadják alkotásukat.

Megvalósult programjaink

1. Interaktív történelemóra

Az óra keretében az 1908-1928 közötti időszak történelmi és irodalmi vonatkozásaival foglalkoztunk, különös tekintettel az I. világháború művészetekre gyakorolt hatásaival.

Az órára való felkészülés keretében a diákok családi történeteket és fotókat gyűjtöttek, amelyeket elhelyezhettek a kiállítás idővonalán. (6. ábra)

A foglalkozásokat Getto Katalin esztéta, muzeológus és Vadvári Katalin múzeumpedagógus vezette.

2. 2020.03.10. 14.30-15.30 Interjú Romolicz Magdolna műkereskedővel a műtárgy piac és az aukció működéséről.

A pécsi galériatulajdonossal és műkereskedővel készült interjú teljes egészében a diákok munkája. Kérdéseket tettek fel a műalkotások pénzbeli értékéről és az értéket befolyásoló tényezőkről. Körbejárták, hogyan zajlik az aukció, és milyen felelősségei vannak az eladónak és az aukciós galériának. Az interjút média-fakultációs diákok rögzítették. A videofelvételek szerkesztett változatát az „Aukció” és az „Izmosnyomozó” című foglalkozásokon terveztük felhasználni.

Szervezte és közreműködött: Kárpáti Kata múzeumpedagógus.

**6. ábra: Interaktív történelemóra a Leőwey Klára Gimnázium diákjaival
Fotó: Gerner András**

A 4. Nemzetközi diáktalálkozó Pécsre tervezett programjai 2020. március 27-30.

A helyszín a Modern Magyar Képtár épülete, ahol a kiállítás is látható. A diáktalálkozó középpontjába az előadó-művészet (performance) és képzőművészet közötti átmenet került volna, a Bauhaus iskola színházi előadásainak mintájára.

2020. március 27. péntek

A három ország csapatait délutánra vártuk. Szállásukat a pécsi püspökség Dóm zárandokszállóján foglaltuk le, amely nagyon közel van az összes helyszínünkhöz.

Az étkezéseket a Dóm zárandokház és a Trafik étterem biztosította volna a négy nap folyamán.

Este került volna sor az önálló otthoni munkák prezentálására az MMK előadótermében, amelyben a kiválasztott művészek facebook-profilját kellett volna bemutatni.

Az este zárásaként terveztük a csapatok sorsolását a másnapi feladatokhoz. A két csapatot úgy szerettük volna kialakítani, hogy minden országból legyenek diákok mindkét csapatban.

2020. március 28. szombat

Délelőtti program terve:

Feladatok ismertetése példákkal (vetítés), feladatok sorsolása. Mindkét csapatnak létre kell hoznia egy rövid avantgárd előadást, amelyhez a színpadkép, a díszlet és a jelmezek megtervezése is hozzátartozik. Két szekció lesz: színpadkép- és jelmeztervezés, valamint az előadás kivitelezése drámapedagógiai eszközökkel. A csapatok két művésztől kapnak képeket. Az egyik művész mindenképpen azok közül kerül ki, akik számára Facebook-profilot alkotnak a diákok, a másik művész vagy műalkotás a kiállításon sze-

replő művekből kerül kiválasztásra. A csapatok zárt borítékban kapják meg az információkat és képeket, amellyel dolgozniuk kell. A borítékok kis szövegeket is tartalmaznak majd, amit be kell építeni az előadásba. Ha hoznak magukkal hangszereket a diákok, akkor azt szabadon beépíthetik az előadásba, de biztosítunk néhány más hangkeltő eszközt is számukra, illetve lehet számítógépről is zenét felhasználni.

A csoport és B csoport egy időben:

A csoport: vizuális műhelymunka. Kollázs készítése a megadott művekből, amely kivetítve az előadás háttéréül szolgál.

Jelmez- és maszkkészítés, adott alapanyagokból. (Képzőművész segítségével)

B csoport: előadás tervezése. A diákok drámapedagógus segítségével készítik előadást a megadott műalkotásokhoz, "avantgárd szellemben". (Keret Alkotó Csoport)

Délutáni szekció terve:

A csoport és B csoport egy időben:

A csoport: előadás tervezése. A diákok drámapedagógus segítségével készítik előadást a megadott műalkotásokhoz "avantgárd szellemben". (Keret Alkotó Csoport)

B csoport: vizuális műhelymunka. Kollázs készítése a megadott művekből, amely kivetítve az előadás háttéréül szolgál.

Jelmez- és maszkkészítés, adott alapanyagokból. (Képzőművész segítségével)

Esti szekció terve:

A csoport és B csoport egy időben:

A csapatok külön-külön összegzik a nap folyamán elért eredményeket és megbeszélik, hogy az előadás látvány és tartalmi részét hogyan tudják jobban összegyűjteni. Meghatározzák a következő napra maradó feladatokat.

Esti program és vacsora: Fordan biliárdszalón

2020. március 29. vasárnap

Délelőtti szekció terve:

Csapatmunka III. rész, 9.00-10.30

A csoport és B csoport egy időben:

A csoport: vizuális műhelymunka. Kollázs-háttér kivetítése, szükség esetén korrekciója. Jelmez- és maszkkészítés befejezése. (Képzőművész segítségével)

B csoport: az előadás gyakorlása és tökéletesítése. (Keret Alkotó Csoport)

11.00-12.30 A csoport és B csoport egy időben:

A csoport: az előadás gyakorlása és tökéletesítése (Keret Alkotó Csoport)

B csoport: vizuális műhelymunka. Kollázs-háttér kivetítése és szükség esetén javítása. Jelmez- és maszkkészítés befejezése. (Képzőművész segítségével)

13.15 - 14.15 Ebéd

15.00 - 16.00

A csoport: az előadás főpróbája, utolsó simítások

B csoport: a kiállítás megtekintése vezetéssel

16.30 -17.30

A csoport: az előadás főpróbája, utolsó simítások

B csoport: a kiállítás megtekintése vezetéssel

18.30 - 19.30 Vacsora, Trafik étterem

20.00 - 21.00 az előadások bemutatása

21.00 - 22.00 a tapasztalatok megbeszélése

22.00 Közösségi program

Helyszín: Pécs, Vince utca 11-13, Létra Közösségi és Alkotóház, szabadulószoza

2020. március 30. Hétfő

Tervezett programok:

10.00 - 12.00 Pécs városnézés, Dóm

12.00 - 13.00 Szabad program

13.00 - 14.00 Ebéd, Trafik étterem

15.00 – Hazautazás

Nagy szívfájdalmunk, hogy terveink csak papíron maradtak meg. Bízunk benne, hogy más projekt kapcsán megvalósíthatjuk majd elképzeléseinket.

Zárásként szeretném megosztani az Apáczai Csere János Gimnázium angol-történelem szakos tanára, Bánáti Enikő projekttel kapcsolatos élményeit, aki két éven keresztül dolgozott velünk, diákjaival karöltve, a nemzetközi diáktalálkozó sikeréért:

Felvillanyozó élmény volt részt venni ebben a projektben. A kilépés a merev és megszokott oktatási, iskolai keretek közül valódi szellemi felfrissülést jelentett a számunkra. Az informális környezetben rengeteg új ismeretet, tapasztalatot szereztünk, szellemi horizontunk szélesebbre tágult.

Nemcsak a közép-európai avantgárd művészekről, művészetről tudtunk meg sokat, de lenyűgöztek a kiállítások is. Ahogy a szemünk előtt elevenedett meg egy változásokkal és történelmi tragédiákkal terhes korszak, árnyaival, fájdalmaival, széttöredezett és új egységbe állított formáival, a mindezt ábrázoló avantgárd művészet megdöbbentő őszinteségével.

A mi közép-európai iskolarendszerünk nem sok teret ad a kreativitásnak. Ebben a projektben alkalmunk nyílt belefeledkezni az alkotás élményébe, diákok és tanárok, lengyelek, szlovákok, csehek, magyarok ugyanazon kreatív folyamat részesei, alkotói lehettünk, ami összekapcsolt bennünket és közel hozott egymáshoz. A közös alkotási folyamat során új perspektívák tárultak fel előttünk. Tanultunk egymástól, és tanítottuk egymást. Felfedeztük azt a számtalan közös gyökeret, melyek történelmileg és kulturálisan egymáshoz kapcsolják a térség népeit. Megismertük és megszerettük egymást.

Nagyon szerettünk dolgozni ebben a projektben diákok, tanárok egyaránt. Több ilyen kezdeményezés kellene, hogy a megismerés és közös munka öröme által, kevesebb legyen a félrecsúszott kommunikáció a nemzetek közt.

TERMűhely – Nyári alkotóműhely gyermekek számára 2016–17–18

VADVÁRI KATALIN

Janus Pannonius Múzeum, Közművelődési és Múzeumpedagógiai Osztály, 7621 Pécs, Káptalan utca 5.
e-mail: vadvari.katalin@jpm.hu

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya karöltve a Képző- és Iparművészeti Osztállyal, hagyományteremtő nyári alkotóműhely, szakmai tábor megszervezésére vállalkozott 2016-ban, *TERMűhely (TERMészettudományi Művészet-Műhely)* címmel. Az alkotóműhely 3 éven át elnyerte az NKA Ismeretterjesztés és Környezetkultúra Kollégiuma támogatását.

A program fő célja volt, hogy a természettudományok és művészetek iránt fogékony általános iskolás tanulók egy öt napos nyári alkotóműhely során kialakítsanak egy olyan etikai, érték- és cselekvési rendszert, amely figyelmet fordít a kulturális identitásra, a természet értékeire. Kiemelkedő szerepet szántunk a személyiség művészetek által történő fejlesztésére, ezért megismertettük a résztvevőket a *Természetművészet, Land-Art* fogalmával és lehetőségeivel. A művészek és művészetek meghatározó szerepvállalásával.

Biológusokkal, művészekkel, és múzeumpedagógusokkal egy héten keresztül, játékos formában ismerkedhettek a gyermekek a természettudományokkal, környezetvédelemmel, a természet ábrázolásának különböző lehetőségeivel. Minden nap kirándulásokat tettünk a környező erdőkbe, parkokba és Land-Art alkotásokat hoztunk létre.

A belső természeti környezetünk – testünk, egészségünk, életviteli szokásaink – megalapozását is ugyan olyan fontosnak tartjuk, mint a külső környezetet, ezért gyermekjoga foglalkozásokkal egészült ki a műhelyfoglalkozások programja.

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Képző- és Iparművészeti Osztályának gyűjteménye szolgált a foglalkozások művészeti alapjául.

A Természettudományi Osztály gyűjteménye és kiállításai adták a foglalkozások természettudományos alapját.

2016-os program bemutatása napi bontásban

2016. július 11. hétfő: Makro- és Mikrovilág napja

A programsorozat bázisául a Modern Magyar Képtár előadóterme szolgált, ahol minden reggel gyülekezhetek a résztvevők a számukra kialakított és berendezett térben.

Az első napot ismerkedő-játékokkal indítottuk, melyet Varga Ágnes múzeumpedagógus vezetett.

A gyermekeknek állat- vagy növényhasonmásokat kellett választaniuk a bemutatkozáshoz. A résztvevők körben álltak és a soron következőnek először mindig be kellett mutatnia az előző személyt, majd magát is. A játék addig tartott, amíg mindannyian be nem mutatkoztak.

Ezután már felszabadult hangulatban indulhatott el Pál Rita grafikus művész műhelyfoglalkozása, amely a „*Geometrikus formák a természetben*” témát dolgozta fel.

Párhuzamokat kerestünk műalkotások és a természetben fellelhető látványvilág között. Beszélgettünk a tudomány és művészet kapcsolatáról. Mikroszkopikus és világúrból (műholdas felvételek, légi fotók) fényképezett fotókat összevetettük művészek által készített alkotásokkal.

Közben lehetőség nyílt rovarok, növények, tárgyak rajzolatának mikroszkópos vizsgálatára, hagyományos és digitális mikroszkópokkal.

Az első nap délutánján került sor a „*Törpe és az Óriás: panorámás séta a Tettye környékén*” témájú túrára Varga Ágnes vezetésével. A délelőtt folyamán elkészítettünk egy kis szövő keretet papírból és kenderkötélből, melyet mindenki a hátizsákjában vitt magával. A séta a Kikelet Hoteltől indult. A túra során gyűjtött növényekből és termésekből képet szőttünk a pihenők alkalmával. (1. ábra)

1. ábra: A túra során gyűjtött növényekből és termésekből képet szőttünk.

Fotó: Timárné Sinkó Anikó, JPM

A városi panorama megtekintése után fel kellett ismerni a templomokat tornyaik alapján, illetve meg kellett mutatni melyik, hol helyezkedik el.

A hőségtől és a kimerítő gyaloglás után szabad játékkal zárult a nap a Tettye játszótéren.

2016. július 12. kedd: Kavicsok, kövek, kőületek, ősmaradványok – napja

Fontosnak tartottuk a program kialakítása során, hogy harmóniában legyen a test a szellem és a lélek, ezért a második napunkat jóga órával indítottuk Szalóky Mira jógaoktató segítségével.

Az első jóga foglalkozást a Képtár előterében tartotta Szalóky Mira, témájában kapcsolódva a kőületek és őslények világához, ezzel is segítve a ráhangolódást az egész napi műhelymunkára.

2. ábra: Foglalkozás a „Kövekbe rejtett múlt...” című kiállításon
Fotó: Timárné Sinkó Anikó, JPM

Ezután került sor a természettudományi kiállításban egy múzeumpedagógiai foglalkozásra, a kövületek megismerésére. A foglalkozást Varga Agnes vezette a „Kövekbe rejtett múlt – ősmaradványok a Mecsekben és környékén” című kiállításban.

A különleges formák tapintásával, és a paleontológus munkájának megismerésével a homokba rejtett, és kőzetekbe ágyazott ősmaradványok segítségével ismerkedhettek közelebbről a gyerekek, sok-sok játék segítségével. (2. ábra)

A foglalkozás során a gyerekek saját ősmaradványt készítettek. Agyagba nyomtak kagylókat és kőveket, majd gipszből kiöntötték a lenyomatokat.

Délután a Vasarely Múzeum kertjében került sor Varga Tünde DLA művészeti vezető foglalkozására a kavics-kő témaköréhez kapcsolódva. A közös munkát beszélgetés előzte meg, melyben kialakult az elkészítendő alkotás témája, formája. Csoportokra osztottak a gyerekek és kijelölték a helyszínt ahol elkészült a „kavicsszőnyeg”. A nyolc részre osztott kör alakú szőnyeg csigavonallal a közepén, megjeleníti az embert körülvevő természetet és égitesteket. (3. ábra)

A kavicsszőnyeg elkészítése után, Vadvári Katalin múzeumpedagógus vezetésével a Vasarely Múzeum kiállítását tekinthették meg a résztvevők. Megkeresték Vasarely „kavicsos” képeit, melyeket *Belle-Isle* korszakában készített. Felderítették a művész ihlető forrásait, megfigyeléseinek, kutatásainak főbb állomásait.

2016. július 13. szerda: A fa napja

A reggel ismét jogafoglalkozással indult, ezúttal a Martyn Múzeum kertjében (Kőkert), szabadtéren tartotta Szalóky Mira az órát – Pierre Székely Franciaországban élt magyar szobrász, építész, monumentális szobrai közt – témájában a fához kapcsolódva. A délelőtti képvadászattal folytatódott a Modern Magyar Képtárban Vadvári Katalin múzeum-

3. ábra: *Kavicsszőnyeg* a Vasarely Múzeum kertjében

Fotó: Vadvári Katalin

pedagógussal. A gyerekek kaptak egy feladatlapot, melyben fa témájú műalkotások szerepeltek és meg kellett keresniük a képeket a kiállítótérben. A feladat megoldása után beszélgettünk a fa sokrétű és szimbolikus megjelenítéséről a festészetben, a fának, mint alapanyagának a felhasználási lehetőségeiről és a fa szerepének újragondolásáról. Megismertük a Pécsi Műhely Tájkorrekciók című munkáját.

Délután land art foglalkozás volt Varga Tünde művészeti vezetővel a fa témakörhöz kapcsolódva az Északi Várfalsétány kertjében. Az alkotás címe: „Árnyékfogó”. Egy közösen kiválasztott fának az árnyékát kellett kirakni a természetben található anyagokból.

A munkát két csoportra osztva kezdték a gyerekek. Megbeszéltük kinek mi lesz a feladata. Első feladat a tisztogatás és gyűjtés volt. A kijelölt terület aljzatáról el kellett távolítani, minden „szemetet” és az így keletkezett természetes söpredéket szelektálni (száraz levelek, ágacsok), majd ezekből és a begyűjtött növényi hulladékból egy talajborítást kellett létrehozni a fa árnyékát követve.

2016. július 14. csütörtök: Cserkút

Erre a délelőtti egész napos kirándulást terveztünk Cserkútra a Babás szerkövekhez, de a szélsőségesen esős és szeles időjárás miatt programváltoztatásra volt szükség.

Varga Tünde művészeti vezető a Modern Magyar Képtárban tartotta meg foglalkozását. Az alkotás során a gyerekek színes papírból készítették térbeli képeket a népi motívumkincs növényi mintáit felhasználva.

Dél körül az időjárás megengedte, hogy elinduljunk Cserkútra a Bio Bia Porta Pajta Szállóhoz, ahol Németh Ibolya környezeti nevelő programján vettünk részt. Házi készítésű kenyérlángossal és ehető virágokkal díszített hűtővel láttak vendégül minket.

Két csoportra osztva felváltva került sor egy gyógynövény ismereti túrára és egy kincskereső túrára. A gyógynövény ismereti séta alkalmával az utunkba kerülő ehető növényekkel ismerkedtünk és békaszéket fontunk, amit behelyeztünk a fűbe, mint közös alkotást. Színes képet készítettünk az utunkba kerülő virágokból. Energiát kaptunk és adtunk a kétszáz éves öreg tölgyfánál.

A kincskeresés során, egy szöveges rajzos térképet kellett követnünk, és az alapján megtalálni a jelzett helyeken elrejtett „kincset”, melyek kis gyógynövény zacskók voltak. A kincskeresés alkalmával bejártuk a falut és környékének természeti kincsekben gazdag területét.

2016. július 14. péntek: A víz – patak, folyó, tó, tenger – napja

Játékos múzeumpedagógiai foglalkozással indult a napunk a Martyn Ferenc Múzeumban, Vadvári Katalin múzeumpedagógussal.

Martyn Ferenc képein időről időre visszatérően jelen van a tenger, mint valós természeti jelenség, és mint absztrakt jelkép, ezeket a képeket kerestük a kiállításban. A képek megtalálásához segítségül hívtunk egy játékot, melynek során egy önként jelentkező szemét bekötöttük és a többieknek a kijelölt képekről olyan információt kellett mondaniuk egy-egy mondatban, hogy a bekötött szemű játékos a kendő levétele után kitalálja melyik képről beszéltek a többiek.

A játék után közösen beszélgettünk arról, hogy milyen formák és színek szimbolizálhatják egy képen a vizet. Elmeséltük egymásnak milyen saját vízi élmény jutott eszünkbe a képek láttán.

A délelőtt további részében látogatást tettünk a Víz-kincstárban, a Damjanich utcában, ahol ismerkedtünk a pécsi ivóvíz eredetével, az ivóvíz értékével és védelmével. Megtekinthettük a régi víztározót és építhettük római vízvezetékét.

Délután az Égervölgyi-tóhoz mentünk, ahol Varga Tünde művészeti vezető irányításával land-art műveket hoztak létre a gyerekek. Három csoportban folyt a munka és a végén háromtagú zsűri értékelt az alkotásokat.

Először csoportvezetőket választottunk és kijelöltük a helyeket ahol az alkotást el kellett készíteni. Fontos volt, hogy a csoportvezető meg tudja beszélni a csapattagokkal, kinek mi lesz a feladata. A téma a víz volt és a négy őselem. Az alkotásokhoz történetet is kellett kitalálni, melyet zsűrizéskor elmeséltek a csapatok.

A díjakat három kategóriában osztotta ki a zsűri:

1. A leg részletgazdagabb alkotás.
2. A legjobb történetet elmesélő alkotás.
3. Legszebben kidolgozott alkotás.

Minden résztvevő kapott egy oklevelet és egy festett kavicsot ajándékba.

16.00 –órától az Égervölgyi tónál vártuk a szülőket, családokat, hogy megtekintsék az alkotásokat, majd egy közös tábortűz mellett szalonnát sütöttünk és beszélgettünk a hét folyamán létrejött alkotásokról, élményekről, tapasztalatokról.

Az 5 nap során összesen 17 diák vett részt a foglalkozásokon.

A szervezési és lebonyolítási feladatokat Vadvári Katalin és Varga Ágnes múzeumpedagógusok végezték.

Művészeti vezető: Varga Tünde DLA

Műhelyfoglalkozást tartott: Pál Rita grafikus, Németh Ibolya környezeti nevelő

Gyermekjoga foglalkozást tartott: Szalóky Mira jógaoktató

Önkéntes segítőként közreműködött, Horváth Klaudia főiskolai hallgató és Horgos Dóra középiskolás diák.

TERMűhely – nyári alkotóműhely gyermekek számára 2017

Az előző évi tapasztalatok felhasználásával gondoltuk végig a programot és ez alapján állítottuk össze a tematikát.

2017. július 10. hétfő: Növények és a fény

Az első napot ismerkedő-játékokkal indítottuk, melyet Vadvári Katalin múzeumpedagógus vezetett. A „Pókháló” „Névkigyó” „Keress valakit...” játékok segítségével vidám hangulatban ismerkedtek meg egymással a résztvevők.

A délelőtti folyamán átsétáltunk a Természettudományi Múzeumba ahol múzeumpedagógiai foglalkozáson vettünk részt a „Levéltitkok” című időszaki kiállításban, melyet Varga Ágnes múzeumpedagógus vezetett.

A kiállítás a növények – azon belül elsősorban a hazai erdők – fény-függését, a fény élettani működéseiben játszott szerepét mutatja be. A kiállításon Lidércke – egy mesés tündér-figura – kísérte végig a gyerekeket. A tábori workshop keretében a kiállításban új mesét szőttünk a gyerekekkel, melyben a növényi részeknek (terméshélek, levelek, gyökér) nagy szerepük volt.

Néhány egyszerű kísérletet is kipróbáltunk a növények életműködéseivel és a fotoszintézissel kapcsolatban, majd zárásként jellegzetes fáink levélformáiból alkothatott ki-ki hazavihető kompozíciót textil alapanyagra.

Az első nap délutánján gyalogosan közelítettük meg a Land-art foglalkozásunk helyszínét. A túra kiinduló pontja a Modern Magyar Képtár volt, ahonnan gyalog mentünk fel a Niké szobor alatti Mecsek oldalra, egy fás-ligetes területre. Itt várt minket Varga Tünde a tábor művészeti vezetője. A nagy hőségben megpihentünk a fák árnyékában, majd indulhatott az anyaggyűjtés.

A tábori land art foglalkozások központjában az ember állt. Az emberi forma, arányainak és tömegeinek ismerete szolgált alapul az egyes foglalkozásokon. A táj látványából kiindulva az embert körülvevő mikro és makró elemek észrevétele, elemzése és megismerése. A természet alapos megfigyelése. Az emberábrázolásoknál fontos volt a formákkal megjeleníthető érzelmek és karakter-jellegek ábrázolása, továbbá a figura körvonalainak kirakása kavicsokkal, ágakkal. A közösen gyűjtött, illetve előkészített alapanyagokból és célirányosan egyénileg kiválasztott anyagokból, a talajon kontúrozott emberfigura kitöltése, megalkotása volt a délutáni foglalkozás célja. A kövek és kavicsok összerendezésével, a megfelelő forma és pontos arányosságok figyelembevételével a gyerekek egyedi emberformákat raktak össze, alkotásaikkal szelíd nyomot hagyva az erdőben. Lehullott ágakat, leveleket, bogyókat, terméseket stb... gyűjtöttek, amelyet felhasználtak alkotásaik elkészítéséhez.

Az alkotás 3 csapatban történt. Minden csapatban egy önként jelentkező lefeküdt a földre és a többiek körberakták a gyűjtött alapanyagokból. Ezután felkelhetett a „modell” és elindult a körvonal kitöltése. Mindhárom csapat nagyon egyénien oldotta meg az emberalak kidolgozását. A csapatoknak be kellett mutatniuk műveiket a többieknek és megbeszéltük ki hogyan osztotta be a munkát és milyen ötletek mentén dolgozott.

2017. július 11. kedd: Ember és a fény

Előző évi pozitív tapasztalataink alapján fontosnak tartottuk a jóga foglalkozások ismételt beépítését a programunkba, ezért a második napunkat jóga órával indítottuk Apró Kata jógaoktató segítségével.

Az első jóga foglalkozást a Kő kertben tartottuk ahol élvezve a reggeli frisslevegőt a zöld füre telepedtünk Pierre Székely szobrai közé és egy mesés utazáson vettünk részt,

melynek során különböző élőlényekkel, állatokkal, növényekkel találkoztunk és utánoztuk őket testünkkel, ezzel is segítve a ráhangolódást az egész napi műhelymunkára.

Ezután került sor a Vasarely Múzeum foglalkoztató helységében, a Tudatosan a Környezetünkért Alapítvány fény-fizika játszóházára, Hohmann Balázs környezetmérnök vezetésével. Kapcsolódva Victor Vasarely Op-art művészetéhez, beszélgettünk a látás folyamatáról, a fény szerepéről. Látványos kísérleteket nézhettek meg a gyerekek a fénytöréssel kapcsolatosan, melynek során különböző lencséken keresztül vezettük át a fény-nyalábokat. Az előadás után újrahasznosított hulladék és tükrök felhasználásával kaleidoszkópot készítettünk.

Varga Tünde művészeti vezető foglalkozására egy túra keretében került sor Pécs Mecsek – Misinatetőn, ahol rövid gyaloglás után megtaláltuk az erdőben a megfelelő helyszínt délutáni foglalkozásunkhoz. Egy nagy 3 felé ágazó törzsű fa körül megtisztítottuk a terepet. Varga Tünde művészeti vezetőtől azt a feladatot kapták a gyerekek, hogy mindenki alkossa meg a saját „kézlenyomatát” a környéken található természetes alapanyagokból. A gyerekek választottak maguknak helyet, elindult az anyaggyűjtés és alkotás. Különböző anyagok felhasználásával nagyon változatos kezeket hoztak létre.

A délután túrázással folytatódott. A Misinatetőről a Mandulás játszótérig gyalogoltunk le Varga Ágnes túravezetővel, aki útközben mesélt a környék élővilágáról. A napot a Mandulás játszótéren zártuk kötetlen játékkal.

2017. július 12. szerda: Fa – papír – víz

Egész napos kirándulást tettünk Orfűre, melynek keretében megismerkedtünk az orfűi vízimalommal és környékével, valamint bebarangoltuk a Vízfő-forrás tanösvényt.

A reggel Madárgyűrűzéssel kezdődött az Orfűi Malommúzeum udvarán, melyet Laczik Dénes a Duna-Dráva Nemzeti Park munkatársa tartott. (4. ábra)

Először bemutatta, milyen módszerrel fogják be a madarakat. A Múzeum fogadó épü-

4. ábra: Madárgyűrűzés Laczik Dénessel az Orfűi Malommúzeum udvarán.

Fotó: Vadvári Katalin

lete melletti füves fás területen felállított egy madárfogó hálót, amelynek segítségével 3 madarat sikerült befognia. Elmagyarázta a háló felállításának és működésének körülményeit, majd a reggel befogott kismadarakat sorban megvizsgálhattuk szakmai szempontok alapján. Mindhárom kismadár kapott gyűrűt bekerültek a nyilvántartásba és elengedtük őket.

A délelőtti további részében virágszirmokat gyűjtöttünk a környező réten. A begyűjtött virágszirmokkal visszatértünk a Malomhoz, ahol várt minket Füzes Petra grafikus, aki bemutatta nekünk a papírmalmot és működését.

Ezután következett a mesterség bemutató. A begyűjtött virágszirmokat beleszórtuk a papírmasszába, ezután mindenki meríthetett papírt saját magának. A kész papírokat száradás után a nap végén magunkkal vihattuk.

Délután csatlakozott hozzánk Varga Tünde művészeti vezető. Varga Ágnes túravezetővel elindultunk felfedezni a környék természeti szépségeit, hogy megfelelő helyszínt találjunk Land art műveink elkészítéséhez. Utunk során anyaggyűjtést végeztünk.

Nem messze a Vízfő-forrástól a Barlangások forrása mellett leltünk egy fiatal fákbold álló erdőrésze ahol 2-3 fős csapatokat alkottunk és a fák törzsét felhasználva szövő keretnek kender zsinórból vetettünk fel szálakat, amelybe a gyűjtött növényeket beleszórtuk.

Az alkotás végeztével elsétáltunk a Vízfő - forráshoz, majd visszatértünk a Malomhoz, ahol meglephetettük a vízimalmot a kenyérsütő műhelyt és vendégül láttak minket a helyben készült kenyerekből egy kis uzsonnára.

2017. július 13. csütörtök: Fa – Ember

A napunkat ismét gyermekjoga foglalkozással indítottuk Apró Kata jógaoktató segítségével. Az erős szélre való tekintettel nem tudtunk a kertben jógázni, így a Képtár kiállítóterét választottuk a foglalkozás helyszínéül. Ezúttal egy mesebeli várkastélyba utaztunk, ahol sárkányokkal küzdöttünk, lovagokkal és királylányokkal találkoztunk. (5. ábra)

A délelőtti további részében átsétáltunk a Csontváry Múzeum közeli épületébe. Itt került sor egy múzeumpedagógiai foglalkozásra, Csontváry *Magányos cédrus* című képehez kapcsolódóan. A gazdag szimbolikájú kép szemlélése közben beszélgettünk az emberi-állati-növényi lét lehetséges összefüggéseiről, amely sokat foglalkoztatta Csontváryt. Eljátszottuk, hogy ki milyen fa lenne. Fényt derítettünk rá mi is az a „Napút”. A foglalkozás végén ki-ki lerajzolhatta saját „fa önarcképét”.

A foglalkozás elején Vadvári Katalin múzeumpedagógus bemutatta Csontváry életútját, hogy a gyerekek közelebb kerüljenek a művész gondolkodásához, és jobban megértsek az életmű keletkezésének körülményeit.

A foglalkozást ezután Hegedűs Evelin Alexandra festőművész, képzőművész-tanár vezette. Először tüzetesen megvizsgáltuk a *Magányos cédrus* című alkotást. Különböző szempontok alapján, vetített képek segítségével vitattuk meg a fa, mint élőlény tulajdonságait. A beszélgetés és játék után következett az alkotás.

A feladat az volt, hogy minden résztvevő rajzolja le saját fa önarcképét. Miután elkészültek a képek az önként jelentkezők elmesélhették mindenkinek milyen fajta fát rajzolnak és miért. A gyerekek lelkesen meséltek alkotásaikról. (6. ábra)

Ebéd után elsétáltunk a pécsi Északi Várfalsétány és park területére ahol Land art foglalkozást tartott Varga Tünde DLA művészeti vezető. A téma a spirál vonal volt. A gyerekek 3 csapatban dolgoztak, különböző a helyszínen található alapanyagok felhasználásával alakították ki műveket.

5. ábra: Jóga a Modern Magyar Képtárban, Apró Kata jógaoktatóval.
Fotó: Tímárné Sinkó Anikó JPM

6. ábra: A *Magányos cédrus* című foglalkozás csoportképe
Fotó: Tímárné Sinkó Anikó JPM

A tábor 4. napján már önálló alkotások is születtek, ami nagy örömmel töltött el bennünket szervezőket. A legnagyobb jutalom számunkra, ha a befektetett munka önálló termést hoz.

A lányomunkat is a helyszínen hagytuk.

2017. július 14. péntek: Víz – Ember

Délelőtt játékos múzeumpedagógiai foglalkozásra invitáltuk a gyerekeket a Modern Magyar Képtár gyűjteményébe. A foglalkozás során arra próbáltunk fényt deríteni hogyan használják a művészek a XX. századi műalkotásokban a természetből vett anyagokat. A foglalkozást Hegedűs Evelin Alexandra festőművész, képzőművész-tanár vezette.

A foglalkozás elején különböző alapanyagokat kaptak kezükbe a gyerekek, mint föld, homok, zsákvázon, fadarab... stb. és meg kellett keresniük azokat az alkotásokat, amelyekben szerepelt a kézbe kapott anyag. A kiválasztott műalkotásokat szemügyre vettük és beszélgettünk a keletkezéssel kapcsolatos gondolatokról, illetve a modern művészet kérdésfelvetéseiről. Ezután a foglalkoztató teremben, rengeteg természetes alapanyagból választhattak és alkothattak a gyerekek képeket.

A tábor záró utolsó foglalkozásra a Malomvölgyi-tónál került sor, ahol fényfogókat készítettünk Varga Tünde művészeti vezetővel.

A fény-árnyék változásának, a természet csodálatos és mindig más és más látványát megjelenítő jellegének a megfigyelése volt a cél. A levelek áttetszőségét, erezetét, színét, mintázatát és mindezek változását, összefonással és egymásra illesztéssel, „fényfogó” készítése közben alaposan megfigyelhették a gyerekek, amikor a fénybe emelve átsütött rajtuk a nap. Alapanyagként pauszpapírt, zsinetet és a helyszínen található leveleket, növényeket használtuk fel. Kalandos felfedezést tettünk a környező erdőben. A gyerekek élvezték a sűrű növényzetben való bujkálást.

Piknik hangulatban vártuk a szülőket, falatozgatás közben beszélgettünk a hét folyamán létrejött alkotásokról, élményekről, tapasztalatokról.

Minden résztvevő kapott emlékül Oklevelet és a Természettudományi Múzeumtól egy hűtő mágneset.

Az 5 nap során összesen 19 diák vett részt a foglalkozásokon.

A szervezési és lebonyolítási feladatokat Vadvári Katalin és Varga Ágnes múzeumpedagógusok végezték. Művészeti vezető: Varga Tünde DLA festőművész, grafikus. Műhelyfoglalkozást tartott: Horváth Evelin Alexandra festőművész-tanár, Füzes Petra grafikus, Hohmann Balázs környezetmérnök, Laczik Dénes ornitológus. Gyermekjóra foglalkozást tartott: Apró Kata jógaoktató. Önkéntes segítőként közreműködtek: Horváth Klaudia, Regyep Johanna főiskolai hallgatók. Közösségi szolgálat keretében közreműködött: Horgos Dóra középiskolás diák.

TERMűhely – nyári alkotóműhely gyermekek számára 2018

Két év tapasztalatával a hátunk mögött sikerült egy igazán komplex programot összeállítanunk, amely szorosan egymásra épült és az előző évben megálmodott közös logóval ellátott pólót is sikerült kiviteleznünk.

2018. július 9. hétfő

A műhely bázisául a Modern Magyar Képtár előadóterme szolgált. Az első napot ismerkedő-játékokkal indítottuk, melyet Lukács Laura egyetemi hallgató vezetett.

Az első játék a „Krokodilos”: körbe állunk, középen egy krokodil, aki halad valaki felé. Az úgy háríthatja el a krokodiltámadást, hogy ráküldi valaki másra, annak a nevének a kimondásával. Ha megesz a krokodil, te leszel a kroki.

A második játék a „Szembefutós bemutatkozás”: körben állunk középre nézünk. Körbe jár valaki, aki megpaskolja egy körben álló hátát. Ellenkező irányban körbefutják a kört, amikor szembetalálkoznak, egy pillanatra megállnak bemutatkozni. Az, aki elsőnek az üres helyre ér az viszi a kört, a másik körbe jár.

Harmadik játék „Zsip-zsup”: körben állunk, középen van egy vándor, aki odamegy mindenkihez. Ha azt mondja zsip, akkor a jobbra álló nevét kell mondani, tehát pl. Zsip Julcsi. Ha azt mondja zsup, akkor a balra állót. Ha azt mondja zsip-zsup, keveredés lesz és új szomszédokat kapunk. Ha valaki rosszul válaszol, akkor ő kerül középre.

Negyedik játék „Fusson aki...”: Körben ülünk, székeken. Középen áll valaki, akinek nincs széke. Mond egy dolgot, ami igaz rá pl.: Fusson, aki szereti a csokit. És mindenki, aki szintén szereti az fut, hogy új helyet keressen magának. Közben a középen álló leül. Megint marad valaki középen.

A testi szellemi és a lelki harmóniát 2018-ban is Apró Kata jógaoktató segítségével alakítottuk. Az első jóga foglalkozást a Kő kertben tartottuk, ahol élvezve a reggeli frisslevegőt a zöld füre telepedtünk Pierre Székely szobrai közé. Egy mesés utazáson vettünk részt, melynek során különböző élőlényekkel, állatokkal, növényekkel találkoztunk és utánoztuk őket testünkkel, ezzel is segítve a ráhangolódást az egész napi műhelymunkára.

A jóga foglalkozás után lehetőség adódott szabad alkotásra a foglalkoztató teremben. Minden nap rendelkezésre álltak eszközök és alapanyagok az önálló munkához is.

A délelőtti hátralévő részében tájkép vadászatra invitáltuk a gyerekeket a Modern Magyar Képtár „Arcok és láthatárok” című XIX. századi festményekből álló időszaki kiállításába. A foglalkozás során régi fotókat kaptak a gyerekek, melyek alapján meg kellett találniuk azokat a festményeket, amelyek azonos látványt ábrázolnak. A fotók Pécs és környéke ismert helyeit ábrázolták, amelyek ma már nem teljesen úgy néznek ki, ahogyan 100 évvel korábban. Érdekes volt felfedezni a változásokat és hogy ki hogyan emlékszik épületekre, terekre, parkokra. Megvizsgáltuk a hasonlóságokat és különbségeket a festő ábrázolása a régi fotó és a mai állapot közt. A foglalkozást Vadvári Katalin múzeumpedagógus, képzőművész-tanár vezette.

A foglalkozás után végigsétáltunk a Modern Magyar Képtár állandó kiállításán is. Az időszaki kiállítás és az állandó kiállítás együtt több mint 100 év magyar művészetét és annak változásait tárta elénk. Természetesen sok kérdés merült fel sétánk során, amire egyeztetünk könnyen érthető válaszokat adni a gyerekeknek.

Az első nap délutánját a közeli Északi Várfalsétányon töltöttük, ahol egy rövid anyaggyűjtés után elkezdtük az alkotó munkát. A gyerekeknek először közösen, majd egyéni-
leg kellett betűket kirakni természetes anyagokból, amelyeket az anyaggyűjtés során szedtünk össze. Először mindenki a keresztneve kezdőbetűjét rakta ki egy csomagoló papírra, amelyet fekete spray-vel fújunk le, ezáltal megörökítettük a kirakott betű negatívját.

7. ábra: A tábori póló betűinek megalkotása, Varga Tünde DLA művészeti vezetővel
Fotó: Vadvári Katalin

Ezek után közösen alkottuk meg a tábor nevének – TERMűhely – betűit. A betűket egyesével raktuk ki úgy, hogy mindenki belerakott valamit. Amikor egy betűvel elkészültünk és mindenkinek tetszett, lefotóztuk. Ezzel a feladattal hosszú távú célunk volt. Szerettünk volna egy saját tábori pólót alkotni, de úgy hogy abban mindenki munkája benne legyen. A betűk megalkotása megfelelőnek tűnt egy egyedi felirat közös létrehozásához. (7. ábra)

2018. július 10. kedd

Az elmúlt 2 év tapasztalata alapján szerettünk volna olyan napokat beiktatni a heti programunkba, amelyek során az időnket kizárólag a természetjárásra és a természetben való alkotásra szánjuk. Úgy döntöttünk a hét elején, kedden és szerdán azonos helyszínt keresünk fel, hogy több időt tudjunk szánni a szemlélődésre, felfedezésre, alkotásra.

A Modern Magyar Képtár épületéből együtt mentünk Éger-völgybe, ahol találkoztunk Varga Tünde DLA művészeti vezetővel. Kisebb túrával felmentünk Égertetőre. Utunk során többször megálltunk és megvizsgáltunk egy-egy növényt, gombát, bogarat... Volt lehetőség játékra is. Kifejezetten élvezték a gyerekek a fatuskókon való ugrálást. Amikor felértünk az Égertetőn elterülő rétre, rövid pihenés és játék után, nekiláttunk aznapi alkotásunk helyszínét kijelölni. Varga Tünde művészeti vezető segítségével rátaláltunk egy kis nyílásra a rétet körül vevő erdő felé és ott megtisztítottuk a terepet. A gyerekek párba rendeződtek és azt a feladatot kapták, hogy mindenki alkossa meg a saját „útját”, amely az erdőből vezet a tisztás felé. Ehhez a környéken található természetes alapanyagokból (szalma, ágak, toboz stb. ...) gyűjtsenek építőanyagot. Az anyaggyűjtést egy kis versennyel ösztönözte Lukács Laura önkéntes játékmesterünk.

A gyerekek választottak maguknak helyet és elindult az alkotás. Különböző anyagok felhasználásával változatos útvonalakat hoztak létre. Az utak egy nagy széles sztrárában olvadtak össze végül és úgy érték el a rétet. Záró feladatként mindenkinek egyszerre

kellett elindulnia a maga építette útján és tetszőleges közlekedési módon (séta, ugrálás, mászás, futás... stb.) végighaladni rajta. (8. ábra)

Záró foglalatosságként mindenki készíthetett egy kitüntetést magának a helyszínen talált termésekből, levelekből. Sietve szedtük össze felszereléseinket és gyors léptekkel indultunk le a völgybe, mert komoly viharfelhők közeledtek felénk. Kellemesen elfáradva, sok élménnyel tértünk haza.

2018. július 11. szerda

Az előző napi menetrendünkhöz hasonlóan indult a napunk. Gyülekező a Képtárban, majd indulás az Éger-völgybe.

Varga Tünde művészeti vezető várt minket a völgyben és már elkészítette a mintadarabot az első feladathoz. Mindenki kapott egy kb. 1 m hosszú spárgadarabot, amelynek az aljára egy követ vagy nagyobb fadarabot kötöttünk, hogy lefelé húzza a spárgát. Keddtől eltérő útvonalon indultunk el és útközben elkezdtünk apróbb leveleket, botokat, köveket, terméseket kötözni a zsinórajainkra. Amikor mindenki elkészült a függőjével, kerestünk az út mellett 2 fát és függönyszerűen egymás mellé kötöttük zsinórajainkat. A függönyeink olyan szépen simultak az erdő fái közé, hogy csak a szemfüles túrázónak tűnhettek fel alkotásaink. Többeknek annyira megtetszett a foglalatosság, hogy több zsinórt is felékesítettek.

Tovább haladtunk és találtunk egy gyönyörű, csendes, mohával borított talajú erdős részt. Rögtön le is táboroztunk, és itt tartottunk egy nagyobb szünetet. Ösztönösen jött az ötlet, hogy sétáljunk mezítláb a mohán. Ez egy olyan ritka érzéki tapasztalás, ami a nap egyik meghatározó élménye lett.

Pihenő után csoportokat alkottunk és minden csoportnak keresnie kellett egy úgynevezett "ikerfát", amelynek törzsei közel vannak egymáshoz. A két fatörzs közé kellett beilleszteni ágakat, úgy hogy ne essenek le. Mindenki szabadon alakíthatta, milyen típu-

8. ábra: Saját utak: Land Art alkotás Éger-tetőn

Fotó: Vadvári Katalin

9. ábra: Foglalkozás Varga Ágnessel a Balázs Dénes kiállításban
Fotó: Tímárné Sinkó Anikó

sú ágakat használ fel és azt hogyan helyezi el a fatörzsek között. Nagyon érdekes és szép munkák születtek. Bízom benne, hogy az utánunk jövő túrázók is örömeiket lelték a látványban. Talán megpróbálták utánozni is.

Végül Égertetőre értünk fel ismét. Itt már csak játék volt és utána indultunk lefelé a völgybe. Útközben megnéztünk egy forrást és nem maradhatott el a tuskókon való ugráncolás ma sem.

2018. július 12. csütörtök

A napunkat ismét gyermekjoga foglalkozással indítottuk Apró Kata jógaoktató segítségével. Az erős szélre való tekintettel nem tudtunk a kertben jógázni, így a Képtár kiállítóterét választottuk a foglalkozás helyszínéül. Ezúttal egy mesebeli várkastélyba utaztunk, ahol sárkányokkal küzdöttünk, lovagokkal és királylányokkal találkoztunk.

A délelőtti folyamán átsétáltunk a Természettudományi Múzeumba ahol múzeumpedagógiai foglalkozáson vettünk részt a *276 expedíciós nap — Balázs Dénes, a múzeumalapító geográfus újraolvasva* című időszaki kiállításban, melyet Varga Ágnes múzeumpedagógus vezetett.

A neves tudós munkássága, eredményei előtt tisztelgő, hat tematikus egységből álló kiállítás „háromdimenziós kézikönyvként” jellemezhető. E "kötetet" lapozgatva nemcsak a földrajz szerelmesei érzik otthon magukat, hanem életkortól és földrajzjegytől függetlenül minden kíváncsi és a világra térben és időben egyaránt nyitott érdeklődő.

A gyerekeknek eldugott képeket kellett megtalálniuk a kiállítóterben, amelyeken állatok voltak láthatóak. A képeket aztán be kellett azonosítani, milyen állatot ábrázol és hogy mely földrészről való az az állat.

Az azonos földrészről való állatok gazdái alkottak egy-egy csoportot és az volt a feladatuk, hogy ragasszák fel az állatok képeit egy nagy lapra és rajzolják köréjük az élőhely jellegzetességeit. A csapatoknak rendelkezésére állt több szakkönyv, hogy pontos képet alkothassanak az egyes élőhelyről. Nagyon jól sikerült alkotások születtek. (9. ábra)

Ebéd után önálló alkotó munka bontakozott ki a Képtár foglalkoztató termében, melynek keretében kis gyűjtő dobozokat is hajtogattak mindenki a későbbi feladathoz. A dobozainkkal elsétáltunk a pécsi Északi Várfalsétány és park területére, ahol az volt a feladat, hogy csak természetes anyagokat gyűjtsön össze mindenki.

A gyűjteményekkel visszamentünk a Képtárba. A teremben mindenki elengedhette a fantáziáját és bármit alkothatott az alapanyagaiból. Cérnával és ragasztópisztollyal lehetett az elemeket egymáshoz rögzíteni. A legkülönbözőbb lények születtek a szorgos kezek nyomán. Öröm volt nézni, hogy mennyi fantáziával nyúlnak a gyerekek a különböző anyagokhoz.

2018. július 13. péntek

Utolsó napunkon kirándulást tettünk Orfűre, melynek keretében megismerkedtünk az orfűi vízimalommal és papírmalommal. Betekintést nyerhettünk különböző műhelyek munkájába.

Elsőként a kenyérsütéssel ismerkedtünk.

Amíg a „pékünkre” vártunk egy kis játékkal töltöttük az időt. Összegabalyodott kezeinket kellett úgy szétbontani, hogy nem engedhettük el egymás kezét.

A kenyérsütő bemutatót Füzes Kata tartotta, aki részletesen elmondta, régen hogyan és miből készítették a kenyeret. Mik voltak a munkafázisok. Dagasztás kézzel, kelesztés, formázás, ismét kelesztés, majd az előre felforrósított kemencében sülték ki a cipócskák. Mindenki maga formázhatta meg a cipóját, amit a nap végén meg is kapott.

Miközben keltek a cipók végig jártuk a malom épületeket, ahol bemutatták nekünk a működésüket. Először a vízimalommal ismerkedtünk, amellyel korábban a búzát őrölték. Végig jártuk a munkafázisokat és megismerkedtünk a különböző gépezetekkel. Átsétáltunk a papírmalom épületébe, ahol megismerkedtünk a papírkészítés és papírméretés gépezeteivel és munkafázisaival.

Ezután a papírmalom grafika műhelyébe mentünk, ahol Füzes Petra grafikus várt minket. A tábor első napján közösen létrehozott betűk fotóiból a TERMŰhely feliratot Vadvári Katalin készítette el olyan formátumúra, hogy alkalmas legyen szitázásra. Füzes Petra levilágította a feliratot egy szitára, amely így készen állt arra, hogy rányomtassuk mindenkinek a pólójára. Amíg a felirat száradt, növényi alapanyagokat gyűjtöttünk. A feladat az volt, hogy lapos növényeket gyűjtsön mindenki.

Útba ejtettük a kemencés házat, ahol már kiszült cipók mosolyogtak a kemencéből. Megnéztük, hogyan szedi ki pékünk a cipókat. Amíg cipóink hültek visszatértünk a grafika műhelybe.

A grafika műhelyben a pólókra nyomtatott feliratok már szárazak voltak. Kezdődhetett a pólók egyedivé varázslása. A növényeket felfestékeztük és ráhelyeztük a pólókra, majd a litográf prés alatt áttekerve rápréseltük a pólóra. A préselés után leszedtük a növényeket és láthatóvá váltak a gyönyörű lenyomatok. (10. ábra) Kis száradás után összecsomagoltuk az alkotásokat, melyen a festéket (idő hiányában) otthon kellett vasalóval rögzíteni, hogy mosásálló legyen. Úgy elszaladt az idő, hogy sietni kellett a vissza buszra és a frissen sült cipóinkat nem tudtuk megkóstolni, pedig uzsonnára azt terveztük. Rengeteg élménnyel távoztunk Orfűről.

Búcsúzóul minden résztvevő kapott emlékül Oklevelet és hazavihette a saját maga díszítette táborigót.

Az 5 nap során összesen 14 fő diák vett részt a foglalkozásokon. A szervezési és lebonyolítási feladatokat Vadvári Katalin múzeumpedagógus végezte. Művészeti vezető: Varga Tünde DLA festőművész, grafikus. Műhelyfoglalkozást tartott: Füzes Petra grafikus és Füzes Kata. Múzeumpedagógiai foglalkozást tartottak: Varga Ágnes biológus

**10. ábra: Pólók nyomtatása az Orfűi Malommúzeum grafika műhelyében
Füzes Petra grafikussal. Fotó: Vadvári Katalin**

múzeumpedagógus, Vadvári Katalin múzeumpedagógus, művész-tanár. Gyermekekjoga foglalkozást tartott: Apró Kata jógaoktató. Önkéntes segítőként közreműködött: Lukács Laura főiskolai hallgató. Diákmunka keretében közreműködött: Berkes Zsófia főiskolai hallgató.

Szakmai tapasztalatok

A tábor koncepciója országosan is egyedülállónak mondható. Előzményként megemlíteném a pécsi Természet tudományi Múzeum Természetábrázoló rajzsakkörét és az ugyanitt megvalósult – Petőfi Irodalmi Múzeum és Moholy-Nagy Művészeti Egyetem közreműködésével tervezett – Weöres Sándor emlékkiállítás, melynek sok mozzanata az élővilág és művészet összefonódását mutatta be, a költő természetfilozófiája alapján.

A két eltérő múzeumi szakterület – természettudomány és képzőművészet – között, korábban semmilyen együttműködés nem volt, így a múzeumpedagógia oldaláról egy nagyon kreatív lehetőség kínálkozott ennek megteremtésére. Nem tudunk hasonló és tartósan működő összefogásról a tudományos és művészeti profilú hazai intézmények között. Ez egy olyan összefogás volt, mely által a szervezők-alkotók is folyamatosan tanultak egymástól, így termékeny hatással voltak a két szakterület tevékenységére.

Három éves tapasztalattal a hátunk mögött magabiztosan állíthatjuk, hogy igény van a természetet és művészetet ötvöző foglalkozásokra.

A műhelyfoglalkozás sorozatok nagy érdeklődéssel indultak, annak ellenére, hogy nem tudtuk fizetős hirdetésekkel népszerűsíteni. A szülők és gyermekek számára érdekes lehetőségnek bizonyult a művészet és a természetjárás összehangolása, melynek során a gyermekeknek szellemi és fizikai kihívásoknak is eleget kellett tenni.

A záróesemények, melyen a szülők és gyermekek együttesen vettek részt, lehetőséget nyújtottak arra, hogy visszajelzéseket gyűjtsünk a munkánk eredményességéről és megvitathassuk tapasztalatainkat.

A résztvevők visszajelzései alapján minden évben egyértelműen sikeres volt az 5 napos műhelymunka. Mindenki arról számolt be, hogy jól érezte magát és sok ismerettel, élménnyel gazdagodott.

Táborunk résztvevője volt 2 évig egy Amerikában élő testvérpár is, akik így gyakorolták a magyar nyelvet, bővítették szókincsüket és ismereteket szereztek Magyarországról.

Tapasztaltuk azonban, hogy megkönnyítené munkánkat és a gyermekek eredményességét, ha kis korkülönbségű csoportokkal tudnánk dolgozni.

A három év során kialakult, hogy a 8-12 év közötti diákokat tudjuk bevonni a táborba és az idősebbek, mint mentorok vesznek részt a foglalkozásokon. Sikerült megvalósítani a célul kitűzött tábori pólót, amelynek feliratát programba ágyazva, közösen alkottuk meg. A póló kivitelezése 2018-ban a közös munka része és egyben lezárása volt.

Szerettük volna továbbvinni a TERMűhely táborok tematikáját az EFOP-3.3.2 – 16 pályázatba ágyazva, de sajnos ez megghiúsult a pályázat pénzügyi lebonyolításának sikertelensége miatt. Pályázati támogatás nélkül sajnos nem tudtuk biztosítani a megfelelő színvonalú szakmai gárdát és ellátást, ezért a megszerzett tapasztalatainkat beépítettük a saját erőből évente megvalósuló önköltséges múzeumi nyári napközis táborainkba.

„Légy egy fűszálon a pici él...”¹
Szemléletformáló és tehetséggondozó programok a
JPM Természettudományi Osztályán

VARGA ÁGNES

Janus Pannonius Múzeum, Közművelődési és Múzeumpedagógiai Osztály, 7621 Pécs, Káptalan utca 5.
e-mail: vargagi71@gmail.com

Rezumé: A Természettudományi Múzeumok fontos feladata a rendszeres, osztály-keretben zajló múzeumpedagógiai foglalkozások mellett a kiscsoportos tehetséggondozás is. A JPM Természettudományi Osztályán a gyűjteményi és terepi természetismereti tevékenységek iránt érdeklődő, rendszeresen visszatérő gyerekek köréből az évek során egyre inkább közösség formálódott, mely a szülők érdeklődése és segítő szándéka révén a felnőtteket is magába integrálta. A cikk az évente ismétlődő természetbúvár táborok céljait és tematikáját, valamint egy pályázati forrásból megvalósított tehetséggondozó műhely munkáját mutatja be. A múzeumi kiscsoportos szemléletformálásra is érvényes, hogy a felfedezéssel tanulás módszereiből élményszerű és emlékeztető tanulás származik. Tudatosítani szeretnénk, hogy az ilyen témájú és módszerű projektekre sokkal nagyobb számban lenne szükség a nem formális oktatási helyszíneken, mivel a formális oktatás gátló tényezői erre egyelőre kevesebb lehetőséget nyújtanak. Így a nem formális helyszínek szervezettebb hálózatával talán hatékonyabb módon lehetne megvalósítani a természettudományos szakterületek korai pályaaorientációját.

Kulcsszavak: múzeumpedagógia, környezeti nevelés, tábor, tehetséggondozás, felfedezéssel tanulás, tudomány-kommunikáció

"Be the tiny blade upon the grass"¹ Projects for awareness raising and talent management in the Department of Natural History, JPM.

Summary: The important task of natural history museums is to provide small group talent management in addition to regular, class-framed museum pedagogical activities. Over the years, in the JPM's Natural History Department a group of children started to become more and more a community which is interested in collection and field natural science activities, and has integrated adults through the interest and willingness of parents. The article presents the goals and topics of the annual „discovery of nature” camps, as well as the work of a talent management workshop implemented from a tender source. It also applies to small group approaches in museums that the methods of inquiry based learning are the source of experiential and memorable learning. We would like to raise awareness that projects with this theme and method would be needed in much greater numbers in non-formal education venues, as the barriers to formal education provide fewer opportunities for this at the moment. Thus, a more organised network of non-formal venues might be a more effective way of implementing early career guidance in scientific fields.

Keywords: museum education, environmental education, camp, talent management, inquiry based learning, communication of sciences

¹Attila, József: Nem én kiáltok, translated by Frederick Turner & Ozsváth, Zsuzsanna

Elmélet vagy gyakorlat? A természettudományos oktatás helyzetéről dióhéjban

A még jelenleg is tartó járványhelyzet alatt terjedő hajmeresztő tévhitek közepette és a korántsem mindig eredményes klímapolitikai csatározások kereszttüzeiben sem lehet eléggé hangsúlyozni a természettudományos nevelés – és különösen a nem formális oktatás – szerepét és fontosságát. Pedagógusként sokan aggódva figyeljük, hogy e nyilvánvaló szükség ellenére is, a politikai és kulturális hadszíntereken minden más fontosabbnak látszik ennél. A természettudományos szemléletformálás alapvető nem formális szinterei és eszközei nemhogy fejlesztést remélhetnének, hanem a más, hangosabb eszmék árnyékában egyre inkább feledésbe merülnek. Elsorvadnak, mert gyakran más, hangosabb érdekcsoportok kérdőjelezik meg létjogosultságukat – vagy egyszerűen a hozzá nem értés és tájékozatlanság áldozataivá válnak. Minél nagyobb a napi szintű – lássuk be végre: a természettudomány nélkül nem orvosolható! – állampolgári veszélyeztetettség környezeti és egészségügyi oldalról, az észérvek ellenére sajnos mégis annál rövidlátóbbnak tűnik a most felnövő generációk jövőjéről való gondolkodás...

Pedig nemzetközi szinten jó néhány (bár korántsem elég) vészharang kondul meg a „science education” törekvések még mindig szűk körű terjedésével kapcsolatban. Nem csak nálunk terjednek tudománytalan nézetek a közösségi hálón. Jelen helyzetben egyes tudománykommunikációs szakemberek még az oktatásáról híres Finnországban is nyomtatékosan hívják fel a figyelmet a természettudományos ismeretterjesztés fontosságára. Egy, keserű iróniával említett – Covid19 járvány kapcsán terjedő - elrettentő álhír ürügyén a finn szerző saját társadalma számára hirdeti a múzeumi kiállítások és tudományos rendezvények alkalmával megszerezhető tudást: mint a félrevezető és hiteles sajtóhírek közötti eligazodás nélkülözhetetlen eszközét.²

De nem csak a járvány kapcsán jelenik meg minduntalan neves felsőoktatási intézmények kommunikációjában a tudományos ismeretterjesztés elsődleges és nélkülözhetetlen szerepe. Az oktatás terén példamutató intézmények már korábban belátták, hogy a fenntarthatóságra nevelés a következők nemzedékek túlélésének és életrevalóságának záloga. Aki odafigyel a valóság jelenségeire, megértheti, hogy a természettudományokat többé már nem lenne „trendi” jelenség a humán területek mögé állítani vagy perifériára szorítani a közgondolkodásban és az oktatáspolitikában, mivel a tudományos tárgyak korántsem csak a leendő tudósok számára fontos továbbtanulási irányt jelentik. A természettudományos alapok megértése nélkülözhetetlen minden fiatal számára, mivel a minket éltető környezet és egészségünk megóvása egyaránt közös társadalmi érdek, melynél előbbre való szempontot nehezen találhat ma egy felelősen gondolkodó döntéshozó.

Fejlettebb nemzetek is küzdenek azért, hogy a tudományok tanítása ne csak elméleti maradjon, mivel a gyakorlatias, interaktív feladatokkal és a problémamegoldó, együttműködő attitűd fejlesztésével lehet érdekessé és vonzóvá tenni a tudományokat. Úgy tűnik, nem csak nálunk van egező szükség tudósokra, feltalálókra és mérnökökre. Hova tudnánk felzárkózni, ha már a K+F innovációiról híres, európai kontinensünk „agy-el-szívásával” vádolt USA-ban is arról jelennek meg cikkek, hogy Amerika jövője a tudományokat tanító tanárok módszerein, gyakorlatiasságán, korszerű mivoltán múlik. Szintén amerikai egyetemen végeztek kutatást a bukások számának alakulásáról a hagyományos, előadás-centrikus és a gyakorlatibb, tanulói aktivitást igénylő oktatási módszerek eredményességéről. Úgy találták, hogy a bukások száma másfélszerese a

²TIMONEM 2020

csak hagyományos módszert alkalmazó egyetemi kurzusokon.³ Még a felsőoktatásban is nélkülözhetetlen tehát a gyakorlati oktatás, a „terepmunka” szerepe.

A nemzetközi szakirodalom a természettudományos ismeretszerzés terén egyértelműen a felfedezéses, a problémamegoldó és kutatásalapú tanulást helyezi előtérbe (szakirodalom), és ezt – elméletben – egyre több hazai szakértő is megfogalmazza.⁴ Ideális esetben ez akár az iskolai oktatásban is megvalósulhatna, de ettől a lehetőségtől a természettudományos óraszámok csökkentésével és a tananyagmennyiség stagnálásával vagy további növelésével egyre távolabb kerültünk. Így, a cselekvő tanulás számára nyilvánvalóan legmegfelelőbb szinterek az iskolán kívüli „hiteles helyek”, melyek közt nemzetközi szinten vezető szerepet játszanak a természettudományi múzeumok. Jó volna immár itthon is felismerni e tényeket, és minél gyorsabb ütemben jó irányba fordítani azt a negatív tendenciát, ami a jövő generáció és a jelenlegi felnőtt társadalom szemléletformálásának e nélkülözhetetlen színhelyeit átgondolatlan intézkedések, politikailag elfogult pályázati döntések és érdekharcok prédáivá teszi.

A múzeumi tehetséggondozás lehetőségeinek bemutatása, két példán keresztül

A Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya jelenleg visszaköltözést követő átalakítások és a pályázati támogatások jelképesnél is kisebb mértékének eredményeként szüneteltetni kénytelen egyik állandó kiállítását. A fenti bevezető értelmében felesleges lenne elemezni hosszadalmasan, hogy miért nagy kiesés egy megyei jogú város életében egy tudományos ismeretterjesztés és nem formális oktatás küldetésével bíró intézmény kiesése.

A korábbi években (2019-ig) a múzeumnak ez a szakterülete a kb. 25 pécsi általános iskola csaknem mindegyikéből fogadott osztályokat, sőt egyes intézményekből rendszeresen visszajáró csoportok is jöttek, többé közt az „Ifjú Természetbúvár” bérlet kezdeményezésének köszönhetően. Sok óvoda is rendszeres vendégünk volt, és minden évben többen építették be pályázataikba (pl. Kincses Kultúróvoda pályázatok) a múzeum természettudományos részlegének meglátogatását. Az időszakos kiállításokhoz kapcsolódó rendszeres múzeumpedagógia tevékenységről a korábbi évkönyvekben már írtunk. Nem részletezem ehelyütt a Dél-Pannon Múzeumokért Egyesület nagyszabású projektjét (EFOP.3.3.6-17-2017-00011 Mecseki Természettudományos Élményközpont fejlesztése – jelenleg elszámolás alatt), mely 2018-21 között a korábbival hasonló számú iskolai kapcsolatot, azonban jóval nagyobb gyereklétszámot eredményezett, és ez által majd külön elemzést érdemelne. Utóbbi - bár eredményes program volt – nem elsősorban kiállításokhoz kapcsolódott, másrészt egyik fél (az iskolák és a múzeum) oldaláról sem alulról szerveződő módon, hanem fenntartói és vezetői koncepciók révén megvalósult meg. Ennek eredményeképpen – múzeumpedagógusként - e nagyszabású programot sokkal kevésbé éreztem a szakmai kreativitás egy lehetséges terének, mint a nagyprojekttől mentes múzeumi mindennapokat, ahol a pedagógusok saját egyéni választásuk alapján jelentkeztek és vettek részt tanítványainkkal a rendszeresen váltakozó időszakos kiállítások és jeles napok általunk meghirdetett és szervezett foglalkozásain.

³FREEMAN et al. 2014

⁴HÉREGI 2018, KATONA et al. 2020

Az itt következő cikkben két 2016–2020 között megvalósult, a tudomány közvetítését szolgáló pécsi múzeumi programot: a JPM Természettudományi Osztálya tehetséggondozó programjait ismertetem. Egyikük a tudományos érdeklődésű gyerekek motivációjának elmélyítését szolgáló természetbúvár tábor, másik pedig a rendszeresen velünk táborigyerekek számára a Nemzeti Tehetségprogram támogatásával szervezett tehetséggondozó műhely volt. E programok rejtett célja a tudománykommunikáció és tehetséggondozás mellett a múzeum segítette közösségépítés is volt - egyik évente ismétlődő, másik pedig egy tanéven át rendszeres, kiscsoportos foglalkozások formájában fejlesztette az általános iskolás korú gyerekek kutatói attitűdjét, természet iránti nyitottságát.

Törekvéseink mottójául is szolgálhatnának az egyik fent már idézett cikk pedagógus-riportalanýának (szabad fordításban idézett) mondatai:

„A tudományról tanítók feladata ma inkább a kutatás tevékenységi módjainak együttes kipróbálása, a tudományos tények memorizáltatása helyett. Ilyen értelemben, a TUDOMÁNY ma: főnév helyett sokkal inkább lehetne ige!”⁵

Természetbúvár táborok megvalósítási céljai

2010–19 között a Pécsi Janus Pannonius Múzeum Természettudományi Osztálya minden évben szervezett Természetbúvár napközis tábort. Cél a hazai élővilág és a terepen, múzeumban folyó kutatás tárgyának, módszereinek és alkalmazásának megismertetése az ilyen témakör iránt érdeklődő 8–14 éves gyerekekkel.

Minden évben sok terepi program jellemezte a természetbúvár táborokat. Részben a szükség hozza így, mivel kicsi a helyünk, a kiállításunk, és még kisebb a foglalkoztató terem, ahol a tábor során a programok egy része megvalósulhatott. A szükség azonban szerencsés módon egybevág azzal a meggyőződésünkkel, hogy a természettudományos muzeológia terepe mégis leginkább a természet, ez a megfigyelés és kutatás helyszíne. Nyáron pedig hol másutt lenne a gyerek helye, mint erdön-mezőn? Itt egészséges és mozgásban bővelkedő kikapcsolódás közben bővítheti természetéről szerzett ismereteit.

Mindemellett minden évben ellátogattunk az adott tematikához kapcsolhatóan kutatóintézetekbe is, hogy az igazi kutatók tevékenységével a laboratóriumban is ismerkedjenek a résztvevők, és megtapasztalják, milyen hasznos a tudomány a mindennapi életben. Ennek természetesen pályaorientációs célja is van. Végül pedig: fontos cél, hogy múzeumunk más szakágainak kiállításaiival és szakembereivel is találkozzanak a gyerekek - mindig az adott tematikához köthetően. Ezzel is érzékeltetjük, hogy a természettudomány nem elszigetelt világ, szoros kapcsolatot tart fent a művészetekkel, a régészettel és a néprajzzal is, illetve előbbi tudományterületek fejlesztése nem valósulhatna meg természettudományos alapok nélkül. Tapasztaljuk, hogy mindezekre a gyerekeket sokkal könnyebb ráébreszteni, mint a gyakran túl merev kategóriák béklyói szerint gondolkodó felnőtteket.

⁵WALDEN UNIVERSITY 2021

A 2019-es Természetbúvár tábor témaköre és programjai

Szándékosan a „legutóbbi” határozószót használtam az „utolsó” helyett... Reményeink szerint ugyanis nem a 2019-es az utolsó természetbúvár tábor a múzeum életében! Sajnos a kiállítás bezárása e téren is megtörte a folytonosságot, de e vég nélküli alkalmazkodásra kényszerített szakma minden bizonnyal új utat talál majd a folytatásra, új állandó kiállítással, a jövőben.

Bár visszatérő programelemek mindig vannak, a Természetbúvár tábor (főként a visszajáró gyerekek miatt) minden évben más tematika köré szerveződött. 2019-ben a választott témánk, a visszajáró gyerekek közül néhánynak az előző évi javaslata alapján "Természet és technológia" lett. Célunk volt, hogy minden nap kapjanak ízelítőt a gyerekek a technika és a tudomány kapcsolatáról, a kutatásban használt eszközök megismerése által. Kicsit távolabbi kapcsolatként az alkalmazott természettudományok is központi témává lettek, a múzeumi restaurátori munka és a mezőgazdasági technológiák bemutatása révén.

A témától függetlenül minden tábor csapatépítő játékokkal és az aktuális időszakos kiállítás interaktív bemutatásával kezdődik. Ez évben utolsó saját szervezésű időszakos kiállításunk, a *Jégkor pécsi vándora* című kiállítást fedeztük fel csapat-feladatokkal, kincskereső és kódfejtő játékkal (1. ábra). A jégkori leletek feltárásának régi és új módszerét is bemutató kiállítás lehetőséget adott a tábori tematikához való közvetlen kapcsolódásra is, az ősrégészet és lelet-konzerválás technológiájával való ismerkedés révén.

A tábor programjainak sorrendje azonban a múzeumpedagógia foglalkozással való kezdésen túl már többnyire nem az iskolai – kétségtelen előnyökkel bíró - egymásra építkező ismeretszerzés elvén működik, hanem a tematikai sokszínűség alapján egy mozaikos összetételű programsor. Ennek egyszerű gyakorlati oka a szakemberek időbeosztásához való alkalmazkodás szándéka – mivel ők a munkaidejük egy részét e napon a gyerekekre áldozzák. Magát az alkalmazkodás fontosságát, a kutatók, alkalmazottak, mesterek „drága idejének” tiszteletben tartását a gyermekekben is igyekszünk

1. ábra: Természettudományos osztály-foglalkozás a JPM Jégkor pécsi vándora időszakos kiállításában (Fotó: Varga Ágnes)

**2. ábra: Botanikai ismertető kezdődik a terepen
(Fotó: Örkényi Zsuzsanna)**

tudatosítani: ez a tábor egyik nevelési célja is egyúttal. Fontos (kicsik számára nehezen feldolgozható, de – ahogy a visszajárókon észrevehető volt - nem lehetetlen) cél, hogy e helyeken megtisztelt vendégnek érezzük magunkat, és a munka - ezúttal a tudományos munka – élményszerűsége mellett az ezt biztosítófegyelem (és figyelem) szükségességére is fokozatosan ráérezzenek a gyerekek. Nem is beszélve a kutatáshoz szükséges – soha nem elégszer hangsúlyozott – türelmes és kitartó attitűd tudatosítására, gyakorlására. Mindezt tudatosítani nem kis kihívás, tudva, hogy az ilyen tevékenység iránt már kis korban érdeklődő gyerekek többsége nagy mozgásigénnyel rendelkezik, és nem ritka közöttük a figyelemzavaros sem, ami azonban a kiskamaszok esetében gyakran párosul a tapasztalati tanulásra való nagyfokú nyitottsággal! Mindez csak látszólag ellentmondás – a programok közt adódó mozgástér biztosításával kezelhető e tényező, és a kitartó szoktatás az évek óta visszajárók esetében meghozta gyümölcsét...

A „Természet és technológia” elnevezésű programsorozat tálcán kínálta a megyei hatókörű múzeum sokoldalúságának feltárását, az egyes szakterületeken alkalmazott természettudományos alapú technikák és technológiák megismerése révén. E koncepció jegyében a tábor egyik napján a Képzőművészeti és Történeti Osztályainak restaurációs műhelyeiben szerveztünk foglalkozást. A gyerekek nem csak láthatták, de egy nem gyűjteményi példányon ki is próbálhatták a képek restaurálását, megnézhatték a festékrétegeket mikroszkóp alatt, és a papírestaurálás gyakorlatához is elvégeztünk néhány érdekes kísérletet. Megértettük, hogy a múzeumi tárgyak állagmegóvása is természettudományos ismereteken és gyakorlaton alapszik.

Délután a régészet eszközeivel ismerkedtünk a JPM két régészének útmutatása alapján: a földmágnesesség és a rádióhullámok fizikai törvényei kapcsán fejlesztett eszközöket vizsgálhattunk és használhattunk. A másik helyszínen antropológiai szakértő segítségével néhány emberi csontot tanulmányoztunk, melyből következtetéseket vonhatóak le az emberek nemére, korára és egészségi állapotára nézve. Utóbbi helyszínen a gyerekeket felcsigázó konkrét példák is elhangzottak az antropológiai ismeretek igazságügyi orvosszakértésben való használhatóságáról.

A más múzeumi szakterületek természettudományos vonatkozásai mellett ebben az évben is teret adtunk a terepi kutatással való ismerkedésnek (2. ábra). A minden évben kihagyhatatlan „rovarkutató” programunk keretében ezúttal Mecsekszabolcsra látogatunk el múzeumunk zoológusával, és a füves domboldalon gyönyörű lepkefajokat, szöcskéket, sáskákat és néhány bogárfajt is találtunk és megfigyeltünk. E program jelentősége minden évben, hogy a táborozó gyerekek itt testközelből ismerkedhetnek a terepi kutatás módszertanával és eszközeivel, dióhéjban.

Velünk tart ilyen alkalmakkor Kisbenedek Tibor, a múzeum zoológusa, aki az alapvető gyűjtőeszközök (fűháló, lepkeháló, kopogatóernyő) használatát mutatja be a gyerekeknek, akik maguk is kipróbálhatják ezeket. A határozókönyvek mellett a zoológus segít a határozásban is. Korábbi években a megfigyelés begyűjtéssel és preparálással párosult, manapság ezt inkább a tehetségkutató programokon alkalmazzuk – a táborban inkább a természetvédelmi szempontok kerülnek előtérbe. A korszerű technikát ezen a napon a hangrögzítő készülékek képviselték, melyekkel felerősíthettük és azonosíthattuk a fűben hallott rovarok hangját. (3. ábra)

E nap délutánján más közreműködővel folytattuk a zoológiai kutatások során hasznos eszközökkel való ismerkedést: éjjel-látó és mozgásérzékelő kamerákat vehettünk kézbe, mivel a Duna-Dráva Nemzeti Park tájegységvezetője tartott előadást a táborozók számára, az egyre terjedőben lévő sakálók rejtelmes életmódjáról.

Azonban a korszerű technikai eszközök nem csak a múzeumi szakterületek és az állatvilág megismerésében segítenek. Az alkalmazott természettudományoknak a számos más szakmai ágazatban is jelentős szerepe van. A gyerekek számára is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy leglátványosabban talán két nélkülözhetetlen terület: az egészségügy és a mezőgazdaság nyugszik természettudományos alapokon. Így egyik délutánunk az egészségügyben alkalmazott technikai eszközök egy speciális területének felfedezésével telt.

A táboreszervezés során gyakran felhasználom az évek során kialakult szakmai kapcsolatrendszert, melyet gyakran a szülőkkel teremtett informális kapcsolatok is bővítnek. A

**3. ábra: Rovarok hangazonosítása detektorral
(Fotó: Örkényi Zsuzsanna)**

gyerekek tábori élményei szerencsénkre sok érdekes, és a mi tematikáinkhoz illeszkedő foglalkozású szülőt tesznek segítőkész közreműködővé. Többnyire maguk a szülők állnak elő e rokonszenves ötletekkel és programjavaslatokkal, melyeket örömmel és hálásan hasznosítunk, akár későbbi években is, a további táborozók élményeinek gazdagítására. Ilyen szülői partnerség révén lehettünk a PTE Radiológiai Klinika vendégei is, ahol a röntgen, a CT és az MR diagnosztikai eszközökkel ismerkedtünk. A rendkívül nehéz biofizikai témakör alapjait interaktívan, élmény-szerűen magyarázta el nekünk az igazgató-orvos, korábbi rendszeres táborozónk édesapja. A felsőtagozatosok közül több tehetséges résztvevőnk okos hozzászólásokkal bizonyította érdeklődését, és kiderült, hogy többen még e témakörben is bírnak előismertekkel. A kisebbeknek is volt sikerélménye, mivel egyes gépeket ők maguk is kezelhettek, sőt, a röntgengép működésének bemutatása céljából még Balaton szeletet is átvilágítottunk!)

A hét egyik délelőttjét a fentiek szerint a mezőgazdaságnak szenteltük: az Aranymező Zrt. bicsérdi nagygazdaságába látogattunk el, melynek vezetőjével korábbi tanulmányi programok révén szintén régi szakmai kapcsolatunk volt, így ezúttal ő szervezte számunkra a látogatást. Általa bemutatott agrónomus vezetőnk az újszülött borjaktól egészen az óriási fejőcsarnokig kalauzolt minket. Sok érdekességet hallottunk arról, hogyan alkalmazkodik az állattenyésztésben alkalmazott technológiák ezeknek az állatoknak a biológiai tulajdonságaihoz. A marhatrágyát hasznosító, fenntarthatósági szempontú biogáz üzem működési elvét is megismertük. A nagyteljesítményű fejőgép (Carousel), majd pedig a növénytermesztésben használt gépek vezető melletti „kipróbálása” voltak a legtanulságosabb technológia élmények ezen a helyszínen. Mondani sem kell, hogy itt a technikát „nélkülöző” lehetőségeknek (tej-kóstolás, boci-simogatás) is rendkívül sikeresek voltak.

A tábor utolsó napja hagyományosan egész napos kirándulás, többnyire távolabbi helyszínre. A 2019-es tematika szerint a választásom két Somogy megyei helyszínre esett – egyikük a hagyományos életmódhoz kapcsolódó természeti technológiák bemutatására ad lehetőséget, másik pedig jó példa arra, hogyan lehet fenntartható módon megvalósítani egy természettudományos bemutatóhelyet. Délelőtt a Szennai Skanzenben Farkas Gergely múzeumpedagógus tartott foglalkozást a csoportnak, a sár és szalma alapanyagokat felhasználó ősi építkezési technikáról. Természetesen a gyerekek maguk tapasztalhatták és tapasztalhatták az alapanyagot, hogy így váljon maradandó emlékké vált sokak számára. A délután a Rippl Rónai Múzeum Fekete István Látogatóközpontjában töltöttük, ahol a somogyi erdők élővilágának megismerése után napenergiával hajtott kishajón is utaztunk. A tóparton játszottuk le az elmaradhatatlan hétzáró csapatvetélkedőt, melyen a csapatok számot adhatnak a héten megszerezett tudásukról, játékos feladatok keretében.

A fenti leírás a kilencedik természetbúvár tábor mutatja be. Reméljük, a kényszerű megszakítás után lesznek további évtizedei is a természetbúvár táboroknak. A szülőkkel folytatott későbbi beszélgetések alapján beigazolódni látszik, hogy a hozzánk járó, biológia tantárgy iránt érdeklődő gyerekek közül többenek ez pályaaorientációs program is, s akik nem ilyen irányban tanultak tovább azóta, azok is megtartották ilyen irányú érdeklődésüket. Ha nem a formális oktatás keretei között gyakorolnak, akkor a szabadidős programok megválasztása árulkodik mégis a régi vonzalomról, így teljesül a vágyott cél, hogy fenntartható attitűddel rendelkező, és természeti csodákra nyitott fiatalok lettek belőlük, ami manapság már nem kis nyereség.

Rendszeresen visszatérő táborozóink számára a pályázati lehetőségeknek köszönhetően időnként a szokott tábornál többet is tudtunk kínálni: tehetséggondozó tábor és természetvédelmi orientációjú szakkört. A következő részben az utóbbi megvalósítását mutatom be.

„Zöld kincseink kutatói” tehetséggondozó műhely

Ez a 9-14 évesek számára kidolgozott tehetséggondozó projekt is a hálózatosodás előnyeit használta fel a résztvevők javára: a múzeumom számára az alacsony finanszírozási lehetőségek és sokszor sajnos elmaradott technikai feltételek mellett ez a kiváló lehetőség adódik, részben a hiányos humán erőforrás pótlására, és a gyakran – a szűkös létszámból adódóan – csak néhány területre koncentráló tudományos látókör szélesítésére. Bízunk benne, hogy a hálózatosodás partnereink számára is előnyös. E projekttel számukra is kommunikációs felületet biztosítottunk és közös ügyünk, a –sajnos (vidéken különösen) leginkább alulról jövő kezdeményezések keretében szerveződő– tudományos pályaaorientáció egyik lehetséges eszközét tudjuk nyújtani a környezeti nevelést és tudományos oktatást egyaránt szívügyüknek tartó szervezetek számára. Így a programjaink többféle szférából érkező – más múzeumi, pécsi egyetemi, valamint baranyai és Vas megyei civil és intézményi partnerekkel – valósultak meg. A műhely 2016/17-ben egy teljes tanévet felölelt, és egyes eredményeit további projektekben is felhasználtam.

Műhelyünk azzal a céllal alakult meg a JPM Természettudományi Osztályán, hogy a már több éve programjainkat (főként természetbúvár táborainkat, családi természetismereti túráinkat) látogató, természetbúvárkodás iránt érdeklődő ifjú tehetségígéretnek figyelmét felhívjuk Pécs természeti értékeire, különös tekintettel a pécsi parkokban fellelhető „természet-darabkákat” értékes növény- és állatfajaira. Eközben a tagoknak lehetőségük nyílt dióhéjban megismerkedni különböző terepi kutatási módszerekkel, és találkozhattak komoly kutatókkal, akiknek szemlélete, tudása példaértékű volt a gyerekek számára (4. ábra).

4. ábra: Pataki mintavétel tanulmányozása hidrobiológussal
(Fotó: Varga Ágnes)

Mivel a csoport nagyobb része egyúttal ifjúsági túra-klubunk tagja is, így természetesen adódott feladat volt az egyes városrészekből induló, könnyen bejárható túraútvonalakat is felmérése is, külön figyelmet fordítva az erdei élővilágra és annak védelmére is.

A munka két mikrocsoport – kutatói és vizuális (rajzműhelyes) – keretei között zajlott. A cél az ismeretszerzés mellett egy Pécs és Pécs környéke néhány természeti értékét, és azok vizsgálatát bemutató, szemléletformáló kiállítás közös létrehozása. E tevékenység során a mikrocsoportok együttműködtek, azaz a kutatók által feltárt érdekességek bemutatásnak kreatív módjaira a vizuális csoport nyújthatott ötleteket, segített a grafikai tartalom megvalósításában, majd együtt állítottuk össze a kiállítást.

A program a Dél-Pannon Múzeumokért Közhasznú Egyesület projektje volt, melyet a Nemzeti Tehetségprogram támogatásával bonyolítottunk le. Ennek köszönhetően a résztvevők jutalma egy három napos természetismereti-természetvédelmi kirándulás Vas megyében, a szombathelyi Savaria Múzeum és a Kerekerdő Alapítvány partnerségével. A program záróeseménye pedig egy gyerekek közreműködésével rendezett kamara-kiállítás volt, mely 2017-ben a Múzeumok Ejszakája programjainak keretében mutattunk be.

Terepi programok a városban és a várost körülvevő erdőben

Pécs város előnyös adottsága, hogy északról a Mecsek, délről-dél-nyugatról pedig a természeti értékekben szintén gazdag Pécsi-sík öleli körül. A természeti értékek felmérése e színtereken a következő előfeltevéseken alapult:

- egy gazdag és változatos természeti környezetbe települt város még a belső parkokban is képes megőrizni a védett értékeket, ha mozaikos formában is;
- a természetet járva, a várostól való távolság függvényében egyre érintetlenebb élőhelyeket vizsgálhatunk meg egynapos túrák keretében is;
- a rendelkezésre álló idő kevés a teljes megismeréshez, így az egyes választott terepeken az adottságnak legmegfelelőbb kutatási témára érdemes fókuszálni.

A hipotézisek alapján a vizsgálat módszereit a következő módon alakítottam ki:

Pécs várost felosztottam (Belváros + 3 égtáj szerint) négy területre, és ezen belül szűkítettem le egy-egy kutatási célpontot. Így Pécs-Belvárosban a Várfal-sétány és a Tettye-környék, a nyugati városrészben a Béke-park az Éger-patakkal, a keleti városrészben a Balokány-liget, a déli részben pedig a Kertváros köztemetőhöz közeli része szolgálta vizsgálati terepül.

Az egyes helyszínek többségén a tanév során két alkalommal (tavasszal és ősszel) is megfordultunk, hogy megfigyelhető legyen a különbség a kutatás során. Két mikrocsoportban dolgoztunk, a természetbúvárok mellett megfelelő időjárás esetén a „vizuális” alkotócsoport is végezte természetábrázoló tevékenységét Pál Rita grafikus vezetésével (5. ábra).

Az adottságoknak megfelelően a Várfal-sétányon főként a talajközeli rovarok vizsgálatára, Balokány-ligetben és a Béke-parkban a fafelismerés és a vízi élővilág vizsgálatára, a Kertvárosban madárvédelem, a Tettye-környéken pedig közettan, fa-mérés és tájépítéssel kapcsolatos megfigyelések kerültek középpontba (6. ábra).

Mint ahogy a téli hónapokat kivéve mindvégig voltak városi-terepi alkalmaink, a legnagyobb nehézséget madármegfigyelés okozta a városban, mivel az adott alkalommal a korai sötétedés és hideg nehezítette a dolgunkat. A madárvédelmi cél azonban ekkor is teljesült, a városba ékelődött kiserdőben közösen készített madárkalácsot helyeztek el a

5. ábra: Városi parkokban és arborétumban is rajzoltak a vizuális mikrocsoport tagjai.
(Fotó: Pál Rita)

6. ábra: Kezdődik a rovarvizsgálat a Várfal-sétányon
(Fotó: Máthé Tamás)

gyerekek. A legtöbb eredményt produkáló tevékenység a terepen a vízi gerinctelenek megfigyelése hidrobiológusokkal, illetve más alkalommal a víz kémiai analízise a vízvizsgálati bőrönddel volt.

A projekt részét képező erdei túrák hétvégi programként valósultak meg, havi egy alkalommal. A természetbúvár csoport nagyobbik része a múzeumi családi túraklub tagjaiból szerveződött, így nekik fizikailag nem jelentett már kihívást a 10 km feletti táv sem. A korábbi táborosokból álló másik részre is áll, hogy az élővilágról hasznos előismereteik voltak, így már tudták, „mit kell látni” a terepen, ahol már régóta nyitott szemmel jártak.

**7. ábra: Vízvizsgálat – a kedvenc kaland
(Fotó: Varga Ágnes)**

A négy égtáj szerint eltérő városrészekből induló túrák közül emlékezetes volt a Jakabhegy természeti és történelmi emlékeinek felfedezése Tillai Gábor, múzeumunk történészének közreműködésével és a játékos adventi kalandtúra a Kertváros szomszédságában található Malomvölgyi-tó körül. A közösségi szerveződés motiváló oldalának ékes bizonyítéka volt az a túra, melyet Pécsbánya és környéke történetének megismerésére szerveztünk, és a vezetést ezúttal egy lelkes és jól felkészült lokálpatrióta szülő vállalta. A kirándulások során a műhely tagjai a városi életterek eredeti természetbe-ágyazottságát saját bőrükön tapasztalhatták, és reményeink szerint így mi is segítettük őket elindulni az úton, melyen felelősen gondolkodó városlakóvá válhatnak.

Múzeumi foglalkozások a téli időszakban és a záró kiállítás előkészítése

A téli időszakban (a vizuális csoport számára már előbb is) megkezdődtek a benti foglalkozások, melyek során a gyűjteményhez kapcsolódó természettudományos múzeumpedagógia lehetőségeit a terepi kutatásokhoz való kapcsolódás révén bővítettük.

A vizuális csoport a terepen látott növények, táj-részletek különböző technikákkal való megörökítésén dolgoztak vagy fejezték be terepen megkezdett rajzaikat. A kutató-csapat pedig lehetőséget nyert a terepen gyűjtött levelek, termések és rovarok meghatározása és mikroszkópos megfigyelésére (7. ábra). Egyik téli alkalommal geológus egyetemista gyakornokunk révén egy ásványtani foglalkozás részesei lehettek természetbúváraink.

A tavaszi hónapokban, az újra kezdődő terepi programok mellett a múzeumon belül elkezdődött a záró kiállítás előkészítése is. A tanév során gyűjtött érdekes természeti tárgyak múzeumi-jellegű bemutatása és az éves munka rajzos-fényképes tablóinak készítése mellett érdekes és időigényes feladatnak bizonyult a „Álmaink városa” terepasztal közös elkészítése újrahasznosított anyagokból (8. ábra). E kihívás volt, ami leginkább közös munkát igényelt a két mikrocsoporttól, és két hozzáértő szülő (egy építész, és egy újrahasznosító műhelyben dolgozó szülő) közreműködését igényelte, akik nagyon segítőkész és kreatív csapattagok voltak projektünkben.

A kiállításra készülődés utolsó stádiumát egy közösségépítő, 3 napos tanulmányi kirándulás előzte meg a tanév vége előtt. A program során Vas és Győr-Sopron megye néhány természeti értékekben gazdag helyszínét látogattuk meg. A választás azért esett erre az országrészre, mert korábbi tapasztalataim szerint e két tájon – az Őrségben és az Alpokalján – példamutatóan jelentős szerepet játszik az oktatásban a környezeti és természetvédelmi nevelés. Az általam itt megismert környezeti nevelők és a mögöttük álló intézmények mintha felismerték volna, hogy a felnövekvő nemzedék természetéről való

8. ábra: Madárkalács készítés a múzeumban – cél a városi madarak védelme
(Fotó: Varga Ágnes)

9. ábra: Álmaink városa - újrahasznosított anyagokból készítenek város-makettet a „zöldkincsek” (Fotó: Varga Ágnes)

gondolkodása, ismeretszerzése és az így kialakuló attitűdje talán mégis egy hajszállal fontosabb szerepet játszik a hagyományaink alapján széles körben piedesztálra emelt humán műveltségénél – mivel az előbbi (a természettudományos) játszik kulcsszerepet a több nemzedékre tervezhető, élhető jövő kialakításában, a társadalmi jólét fejlesztésében.

Az együttműködő partnerek a program során a Kerekerdő Alapítvány és a Savaria Múzeum voltak, így természetismereti kalauzólást kaphattunk a Szőcei láp, és a védett Pinka-patak élőhelyén, illetve természettudományos múzeumpedagógiai foglalkozáson vettünk részt. Emellett még más különleges kiállítások, interaktív bemutató- és oktatóhelyek is szerepeltek utunk során: Őrségi Nemzeti Park-Lápok Háza, Szombathelyi Erdészet – Stájerházak Erdei Iskola, valamint Soproni Tanulmányi Erdőgazdaság Kőhalmy Vadászati Múzeuma, melyek mind olyan emlékezetes tanulási helyszíneknek bizonyultak, hogy a csapat tagjai évek múltán is említést tettek az őket ott ért hatásokról (9. ábra).

Ezektől az élményektől feltöltődve, a záró programig maradt két hetet aktív készülődéssel töltötte a csapat. A korábban felsorolt elemek mellett még egy élősarokkal – a vízi gerinctelenek friss gyűjtéséből származó, akváriumos bemutatójával – egészült ki a kiállítás (10. ábra).

10. ábra: Jutalom-kirándulás: harmatfű keresése a szócei lápon (Fotó: Bognár Réka)

A Zöld kincseink tehetségkutató program eredményeinek összegzése, a program hatása a résztvevőkre

A résztvevők a projekt elején és végén bemeneti és kimeneti kompetenciamérésen vettek részt, oktatásszakértő vezetésével. A projekt végén a gyerekek nem csak papíron, hanem személyes elbeszélgetések keretében is beszámoltak a szakembernek az év során szerzett élményeiről, melyekből következtetni lehetett a program hatásfokára (11. ábra).

Projektünk kiindulópontja volt a meggyőződés, hogy a felfedezés, a kutatás és az alkotómunka a tudásépítés és a tudás alkalmazásának rendkívül fontos lehetősége. Úgy gondolom, a programsorozat eredménye igazolta ezt a feltevést. A projektet megvalósító iskolások számára a megismerési folyamat egyes állomásai élményszerzés és közvetlen tapasztalatszerzés révén valósultak meg. A lakóhely természeti értékeinek feltérképezését változatos módon oldotta meg a csoport, a kutatás során megismert jelenségek feldolgozása új tudást eredményezett számukra. Kutatási készségeik fejlődtek: kérdéseket fogalmaztak meg, és megtervezték a vizsgálandó folyamatokat. Miközben a kreatív megoldások keresése során gondolkodási készségeik fejlődtek, természettudományi műveltségük jelentős mértékben gazdagodott. Az új ismeretek a természetről való gondolkodásuk, szemléletük változását segítették elő.

Fejlődést lehetett tapasztalni az együttműködésük során: a feladatok elosztásában és végrehajtásában figyelemmel voltak egymás munkájára, ötleteiket rendszeresen megfogalmazták és ezek értelméről a társakat meggyőzni igyekeztek, így ezzel kommunikációs készségük is fejlődött.

11. ábra Tablók, kutatási naplók a zárókiállítás anyagából
(Fotók: Máthé Tamás)

A projekt egyik legfontosabb hatása a komplexitásban jelent meg: a tehetségterületeken a készségek, képességek egymással kölcsönhatásban fejlődtek, ez a fejlődés a csoport tagjainak személyiségét jelentős mértékben gazdagította.

Utánkövetés és zárszó

Ha egy program utánkövetését ismertetik a projektgazdák, akkor általában igyekeznek jelentős és látványos eredményekről beszámolni. Mi ezt nem tehetjük: a hosszútávú hatást egyelőre csak remélhetjük, rövid távú (öt éves) időtartam elmúltával pedig a pusztán tények egyelőre felemás eredményt mutatnak. Kezdetből tudatában vagyunk annak ugyanakkor, hogy egy-egy tehetséggondozó projekt csepp a tengerben, és nemcsak a kiscsoportos megvalósíthatóság miatt. Szervezett keretek közt, számtalan kiscsoportos műhely-programra lenne szükség ahhoz, hogy változást érzünk el a jóképességű gyerekek természettudományok iránti attitűdjé terén. (12.ábra)

A „Zöld kincseink” műhely résztvevői, illetve szülei megkérdőjelezhetőek voltak öt év múltán is, velük erősebb kapcsolatok maradtak, éppen a program közösség-teremtő ereje miatt. Többen közülük (családjukkal) ma is természetjáró csoportunk tagjai, és a törzsgárda 1–3 éve jár már középiskolába, vagy éppen a cikk írása idején felvételizett a középiskolákba. Ha pályaválasztásuk többnyire nem is éppen a biológusi irányról tanúskodik, a reáltárgyakat többen választották tagozat-megjelölésnél. Van köztük, aki pszichológusnak készül, és az ehhez szükséges biológia felvételit eredményei alapján valószínűleg majd „kisujjából rázza ki”. Van köztük „törzstáborozó”, aki szobrásznak készül - természetes anyagokhoz fűződő vonzalma korán megmutatkozott és ő az, akire mások-

12. ábra: Jutalomosztás a zárórendezvényen (Fotó: Máthé Tamás)

nál jobban hatott az ásványok-ösmaradványok esztétikai oldala. Sajnos vannak néhányan, akik az iskolai oktatás visszahúzó szerepéről számoltak be – azaz a múzeumi programok során nyert motivációt néhány esetben hatékonyan emésztette fel a formális oktatás teljesítménykényszere és elméletibb jellege.

Jó arra gondolni mégis, hogy a résztvevők közül többen – még ha nem is tudják, mik lesznek, vélhetően a kortársak sokaságához képest már mást és többet vesznek észre, látnak meg a természetben. Emlékeik talán majd szülőként is vezérlik őket, ha majd gyermekeiknek nyújtanak eligazodást egy egyre veszélyeztetettebb környezet az ő védelmükre is érdemes közegében... S ez már reménykeltő.

Irodalom

- FREEMAN, S.- EDDY, S. L.-MCDONOUGH, M.- SMITH, M. K. – OKOROAFOR, N. - JORDT,H. - WENDEROTH, M. P. 2014: Active learning increases student performance in science, engineering, and mathematics, 2014.
- HÉREGINÉ NAGY M. 2018: Módszertani kultúraváltás: az aktív tanulás lehetőségei a gyakorlatban In: BARANYINÉ KÓCZY J., FEHÉR Á. (szerk.): Pedagógusképzés, oktatás a Kárpát-medencében, társadalmi kontextusok. Győr, 62–63.
- KATONA N., KONRÁD Á., PERLUSZ A., POLÁNYI V., POROGI A. és SISA P. 2020: A tanítás és tanulás súlypontjai. Eger, 2020, 14–15.
- WALDEN UNIVERSITY 2021: The importance of learningscience – teaching strategies for today educators <https://www.waldenu.edu/programs/education/resource/the-importance-of-learning-science-teaching-strategies-for-todays-educators> (2021)
- TIMONEN, J. 2020: Why is scienceeducation is important? <https://jyunity.fi/en/thinkers/why-is-science-education-important/> (2020)
- A tehetséggondozó programok blog-beszámolóí <http://termtudmuzeumpecs.blogspot.com/2017/01/zold-kincseink-kutato-i-pecsett.html> <http://termtudmuzeumpecs.blogspot.com/2019/10/termeszettbuvar-tabor-2019.html>